देसाई पुरुषोतमदास गरबडदास मु० बहादरपुर रजीस्टर नंबर
२६

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

દેસાઈ પુરૂષોત્તમદાસ ગરબડદાસ
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेता ।

सा च

निम्नलिखितटिप्पण्यादियुता ।

लेखकाः ।	पृष्ठम् ।	लेखकाः ।	पृष्ठम् ।
श्रीगोकुलनाथानाम् । ...	१	श्रीव्रजनाथानाम् ।	५२
श्रीकल्याणरायाणाम् । ...	९	श्रीलालूभट्टानाम् ।	६६
श्रीपुरुषोत्तमानाम् । ...	१७	श्रीद्वारिकेशानाम् ।	७७
श्रीवल्लभानाम् ।	३८	श्रीहरिरायाणाम् ।	८०

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

भगवद्धर्मपरायण रामदास रणछोडदास ठाकरशी इत्यस्य द्रव्येण भृगु-
पुरस्थ 'मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट' सुरतिस्थ 'धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया
बी. ए., एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४३. संवत् १९७९.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

[illegible] (G. B. S. R.)

स्वर्गस्थ शेठ रणछोडदास ठाकरसी.

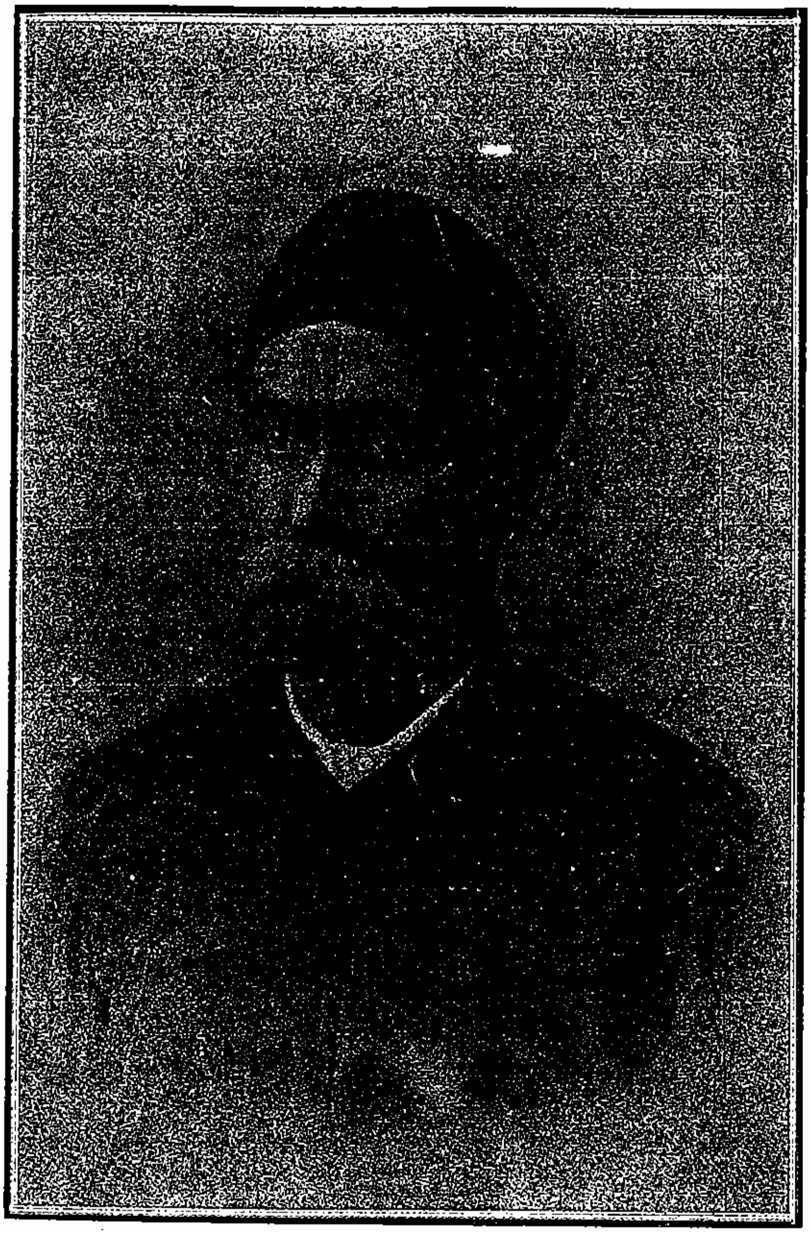

जन्म
संवत् १९१५ ना फागण वद ३

स्वर्गवास
संवत् १९७२ ना पोष शुद ९

प्रस्तावना.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીનું અષ્ટ ટીકા સાથે મુદ્રણ–પ્રાકટ્ય સદ્દગત શેઠ માધવજી ઠાકરસી તથા તેમના નાના ભાઇ શેઠ રણછોડદાસ ઠાકરસીના સ્મરણાર્થ તત્પુત્ર ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ રામદાસ રણછોડદાસના દ્રવ્યથી થાય છે. શ્રીજીવનલાલજી મહારાજશ્રીના દ્રવ્યાદિ સાહાય્યથી અમે સેવાફલ, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, જલભેદ, પંચપદ્ય, અને ભક્તિવર્ધિની એટલા ગ્રન્થોની યાવત્પ્રાપ્યટીકાસમેત પ્રસિદ્ધિ કરી છે. તેજ પદ્ધતિને અનુસરીને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થ પણ જેટલી ટીકા અમને મલી તેટલીનો સંગ્રહ કરી, યથાશક્તિ યથામતિ શોધીને પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. શેઠ રામદાસભાઇની ઇચ્છાથી ગુર્જર ભાષાન્તર પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણની ટીકા અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશના છાયારૂપ આપ્યું છે. ભાષાન્તર કરતી વખતે અદ્યાપિ પર્યન્ત પ્રકટ થયલા સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના ભાષાન્તરો–શાસ્ત્રી શ્યામજી, શાસ્ત્રી રાઘવજી, શાસ્ત્રી છગનલાલ અમરજી આદિના–જોયાં છે. અત્ર મુદ્રિત કરેલી ટીકાઓ પણ જોઇ છે. તોપણ આચાર્યશ્રીનો નિગૂઢ આશય બહુ સ્થલે યથાસ્થિત ઉદ્દ્ઘાટન કરવામાં સંદેહ રહે છે. વસ્તુતઃ આચાર્યશ્રીના ગ્રન્થોના ભાષાન્તરનો સમય હજુ આવ્યો નથી. મૂલ ગ્રન્થકારના આશયને યથાસ્થિત સાચવી શકે એવા ભાષાન્તર યોજવાને વાસ્તે વારંવાર શ્રદ્ધાપૂર્વક વાચન અને પઠન પાઠનની અપેક્ષા છે. સંપ્રદાયમાં ભણવાનું તો નેવે મુકાયું છે. એવા સંયોગોમાં શુદ્ધ ભાષાન્તર ત્વરાથી થવાની અપેક્ષા કરવામાં આવે તો તેમાં પ્રયત્નસાધ્યતાં આવતા એ ભાષાન્તરમાં ક્લેશજન્યતાને લઇને પ્રસાદ હોવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની અત્ર સંગૃહીત ટીકાઓમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણની વિવૃતિ તો આપશ્રીએ 'હૃદયમાં ધરી' એમ કહેવાથી આચાર્યશ્રીના મૂલગ્રન્થની સમાન જ અમારા જેવા અનધિકારીને માટે તો ગૂઢ થઈ પડી છે. શ્રીગોકુલેશ, શ્રીકલ્યાણરાયજી, શ્રીવલ્લભાદિની ટિપ્પણીઓ અતિસૂક્ષ્મ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના બોધમાં બહુ ઉપયોગી થાય છે, પરન્તુ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે પણ શ્રીગુસાંઇજીની વિવૃતિની અન્તિમ આવૃત્તિ નહિ હોવાથી, ઘણે સ્થલે આશય સમજવામાં સંદિગ્ધતા રહી છે. લાલૂભટ્ટની સ્વતંત્ર ટીકા છે, છતાં એક બે શાસ્ત્રાર્થના પાંડિત્યદ્યોતક વાદસંગ્રહ વિના મૂલ ગ્રન્થનો આશય સમજવામાં સહાયક બહુ નથી. શ્રીદ્વારકેશજીની ટીકા ત્રુટિત લાગે છે. શ્રીહરિરાયજીનો પ્રકીર્ણ લેખ એક જ પ્રતિ ઉપરથી મુદ્રિત થયલો હોવાથી સંદિગ્ધ જ રહે છે. આ સિવાય બે ટીકાઓ અમારા જોવામાં આવી છે. એક નનામી અન્વયમુખી અને બીજી વિસ્તૃત પણ ધડ માથા વગરની ટીકા મુંબઇના શ્રીગોકુલનાથજીના સંગ્રહમાં જોઈ છે. પરન્તુ ઉભય એટલી તો અશુદ્ધ માલૂમ પડી કે તેને મુદ્રિત કરવાનું સાહસ ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેથી અત્ર કરેલા ભાષાન્તરમાં પણ મહાનુભાવોને પગલે ચાલી આચાર્યશ્રીના ચરણરજની આકાંક્ષા કરતાં ક્ષમાની પ્રાર્થના જ કરવા વિના અન્ય કથન વાચોવિગ્લાપન લાગે છે. કારણ કે આ વસ્તુસ્થિતિમાં ભાષાન્તર કરવું એ એક પ્રકારનું ધાષ્ટર્ય લાગે છે. અત્ર એટલું જ કહીશું કે, **'यदत्र सदसद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् । तत्क्षमन्त्वपराधं मे कृपया दीनवत्सलाः ।'**

पुस्तकसंग्रह अने संशोधन.

૧. શ્રીમત્પ્રભુચરણ–શ્રીગુસાંઇજી–કૃત વિવૃતિ નીએ જણાવેલી ૨૧ પ્રતિના આધારે શોધીને મુદ્રિત કરી છે. આ પ્રતિઓ જોતાં એક અનુમાન જે અમને સ્ફૂર્યું તે અત્ર જણાવવું આવશ્યક છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણની વિવૃતિની ત્રણ આવૃત્તિ થયલી દિશે છે. પ્રથમ આવૃત્તિ સૂક્ષ્મ છે.

૭ સદ્ગત તનસુખરામભાઇદ્વારા પ્રાપ્ત. પત્ર ૫.
૮ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, પત્ર ૪. પ્રાચીન.
૯ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, પત્ર ૩.
૧૦ અસ્મદીય.
૧૧ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત.

ઉપર જણાવેલાં દશ હસ્તલિખિત અને એક મુદ્રિતના આધારે આ ટિપ્પણીનું શોધન-મુદ્રણ થયું છે.

૪ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે શોધીને મુદ્રિત કર્યો છે.
૧ નડીઆદના વૈષ્ણવબાઈ રુકિમણીનું, પ્રાચીન શુદ્ધ.
૨ કોટાના શ્રીમન્મથુરેશજીના સંગ્રહમાંનું, ત્રુટિત.
૩ શ્રીવલ્લભલાલજીનું. આપશ્રીએ કૃપા કરીને કામવનના સંગ્રહમાંથી મોકલાવેલું. શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશની આ પ્રતિ દ્વિતીય આવૃત્તિરૂપ લાગે છે. કારણકે આમાં કૌંસમાં મુદ્રિત કરેલા ભાગો અન્ય હસ્તલિખિત પ્રતોમાં અને શ્યામજીશાસ્ત્રીની મુદ્રિત પ્રતમાં જોવામાં આવ્યા નથી. છતાં લેખન પદ્ધતિથી એ ભાગો શ્રીપુરુષોત્તમજીનાજ હોય, એમ દિશે છે. શ્રીગુસાંઇજીની માફક શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પણ એકવાર પોતાનો લખેલો પ્રકાશ પ્રચલિત થઈ ગયો હોય, ત્યારપછી આ ભાગ ઉમેર્યા હોય, એમ સંભવિત છે.
૪ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત.

૫ શ્રીવલ્લભજીની ટિપ્પણી નીચે જણાવેલાં પુસ્તકોને આધારે શોધીને છાપી છે.
૧ નડીઆદની ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીનું, આ પુસ્તક મૂલ લાગે છે. પ્રથમ આ ટીકા શ્રીવ્રજનાથજીએ લખેલી અને તે પોતાના ગુરુ શ્રીવલ્લભજી ઉપર મોકલી આપેલી, અને શ્રીવલ્લભજીએ પોતે જ્યાં લાગ્યું ત્યાં સુધારા વધારા કર્યા પછી આ ટીકા પ્રચલિત થઈ હોય, એમ દિશે છે. આ પ્રતિમાં થએલા સુધારા અને ઘટાડા મૂલગ્રંથપ્રયોજકે પોતાના શ્રીહસ્તથી કર્યા હોય, એમ દિશે છે. આ પ્રકારની આ શોધેલી આવૃત્તિ શ્રીવિઠ્ઠલેશાત્મજ શ્રીવલ્લભના નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ થએલી છે. અને મૂલપ્રતિ જેનાઉપર આ શોધ કરવામાં આવેલોછે, તે શ્રીરઘુનાથાત્મજ શ્રીવ્રજનાથજીના નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે. આ રીતની આ ગુરુશિષ્યની સેવાફલની એ ટીકાઓ પણ જોવામાં આવી છે. આમાં બાર પત્ર છે.
૨ શ્રીવલ્લભલાલજીનું, પત્ર ૧૦
૩ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, નૂતન. પત્ર ૧૧.
૪ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, ત્રુટિત.
૫ ભગવદીય મનમોહનદાસભાઈનું, નૂતન.
૬ શ્રીનાથદ્વારનું મુદ્રિત પુસ્તક.

૬ ઉપર પ્રમાણે જણાવેલી શ્રીવ્રજનાથજીની ટિપ્પણી નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે શોધીને છાપી છે.
૧ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, પત્ર ૧૧.
૨ શ્રીમન્મથુરેશજીના સંગ્રહમાંનું, પત્ર ૧૫.
૩ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું.
૪ ભગવદીય મનમોહનદાસનું.

---

૭ લાલૂભટ્ટજીની
૧ શ્રીવલ્લભ
૨ પં. ગટ્ટ
૩ શ્રીવલ્લભ
૪ શ્રીજીવ.
૫ શ્રીનાથ
૬ પં. બલ
૮ શ્રીદ્વારકેશજીની
મગ્નલ
૯ શ્રીહરિરાયજીનો
મુદ્રિત

ઉપર જણા
શ્રીગોપિકાવલ્લભજી
ગણપતિરામ, મુખ્ય
મનમોહનદાસભાઈ,
પં. બલભદ્રનું ઔદા
એમનું પુસ્તકપ્રદા
અને ચિમનલાલને
હસ્તલિખિત પુસ્ત
વસંતરામે પણ ચંદ
લાવીને આપી હતી
શ્રીગોકુલાધીશના
હતો, તેથી તેઓશ્રી
ટીકાનો સમાવેશ
મંદિરસંગ્રહમાં છે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ
જેવું છે. શ્રીગોકુલેશ
અમારાદ્વારા શ્રીજીવ
અહીં તેની પુનરુક્તિ
સમય પર થઈ ગયેલ
એ ગુરુશિષ્ય ગોસ્વા
જિજ્ઞાસુઓને વાસ્તે
યથાવકાશ સવિસ્તર
શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતજ
થએલા છે.

૭ લાલૂભટ્ટજીની સ્વતંત્ર ટીકાનું મુદ્રણ અને શોધન નીચે જણાવેલા પુસ્તકોને આધારે થયું છે.

૧ શ્રીવલ્લભલાલજીનું, પત્ર ૨૬. નૂતન.
૨ પં. ગટ્ટૂલાલાજીનું, નૂતન. પત્ર ૧૫.
૩ શ્રીવલ્લભલાલજીનું, પત્ર ૧૮.
૪ શ્રીજીવનલાલજીનું, પત્ર ૧૮.
૫ શ્રીનાથદ્વારનું, મુદ્રિત. પત્ર ૬.
૬ પં. બલભદ્રનું, મુદ્રિત.

૮ શ્રીદ્વારકેશજીની ટિપ્પણીનું મુદ્રણ એકજ પુસ્તકને આધારે થયું છે. આ પ્રતિ શાસ્ત્રી મન્નલાલ ગણપતિરામની છે.

૯ શ્રીહરિરાયજીનો સ્વતંત્ર. પં. ગટ્ટૂલાલાજીના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થએલા એકજ પત્રને આધારે મુદ્રિત થએલો છે.

ઉપર જણાવેલા ગોસ્વામિબાલકો શ્રીવલ્લભલાલજી, શ્રીરણછોડલાલજી, શ્રીગોકુલનાથજી અને શ્રીગોપિકાવલ્લભજી તથા પં. ગટ્ટૂલાલાજીની સંસ્થા, સદ્‌ગત તનસુખરામભાઈ, શાસ્ત્રી મન્નલાલ ગણપતિરામ, મુખ્યાજી ગોકુલદાસજી, શાસ્ત્રી ભદ્રશંકર, ભટ્ટ બલભદ્રશર્મા, વાડીલાલભાઈ, ભગવદીય મનમોહનદાસભાઈ, વગેરેનો અમારા ઉપર પરમ ઉપકાર આ પુસ્તકોના સંગ્રહમાં થયો છે. પં. બલભદ્રનું ઔદાર્ય અમે વારંવાર સ્મરીએ છીએ, અને અમને આશા છે, કે અન્ય વિદ્વાનો પણ એમનું પુસ્તકપ્રદાનના વિષયમાં અનુકરણ કરશે. શ્રીરણછોડલાલજીના શાસ્ત્રીઓ હરિકૃષ્ણ અને ચિમનલાલનો ઉપકાર વિસ્મરણીય નથી. કારણ કે તે લોકોએજ શ્રીરણછોડલાલજીના હસ્તલિખિત પુસ્તકો શ્રીજીવનલાલજીના સંગ્રહમાંથી લાવીને આપ્યા હતા, તેમજ શાસ્ત્રી વસંતરામે પણ ચંદાવાડીના શ્રીવલ્લભલાલજીના સંગ્રહમાંથી સિદ્ધાંતમુક્તાવલીની કેટલીક ટીકાઓ લાવીને આપી હતી; તેથી તેમનો પણ ઉપકાર અમારા ઉપર થયો છે. શ્રીગોપિકાવલ્લભજીએ શ્રીગોકુલાધીશના મંદિરમાંના સંગ્રહને આજ કાર્ય માટે અમને પરમ ઉદારતાથી જોવા દીધો હતો, તેથી તેઓશ્રીનો ઉપકાર પણ અમે માનીએ છીએ. આ સંગ્રહમાં શ્રીરઘુનાથજીકૃત ટીકાનો સમાવેશ કરી શક્યા નથી. આ ટીકાની બે પ્રતિ કાંકરોલીમાં શ્રીદ્વારકાધીશજીના મંદિરસંગ્રહમાં છે. હરીચ્છાથી એ ટીકા પ્રયત્નસાધ્ય થઈ નથી.

ग्रन्थकृत्परिचय.

શ્રીમત્પ્રભુચરણનો પરિચય સાંપ્રદાયિકોને કરાવવો, એ તો સૂર્યનું દર્શન દીપકથી કરાવવા જેવું છે. શ્રીગોકુલેશ, શ્રીકલ્યાણરાયજી શ્રીહરિરાયજી અને લાલૂભટ્ટ એ મહાનુભાવોનો પરિચય અમારાદ્વારા શ્રીજીવનલાલજીના આશ્રયથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ષોડશગ્રંથોમાં કરાવેલો છે, એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા જોતા નથી. શ્રીદ્વારકેશજી છપ્પન ભોગવાલા થોડા સમય પર થઈ ગયેલા શ્રીમદ્દુજીમહારાજના પિતૃચરણ થાય. શ્રીવલ્લભજી તથા શ્રીવ્રજનાથજી એ ગુરુશિષ્ય ગોસ્વામિબાલકોનું અત્ર સ્થલ સંકોચને લઇને વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં જિજ્ઞાસુઓને વાસ્તે અમારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા સાંપ્રદાયિક માસિક **વેણુનાદમાં** હવે પછી યથાવકાશ સવિસ્તર ચર્ચીશું. અહીં એટલુંજ જણાવીશું કે શ્રીવ્રજનાથજી પ્રથમ ગૃહના શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતજીના વંશમાં થયા છે, અને શ્રીવલ્લભજી પંચમગૃહ શ્રીરઘુનાથજીના વંશમાં થએલા છે.

उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गंगातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन्ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानंदसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।
ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गंगायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥
भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता ।

દેશાઈ પુરૂષોત્તમદાસ ગોકળદાસ
બાહાદરપુર (U. B. S. R.)

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः ।
कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥ १ ॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1] ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः कृष्णसेवेति । फलात्मकनामोक्त्या स्वतः पुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् । अत एव न कर्मणीवात्र [2]कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

यद्वाञ्छयैव मोक्षान्ताः पुमर्था अधरीकृताः ।
स कोऽपि पितृपादाब्जरेणुर्मह्यं प्रसीदतु ॥ १ ॥

अग्रे वक्ष्यमाणैरिति । मायिकं सगुणमित्यादिभिरित्यर्थः । तत्र परस्परविरोधस्य स्पष्टत्वात् । साक्षाच्छ्रुतिनिरूपितं वक्ष्यामीति विशब्दार्थः । तस्यैव स्वकीयत्वज्ञापनाय स्वपदम् । अशेषाणामिति । आसुरव्यतिरिक्तानामशेषाणामित्यर्थः । अत एव भगवता गीतं 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति'मिति । न हि दासः कदापि प्रभुं न प्राप्नोतीति तथार्थ उक्तः । ननु मानससेवायाः सर्वात्मपरत्वे को हेतुरिति चेत्तत्राहुः फलरूपेति । फलरूपत्वमेव विवृतं **यथा व्रजसीमन्तिनीनामिति** । एतत्प्रकारातिरिक्तप्रकारकमानससेवायाः फलरूपत्वाभावात् तत्परत्वमुक्तमिति भावः । सर्वात्मभावस्य मनोधर्मत्वात्तत्पूर्विकायास्तस्या मानसीत्वमुक्तमिति न काचित्क्षतिः ॥ १ ॥

---

[1] विनिश्चितमिति पाठः । [2] काले इति पाठः ।

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारितैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः परं ब्रह्म त्विति ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम् । अत्र भेदकं रूपमाहुः सच्चिदिति । एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते । एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति । तत् अक्षरं ब्रह्म । तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति सर्वं स्यादिति । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

नन्वेवमाधुनिकैस्तादृशाधिकाररहितैस्तन्मार्गप्रवर्तकाचार्योक्तप्रकारेण क्रियमाणसेवाया अनुपयोगमाशङ्क्याहुः उक्तसेवासाधने इति । तेषां तादृशाधिकाराभावेपि तदुक्तप्रकारेण क्रियमाणत्वात्पूर्वोक्तमेव फलं सम्भवतीत्यर्थः । यथा चैतत्तथा भक्तिहंसे विस्तृतं पितृचरणैरिति नात्र विस्तरः ॥ २ ॥

सच्चिदानन्दकमित्यस्यापि पुरुषोत्तमपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाहुः कप्रत्ययेनेति । कुत्सार्थे कप्रत्ययः । कुत्सात्र हीनता, तेनागणितानन्दात् गणितः एव स हीन एवेति स्पष्टमेवाक्षरपरत्वमिति भावः । पूर्वपदे परब्रह्मपदप्रयोगादत्र बृहत्पदप्रयोगादप्यस्य पदस्याक्षरपरत्वमिति ज्ञायते, अन्यथा परब्रह्मबृहत्पदाभ्यां पौनरुक्त्यं स्यात्, पूर्वपदे परपदं च न स्यादित्यर्थः ।

पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोऽत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतं पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा । एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

विरुद्धधर्मैरिति । प्रपञ्चरूपत्वाप्रपञ्चत्वरूपैरित्यर्थः । दृश्यत्वाव्यवहार्यत्वाद्यैरित्यर्थः । विरोधाभावादिति । ननु विरोधस्य परिदृश्यमानत्वात्कथं तदभाव इति चेत् । न । श्रुत्यैकगम्यत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य । तत्र च तथैव प्रतिपादितत्वात्तादृशमेव तदिति मन्तव्यम् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाणिकत्वापत्तेरिति भावः ॥ ३ ॥

स्वमतनिरूपणेनैवेति । श्रुतिनिरूपितत्वात्स्वमतस्येत्यर्थः । एतदेवोक्तं 'स हैतावा'नित्यादिभिः । पूर्वमक्षरात्मकस्यैव गङ्गादृष्टान्तेन द्विरूपत्वमुपपाद्य तस्याप्यधिष्ठाता पुरुषोत्तम एवेति ज्ञापनायाहुः अस्तीति । त्रिरूपत्वमेव विवृण्वन्ति आधिभौतिकमित्यादि ।

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चाऽन्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः मूर्तिरिति । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः गङ्गायामिति । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः प्राकाम्यमिति । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्धृदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तया देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभा-

---

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

आध्यात्मिक्यास्तीर्थरूपत्वे प्रमाणमाहुः **योद्धृतजलेति** । अस्यायमाशयः । यथा प्रवाहोद्धृतजले गङ्गाजलत्वाविशेषज्ञानेपि तत्कृतस्नानादेर्न तदुक्तफलजनकत्वम्, एवमक्षराभिन्नत्वेन ज्ञातस्यापि प्रपञ्चस्य ध्यानादिना न मोक्षादिसिद्धिरित्यर्थः । तत्र हेतुः पुरुषोत्तमेच्छयैवेत्याहुः **मर्यादामार्गसम्बन्धीति** । **भक्त्यैवेति** । यथा गङ्गाधिदैविकरूपं भक्त्यैकदृश्यमेव, तथा पुरुषोत्तमस्वरूपमपीति भावः । **भक्तविशेष इति** । मर्यादामार्गीयभक्तविशेष इत्यर्थः । तस्यैव भाव उक्तः **देवतारूपायां गङ्गायामिति** । भगवदभेदबुद्धये भक्तायेति शेषः । **यथा जलमिति** । जलं दृश्यमानप्रवाहरूपम्, **शक्ता** पापादिनिवारणे शक्तिरस्यास्तीति शक्ता तीर्थरूपेत्यर्थः । **बृहदक्षरम्** । देवी आधिदैविकीत्यर्थः । कृष्णः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । तत्रापि जगद्रूपे एतदग्रे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तदेवाहुर्**जगत्त्विति** । तत इत्येतस्यैवार्थ उक्तो

---

१ तथा । देवतारूपा सेति पाठः । २. कामनेति पाठः ।

वेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येऽपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते । जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, तेन तत्तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः ।

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्ययान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

भगवतैव कृता इति । **तन्मुक्तिप्रकारं** जीवमुक्तिप्रकारमित्यर्थः । **न तु तत्कृतं** जीवत्वमिति । यथा मायावादिनामित्यर्थः । **व्योम्नि यथेति ।** यथोपाधिभिः क्षुद्रैश्छिद्रैरल्पत्वादय एव

---

१. एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्व**मिति । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येऽपि । **एत**ज्जगत् तु त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्तगङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जग**दिति पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनाय दृष्टान्तः । यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजने संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाववान्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा स्वयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । **आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति** । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः **ज्ञानाभाव** इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः **अनुग्रह** इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

प्रतीयन्ते, न तु व्यापकत्वादयः, तथा जीवेष्वपि न व्यापकत्वानन्दांशप्राकट्यादय इत्यर्थः । उक्तरूपाणामपि जीवानां भगवान्मर्यादापुष्टिभेदाङ्गीकारेणैव फलं ददाति, नत्वेकेनैव प्रकारेणेति ज्ञापनायाहुः **तेषां मध्य** इति । तेषां मध्य इत्यारभ्य ज्ञेयमित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता व्यवस्था केवलमर्यादामार्गीयमर्यादापुष्टिमार्गीयभक्तानामिति ज्ञेयम् । तत्र ब्रह्मावबोधनरूपविज्ञानस्यापेक्षितत्वात् । पुष्टिपुष्टिमार्गे तु नैतदपेक्षेति न तत्सङ्ग्रहः । **पुष्टिभेदेने**त्यत्रापि मर्यादापुष्टिरेवेत्यर्थः । केवलपुष्टस्य भगवत्स्वरूपाज्ञानाभावेन चित्तचाञ्चल्याभावादित्यर्थः । **पुष्टिमार्गीय** इति । केवलमर्यादामार्गीयत्वाद्विशेष इत्यर्थः । तमेवाहुस्तस्य **स्थिताविति** ।

इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः उभयोरिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः **ज्ञानाधिक इति** । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च। एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति ‘यो मामेवमसंमूढ’ इत्युपक्रम्य ‘भजति मां सर्वभावेने’ ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते ‘तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।’ हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथाविस्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

उभयोरित्यस्याभास उक्तो **मर्यादास्थावपीति** । अयमाशयः । यदि मर्यादापुष्टिमार्गीययोरप्येकमेव फलं स्यात्, तदा मार्गभेदेनाङ्गीकारोनुपपन्नः स्यात्, मूले च साधारण्येनोभयोरपि फलैक्यप्रतिपादनाद्भवति सन्देहः, तस्मादुक्तं यद्युभावपि अनुगृह्णाति, तदोभयोरपि मर्यादांशं त्याजयित्वा केवलपुष्टिमार्गे प्रवेशं कारयित्वा पूर्वोक्तं सेवारूपं फलं प्रयच्छति, तथा नाङ्गीकरोतीति चेत्, तदोभयोरपि मुक्तिमेव ददातीत्येतदेवोक्तं **यदीति** । एतेन मर्यादांशत्याजनपूर्वकपुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति स्पष्टमेव ज्ञानमार्गाधिक्यं भक्तिमार्गे । द्वादशेऽध्याये ‘येत्वक्षर’ मिति ‘ये तु सर्वाणि कर्माणी’त्यादिभिरित्यर्थः । ननु ज्ञानभक्त्योः साम्यमेव कुतो नेति चेत् । न । ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्वाद्भक्तिमार्गस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात्तयोः भेदस्य च गङ्गादृष्टान्तेनैव पूर्वमुक्तत्वात्तारतम्येन तत्परयोरपि तारतम्यमिति स्पष्टमेव ज्ञानाधिक्यं भक्तिमार्ग इति । तदेवोक्तं **गङ्गायां चेति** ॥

सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु। अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम्। चिदिति। चिदित्युपलक्षणम्। सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः। नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति। तेजोरूपमित्यर्थः।स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा। एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति। एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादि श्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविट्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीमद्गोकुलनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

इति श्रीपितृपादाब्जपरागारक्त[2]चेतसा ।
श्रीवल्लभेन सिद्धान्तविवृतेर्विवृतिः कृता ॥ १ ॥

इति श्रीगोकुलनाथविरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीटिप्पणी समाप्ता ।

---

[1] अदलितनलिनीदलैव वापी यदहतपल्लव एष काननान्तः ।
प्रियसखि न जगाम वामशीलः स्फुटममुना नगरेण नन्दसूनुः ॥ २ ॥
इत्यधिकं पद्यं क्वचित् ।

[2] सक्तेति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः । कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1] ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः कृष्णसेवेति । फलात्मकनामोक्त्या स्वतः पुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् । अत एव न कर्मणीवात्र [2]कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारि-

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

मुक्ताश्रये रत्नविशेषसेव्ये शुकादिवाञ्छ्ये सुमनोधिगम्ये ।
क्षणं गवेन्द्रस्य पदाम्बुजाते विश्रम्यतां मानसराजहंसः ॥ १ ॥
मायातमोनिराकर्त्रे गोभिः सर्वार्थदर्शिने ।
स्वान्तःस्थाय हरेर्नित्यं द्विजराजाय ते नमः ॥ २ ॥

स्वसिद्धान्तरूपमिति । स्वसिद्धान्तस्य शास्त्रार्थनिश्चयरूपत्वं श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । आवश्यकार्थेति । कृत्याश्चेति सूत्रेणावश्यकाधमर्ण्ययोरर्थयोः कृत्यसंज्ञकानां विधानात् कृञोऽप्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्यय इति भावः । भगवद्भजने प्रत्यवायबोधकं महादेववचनं स्कन्दपुराणे श्रूयते 'स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव । स कर्ता सर्वपा-

---

[1] विनिश्चितमिति पाठः । [2] काले इति पाठः ।

तैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः **तत इति** । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः **परं ब्रह्म त्विति** ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम् । अत्र भेदकं रूपमाहुः **सच्चिदिति** । एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते । एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति **द्विरूपमिति** । **तत्** अक्षरं ब्रह्म । तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति **सर्वं स्यादिति** । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

पानां यो न भक्तस्तवाच्युते'ति । **तन्निवृत्त्येति** । अहन्ताममतात्मकसंसारसम्बन्धिदुःखस्य निवृत्त्या । भक्तानां भगवद्भजनोपयोग्यहन्ताममतात्मकसंसारस्योपादेयत्वादित्यर्थः । तथोक्तं ब्रह्मादिभिर्गर्भस्तुतौ 'त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नी'ति श्लोके । **कृष्णशब्देनैवेति** । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः' 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यादिवाक्यैः कृष्णशब्दस्य पुरुषोत्तमवाचकत्वादिति भावः । ज्ञान्युपास्यत्वं तन्मुक्तिस्थानत्वं च 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इत्यादिभिर्ज्ञेयम् । **अत्रेति** । अक्षरप्रपञ्चयोरित्यर्थः । **उभयोरिति** । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे सिद्धे विरुद्धयोर्धर्मयोरक्षरब्रह्मणि प्रमाणसिद्धत्वेन सहानवस्थानलक्षणविरोधाभावादित्यर्थः । **विरोधपरिहारायेति** । ब्रह्मात्मकत्वे प्रपञ्चस्योच्यमाने मायावादादिभिर्विरोधः स्यात्तत्परिहाराय श्रुतिसिद्धं स्वसि-

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतं पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । **मायिकमिति** हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥

माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा । एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥

यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥

जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

द्धान्तं वक्तुं पूर्वपक्षत्वेन परमतान्याहुरित्यर्थः । अपरमित्येकवचनमेकवदेव तेषां मतानां निराकरणीयत्वेन तुच्छत्वबोधनार्थम् । मूले सेवतामित्यत्रानुदात्तेतां धातूनामात्मने-

देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः **मूर्तिरिति** । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः **गङ्गायामिति** । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः **प्राकाम्यमिति** । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्वदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तयाँ देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

पदानित्यत्वात्साधुत्वम् । **मूर्तिरिति** । देहवतीत्यर्थः । **भक्तविशेष इति** । प्रेमवति भक्त इत्यर्थः । **तत्र भगवदभेदबुद्धय इति** । तत्र भगवदाकारे भगवद्भक्ते च साक्षाद्भगवानयं मामनेन रूपेणानुगृह्णाति इति बुद्ध्या यो भजते तत्र भगवत्प्राकट्येन तस्य यथोक्तं भजनफलं भवति । 'तं यथा यथोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेः । यस्तु नायं भगवान्, किन्तु भगवत्प्रतिमेयमिति बुद्ध्या भजते, तस्य भजनं भस्महोमतुल्यं भवति । अनेनैवाभिप्रायेण कपिलदेवैर्देवहूतिं प्रत्युक्तं 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति स'इति । अत्र सगुणभक्तस्य भेदबुद्धिर्निन्द्यते, न तु प्रतिमादिषु भजनम् । तथा सत्येकादशे श्रीकृष्णोक्तमुद्धवं प्रति प्रतिमादिषु स्वार्चनं विरुध्येत । अस्यार्थः । अहं सर्वत्र तत्तद्रूपः आत्मरूप ईश्वरोन्तर्यामी नियामकश्च वर्ते । एवं सर्वभावेन विद्यमानं भगवन्तं मां हित्वा उपेक्ष्य त्यक्त्वाऽर्चां प्रतिमां यो भजते स भस्मन्येव जुहोति । एतादृशभजने मौढ्यमेव हेतुः, नत्वेवं बोधकं प्रमाणमस्ति । **प्राकाम्यमिति** । प्रकर्षेणासमन्तात्काम्यं **स्यात्** सिध्येदित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकेऽपि ज्ञातव्यम् ।

---

१ तथा । देवतारूपा सेति पाठः ।

तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति **यथा जलमित्यादिना** । **तत्रापीति** । **साधर्म्येपि** । **एतदिति** । किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते । जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । ये तु भगवद्भक्तास्तेषां **स्वात्मनि** स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः ।

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

अत एवेति । यतो भगवत्प्रतिमाभक्तस्थानेषु भगवत्सान्निध्यमस्ति, ततस्तद्दर्शनस्पर्शनार्चनानि भगवता एकादशस्कन्धे एकादशाध्याये 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मित्यनेन भक्तिकारणत्वेनोक्तानीत्यर्थः । **यथा जलमिति** मूलम् । शक्ता पापनिवारणादौ समर्था । **आध्यात्मिकी** तीर्थरूपा । **बृहत्** अक्षरम् । **देवी** मूर्तिमती । आधिदैविकी गङ्गा । **इह** गङ्गायाम्, **तत्रापि** भगवत्स्वरूपेऽपि, एतत्त्रैविध्यमुच्यत इत्यर्थः । **तद्गुणनियामकत्वेनेति** । जगद्गुणनियामकत्वेन भगवतैव ब्रह्मादयोऽधिकृता इत्यर्थः । एतदुक्तं नारदीयपुराणे 'यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः । विष्णुश्च पालको नित्यं रुद्रः संहारकस्तथा' इति । तेन केवलं प्रपञ्चासक्तानां ब्रह्मादय एव नियामका निग्रहानुग्रहकर्तार इत्यर्थः । **ब्रह्मैकरूपमिति** । ब्रह्माक्षरं तस्य गुणातीतत्वेनैकरूपत्वाच्चरणरूपत्वाच्चाक्षरोपासकानां निग्रहानुग्रहकर्ता फलदाता हरिरेवेत्यर्थः । **ये त्विति** । भगवद्भक्तानां निग्रहानुग्रहकर्ता फलदाता श्रीकृष्ण एव, नतु ब्रह्मादयः, कालः, कर्म वा । एतेषां मनोरथपूर्तिः श्रीकृष्णादेव । यतस्ते नाल्पेच्छवः, अतः परमानन्दरूपात् । परमानन्ददायकात् पूर्णानन्दात् पुरुषोत्तमात् कृष्णादेवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अत एव कपिलदेववचनम् 'न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नंक्ष्यन्ति नोऽनिमिषो लेढि हेति'रिति। षष्ठे तृतीयाध्याये यमवचनं 'नैषां वयं नच वयः प्रभवाम दण्ड' इति । पदयोजनिका त्वेवम् । जगत्तु त्रिगुणात्मकत्वेन त्रिविधं प्रोक्तम् । ततो हेतोर्ब्रह्मविष्णुशिवा जगतो देवता अधिष्ठातारः प्रोक्ताः । रूपवज्जगद्वत्त्रिगुणयुक्ताः नियामकत्वेन तत्तद्गुणयुक्तत्वमेवैतेषाम्, न तु गुणाधीनत्वम्, अन्यसाधारण्यापत्तेः। एतेषां भगवदंशत्वेन गुणावतारत्वेनान्येभ्यो विशिष्टत्वात् । **ब्रह्मण्यक्षरविषये** इत्थमधिष्ठातृत्वेन नियामकत्वेन च **हरिः** पुरुषोत्तमो **मतः** संमत इत्यर्थः । अस्मिँल्लोके भक्तजने हरिरेव नियामकः । तु पुनः भक्तजने ब्रह्मादिभ्यः कामचारश्चरधातोर्गत्यर्थत्वेन प्राप्त्यर्थत्वाद्वाञ्छितार्थप्राप्तिर्न । च पुनरन्यथा कालकर्मादिभ्योपि न, किन्तु परमानन्दरूपे कृष्णे **स्वात्मनि** स्वात्मत्वेन स्फुरिते स्वात्मवत् प्रिये सति वा कामचार इति निश्चयः । अतः कारणाच्च पुनस्तुशब्दः प्रकारान्तरव्युदासार्थः । ब्रह्मवादेन प्रकारेण

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनाय दृष्टान्तः । यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजने संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाववान्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा स्वयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

श्रीकृष्णो मूलभूतः पुरुषोत्तमोऽक्षरं तत्पदं तस्मात्प्रपञ्चः समुद्रात्तरङ्गवत् श्रीकृष्ण एव स्वेच्छया सर्वं करोति, सर्वरूपश्च भवति, तस्मादेव सर्वं प्राप्यते इति ब्रह्मवादप्रकारः । अनेन कृष्णे सदानन्दे बुद्धिर्विधीयतां निवेश्यतामित्यर्थः । छिद्रा व्योम्नीति । व्योम्नि यथा क्षुद्रैरुपाधिभिः छिद्रप्रदेशाः प्रतीयन्ते, तथाऽविद्यातद्धर्मैरक्षरे चेतना अपि प्रतीयन्त इत्यर्थः । उपाधिनाश इति सार्धश्लोकेन ज्ञानिभक्तावस्थोक्ता । भजनप्रकारमाहुः तस्मादिति । भक्तिमार्गीयो भूत्वा भजने लोकानुरोधं त्यक्त्वा बाललीलादिषु यैव लीला स्वस्यात्यन्तं रोचते तल्लीलासहितं कृष्णमेव, नत्ववतारान्तरमपि विशेषेण चिन्तयेदित्यर्थः । तदभावे बाधकमाहुः लोकार्थी चेदिति । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्ताविति । अत्र ज्ञानी

तद्प्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । **आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति** । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः **ज्ञानाभाव** इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः **अनुग्रह** इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः **उभयोरिति** । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः **ज्ञानाधिक** इति । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण पिपर्तन

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

कर्ममार्गस्थो ज्ञेयो, भक्तो मर्यादाङ्गीकारवान् ज्ञेयः । **तदोभयोरिति** । ज्ञानिनोऽक्षरसा-

पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु। अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम्। चिदिति। चिदित्युपलक्षणम्। सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः। नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति। तेजोरूपमित्यर्थः।स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा। एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति। एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादि श्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

ईति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीमत्कल्याणरायकृतविवृतिटिप्पणी ।

युज्यम्, अत्र भक्तस्य पुरुषोत्तमसायुज्यमित्यर्थः । भक्त्यभाव इति । स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरभाव इत्यर्थः ।

श्रीमदाचार्यसिद्धान्तमुक्तावल्याः प्रणम्य तान् ।
श्रीमत्कल्याणरायेण टिप्पणी विवृतेः कृता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता
सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिटिप्पणी समाप्ता ।

---

१. अदलितनलिनीदलैव वापी यदहृतपल्लव एव काननान्तः ।
प्रियसखि न जगाम वामशीलः स्फुटममुना नगरेण नन्दसूनुः ॥ २ ॥

इत्यधिकं पद्यं क्वचित् ।

इन्द्रियप्राणान्तःकरण-
योगमुपदिशति । तेन
न कोपि पुरुषार्थः
ोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं,
ण वदन्तु। अधिकमा-
म्यादिकं ज्ञातं भवि-
ानन्दात्मकमित्यर्थः ।
दे । ते त्वत्सम्बन्धिनं
च स्वतेजसा पराज्ञा-
ष्णप्राकट्येनोत्सवात्म-
'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास'
ते ॥१७॥१८॥१९॥

नः ।
॥ २० ॥

२१ ॥
॥
नः । एतेन भक्तेरा-

॥

ति । स्नेहमाहात्म्यज्ञा-

॥
वेरचिता

॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः । कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1] ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान् प्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान् ।
तत्कृपातो यथाबुद्धि तदुक्तीर्विवृणोत्ययम् ॥ १ ॥

अथ यच्छ्रीमदाचार्यचरणैर्भगवत्प्राप्त्यर्थं निबन्धे वैदिकमार्गभक्तिमार्गौ निरूपितौ, निरोधसुबोधिन्यां च स्वतन्त्रभक्तिमार्गो निरूपितः, तत्किं तदर्थं तेषां विकल्पप्राधान्याय, आहोस्विदेकतरमुख्यत्वायेति स्वीयानां संशयस्य तत्प्रसङ्गानुप्रसङ्गपतितानां सेवास्वरूपतदधिकारादिविषयाणां संशयान्तराणां चोद्भवमवेक्ष्य तन्निवारणाय स्वसिद्धान्तनिष्कर्षं सिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थे श्रीमदाचार्यचरणाः संक्षेपेण प्रकाशितवन्तः । तस्य ग्रन्थस्य दुर्ज्ञेयत्वमालोच्य श्रीमत्प्रभुचरणास्तद्विवरीतुं प्रकृतोपयोगि मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन्तो विवरणं प्रतिजानते **प्रणम्येत्यादि** । अत्रानुरागतः प्रणामोक्त्या एतद्ग्रन्थार्थावबोधेपि तस्यैव विघ्नविघातकत्वेन प्रकृतोपयोगित्वं द्योतितम् । **कृपयेति** । श्रीमदाचार्यकृपया । स्वीयोपरि स्वकृपया वा । अतःपरं मूलं विवरणीयम् । तत्रापि **नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामी**तिमङ्गलघटितमेव प्रतिज्ञावाक्यम् । तत्रानुबन्धचतुष्टयं यद्यपि वक्तव्यम्, तथापि तत्र **स्वसिद्धान्तविनिश्चयमि**तिपदेन विषयस्योक्तत्वात् विषयविशेषणीभूतेन स्वपदेनैव श्रीमदाचार्यचरणानुरक्तस्य तत्सिद्धान्तजिज्ञासोरधिकारिणोपि लाभाद्विषयोक्त्यैव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्य सम्बन्धस्यापि लाभात्प्रयोजनमेवानुक्तत्वादस्फुटमवशिष्यते । तदप्युपसंहारवाक्ये 'एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशया'दित्यनेन वक्ष्यते । तद् हृदि कृत्वात्र स्फुटीकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमेव व्याख्यातुमुपक्षिप्य व्याकुर्वन्ति **अग्रे वक्ष्यमाणैरित्यादि** । अग्र इति । 'मायिकं सगुण'मित्यग्रिमग्रन्थे । **शास्त्रार्थसन्देह**

---

[1] विनिश्चितमिति पाठः ।

तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः कृष्णसेवेति । फलात्मकनामोक्त्या स्वतः पुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

इति । शास्त्रं काण्डद्वयात्मको वेदः, तदर्थनिश्चायका वेदान्ता वा । अर्थः प्रयोजनं तात्पर्यं च, तद्विषयके सन्देहे । तथा च तैर्वेदप्रयोजनविषयके तत्तात्पर्यविषयके च संशये जाते तन्निरासाय तथेति भावः । स्वसिद्धान्तस्य वेदार्थनिश्चयरूपत्वं च । 'भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवे'दिति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ।' 'भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः । निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मन' इत्युद्धवप्रश्ने, 'धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं शमं दमम् । अन्ये वदन्ति वै स्वार्थमैश्वर्यत्यागभोजनम् । केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् । आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः । दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचार्पिताः । मय्यर्पितात्मनः सम्यङ्निरपेक्षस्य सर्वतः । मय्यात्मना सुखं यत्तत्कुतस्तद्विषयात्मना'मित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यात् । 'सर्वं[1] खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुते'र्ब्रह्मविद्याश्रुतेश्चा'[2]वगन्तव्यम् । एवं प्रतिज्ञावाक्यव्याख्यानेनाचार्याणां सिद्धान्तस्य वेदार्थनिष्कर्षरूपत्वं बोधयित्वा पूर्वं साधननिष्कर्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्ति फलात्मकेत्यादि । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ।' 'पापकर्षणो' इति श्रुतेः कृष्णपदं परब्रह्मनामत्वेनावगतम् । परं ब्रह्मैव च 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्या भूमविद्योक्तनित्यसुखनिरवधिसुखरूपतया च परमफलत्वेनानन्दमयाधिकरणादौ निर्णीतम् । अतः कृष्ण इति फलात्मकस्य भगवतो नाम, तदुक्त्या तत्समभिव्याहारेण तथा सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तः । 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इति वाक्योक्तभक्तिलक्षणा सेति सिद्धान्त इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । भक्तिपदमनुक्त्वा यत्सेवापदमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः सेवा हीत्यादि । जीवानाम्, 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत्षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति प्राचीनबर्हिषं प्रति नारदवाक्याद्देहविशिष्टानां चेतनानाम् । 'सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः प्रभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'ति गीतावाक्याद्भगवज्जन्यत्वेन तत्पोष्यत्वम्, तेन सर्वेषां तेषां सहजदासत्वं गर्भदासत्वं ज्ञापितम् । तेनासुराणां याऽधोगतिः, सापि 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनी'त्यत्र मूढा इति विशेषणेन दासधर्माकरणादेवेति सिध्यति । अत एव 'देवोऽसुरो मनुष्यो वे'ति प्रह्लादवाक्ये भजना-

---

१. ‘ ’ चिह्नान्तर्गतं पुस्तकद्वये नास्ति । २ भूमविद्येतिपाठः ।

अत एव न कर्मणीवात्र [1]कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

धिकारस्तेषामुच्यते । तेन सर्वेषां चेतनानां जीवानां दासत्वमक्षुण्णमित्यर्थः । तदेतदभिसन्धाय सदापदाशयमाहुः अत इत्यादि । कार्यपदतात्पर्यमाहुः **आवश्यकेत्यादि** । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यर्थद्वयं प्रस्तुत्य 'कृत्याश्चे'ति सूत्रे कृत्यप्रत्यया विहिताः । तत्रावश्यकत्वं नाम पूर्वं कथञ्चित् ज्ञातस्य पश्चात्तदभावेऽनिष्टजननज्ञानपूर्वकज्ञानविषयत्वं वा, तथा कृतिविषयत्वं वा, नतु विधिविषयत्वमात्रम् । प्रैषानुवादसूत्रेणैव तदर्थलाभेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतस्तदर्थकण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या **तदकरणे प्रत्यवायी भवति** । प्रत्यवायस्य पातकत्वात्तेन भक्तिमार्गाद्भ्रश्येतेति भावो ज्ञाप्यते । तथा च स्वस्मिन् भगवद्दासत्वमनुसन्धाय सेवायां च स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमावश्यकदासधर्मत्वं चानुसन्धाय सर्वकालं सेवाकरणं साधननिष्कर्ष इत्यर्थः । नन्वत्र सेव्यसन्तोषजनिका पूर्वोक्तप्रकारककायादिव्यापाररूपा क्रिया सेवात्वेन विवक्षिता । यथा राजसेवा गुरुसेवेति । तस्याः सर्वदा कार्यत्वकथनमशक्योपदेशरूपमित्याशङ्क्य, तत्र समाधिं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमं वाक्यं व्याकुर्वन्ति सा चेत्यारभ्य इत्यादिनेत्यन्तम् । तथाच कायादित्रितयव्यापाररूपापि विचार्यमाणा बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा । तयोराभ्यन्तरी मानसी बाह्यायाः फलरूपा । बाह्या तु तत्साधनरूपा । तयोरवान्तरफलरूपत्वं सर्वदा कार्यत्वं च फलाध्यायाद्यपादे 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दित्यस्य प्रथमवर्णके सिद्धम् । तत्र हि 'द्रष्टव्य' इति पदेन श्रवणादीनां फलरूपं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा, 'श्रोतव्य' इत्यादिना तत्साधनानां पश्चात्कथनेनात्मनः परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपं ज्ञानमार्गे । भक्तिमार्गे तु परमफलरूपज्ञानसजातीयत्वेनापि फलमध्यपात्येव श्रुत्यभिमतम् ।' अत एव 'सूत्रकृदपि फलप्रकरणे साधनविचारं चकारे'ति कथनादसकृदुपदेशकथनाच्च । मानस्याः मुख्यत्वं च साधनाध्याये सहकार्यन्तराधिकरणे । श्रुतौ कायिकं वाचिकं मानसिकं च साधनं विधीयते । तत्र मानसं मुख्यम् । 'मनसैवावासव्य'मिति श्रुतेः । तस्यापि स्नेहोदयपर्यन्तमेव विहितत्वेन कर्तव्यता । तदुत्तरं तु स्वत एव तत्सम्भव इति निर्णयात् । पुष्टिमार्गे तु तस्य या परा काष्ठा, सात्र 'यथा व्रजसीमन्तिनीना'मित्यादिना दर्शिता । यदि हि प्रकारान्तरं तत उत्कृष्टं भगवदभिप्रेतं स्यात्, तदा भगवान् 'अथैतत्परमं गुह्य'मित्यत्र 'सुगोप्यमपि वक्ष्यामी'ति प्रतिज्ञायैतमेव प्रकारं तथात्वेन न वदेत्, अतस्तथा । तेन साधनरूपाया असकृदावर्तनमेव सदा कार्यत्वम् । मानस्यास्तु भगवति मनोगत्यविच्छेदरूपम् । तच्च बाह्याया आवर्तनात्साधनीयम्, अतो नाशक्योपदेशरूपत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

---

[1] काले इति पाठः ।

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तदेतदग्रिमावतरणेन निगमयन्ति एतदेवेत्यादि । अत्र मूले मानस्याः स्वरूपं 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'त्यनेनोक्तम् । तत्र प्रवणपदं तावत् 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे' इत्यमरात्, 'प्रवणस्तु क्षणे प्रह्वे क्रमनिम्ने चतुष्पथे। आयत्ते चे'त्यनेकार्थाच्चैतेषु रूढम् । मनश्च वेदे अन्नमयत्वेन श्रावणात्पार्थिवं पृथिवीपोषितं चेति सिद्धम् । एवं सति तस्मिन् कृष्णे पूर्वं प्रह्वमीषन्नम्रं तत आयत्तं तदधीनं ततः क्रमेण भगवदेकतानत्वरूपां 'ता नाविद'न्नितिवाक्योक्तप्रकारां गभीरतां प्राप्तं यच्चेतस्तदेव सेवारूपम् । समाधाविव भगवति लयं प्राप्तमिति यावत् । नतु वृत्त्यन्तरविशिष्टमित्यर्थः । (न च क्रमनिम्नत्वस्याचार्याशयगोचरत्वे मानाभावः शङ्क्यः । भक्तिवर्धिन्यां बीजदार्ढ्यप्रकारकथने 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवे'दित्यत्र तथाङ्गीकारस्य स्फुटत्वादिति) । एवं मानसीं साध्यरूपां निष्कृष्य साधनरूपाया निष्कर्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति उक्तसेवेत्यादि । अत्रेदं बोध्यते । इन्द्रियव्यापारं विना केवलस्य देहस्य न सेवाकर्तृत्वमिति प्रत्यक्षतोऽवसीयते । अत इन्द्रियव्यापारापेक्षायां यथा ज्ञानमार्गे नित्यनैमित्तिककर्मसहकृतं श्रवणादित्रयं पूर्वं साधनं, तत्परिपाकदशायां प्रव्राजसहकृतं केवलमुपासनात्मकं ज्ञानम्; तथा भक्तिमार्गे 'एतान्यपि तु कर्माणी'ति गीतोक्तरीत्या तत्सहकृतं श्रवणादिनवकम्, तदप्येकादशस्कन्धे 'पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं पर'मित्युपक्रम्य 'एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्ति'रित्यन्तोक्तरीत्या क्रियमाणं साधनम् । तत्परिपाकदशायां तु स्नेहेन क्रियमाणं तत्साधनम् । तच्चेद्वित्तं वेतनत्वेन दत्वा कार्यते, तदा सा चित्तस्य राजसत्वं कुर्वन्ती चित्तस्य तत्प्रवणत्वं न करोति । यदि च वित्तं वेतनत्वेन गृहीत्वा क्रियते, तदा ऋत्विजो यागवत् स्वस्य तत्प्रवणत्वरूपं फलं न साधयति । न च यागो यजमानस्येव वित्तदातुः फलतीति शङ्क्यम् । तत्रर्त्विग्दक्षिणावरणादिवदत्र तद्दानादेर्भक्तिमार्गे भगवतानुक्तत्वात् । अतस्तथा न कार्यम्, किन्तु भगवदुक्तरीत्यैव कार्यम् । तदैव साधनरूपा साध्यरूपां मानसीं सेवां जनयन्ती स्वयमपि पश्चात्फलरूपतया व्रजस्थानामिव पर्यवस्यतीति । एतदेव निबन्धे 'विशिष्टरूपं वेदार्थ' इत्यादिना 'एतन्मार्गद्वयं प्रोक्त'मित्यन्तेन सविवरणेन बोधितम् । यत्पुनरादिमे 'सेव्यः सायुज्यकाम्यये'त्युक्तम्, तत्तु मुख्याधिकाराभावपरम् । अत एव सर्वनिर्णये 'भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यत' इत्युक्तम्, अतो न दोषः । एवं

---

१ ( ) क्वचिन्नास्ति ।

तैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः **तत** इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः **परं ब्रह्म त्विति** ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

साधननिष्कर्षमुक्त्वा तस्याग्रिमव्यवस्थां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **एतादृशस्येत्यादि** । अत्रैतादृशस्येति पदेनेदं ज्ञाप्यते । यदाधुनिकैस्तादृशाधिकारराहित्येऽपि मार्गप्रवर्तकाचार्योक्तप्रकारेण क्रियते, तत्तु भक्तिहंसे विधिमजानता बालेन पित्रादिशिक्षया कृतः सन्ध्यावन्दनादिः प्रत्यवायपरिहारेण यथा आरात् कर्ममार्गीयफलोपकारी भवति, तथैतदपि ।' 'न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छती'ति न्यायेनारादुपकरोति, न तु साक्षात् । अतः सद्भिरुपदिष्टेन प्रकारेण शास्त्रार्थं बुद्ध्वा करणीयमिति व्याकुर्वन्ति **अहन्तेत्यादि** । **तन्निवृत्त्येति** । अहन्ताममतात्मकसंसारनिवृत्त्या । **अग्र इति** । ब्रह्मबोधनपदे । तस्य स्वरूपं **स्वात्मनीत्यादिनोक्तम्** । एतस्यावान्तरफलस्योक्तेः प्रयोजनमाहुः **भगवदित्यादि** । **अभिनिविष्टस्येति** । 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः । गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही'ति रीत्या जातव्यसनस्य तदुत्तरं भक्तिवृद्धिमतः । तथाच क्रियमाणा बाह्याभ्यन्तरी यथोक्तरूपा जाता अतः परं परमं फलं साधयिष्यतीति तेन निश्चेयमिति ज्ञापनायेदमवान्तरफलमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

एतस्मिन् सम्पन्ने दुःखनिवृत्त्योक्तविधज्ञानमेव मानसीकाष्ठां मन्येत, तदा भक्तिमार्गीयं फलं न भवेत्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं फलनिष्कर्षं प्रमेयनिष्कर्षं च साधनवभिर्वक्तुं प्रथममवान्तरप्रमेयं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **इदमेवेत्यादि** । **इदमिति** । जीवस्वरूपमक्षरं वा । व्याकुर्वन्ति **यशोदेत्यादि** । अत्र 'परं ब्रह्म तु कृष्णो ही'ति मूलम् । तत्र तुः पूर्वव्यावर्तकः । **हिर्हेतौ** । तथा च यतो हेतोः । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दः' 'गोपवेशमभ्रामम्' 'गोपवेशो मे पुरुषस्तदा आविर्बभूवे'त्यादितापनीयश्रुतिभिः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यादिस्मृतिभिरुपनिषदो गोपालतापिनीति नाम्ना च 'यशोदोत्सङ्गलालितः कृष्णः अक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । परं ज्योतिरुपसंपद्य

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम्। अत्र भेदकं रूपमाहुः सच्चिदिति। एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्त्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते। एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति द्विरूपमिति । तत् अक्षरं ब्रह्म ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पुरुष' इत्यादिश्रुतेः, 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' 'परं ब्रह्म परं धामे'त्यादिस्मृतेश्च परं ब्रह्म, नत्वन्यः 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' 'रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भर'मित्याद्युक्तो विभूत्यादिरूपो न इति ज्ञापनाय मूलस्य परब्रह्मणो नामोक्तम् । यदि हि सोऽवतारः स्यात्, तदा यदुवंशोद्भवो मुख्य इति यादवतापिन्युपनिषत्स्यात्, गोपरूपेण च नाविर्भवेदिति । अतस्तत्रावतारत्वं न ज्ञेयम् । अक्षरं च परब्रह्मत्वेन न ज्ञेयमित्यर्थः । ननु 'सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे' इति तापनीयश्रुतिवत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति तैत्तिरीयेपि श्रावणादक्षरकृष्णयोः स्वरूपलक्षणैक्यादभेद एवाङ्गीकार्य इत्याशङ्कां निवारयन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति अत्रेत्यादि । सच्चिदानन्दकं बृहदित्यत्रापि देहलीदीपवत् हिशब्दः सम्बध्यत इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति एते हीत्यादि, ज्ञाप्यत इत्यन्तम् । हिर्हेतौ । एत इति । सच्चिदानन्दाः । कप्रत्ययश्च प्रतिकृतौ 'इवे प्रतिकृता'वित्यनेन भवति । कुत्सापक्षेऽपि प्रतिकृतित्वादेव हीनताद्योतनम् । तथा चानन्दमीमांसायां शतानन्दिभ्य आधिक्येपि 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः, स एको ब्रह्मण आनन्द' इति गणनापरिच्छेदस्य तैत्तिरीये श्रावणात्, बृहदारण्यके च 'ते ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्द' इति तदानन्दिनो लोकत्वेन विशेषितत्वात्, ततः परस्य च 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्यनेनापरिच्छिन्नानन्दत्वश्रावणात्तयोः स्वरूपैक्येपि भेद एव पर्यवस्यति । इदं यथा तथा समन्वयाध्याये अदृश्यत्वाद्यधिकरणे प्रपञ्चितम् । तेनाभेदोऽप्यमित्रादिवत् भेदविरुद्धसम्पद्रूपस्तादात्म्य एव पर्यवस्यति । तेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमान्न्यूनत्वमप्यक्षुण्णमिति तदेव भेदकमित्यर्थः । एवमत्र भगवतः कृष्णस्य परब्रह्मत्वकथनेन फलनिष्कर्ष उक्तः ।

अतः परमवान्तरप्रमेयनिष्कर्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति कृष्णशब्देनेत्यादि । निरूपितमिति । मुख्यप्रमेयत्वेन फलत्वेन च निरूपितम् । निरूपयन्तीति । अवान्तरप्रमेयत्वेन निरूपयन्ति । व्याकुर्वन्ति तदित्यादि । तत् अक्षरं ब्रह्म द्विरूपम् । अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते, यत्तदद्रश्यमग्राह्यम् । एतद्वै तदक्षरं गार्गि अस्थूल-

तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति **सर्वं स्यादिति** । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । **एकं रूपं** तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतं पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

मनण्वि' त्यादिश्रुतिषु, 'अक्षरं ब्रह्म परम'मित्यादिस्मृतिषु च यदुक्तं, तत् द्विप्रकारकं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः **तदेवेत्यादि** । एकपदं देहलीदीपवदग्रिमेऽपि सम्बध्यत इत्याशयेनाहुः **एकं रूपमित्यादि** । अत्र पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं 'तदक्षरे परमे व्योमन्नि'ति श्रुतौ, आदिपदोक्तं चरणादिरूपत्वं च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति श्रुतौ स्फुटम् । शेषं 'त्वथ परे'त्युक्तश्रुतेर्ज्ञेयम् । तथाचैवं मूलयोजना । हि यतो हेतोः, सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणमेकमतो द्विरूपमिति । ननु रूपद्वयस्येतरेतरवैलक्षण्येन भेदे रूपिण ऐक्यं न प्रमातुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **नचेत्यादि, ब्रह्मणीत्यन्तम्** । **भेद** इति, रूपिणो भेदः । अत्रेति, अस्मिन्मते । तथा च लोकतः प्रमातुमशक्यत्वेऽपि श्रुतितः प्रमातुं शक्यत इत्यर्थः । ननु लोकविरोधे श्रुतेः स्तावकत्वं कल्पनीयमित्यत आहुः **इदं यथेत्यादि** । श्रुतेः स्तुतिपरत्वमुपचारपरत्वं च वारयितुमेव ब्रह्मसूत्रप्रवृत्तेर्भाष्ये प्रतिपादितत्वात्तत्र स्तावकत्वादिकं न कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु 'एषाऽविद्या जगत्सर्व'मिति नृसिंहतापनीयवाक्यावलम्बनेन मायावादो, 'यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावत'इत्यादिवाक्यावलम्बनेन साङ्ख्यादिवादः प्रवृत्त इति कथं तन्मूलश्रुतिविरोधपरिहार इत्याशङ्कायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **विरोधपरीत्यादि** । व्याकुर्वन्ति **वेदेत्यादि** । वादिनो बहुधा जगुरित्यर्थः । तथा च श्रुतितात्पर्यस्य तत्र प्रकारान्तरेण सत्त्वात्तेषां भिन्नत्वमित्यर्थः । तदेतद्बोधयितुं मतप्रणेतॄनाहुः **मायिकमित्यादिना** । मायिकमिति, मायोपादानकं सगुणेश्वरकर्तृकम् । एवमग्रेपि तत्तन्मतरीत्या बोध्यम् । साङ्ख्यपदं पातञ्जलानामप्युपलक्षकम् । नैयायिकपदं च वैशेषिकानाम् । वेदबाह्यमतानीति चतुर्विधबौद्धार्हतलोकायतिकवामशाक्तादिमतानि । मूले इति **नैकधेति** । इतिः प्रकारे **नैकधेति** बहुधापदोक्तार्थस्य निगमनम् ॥ ४ ॥

मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः **तदेवेति** ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजा-

---

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तर्हि तानि स्वमतबोधनाय तत्स्थापनाय च दूष्याणीत्याकाङ्क्षायामग्रिममवतारयन्ति **तानीत्यादि** । **श्रुतिबलेन निराकृतानीति** । श्रुतितात्पर्यप्रकाशनेन भाष्ये प्रपञ्चेन निराकृतानि । इदं यथा तथाविरोधाध्यायभाष्यप्रकाशादवगन्तव्यम् । व्याकुर्वन्ति **स हैतावा'नित्यादि** । अत्र प्रथमा श्रुतिर्बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे । द्वितीया छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायाम् । आदिपदेन 'यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः, तथा अक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रवर्तन्ते । तत्र चैवापियन्ती'ति मुण्डकश्रुतिः संगृह्यते । तेन बह्वीषु श्रुतिष्वक्षरस्यैव प्रपञ्चप्रकारेण भवनस्य निरूपणात्, नृसिंहोत्तरतापनीयेऽप्युक्तवाक्योपसंहारे अविद्याया नानाविधक्षेत्रदर्शकत्वस्य परमात्मन एव जगद्योनित्वस्य च निगमनान्न श्रुतीनामितरेतरविरोध इति पूर्वोक्तं सर्वमक्षुण्णमित्यर्थः ॥ ४½ ॥

एवमवान्तरप्रमेयं निरूप्य तस्य बालबोधनार्थं सार्धकारिकया वैशद्यं कुर्वन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **एकस्यैवेत्यादि** । व्याकुर्वन्ति **प्रपञ्चेत्यादि** । मूले चकारोऽनुक्तसमुच्चायक इत्याशयेनाहुः **अस्तीत्यादि** । **अग्रिमेति** । माहात्म्यसंयुतेत्यादिग्रन्थेनोक्ता । तत्सत्त्वे मानमाहुः **योद्धृतेत्यादि** । **उद्धृतजलाविशेषेऽपीति** । प्रवाहादुद्धृतं यज्जलं तस्य प्रवाहजलादविशेषेऽपि प्रवाहजलसाम्येऽपि । **तत्रैवेति** । प्रवाह एव न तूद्धृतजले । तथा च यदि तीर्थरूपातिरिक्ता न स्यात्, तदा देशान्तर उद्धृतजलस्नानादिनापि तत्तीर्थस्नानफलं स्मर्येत, तत्तु न दृश्यत इति तीर्थरूपा जलरूपाद्भिन्नैवेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके सङ्ग-

दिभिः फलदा।एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति तथा बुध्यतामित्यर्थः॥५।६॥

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाहुः **मूर्तिरिति** । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः **गङ्गायामिति** । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

मयन्ति **एवमेवेत्यादि** । **प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमिति** । प्रपञ्चश्च तद्भिन्नं च प्रपञ्चतद्भिन्ने ते रूपे यस्य तत् । (न चात्र बहुव्रीहिणा रूपिणस्तृतीयत्वं शङ्क्यम् । एकादशव्यूहो रुद्र इतिवत्तदुपपत्तेः।) **तथा बुध्यतामिति** । वृद्धिह्रासभाक्त्वतद्राहित्यपूर्वकमाहात्म्ययुक्तत्वाभ्यां बुध्यताम् । तथा चाक्षरोपासनया यत्फलम्, न तत्प्रपञ्चोपासनयेति तयोरैक्येप्येवं भेद इत्यर्थः । मूले सेवतामिति शतुरनुदात्तेल्लक्षणस्यात्मनेपदस्य चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकादनित्यत्वेन बोध्यः । 'त्वां सेवतां सुरकृता बहवोन्तराया' इत्यादिपुराणप्रयोगाच्च ॥ ५,६ ॥

एवमवान्तरप्रमेयरूपमक्षरं दृष्टान्तेन बोधयित्वा मुख्यप्रमेयस्य पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य सर्वसामर्थ्यं सर्वत्र व्याप्तिं च बोधयितुं सपादकारिकां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **आधिदैविकमित्यादि** । व्याकुर्वन्ति उक्तेत्यादि । **प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थ** इत्यन्तम् । अनेन व्याप्तिरुक्ता । **तत्र प्रमाणमिति** । प्रवाहतीर्थातिरिक्तदेवतासत्त्वे प्रमाणम् । **मूर्तिरिति** । भीष्मादिमातृत्वेन भगीरथदृष्टत्वादिना पुराणप्रसिद्धशरीरयुक्ता । तेन शब्दः प्रमाणमित्युक्तम् । प्रत्यक्षविशेषस्यापि तत्र प्रामाण्यमाहुः **भक्त्येत्यादि** । (अयमर्थः । अंशुमद्दिलीपाभ्यां बहुकालं तपःकरणेपि गङ्गा न प्रत्यक्षाऽभूत् । भगीरथस्य तु प्रत्यक्षा प्रसन्ना वरदास्मीत्युवाचेति भगीरथतपसि भक्तिविशेषसाहित्यमेव सुमहत्त्वसु महत्त्वम् । अत एव ब्रह्मवैवर्तखण्डे 'भगीरथस्त्वस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः । वैष्णवो विष्णुभक्तश्चे'ति विशेषणमुक्तम् ।

गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्ध्ये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः **प्राकाम्यमिति** । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । **विहितेति** । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्वदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तथा देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तस्य च तपस्यत एव प्रकटा बभूव । अतोऽन्यत्रापि तथेत्यर्थः ।) मूले भक्तिपदमात्रकथनात्क्वचित्पद उद्रेकदशारूपविशेषबोधनमयुक्तमिवाभातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । ननु यदि गृहादिष्वपि गङ्गादर्शनं भक्त्यैव स्यात्, सर्वेषां भक्तानां स्यात्, तत्तु नेति कथमेवमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **भक्तविशेष** इत्यादि । व्याकुर्वन्ति **देवतेत्यादि** । **प्रवाहमध्य एवेति** । प्रवाहसंबन्धिन्येव गङ्गाद्वारादिरूपे क्वचिद्देशे । **मूले गङ्गायां चेति** । चोऽवधारणे । विशेषपदस्यार्थष्टीकायां भक्त्युद्रेकपदेन विवृतोवगन्तव्यः । एतावत्कथनप्रयोजनमाहुः **एतेनेत्यादि** । **एतेनेति** । भौतिक्यां गङ्गायामेवमाधिदैविकगङ्गास्वरूपप्राकट्यबोधनेन । **तत्रेति** । भगवदाकारे भगवद्भक्ते च । **अग्रिमव्यवस्थामिति** । आधिदैविकरूपस्थितिकार्यम् । **प्राकाम्यमिति** । प्राकाम्यं बाहुल्यम् । ‘प्रकामसुभगत्वद्गात्रसंश्लेषत’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तदत्र किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वन्ति **स्वाभीष्टेत्यादि** । तथा च तादृग्भक्तप्रत्यक्षया **तया** गङ्गया कृत्वा तज्जले भक्तस्यानिषिद्धव्यवहारबाहुल्यरूपं प्राकाम्यं स्यादित्यर्थः । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः **एवमित्यादि** । अग्रिमार्धं व्याकुर्वन्ति **भक्त्येत्यादि** । तथा चैवं भगवतः कृष्णस्य साक्षात्कारानन्तरं ज्ञानिफलान्मोक्षादपि प्रपञ्चे सर्वत्र भगवदधिष्ठानत्वरूपेण ज्ञानं विशिष्यत इति भावः । मूले **चोप्यर्थे** । तदिति, गङ्गादर्शनम् । **हिर्निश्चये** । यथातथापदयोरध्याहारः । तथा च हि निश्चयेन तत्तादृशभक्त्या गङ्गादर्शनं विहितादपि फलात्प्रतीत्यापि यथा विशिष्यते, तथा तया जले प्राकाम्यं स्यादिति मूलयोजना । अस्मिन् व्याख्यानेऽध्याहारादिदोषादरुच्या प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति **यद्वेत्यादि** । अस्मिन्पक्षे प्राकाम्यं नाम प्रकृष्टः कामः प्रकामस्तस्य कर्म । ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे’त्यनेन ‘भावे कर्मणि चे’त्यर्थद्वयेऽनुशासनादत्र कर्मणि ष्यञ् । तदेव विवृतं **प्रकृष्टेत्यादिना** । तथाच यथा तथैवं तथा प्रपञ्चेपि यत्र भगवत्सम्बन्धानुभवः, तत्र भगवत्स्वरूपे गुर्वादौ च श्रद्धापूर्वको व्यवहारः श्रद्धालूनामिति भावः । अग्रिमं विवृण्वन्ति

---

१ तथा । देवतारूपा सेति पाठः ।

किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । ([1]एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति **यथा जलमित्यादिना** । **तत्रापीति** । साधर्म्येपि । **एतदिति** । किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते ।) **जगत्त्विति** । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं,

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

किञ्चेत्यादि । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति **एवमित्यादि** । अत्र प्रमाणमाहुः **अत एवेत्यादि** । अन्येभ्यो भगवदीयानामाधिक्यादेवैकादशस्कन्धे स्वचिह्नस्वभक्तयोर्दर्शनादिकं भक्तिकारणमध्ये गणितम्, अतस्तथेत्यर्थः । एवं बालान् यत् बोधयितुं दृष्टान्त उक्तो 'द्विरूपं चापी'त्यादिना, तत्र तत्तत्कार्यप्रयोजकता न तयोः, किन्त्वाधिदैविकस्यैवेति बोधितम् । तदेतन्निगमयन्ति मूले **यथा जलमित्यादिपादत्रयेण** । मूले **सर्वमिति**, प्रपञ्चः । **शक्तेति**, समर्था । **देवीति**, मूर्तिमत्याधिदैविकी । तथा च दृष्टगङ्गाकानां यथा जले तत्स्थानत्वज्ञानादनिषिद्धयथेष्टव्यवहारः, यथा च तीर्थदर्शनेऽन्यस्मादाधिक्यज्ञानविशेषो जलेन तीर्थरूपेण च भवति, तथा दृष्टभगवत्कानां भगवत्स्वरूपगुर्वादिभिः सर्वत्र प्रपञ्चे प्राणिमात्रे भगवद्भावस्फूर्तिः, अक्षरेण च ज्ञानिमोक्षादप्यधिकभगवद्धामत्वादिरूपाक्षरज्ञानात्मकं फलं भवति । अदृष्टगङ्गाकानां च श्रद्धालूनां यथा जलेन श्रद्धापूर्वकः स्नानादिव्यवहारः, तीर्थेन च जलेऽन्येभ्य आधिक्यज्ञानं फलं क्रमेण भवति, तथैवादृष्टभगवत्कानां श्रद्धालूनां भगवत्स्वरूपादौ श्रद्धापूर्वकः सेवादिव्यवहारः, अक्षरे च ज्ञानिमोक्षादाधिक्येन भगद्धामत्वस्य परोक्षज्ञानं भवतीत्यर्थः संपद्यते । ननु 'आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्त' इति द्वितीयस्कन्धवाक्ये एकस्यैवाधिभौतिकाभिमानेन तन्नियमनेन च यथायथमाध्यात्मिकत्वमाधिदैविकत्वं च सिद्धम्, न तु तयोः स्वरूपभेद इति कथमयं दृष्टान्त उपपद्यत इत्यत आहुः मूले **तत्रापीत्यादि** । **तत्रापि** आधिदैविकदृष्टान्तविचारेऽपि, एतद्वक्ष्यमाणं, इहास्मत्सिद्धान्ते, उच्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय तदाहुः **जगदित्यादि** । तदेतद्विवृण्वन्ति **त्रिविधमित्यादिना** । **त्रिगुणात्मकमिति**। 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ' इत्येकादशस्कन्धीयचतुर्विंशे पञ्चमे सन्दर्भे भगवत्कार्यत्वेन सिद्धाः 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रय' इत्यत्र द्वितीयस्कन्धवाक्यसुबोधिन्यां सच्चिदानन्दमूलत्वेन ये व्याख्याताः सत्त्वादयो गुणास्तदात्मकम् । तत्र गमकं **त्रिस्वभावत्वेन प्रकटमिति** ।

---

[1] एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्व**मिति । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येपि । **एत**ज्जगत् तु त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्तगङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जगदिति** पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्वात्मनि स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वा'दिति गीतोक्तलक्षणको यो बन्धकत्वस्वभावो गुणानां, तेन स्वभावेन प्रकटम् । मूले प्रोक्तमिति । भगवच्छास्त्रे, ब्रह्मसूत्रभाष्ये च । तेन हेतुना तत्तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवता सर्वान्तर्यामिणा सर्वनियामकत्वेन कृताः । ततः तस्माज्जगत्त्रैविध्यादेव हेतोः देवतारूपवदाधिदैविकत्वेन कूर्मादौ 'लीलया परमेश्वरा' इत्येवं प्रोक्ताः । वस्तुतस्तु भगवानेक एव नियामक इत्यर्थः । तथा च तेषां गुणाभिमानित्वे 'गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् । वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचर' मित्युक्तं कालभयम् । गुणावताराणां तु त्रिविधेषु पुराणेषु प्रकृतिपुरुषनियामकतया प्रसिद्धानां न तत् । ते गुणाभिमानितो भिन्ना एव । अतो यथा 'द्वा सुपर्णा'इत्यादौ जीवान्तर्यामिणोः क्वचिद्भेदः, क्वचिच्च 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति प्रविष्टस्यैव कार्यभेदेन जीवान्तर्यामिभाव इति कल्पभेदेनोभयम्, तथा च यस्मिन्पक्षे भेदस्तं पक्षमादाय दृष्टान्त उपपद्यत इति भावः । एवं दृष्टान्तं व्याकृत्य ब्रह्मणीत्थं हरिर्मत इति दार्ष्टान्तिकं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मैकेत्यादि । तथाच मुण्डके पुरुषाक्षरयोः परापरभावस्य श्रौतत्वादक्षरनियामकत्वं मूलपुरुषे सिद्धम्, तस्य कृष्णत्वं च तापनीये, अतस्तथेति । तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव मतो युक्त्यानुचिन्तित इत्यर्थः । नन्वेवं सति देव्या यथा रूपद्वयनियामकतामात्रम्, न तु भक्तं प्रति स्वतः किञ्चित् फलम्, तथा कृष्णाद्भगवतोऽपीति तत्सेवा कुत उपदिष्टेति शङ्कोत्तिष्ठति, तन्निवृत्त्यर्थमाहुः मूले **कामचार** इति । **तुः** उक्तशङ्कानिरासे । **अस्मिन् लोके** त्रिविधे जगति, ब्रह्मादिभ्योऽधिष्ठातृभ्यः, **कामचारः** काम इच्छा उपासकादीनां तेन चारः चरणम्, 'चर गतिभक्षणयोः', तत्तल्लोकविषयिणी प्राप्तिर्भोगो वा । **न चान्यथा** । च पुनः, अन्यथा ब्रह्मादिभ्यो विना, न तत्कामविरुद्धप्रकारेण च न, किन्तु तदिच्छाप्रकारेणैव । यथा भवतीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकप्रकरणबलादध्याहार्यम् । **तु** पुनः । तथा **स्वात्मनीति** तादर्थ्ये सप्तमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादिवत् । तथा च स्वस्य भक्तस्यात्मविषयेऽर्थे । **परमानन्दरूपे** नित्यनिरवधिसुखरूपे । **भूम्नि कृष्ण एव**, न तु लोकादौ कृष्णात् निश्चयरूपकामचार इत्यर्थः । तदेतद्व्याकुर्वन्ति **ये त्वित्यादि** । अत्र निश्चयपदं कामचारपदेन विवृतम् । तेन यौगिकं तदिति बोधितम् । तथा च निष्क्रान्तश्चयात् निश्चयः । चयो हि बहूनामेकीकरणम् । तेन बहूनां कामानामेकीकरणरूपाच्चयान्निष्क्रान्तः । परमानन्दकृष्णैकनिष्ठतया तदेकविषयकः कामचार इत्यर्थः सिध्यति । 'रूढिर्योगमपहरती'त्यरुच्या निश्चयपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति **अथवेत्यादि** । अस्मिन्पक्षे **स्वात्मनीति** कृष्णपदविशेषणम् । निश्चयपदमेककोटिकत्वाच्छङ्काविरुद्धज्ञानार्थकम् । तद्विषयत्वेन

स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः॥११॥

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वम-

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

कामचारोन्वेति । **तत्प्रार्थन** इति, कामचारप्रार्थने । तथा चैवं व्याख्यानद्वयेपि ‘सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः’ ‘अत एव चानन्याधिपति’रित्युक्तरीत्या भगवत एव फलं भवतीति तदर्थं युक्तस्तत्सेवोपदेश इत्यर्थः । तदेतत्सर्वमभिसन्धायाहुर्मूले अतस्त्वित्यादि । **अतस्तु** उक्तप्रकारेण शङ्काया निरासात्, ब्रह्मवादेन ‘सर्वं ब्रह्मैवे’ति श्रीभागवतगीताब्रह्मसूत्रसिद्धेन श्रौतसिद्धान्तस्थापनेन, **कृष्णे** परब्रह्मण्येव, **बुद्धि**रन्तःकरणं, **विधीयतां** विशेषेण धार्यतामित्यर्थः ॥११½॥

एवमत्र पूर्वोक्तसाधनशेषत्वेन प्रमेयं फलं च निरूप्य येषां नैतादृशसाधनाधिकारः, तेषां कथं, का च फलसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति अथेत्यादि । **अथे**ति, मुख्यसाधनप्रकरणोक्त्यनन्तरम् । तेनास्मिन्प्रकारे जीवस्वरूपज्ञानमावश्यकम्, न तु पूर्वोक्तप्रकारे । तत्र शरीरविशिष्टजीव एव भगवद्दासत्वज्ञानस्यैवापेक्षितत्वादिति बोधितम् । **जीवस्वरूपमि**ति । बद्धजीवस्वरूपम् । व्याकुर्वन्ति आत्मविषय इत्यादि । **तेना**त्मनीति भिन्नं वाक्यमिति बोधितम् । अत्र मूले पाठद्वयम् । ‘ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतना’ इत्येकः । ‘ब्रह्मरूपे ही’त्यपरः । तत्र प्रथमे तोः प्रकरणभेदकत्वमनुसन्धाय टीकायां प्रकरणभेदप्रतिज्ञा व्याख्यातेति ज्ञायते । द्वितीये तु विषयभेदादेव प्रकरणान्तरावगतिः। हिर्हेतौ, **ब्रह्मरूपे**[1] ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्मात्मके प्रकृतत्वादात्मनि **चेतनाः** बुद्धयः, ‘प्रतिपत्ज्ञप्तिचेतना’ इति

---

[1] ‘ब्रह्मरूपे साकारब्रह्मस्वरूपे चेतना बुद्धिर्वोक्ते ब्रह्मस्वरूपे अविद्यांशभूताभिः बुद्धिभिरिव भेदप्रतीतिः । पुरञ्जनोपाख्याने ‘बुद्धिं तु प्रमदां विद्यात् ममाहमिति यत्कृत’मिति वाक्येन अविद्यावृत्तिरूपाणां तासामेव ब्रह्मप्रदेशावच्छेदकत्वात्, जीवपक्षे तूत्पत्त्या विचारे ‘बहु स्या’मिति इच्छैव करणादंशांशिभावमभिप्रेत्य जीवस्वरूपं (व्या) कुर्वन्ति’ इति ‘ब्रह्मरूपे–जीवा ही’त्यत्र पाठान्तरम् ।

विद्ययान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्रा इव

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

कोशात् ताः जीवानां संसारित्वापादकोपाधिभूता इति शेषः । पुरञ्जनोपाख्याने 'बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृत'मिति वाक्यात् । तदेतट्टीकायां विशदीकुर्वन्ति जीवा हीत्यादि । हिर्हेतौ । यतो हेतोः जीवाः निबन्धे 'तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूतांशचेतना' इत्यत्र ब्रह्मभूताः, न तु योगबलेनाविर्भाविताः, अंशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः चेतनाः चित्प्रधाना इति व्याख्यातत्वात्, श्रुतौ च बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वाग्रे 'आत्मगुणेन चैव' 'आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्ट' इत्यादिकथनात्'ममैवांशो जीवलोके' 'एकस्यैव ममांशस्ये'त्यादिस्मृते'रंशो नानाव्यपदेशा'दिति सूत्राच्चांशत्वेन सिद्धाः । 'उत्क्रान्त्यादि'सूत्रैरणुत्वस्य साधनाच्चाणवोऽणुपरिमाणाः, अक्षरात्मकाः । एवं जीवस्वरूपमुक्तम् । अतःपरं तेषां मोक्षं वक्तुं ब्रह्मरूपे छिद्रा व्योम्नीवेति यद्बद्धत्वमुक्तं तद्व्युत्पादयन्ति तदात्मकत्वमित्यादि । तदात्मकत्वं ब्रह्मात्मकत्वम् । अविद्यया 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोस्याविद्ययानादि'रिति भगवद्वाक्ये बन्धकत्वेनोक्तया ब्रह्मशक्त्या, 'न तं विदाथे'तिश्रुतावज्ञानजनकतयान्तरशब्देनोक्तत्वादन्तरायभूतया स्वात्मानं ब्रह्मात्मकं न विदन्ति, तेन संसार'महं ममे'त्यभिमानरूपमापद्यन्ते । इदं संसारापादकत्वमेव तस्या अविद्याशा उपाधिरूपत्वम् । प्रयोजको ह्युपाधिरित्युच्यते । अतः संसारप्रयोजकत्वमेव तथात्वम् । तु पुनस्तत्कृतं जीवत्वम् न, तया दोषरूपया, आभासनेन वा, तस्यां प्रतिबिम्बेन वा, तयाऽवच्छेदकेन वा प्रयुक्तं जीवत्वं न, आभासप्रतिबिम्बपक्षे तत्स्वरूपस्याब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अवच्छेदनस्यापि अंशत्वकथनोत्तरं बन्धस्मरणेन व्युच्चरणोत्तरभावित्वनिश्चयात् । 'तद्वज्जीवो नभोपम' इति श्रौतोपमाया अपि 'घटो लीयेत नाकाश'मित्यनन्तरमुक्ततया लयाभावमात्र एव पर्यवसितत्वस्य अग्रिममन्त्रे जलचन्द्रदृष्टान्तेन तस्य चांशप्रवेशप्रयुक्तत्वेनापि निश्चयादित्यर्थः । तर्हि व्योमछिद्रदृष्टान्तः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां तदेतद्बोधयितुं दृष्टान्त इत्याहुः अणुत्वेत्यादि । नन्वणुत्वं चेद्बोधनीयं स्यात्, 'विस्फुलिङ्गा' इवेत्युक्तं स्यात्, नत्वेवमित्यत उपपादयन्ति व्योम्नीत्यादि । उपाधिभिरिति तितउप्रभृतिभिः । छिद्रा इवेति । 'छिद्र भेदन' इति धातोर्भावे घञि, 'छिदिर् द्वैधीकरण' इत्यतो धातोर्वा 'स्फायी'ति रकि कृते छिद्रपदं रन्ध्रवाचकं सिध्यति । तदत्र नाभिप्रेतम् । किन्तु 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे'त्यत्र प्रायोग्रहणात्, संज्ञाभावेपि छिद्यतेऽनेनेति योगाच्छिद्रकरणवाचकमभिप्रेतम् । अथवा 'छेदनं छिदि'ति संपदादिक्विपि 'आतोनुपसर्गे क' इति कं च कृत्वा छिदं रान्ति ददतीति छिद्रा इत्येवं द्वैधीकरणदायिवाचकमभिप्रेतम् । तथा च व्योम्न्याकाशे तितउप्रभृतिभिराकाशात् क्षुद्रैरुपाधिभिरवकाशभेदप्रयोजकैः छिद्रा इव रन्ध्राणीव भेददायकाः क्षुद्रत्वादयोऽवास्तवाः प्रतीयन्ते, तथा ब्रह्मरूपे सुवर्णशकलवद्ब्रह्मात्मके आत्मनि जीवे अविद्यांशभूतैरन्यथाबुद्धिभिश्चेतनाख्यैः

प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते न तु ब्रह्मधर्मा इति बोधनार्थं च । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनाय दृष्टान्तः । यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजने संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाववान्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा स्वयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

क्षुद्रत्वदुःखित्वात्यन्तभिन्नत्वादयोप्यवास्तवाः प्रतीयन्ते । न तु ब्रह्मधर्माः असङ्गत्वादय इति बोधनार्थं चायं दृष्टान्तः । तथा च यदि स दृष्टान्त उक्तः स्यात्, तदोपाधिकृतो बन्धो न बोधयितुं शक्येत, अतस्तथेत्यर्थः । एतेन तद्बोधितमणुत्वमपि क्षुद्रत्वादिवद्देहपरिच्छिन्नत्वरूपमेव, न तु वास्तवमिति ज्ञापितम् । वास्तवस्य तस्य व्यापकत्वाविरोधित्वात् । एवं बन्धं व्याख्याय मोक्षं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमं **उपाधिनाश** इत्यादिकं सार्धश्लोकं व्याकुर्वन्ति **तेषां मध्य** इत्यादि । **पश्यतीत्यर्थ** इत्यन्तम् । **अविद्यालक्षणोपाधेरिति** । इदं जीवविशेषणम् । अविद्यालक्षणः स्वस्वरूपविस्मारक उपाधिर्यस्येति । शेषं स्फुटम् । दृष्टान्तोक्तिप्रयोजनमाहुः **तस्येत्यादि** । अग्रिमश्लोके जघन्याधिकारिणो दुःखभाक्त्वकथनात्तत उत्तमस्य मर्यादाभक्तस्य ज्ञानपूर्वकं भजतो दुःखाभाव आर्थिकोऽत्र व्याख्यातो ज्ञेयः । जघन्याधिकारिव्यवस्थां वदन्तीत्याशयेन **संसारीति** श्लोकं व्याकुर्वन्ति **यस्त्वित्यादि**, **भवतीत्यर्थ** इत्यन्तम् । तर्हि तादृशस्य किं फलं स्यादित्याकाङ्क्षायां 'उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'त्यग्रिमग्रन्थानुसन्धानेन फलमाहुः **तथापीत्यादि**, **ज्ञेयमित्यन्तम्** । **अङ्गीकारादिति** । सेवाया अङ्गीकारात् । **अनङ्गीकारे त्विति** । प्रभुणा तत्कृतसेवाया अनङ्गीकारे । अग्रिमं व्याकुर्वन्तस्तत्र तस्मात्पदोक्तस्य हेतोः ([१]यस्मान्नष्टोपाधिर्ज्ञानी स्वस्मिन्भगवन्तं प्रकर्षेण पश्यति, यस्माच्च संसारी तादृशान्तःकरणस्याभावाद्दुःखी भवतीति) पूर्वश्लोकद्वयार्थसङ्ग्राहकतया प्रकटार्थत्वाद्यत्रास्फुटोर्थस्तदेव पदं व्याकुर्वन्ति **श्रीकृष्णेत्यादि**, **भगवत्परमित्यन्तम्** । **मन्मतिरिति** । 'रामेण सार्धं मथुरां प्रणीत' इत्यादिभगवद्वाक्येन स्वानुभवेन च तथा निश्चयान्मन्मतिः । **भगवत्परमिति** ।

---

(१) चिह्नान्तर्गतं नास्ति प्रायः ।

आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः **ज्ञानाभाव इति** ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

स्वप्रतिष्ठस्यैव फलताया भूमविद्यायां सिद्धत्वात्तथाविधतत्परम् । एवमनेनोपदेशवाक्यं व्याख्यातम् ।

लोकार्थीति श्लोकस्तु संसारिमध्येऽपि यो जघन्याधिकारी तत्पर इत्युपेक्षितः, परं तत्रायमर्थः । लाभपूजार्थयत्नस्योपधर्मत्वदेवलकत्वादिसम्पादकत्वात्तद्व्यतिरिक्तेनानिषिद्धप्रकारेण 'ऐहिकं मे भवत्वि'त्यनुसन्धाय प्रवृत्तो लोकार्थी, तादृशश्चेत्कृष्णं भजेत्, तदा सर्वथा क्लिष्टो भवति, भगवत्प्रियाचार्यमार्गस्थत्वेन तदुपरि कृपया 'यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनै'रिति न्यायेन वा, तन्मौढ्येन दुराग्रहादिना भगवदुपेक्षायां दृष्टादृष्टाभ्यां वा सर्वैः प्रकारैर्लौकत एव क्लेशं प्राप्नोति । तत्राद्यस्तु क्लिष्टोऽपि लोकाद्विरज्य चेत् भजेत् कृष्णम्, तदोक्तन्यायेनैव सर्वप्रकारैर्लौको बाह्य आन्तरश्च नश्यति, ततो 'मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रह'मिति न्यायेनेह परत्र वा प्रतिबन्धरहितानुग्रहविषयो भवतीति । अन्त्यस्तु दुराग्रहादिदोषेण तत्सेवायाः प्रभुणा अनङ्गीकारेपि आचार्यदयया 'नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्ण' इत्युक्तन्यायेन तत्कृतस्य स्वगामित्वेन भजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे अनुग्रहविषयो भवतीति ।

अत्रैवं मम प्रतिभाति । **संसारीत्यस्य** व्याख्याने **तथापीत्यादिज्ञेयमित्यन्तेन** यदुक्तं तदस्यैव श्लोकस्यार्थ इति । तेन संसारी त्रिविधः । संसारनिवृत्तिकामो भक्त एकः । लोकार्थी सेवाग्रही द्वितीयः । सेवानाग्रही तृतीयः । तेषां त्रयाणां तत्फलमुक्तमिति ॥१६॥

एवमत्र जघन्याधिकारिव्यवस्थामुक्त्वा मध्यमाधिकारिणो ज्ञानं सहकारित्वादावश्यकमिति तदभावे तस्य कथं फलमित्याकाङ्क्षायां तस्य फलार्थं प्रकारमुपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **स्वस्वरूपेत्यादि** । मूलार्थस्तु स्वस्वरूपभगवत्स्वरूपयोर्ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी श्रीभागवततत्परः सन् पूजोत्सवादिषु, एकादशे ऊनत्रिंशेऽध्याये 'यथाञ्जसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यञ्जसाऽच्युते'ति प्रश्ने, ये भगवता 'हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमङ्गलान् । यान् श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जय'मित्युक्त्वा, 'कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मर'न्नित्यादिना भगवद्धर्मा उक्तास्तेषु तिष्ठेत् । यद्यपि तत्र पूर्वमन्येप्युक्ताः, तथापि तेष्वशक्तौ 'पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवा'नित्यादिनोक्तेषु,

नेरवध्यानन्देषु विहरन्त-
भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त
॥
र्यादाभेदेन द्विविधः ।

ञु ॥ १७ ॥

। एवमनेनोपदेशवाक्यं

ारी तत्पर इत्युपेक्षितः,
ात्तद्व्यतिरिक्तेनानिषिद्ध-
ाश्चेत्कृष्णं भजेत्, तदा
ा 'यस्यानुग्रहमिच्छामि
ावदुपेक्षायां दृष्टादृष्टाभ्यां
ोकाद्विरज्य चेत् भजेत्
ततो 'मत्परैः कृतमैत्रस्य
षयो भवतीति । अन्यस्तु
या 'नैवात्मनः प्रभुरयं
ासम्भवाज्जन्मान्तरे अनु-

थापीत्यादिज्ञेयमित्यन्तेन
िवृत्तिकामो भक्त एकः ।
तत्फलमुक्तमिति ॥१६॥
ज्ञानं सहकारित्वादाव-
कारमुपदिशन्तीत्याशयेना-
स्वरूपयोर्ज्ञानाभावे पुष्टि-
ध्याये 'यथाञ्जसा पुमान्
ष्यामि मम धर्मान् सुम-
'कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि
। यद्यपि तत्र पूर्वमन्ये-
महोत्सवा'नित्यादिनोक्तेषु,

मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः **अनुग्रह इति** । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः **उभयोरिति** । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः **ज्ञानाधिक इति** । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

पूजायां च 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यत्रोक्तायां तिष्ठेत् । **मर्यादास्थो** मर्यादामार्गीयस्तु गङ्गायां भगवच्चरणसंसर्गवत्यां परीक्षितो विदुरस्य च सिद्धिर्जातेति तत्र श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेत् । तथा सति तस्य तस्य तत्तदुपयोगिज्ञानात्मकसहकारिसम्पत्तिर्भवतीति ज्ञेयम् । ननु यथा मर्यादामार्गीयस्य गङ्गायामिति सामीप्यसप्तम्या स्थितिदेश उक्तः, तथा पुष्टिमार्गिणो नोक्त इति स कुत्र तिष्ठेदित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाहुः **पुष्टीत्यादि** । व्याख्यानं तु स्फुटार्थम् । ननु भवत्वेवम्, तथापि तयोः किं फलमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **मर्यादास्थावित्यादि** । **आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्येत्यनेन** मूलस्थस्य **क्रमेणेति** पदस्यार्थो बोधितः । **प्राप्नुत** इति द्विवचनम् । तथाच पुष्टिमार्गेऽङ्गीकारे क्रमेण 'चेतस्तत्प्रवण'मित्युक्तमानसीसिद्धौ तस्या यत्फलं तदेव फलम्, यदि मर्यादायामङ्गीकारः, तदा 'भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मिति वाक्याद्भगवत्सायुज्यरूपा मुक्तिरेव । 'हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त' इत्यत्रोक्ता फलिष्यति । 'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते'रित्यत्र तथा सिद्धत्वादित्याशय इत्यर्थः । ननु साधनसम्पत्तावनुग्रहाद्भक्तिरेव भवतीति यदुक्तं, तत्र किं बीजमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **एवमित्यादि** । **तात्पर्यमिति** । श्रुतिसूत्रादितात्पर्यम् । मूलार्थस्तु । एवं पुरुषोत्तमप्रापकतया भक्तिमार्गो **ज्ञानाधिकः** ज्ञानमार्गादुत्कृष्टस्तस्मात् गङ्गादृष्टान्तेन नितरां व्युत्पादनपूर्वकं निरूपितः कथित इति । तदेतद्व्याकुर्वन्ति **लोकेऽधुनेत्यादि** । **ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति** । ब्रह्मणः स्वात्मनश्च तादात्म्यरूपैक्यज्ञानम् । **सर्वज्ञानमिति**, प्रपञ्चज्ञानम् । **एतावतापीति** । स्वात्मनः प्रपञ्चस्य च ब्रह्मात्मकत्वज्ञानेनापि । एवं ज्ञानेपि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्य दूरत्वे

दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण । पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथाविस्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

मानमाहुः **अत एवेत्यादि** । तथा च यद्यक्षराहंग्रहोपासनतः 'सर्वं ब्रह्मे'त्युपासनतश्च भक्तेस्तन्मार्गीयोपासनायाः स्वविषयकाया आधिक्यं न स्यात्, तदा भगवान् 'मय्यावेश्य मन' इत्यारभ्य स्वोपासकस्य युक्ततमत्वम्, अक्षरोपासकस्य क्लेशम्, सर्वसंन्यासपूर्वकं ये स्वपरास्तेषां शीघ्रं संसारादुद्धारम्, स्वस्मिन्मनोनिवेशनादिना तेषां स्वस्मिन्निवासम्, तदनुकल्पकथनेन तस्यैवावश्यकत्वं च न वदेत्, अतस्तथेत्यर्थः । **एतेन ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एव**मिति व्युत्पादितम् । **तस्मान्निरूपित इति** विवृण्वन्ति **गङ्गायामित्यादि** । अग्रिमं स्पष्टम् । अस्मिन्नर्थे श्रुतिमपि प्रमाणत्वेन वदन्ति व्याकुर्वन्ति च । **ऋग्वेदेपीत्यादि, हे स्तोतार इत्यादि च** । **गर्भरूपमिति** । तस्मिन्नर्थरूपतयान्तःस्थितम् । तत्र हेतुः **स्वोदरस्थमित्यादि** । **उपदिष्टवानिति** । स्वज्ञापकतया बोधितवान् । एतदुपबृंहितमेकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये 'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ते'ति । एकविंशे च 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् । एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदा । मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदती'ति । शेषमतिरोहितार्थम् । एवमत्र मुख्यमध्यमजघन्यातिजघन्याधिकारिकृतसाधनस्य फलपर्यन्तव्यवस्थाकथनेन स्वतन्त्रभक्तिमार्गस्यैवोत्कर्षो व्युत्पादितः । तेन स एव मुख्यः, इतराणि त्वनुकल्परूपाणि जघन्यार्थानि । तत्रापि निष्कपटा तनुवित्तजसेवैव सुगमं साधनमिति साधितम् ।

अतःपरं तनुवित्तजाया यथाकथञ्चित्करणे यदि भक्तिर्न भवति, स्फुटमेव

ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति नाम स्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु । अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नाम स्वरूपम् । चिदिति । चिदित्युपलक्षणम् । सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति । एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

तदा तस्याः किं फलमित्याकाङ्क्षायां वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति गङ्गेत्यादि । व्याकुर्वन्ति भगवदित्यादि । तथा भवतीति । दुष्टैर्निजकर्मभिः पाषण्डितामापन्नः सन् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथे'ति श्लोकद्वयोक्तरीत्या आरूढपतितो भवतीत्यर्थः । एतच्छ्लोकोक्तितात्पर्यमाहुः एतेनेत्यादि । तथा च भक्त्यभावे सर्वं व्यर्थमिति बोधनार्थमेतदुक्तिरित्यर्थः । उपसंहारश्लोकस्तु प्रसिद्धार्थत्वान्न व्याख्यातः । परं तदारम्भस्थ एवंशब्दस्त्वतिदेशपरत्वेन बोधित इति स देहलीदीपवदुभयत्राप्यन्वेतीति बोध्यम् । एवं सर्वं ग्रन्थं विवृत्योपसंहरन्ति इतिश्रीत्यादिश्लोकेन । अत्र हृदये दधाविति कथनेन स्वयमेव सम्यग्विचारिता, नत्वनधिकारिणः प्रति स्पष्टीकृतेत्यपि बोधितम् ।

---

१. अदलितनलिनीदलैव वापी यदहृतपल्लव एष काननान्तः ।
प्रियसखि न जगाम वामशीलः स्फुटममुना नगरेण नन्दसूनुः ॥ २ ॥
इत्यधिकं पद्यं क्वचित् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

अत्रेदं सिद्धम् । (यस्य भगवति कृष्णे परब्रह्मत्वेन ज्ञानं भगवदनुग्रहेण दृढम्, तथा विश्वासो भक्तिश्च स्वतःसिद्धा, तस्य) अस्मिन् शास्त्रे तनुवित्तजा सेवैव प्रथमं साधनम् । सा चेन्निबन्धोक्तप्रकारिका भवति, तदा लौकिकविषयवैराग्यादिना संसारदुःखं निवर्तयन्ती भगवदधिष्ठानत्वेनाक्षरं बोधयन्ती 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'त्युक्तसर्वात्मभावरूपां मानसीं साधयति । तस्याः सम्पत्तौ च बहिर्भगवत्प्राकट्ये भगवदेकताननतातः कामचारो[1] भवति, (नान्यथा । अतः साधनसेवां कुर्वता ब्रह्मवादेन भगवति बुद्धिर्विधेयेति मुख्या आद्यसाधनकक्षा ।) एषैव निबन्धे 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इति सावतारणिकया कारिकयोक्ता । तस्यां च स्वस्य सेवकत्वेन ज्ञानमेवोपयोगीति च । अत्रानधिकारे तु मर्यादापुष्टस्य विविक्तं जीवस्वरूपज्ञानमावश्यकम् । तस्मिन् सति शुद्धस्य स्वात्मनोऽक्षरब्रह्मात्मकत्वे स्वस्मिन्नन्तरेव भक्त्या कृष्णं पश्यति । तेनाग्रे पुरुषोत्तमसायुज्यमिति मध्यमा साधनकक्षा । तेन तादृशा सेवां कुर्वता जीवभगवत्स्वरूपयोर्ज्ञानार्थं पूर्वं यतनीयम् । यस्यात्राप्यनधिकारः, स संसारी स्वशरीरपुत्रवित्तादिष्वभिमानवान् । स तु सेवां कुर्वन् भगवदुपयोगिपदार्थालाभेन दुःखभाग्भवति । तेन सम्यक्सेवानिर्वाहो न भवतीति तेन संसारासक्तिनिवारणार्थं स्वप्रतिष्ठस्य लीलाविशिष्टस्य भगवतश्चिन्तनं विशेषेण कार्यमिति तृतीया जघन्या कक्षा । यस्य पुनः संसारिणो लोकार्थिता न निवर्तते, स चेद्भगवत्सेवां यथोक्तप्रकारेण तनुवित्ताभ्यां करोति, तस्य परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा प्रभुकृतेन विलम्बेन संसारविषयाल्लोकादेव क्लेशो भवति, तथापि चेत्सेवां न त्यजति, तदा आसक्तिविषयो लोको नश्यति । तादृगधिकारी चेत्पुष्टिमार्गीयः, तदा तेन श्रीभागवतपाठश्रवणपरतया स्थित्वा यत्र कुत्रचिद्देशविशेषे पूजोत्सवादिकं कर्तव्यम् । मर्यादामार्गीयश्चेत्, गङ्गातीरे स्थित्वा तेन श्रीभागवतश्रवणपठनावृत्तिर्यथाधिकारं कर्तव्येति चतुर्थी कक्षा । तयोरुभयोरपि यथाधिकारं स्वल्पेन महता वा क्रमेण तत्प्रवणं चेतश्चेत् यथाधिकारं सिध्यति । तस्य वैकुण्ठादिषु सेवौपयिकदेहप्राप्तिः फलति, न तु सायुज्यम् । यस्य तु तन्वादिभिः सेवाकरणे भक्तिरपि न भवति, स तु पञ्चमः आरूढपतितो जन्म प्राप्नुवन् संसाराभिनिवेशशैथिल्ये बहुजन्मभिर्मुच्यते । संसारात्यन्ताभिनिवेशे तु मुक्तिरपि न भवतीति । तस्मात्संसारावेशं त्यजता भक्त्यर्थं तनुवित्तजसेवायां पूर्वं यतनीयमिति । (तत्रायं प्रकारः । तन्वादिभिः सेवां कुर्वतोऽधिकारभूतमात्मनिवेदनमावश्यकम् । तत्कृत्वा सेवाकरणे पूर्वदोषनिवृत्तिः, अग्रिमदोषासंसर्गश्च । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या असमर्पितवर्जनादिरूपं बहिरंगं साधनं संपत्ताववश्यं करणीयम् । आपत्तौ तु नवरत्नोक्तरीत्या करणीयम् । भगवदपराधे

---

[1] इति मुख्याधिकारिणः फलपर्यन्ताः कक्षाः । यस्य तु न तादृशोऽधिकारः, तेन तु भगवति परब्रह्मत्वज्ञानाद्यर्थं साधनसेवां कुर्वता ब्रह्मवादेन भगवति बुद्धिर्विधेया । अतः पूर्वोक्तरीत्या सैव कार्येति ततः किञ्चिन्न्यूना साधनकक्षेति पाठान्तरं भाति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशः ।

जाते त्वन्तःकरणप्रबोधोक्तरीत्या भावनीयम् । विवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्या विवेकादिरपि संपादनीयः । ततो विश्वासे दृढे सति भक्तिवर्धिन्युक्तरीत्या भक्तिबीजस्य दार्ढ्यं संपादनीयम् । अदृढबीजभावे तु निबन्धोक्तरीतिकपूजा परिचर्यादिभिः, नामावलीपाठेन च प्रेमासक्तिव्यसनानि संपादनीयानि । ततो व्यसनदार्ढ्ये सिद्धे प्रेम्णि दृढे जाते च संन्यासनिर्णयोक्तरीत्या त्यागो विधेयः । तत्रानधिकारे तत्र प्रतिबन्धे वा भक्तिवर्धिन्युक्ता अनुकल्पा विधेयाः । ततो भगवत्प्रसादे निरोधलक्षणोक्तरीत्या निरोधोत्कर्षसिद्धिः । ततः फलसिद्धिरिति तच्चरणदासैर्विभावनीयम् । अन्येपि ग्रन्था अत्रैव शेषत्वेन यथासंभवं योजनीया इति दिक् ।)

इति श्रीप्रभुपादाब्जैः प्रसादप्रेरणादिह ।
स्वीयसिद्धान्तवाङ्मालां कृपया संप्रकाशिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानस्य श्रीविठ्ठलेशप्रसादप्राप्तदृशः पीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ श्रीमदाचार्यसिद्धान्तवाङ्मालाप्रकाशः संपूर्णः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः । कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्[1] ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

नुमो नतहरीन् स्वीयसिद्धान्तस्य विवक्षया ।
ततो नुमो विशदिततद्वाङ्मुक्ताफलावलीन् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः । **प्रणम्येति** । अत्र नमने प्रकर्षो भक्तिमार्गीयत्वम्, तच्च सुसेव्यत्वज्ञानपूर्वकत्वे सति भक्तिकरणकत्वम्, तदेव भक्तिमार्गीयतावच्छेदकद्वयं प्रकटयन्ति **पितृपादाब्जेति** । पितृपदं भक्त्यनपेक्षपुत्रवात्सल्यबोधकम् । हृदयाविष्टस्य घनीभूतानन्दरूपपादपद्मस्य परागस्तस्मात् स्रुत आनन्दः । भगवच्चरणारविन्दे हृदये समागते य आनन्दोऽनुभूयते तत्स्वरूप इत्यर्थः । तथा च पितृपादाब्जपरागमित्यनेन सुसेव्यत्वज्ञानरूपमवच्छेदकमुक्तम् । **अनुरागत** इत्यनेन भक्तिरूपं द्वितीयमवच्छेदकमुक्तम् । एतादृशनमनाभिव्यञ्जितपदार्थमाहुः **कृपयेति** । भगवद्धर्माणां नित्यत्वादभिव्यक्तेरेवाङ्गीकारात् कृपायास्तथात्वमिति मन्तव्यम् । अत एवासाधारणकारणतया तदुक्तिः । तादृशनमनोपकारसिद्धां क्रियामाहुः **विशदीकुर्म** इति । वैशद्यं स्फुटीभावः । कृपाया ग्रन्थवैशद्यकरणत्वकथनेन स्वपितृचरणानां वागधिपतित्वमप्युक्तम्, तत्कृपाया एव तथा करणसामर्थ्यात् । किमित्याकांक्षायामाहुः **तदिति** । तद्वाङ्निष्ठमुक्ताफलरूपार्थराशिमित्यर्थः । मुक्ताफलपदस्य कल्पनावृत्त्यार्थबोधकत्वम् । सादृश्यं च नैर्मल्यसामान्यधर्मेण । नैर्मल्यं चात्र प्रोज्झितकैतवत्वम् । वाच एव मुक्ताफलानीत्ययं पक्षस्तु अत्रार्थस्यैव स्फुटभावं प्राप्तत्वादसंभवग्रस्तः । वाग्वैशद्यं तु व्याकृतावुच्चारणे चैव प्रसिद्धम् । मूले **स्वसिद्धान्तेति** । स्वसिद्धान्तस्य अयमेव शास्त्रार्थ इति विशेषेण निश्चयो यस्मात् तं ग्रन्थमित्यर्थः । इदं च प्रतिज्ञावाक्यम् । महावाक्यमाहुः **कृष्णसेवेत्यादि** । **टीकायां अग्र इति** । अस्मिन्नेव ग्रन्थे'मायिकं सगुणं कार्य'मित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः । **शास्त्रार्थस्य** गीताभागवतार्थस्य ।

---

[1] विनिश्चितमिति पाठः ।

तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः । तमेवाहुः **कृष्णसेवेति** । फलात्मकनामोक्त्या स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् । अत एव न कर्मणीवात्र कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः **सदेति** । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी **सा परा** फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः **चेत इति** ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति । वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारितैका ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

तन्निरासाय शास्त्रार्थसन्देहनिरासाय । सन्देहस्वरूपं तु स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति **स्वेति** । एतन्निरूपकशास्त्रार्थस्य निश्चयो यस्मात्तमित्यर्थः । **फलात्मकेति** । फलरूपस्य तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वधर्मावच्छिन्नसेवाकृतिः स्वसिद्धान्तः । फलसेवनं हि स्वतः पुरुषार्थः, यथा कामिन्याः । **स्वतःपुरुषार्थत्वेन** । कामप्रयत्नयोरेकविषयत्वेनेत्यर्थः । ननु 'मानसी सा परे'त्यनेन मानस्याः सेवायाः फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थत्वमेवैतत्सेवायाः सिध्यति, अतो न स्वतः पुरुषार्थत्वम्, किन्त्वन्यशेषत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः **नत्वन्येति**।यत्र विजातीयफलार्थत्वं तत्रैवान्यशेषत्वम्, प्रकृते तस्या एव सेवाया अवस्थाभेदेन मानससेवारूपफलत्वेन विजातीयत्वाभावाददोष इति भावः । हेतुपूर्वकं सदेत्यस्यार्थमाहुः **सेवा हीति** । **सहजेत्यत्र** जननं सत्तेति ज्ञेयम् । जीवस्य नित्यत्वेन जननासम्भवात् । तथा च सहसत्ताकमित्यर्थः । यथा जीवसत्ता सार्वदिकी, तथा दासत्वसत्तापि । अत एव जीवस्य सहजदासत्वेन अत्र सेवायां सहजधर्मत्वादेव । **कर्मणीवेति** । कर्म न सहजधर्मः, तस्यैव जन्मान्तरे शूद्रदेहेऽनधिकारादिति भावः । कालपरिच्छेदोऽस्मिन् काले न कर्तव्येतिरूपः । कालपरिच्छेद्यत्वाभावेपि प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपधर्मोस्तीत्याहुः **आवश्यकार्थेति** । **सा चेति** । **सा** पूर्वोक्ता । तत्र फलसाधनरूपयोर्मध्ये फलरूपा मानसी सेवा । **यथेति** । यथा यत्प्रकारिका सेवा व्रजसीमन्तिनीनां सिद्धा, सा मानसी फलरूपा सेवेति शेषः । तदेव मानससेवायाः फलरूपत्वमेव । 'ता' इति, 'मय्यनुषङ्गबद्धधिय' इत्यनेन साधनसेवामनूद्य 'नाविद'न्नित्यनेनान्यानुसन्धानराहित्यमुक्तम् ॥ १ ॥

एतदेव धीबन्ध एव । मूले चेतसस्तस्मिन् भगवति प्रवणं गतिरित्यर्थः । **उक्तसेवेति** । उक्तसेवा मानसी सेवा । **इतरे** तनुवित्तजे । **एकेति** । वित्तजेत्यर्थः ।

---

१ काले इति पाठः ।

एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः **तत इति** । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः **परं ब्रह्म त्विति** ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम् । अत्र भेदकं रूपमाहुः

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

एतादृशेन । वित्तग्रहीत्रा पुरुषेण । अपरा तनुजा । **तत्साधिके इति** । फलरूपसेवासाधिके । तथा चैककर्तृक एव ते तत्साधिके इति फलितार्थः । नन्वेवमेककर्तृका भगवदपेक्षितयावद्द्रव्यसमर्पणरूपसेवा शरीरजभगवद्यावत्सेवा च भगवदपेक्षितयावद्द्रव्याभावात्तादृशतनुसामर्थ्याभावाच्चासम्भावितेति चेत्, तत्राहुः **एतेनेति** । एवं सेवाकथनेन । फलाकांक्षारहितयावत्स्वीयद्रव्यादिनिवेदनपूर्वकं कार्यान्तरविनियोगरहितभगवदर्थस्वदेहविनियोगे क्रमप्राप्तप्रेम्णि जाते सा मानसीसेवा भवतीत्यर्थः । क्रमस्त्वग्रे विवेच्यः । **एतादृशस्येति** । निवेदितस्वीयसर्वस्वस्य भगवत्सेवाविनियुक्तदेहस्य पुरुषस्य । **तत इतीति** । उक्तसाधनरूपसेवाद्वयतः । **तन्निवृत्त्येति** । संसारनिवृत्त्या । **अनिष्टेति** । फलप्रतिबन्धकत्वात् संसारस्यानिष्टत्वम् । मूले संसारो दुःखो दुःखजनक इत्यर्थो ज्ञेयः । **इष्टेति** । फलसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्येष्टत्वम् । **स्वात्मनीति** । आत्मनि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानमहन्तानिवृत्तौ, प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं ममतानिवृत्ताविति विभागः । भक्तस्याक्षरज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन भवतीति तृतीयाध्याये तृतीयचरणे व्युत्पादितम् । तथा चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । स्वात्मनि प्रपञ्चे च भगवदीयत्वेन ज्ञानमिति यावत् । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमनुपदमेव विवेक्ष्यते । ननु तादृशज्ञानहेतुत्वात् सेवायाः स्वतःपुरुषार्थत्वव्याहतिरित्यत आहुः **भगवत्सेवायामिति** । **ते इति** । उक्तब्रह्मात्मकत्वज्ञाने । वस्तुन आत्मसमर्पणस्य स्वभावात् । स्नेहो हि भक्तिः । स च दर्शनं विना भवतीति निबन्धे निरूपितम् । अतः श्रवणं दर्शनं स्नेह इति त्रयं मिलितं एका श्रवणभक्तिर्भवति । एवं नवस्वपि । तथा च ब्रह्मबोधनस्य वक्ष्यमाणरीत्यात्मनि वेदनाङ्गदर्शनयोग्यतासम्पादकत्वात् तत्स्वभावादेव ते ज्ञाने भवत इत्यर्थः । **अनभिलषिते** सेवाभिनिवेशेनैव सेवा क्रियते, न त्वेतत्फलाभिनिवेशेनेत्यर्थः ।

इदमेवेति । इदं पूर्वोक्तज्ञानविषयमक्षरं ब्रह्म । **अत्रेति** । अक्षरे ब्रह्मणि । **रूपं**

सच्चिदिति । एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म । अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते । एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति । कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते । कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति **द्विरूपमिति** । **तत्** अक्षरं ब्रह्म । तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति **सर्वं स्यादिति** । प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः । एकं रूपं तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः । न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः । उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः **अपरमिति** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

धर्मः । ननु सच्चिदानन्दकत्वस्य पुरुषोत्तमेपि सत्त्वात् कथं तस्य भेदकत्वं तत्राहुः **एते हीति** । सच्चिदानन्दाः । **तत्रितयं** सच्चिदानन्दत्रयम् । **अत एव** । अक्षरस्य सच्चिदानन्दात्मकत्वादेव । **तदात्मक** अक्षरब्रह्मात्मकः । **तस्मिन्** प्रपञ्चे । **एतावानिति** । अक्षरब्रह्मणः सकाशात्प्रपञ्चे विशेषः । तमेवाहुः **जड इति** । **इतरौ** चिदानन्दौ । **आद्यौ** सच्चितौ । **परमात्मनि** अन्तर्यामिणि । ननु भगवद्धर्माणामपि 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवत्त्वमेवेति न भेदसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुः **कप्रत्ययेनेति** । कप्रत्ययस्य हीनार्थकत्वादित्यर्थः । **पुरुषोत्तमवदिति** । पुरुषोत्तमस्वरूपभूतमुख्याक्षरवदित्यर्थः । **कृष्णेति** । कृष्णशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् तत्स्वरूपं तेनैव निरूपितम् । **इतीति** । पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणाकांक्षानिवृत्तिपूर्विकाक्षरनिरूपणाकांक्षारूपाद्धेतोः । एतावद्रूपकमक्षरं ब्रह्मेत्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्तीत्यर्थः । **द्विरूपमितीति** । अत्रैकपदं देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति । **एकरूपत्वेनेति** । प्रपञ्चरूपस्य तस्यानेकरूपत्वं तद्भिन्नरूपस्यैकरूपत्वम् । **श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेति** । प्रपञ्चकारणत्वेन । **पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिरिति** । लीलाविशिष्टपुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमित्यर्थः । आदिशब्देन पादत्वादयो धर्मा ग्राह्याः । तत्रायं विवेकः । आधिभौतिकजलस्याक्षरत्वेन ज्ञाने तस्याक्षरत्वात् तत्र सेवोपयोगिलीलासृष्टिस्थपुरुषोत्तमात्मकजलाधिष्ठानत्वम्, एवमक्षरात्मके भगवदाकारादौ पुरुषोत्तमस्वरूपाधिष्ठानत्वमिति । **विरुद्धेति** । विरुद्धत्वेन प्रतीतिविषयैरित्यर्थः । **अत्रेति** । प्रपञ्चाक्षरयोः । **भेदः** क्रियाफलभूतो विरोध इत्यर्थः ।

विरोधेति । भिन्नधर्मत्वात् ब्रह्म कथं जगद्रूपं भवितुमर्हतीति ज्ञानेन प्रतीतो

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतम् । पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यत्वं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा।एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति तथा बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

भेदो विरोधः क्रियाफलरूपः तत्परिहारायेत्यर्थः ।

स्वतन्त्रमिति । स्वभावत एवोत्पत्त्यादिविशिष्टम्, नतु परतः तथाभूतम् । द्विरूपत्वमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपत्वम् । एवमेवेति । यथाधिभौतिकी जलरूपा, आध्यात्मिकी तीर्थरूपाप्येकैव गङ्गा । एतत्प्रकारेणैव प्रपञ्चप्रपञ्चभिन्नज्ञान्युपास्यादिरूपमेकमेवाक्षरं ब्रह्म ।

ः ।
॥ ४ ॥
तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः ।
ाः । कार्यं द्व्यणुकादि-
जगदिति मीमांसकाः ।

क्येन निराकरणीयानि,
तदेवेति ।

े ॥ ५ ॥
दा ।
ाम् ॥ ६ ॥
भ्यः तथेत्यर्थः । एक-
। प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां
धिभौतिकं जलरूपमेकम्,
ग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी
स्तेन तत्रैव स्नानपूजा-
बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

त्त् ।
७ ॥
जले ।
यते ॥ ८ ॥
हत् ।
ते ॥ ९ ॥

तः तथाभूतम् । द्वि-
जलरूपा, आध्यात्मिकी
देरूपमेकमेवाक्षरं ब्रह्म ।

जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः **मूर्तिरिति** । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः **गङ्गायामिति** । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः **प्राकाम्यमिति** । स्वाभीष्टस्वसर्वस्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । **विहितेति** । भक्त्या गङ्गादर्श-

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

उक्तद्विरूपायामिति । आधिभौतिकाध्यात्मिकरूपायाम् । सा गङ्गा । **तदिति** । उक्तद्विरूपातः । **तत्र भेदे** । उक्तद्विरूपयोर्मूर्तिमत्त्वाभावादाधिदैविकस्यैव मूर्तिमत्त्वादित्याशयेनाहुः **मूर्तिरितीति** । 'देवतारूपा न तद्भिन्नास्ती'ति पाठे ततो भेदेन न तिष्ठति, तत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः । **तत्रेति** । भेदेनास्थितौ तस्या एव साधिदैविकी मूर्तिरिति मानमित्यर्थः । **तदपीति** । दर्शनम् । **क्वचिदिति** । एतत्पदस्य कालवाचकत्वाशयेनाहुः **भक्त्युद्रेकेति** । देशवाचकत्वाशयेनाहुः **गृहादिष्वपीति** । **प्रत्यक्षा भवतीति** । यथासम्भवं षड्विधप्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । तथा च दृश्यत इति पूर्वेण न पौनरुक्त्यम् । **न सर्वेषामिति** । प्रवाहात् भिन्नबुद्धीनामित्यर्थः । यथा गङ्गायामाधिदैविकगङ्गाविर्भावः, न त्वाधिदैविकसरस्वत्यादेः, तथा सर्वत्र तत्तद्वस्तुनि तत्तदाधिदैविकाविर्भाव इति गङ्गादृष्टान्तेन सूचितमित्याशयेनाहुः **एतेनेति** । गङ्गादृष्टान्तकृतेन तत्तद्वस्तुनि तत्तदाविर्भावसूचनेनेत्यर्थः । **प्रपञ्चमध्य एवेति** । प्रपञ्चान्तःपातिनोर्भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाने तत्र भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्भगवता सहाभेदबुद्धिर्यस्य तस्मै तत्र तदाकृतितद्भक्तयोर्भगवत्प्राकट्यमित्यर्थः । आकृतिसाम्यादाकृतेरात्मन्यक्षरब्रह्मात्म(क)त्वाद्भक्तस्य चाधिदैविको भगवानिति ज्ञेयम् । **अग्रिमेति** । उक्तविधप्रत्यक्षानन्तरव्यवस्थामित्यर्थः । **स्वाभीष्टेति** । तथाभूतगङ्गायाः । **स्थानभूतेति** । आधिभौतिकाध्यात्मिकयोरभेदबुद्ध्या तथा ज्ञानात्तथेत्यर्थः । **सर्वत्र** गृहादिष्वपीत्यर्थः । तत उद्धृतजलादिषु

नानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्धृदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तथा देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । ([1]एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति **यथा जलमित्यादिना** । **तत्रापीति** । साधर्म्येपि । **एतदिति** । किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते ।) जगत्त्विति । **त्रिविधं** त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, (तुशब्देन जले तथात्वं व्यावर्तितम् । **ततस्तस्माद्धेतोः** जगतीति वा । रूपवद्यथा जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तत्रत्यत्रिविधानां देवता उपास्याः ब्रह्मादयः त्रयः **प्रोक्ताः**, तत्तच्छास्त्रे निरूपिताः । **देवतेति** स्त्रीलिङ्गप्रयोगात् तेषामस्वातन्त्र्यं द्योतितम् ।) तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । (ते तु प्राकृतानामेव नियामकाः, न तु ज्ञानिनामपीत्याहुः **ब्रह्मणीत्थमिति** ।) ब्रह्मैकरूपमिति तन्निष्ठानां नियामको

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

वा । **एवमेवेति** । सर्वत्र प्रपञ्चे इत्यर्थः । **प्रवाहरूपाया अपीति** । अनेन देवतारूपायास्तथा दर्शनं तथा भवत्येवेति सूचितम् । **तद्धृदीत्यनेन** प्रतीत्यापि तथा दर्शनमुक्तम् । **यद्वेति** । ग्रन्थार्थस्तु, येषां न प्रत्यक्षा, तेषां का व्यवस्थेत्याकांक्षायामाहुः **प्राकाम्यमिति** । तेषामपीत्यस्य तथा भवतीत्यनेनान्वयः । अस्मिन्पक्षे विहितादित्यस्यार्थमाहुः **किञ्चेत्यादि** । **अत एवेति** । यतस्ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते, अतो हेतोरित्यर्थः । एवं दृष्टान्तेन त्रिरूपत्वमुपपाद्योपसंहरन्ति, मूले **यथा जलमिति** । **सर्वं** जगत्, शक्ता तीर्थरूपा, देवी आधिदैविकरूपा मूर्तिमती गङ्गा । **तत्रापीति** । अहन्ताममतानिवृत्तिरुभयत्राक्षरत्वेन ज्ञानं चेति चतुर्ष्वपि मध्ये एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं ब्रह्मात्मकत्वेन शाब्दं प्रपञ्चज्ञानं इहास्मिन्नेव जन्मन्यपेक्षितत्वेन उच्यते इत्यर्थः । एतदभावे लौकिको भोगो भवेत्, स तु प्रतिबन्धकत्वेनोक्तोस्तीति भावेनाहुः **जगदिति** । तुशब्देन ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाते प्रपञ्चे त्रिगुणात्मकत्वं व्यावर्तितम् । **तत इति** । यतो हेतोस्त्रिगुणात्मकं जगत् । ततो हेतोः । **रूपवदिति** । यथा जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तद्गुणाभिमानिन्यो देवताः प्रोक्ताः । यदा तु ब्रह्मात्मकत्वेन जगत् ज्ञातम्, तदा **ब्रह्मणि इत्थं** तद्देवत्वेन **हरिः** पुरुषोत्तमो

---

[1] एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्वमिति** । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येपि । **एतज्जगत् तु** त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्ते गङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जगदिति** पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

हरिरेव । (तर्हि भक्तानामपि लोकमध्यपातित्वात्तन्नियामकत्वं ब्रह्मादीनां कुतो नेत्यत आहुः **कामचार** इति । लोके तेभ्य एव कामचारः, त एव नियामका इत्यर्थः । **न चान्यथे**ति । प्रकारान्तरेण नेत्यर्थः । भक्तेषु विशेषमाहुः **परमानन्दरूप** इति ।) ये तु भगवद्भक्तास्तेषां **स्वात्मनि** स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे जलादिषु श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः । (ब्रह्माद्यपेक्षयात्र विशेषः 'परमानन्दरूप' पदेनोक्तः । एतावदुक्तस्य फलितार्थमाहुः **अत** इति । अत उक्तरीत्या सर्वापेक्षया श्रीकृष्ण एव भक्तिमार्गे भजनीय इत्युक्तम्, अतो हेतोस्तत्र बुद्धिर्विधीयताम् क्रियतामित्यर्थः । ननु कीदृशी बुद्धिरिति चेत्, तत्राहुः **ब्रह्मवादेने**ति । ब्रह्मवादे हि परब्रह्मणः साकारत्वं प्रतिपाद्यते, अतस्तदुक्तपरब्रह्मत्वेन श्रीकृष्ण एव बुध्यतामिति भावः । तथात्वं दामोदरलीलायां श्रीशुकेन स्फुटमेवोक्तं, 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'ति 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्चे'त्यादिना । तेन ब्रह्मवादो भक्तिमार्गे अनुभवसाक्षिक इति निरूपितं भवति । अत एव तुशब्देन निराकारवादो व्यावर्तितः) ॥ ११ ॥

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

मतः शास्त्र उक्तः । एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः **कामचार** इति । ब्रह्मादिभ्यो जातकामानां चारो भोगः अस्मिन् लोके भवति, लौकिको भवतीत्यर्थः । हरिकृतभोगस्वरूपमाहुः **परमानन्द** इति । एतस्यार्थमाहुष्टीकायां **ये त्वि**ति । ब्रह्मात्मकः प्रपञ्चो ज्ञानिनि भक्ते च । तत्र ज्ञानिनः कामाभावात् तद्व्यावर्तनाय तुशब्द उक्तः । **स्वात्मविषय** इति । स्वात्मपदं स्वात्मीयपरम् । **कामचार** इति । कामचारनिश्चय इत्यर्थः । लक्षणानङ्गीकारेण पक्षान्तरमाहुः **अथवे**ति । अस्मिन्पक्षे आत्मपदं कृष्णविशेषणम् । **तत्प्रार्थने** 'त्वदुच्छिष्टं भोज्य'मित्यादिभगवत्प्रार्थने । यतो हेतोर्ब्रह्मैकनिष्ठानामेव व्यवहारो ब्रह्मण्येव पर्यवसति, अतो हेतोः सर्वं पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतमक्षरं ब्रह्मैवेति ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यमित्यर्थमाहुः मूले **अतस्त्वि**ति ।

अथेति । अस्य जन्मान्तरीयत्वाय भिन्नः प्रक्रमः । जीवस्वरूपं तन्मुक्ति-

आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते, न तु ब्रह्मधर्मा[1] इति बोधनार्थं च । **उपाधिनाश इति** । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता जातेति तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनार्थं दृष्टान्तः । (**गङ्गातीरस्थित इति । यद्वद्** यथा गङ्गातीरस्थितस्तत्र प्रवाहमध्ये देवतामाधिदैविकीं

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

प्रकारं अहंममतानिवृत्तिप्रकारं स्वात्मन्यक्षरब्रह्मात्मकत्वे ज्ञानं चाहुरित्यर्थः । चतुर्षु मध्ये प्रपञ्चेऽक्षरत्वेन ज्ञानं पूर्वजन्मन्यपेक्षितत्वेनोक्तमिति भावः । **तदात्मकत्वमिति** । अक्षरात्मकत्वम् । **इदमेवेति** । अज्ञानजनकत्वमेवेत्यर्थः । **येन प्रकारेणेति** । त्रिविधमिश्रपुष्टिमध्ये येन प्रकारेण । **अविद्यालक्षणोपाधेरिति** । अविद्याः स्वरूपाज्ञानादिपञ्चपर्वाणि लक्षणानि वृत्तयो यस्योपाधिर्मूलाविद्यात्मकस्येत्यर्थः । **ब्रह्मात्मकत्वेति** । येन प्रकारेणोद्दिधीर्षा, तत्प्रकारक एव गुरूपदेशोपि संपन्नो भवति, तेन ब्रह्मात्मकत्वमपि तत्प्रकारकमेव भवति । यादृशी लीला अनुभावयिता प्रभुर्भवति, तादृशलीलाधिष्ठानत्वं स्वस्मिन्ननुभवतीत्यर्थः । **तस्मिन्निति** । पुरुषोत्तमाविर्भावे जाते सतीत्यर्थः । **स्वात्मनीति** । ज्ञानमार्गे गुहायां परमव्योम्नि लीलाविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भावः । भक्तिमार्गे त्वात्मन्येव तदाविर्भाव इति स्वपदम् । अयमेव च प्रकर्षः । तं लीलाविशिष्टं पुरुषोत्तमं पश्यतीत्यर्थः । इदमेव निवेदनाङ्गभूतं दर्शनं ज्ञेयम् । तस्य स्वात्मनि पुरुषोत्तमदर्शनवतः । **तदतिरिक्तं** भगवदतिरिक्तम् । अर्थापेक्षायां जलाद्यपेक्षायाम् । **प्रभुणैव सर्वमिति** । अक्षरात्मकाधिष्ठानभूतजलाभावेपि पुरुषोत्तमात्मकलीलासृष्टिस्थजलाविर्भावो भवतीत्यर्थाभावप्रयुक्तं दुःखं कदापि न भवतीत्यर्थः । **एतज्ज्ञापनार्थमिति** । स्वपदस्य ज्ञानिभक्तविभेदसूचकत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः । स देवतां तत्र गङ्गायामेव पश्यति, तथायमपि स्वस्मिन्नेव

---

[1] न तु ब्रह्मधर्मबाधनार्थमितिपाठः ।

ता पश्यति, तथा ज्ञानी
उभयत्र ज्ञातव्यः । तदभा
या दृश्यते क्वचि'दिति पू
प्रकारकज्ञानाभावेपि लो
यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदे
भावसम्पत्त्या, पुरुषोत्तमा
ततजलाप्राप्त्या दुःखी भव
तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवती
कारे तु मध्ये भजनप्रतिब
(तेन प्रवाहभक्तिमार्गीयोऽ
न स्यात् । ननु पुष्टिमार्गं
हस्थभक्तेऽप्येवमङ्गीकारः
स्थः पुष्टिमार्गस्थः सर्वलोक

कृष्णं पश्यतीति मूलार्थः ।
लीलासृष्टिविशिष्टपुरुषोत्तम
प्रपञ्चासक्तः । स एव सं
न्मात्रवान् । अवशिष्टत्रित
सम्बध्यते । **भक्तिमार्गस्**
भजनोपयोगिजलाद्यपेक्षाय
तदा तदधिष्ठानभूतजला
तीत्यर्थः । ननु सर्वस्व
त्तेन न सेवानिर्वाह इति
पुष्टावङ्गीकारात् । अङ्गीक
च भजनत्यागाभाव एव
वनङ्गीकारे तु मध्ये मध्ये
तद्भजनं फलिष्यति । नि
भजननिर्वाह इति यावत्
रहितस्तत्तदधिष्ठानापेक्षो
श्चतुष्टयमपि संपाद्याधिष्ठा
श्रीकृष्णेति । रसात्मक

ता पश्यति, तथा ज्ञानी स्वस्मिन् आत्मनि परं ब्रह्म कृष्णं पश्यति, परं भक्त्येति विशेष उभयत्र ज्ञातव्यः । तदभावे तु दर्शनमपि दुर्लभम्, कुतस्तरां भजनमिति भावः । 'भक्त्या या दृश्यते क्वचि'दिति पूर्वमुक्तत्वात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति प्रभुवचनाच्च । ननूक्तप्रकारकज्ञानाभावेपि लोके भजनं दृश्यते, तत् कथमित्यपेक्षायामाहुः **संसारेति** ।) यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजते, संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या, पुरुषोत्तमाविर्भावाभावात्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा अयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । (तेन प्रवाहभक्तिमार्गीयोऽयं निरूपितः, अन्यथा मध्येऽनङ्गीकारः, तेन भजनप्रतिबन्धादिकं न स्यात् । ननु पुष्टिमार्गं परित्यज्य किं तत्कथनेनेत्याशंक्याहुः **तस्मादिति** । यस्मात् प्रवाहस्थभक्तेऽप्येवमङ्गीकारः प्रभोः, यज्जन्मान्तरेपि तं न त्यजति, तस्माद्धेतोः श्रीकृष्णमार्गस्थः पुष्टिमार्गस्थः सर्वलोकतोपि मुक्तो भिन्नो विशिष्टश्चेत्यर्थः । सर्वपदात् ज्ञानितः प्रावा-

---

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

कृष्णं पश्यतीति मूलार्थः । **ज्ञानी** स्वस्मिंस्तादृशाक्षरत्वज्ञानवानित्यर्थः । **यस्त्विति** । तुशब्देन लीलासृष्टिविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भाववतो व्यावृत्तिः । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चज्ञानवान् प्रपञ्चासक्तः । स एव संसारी । **न त्विति** । तत्राप्येतदिहोच्यत इति संदर्भेणोक्तस्तावन्मात्रवान् । अवशिष्टत्रितयरहित इत्यर्थः । **स त्विति** । इदं पदं 'क्लेशभाग्भवती'त्यनेन सम्बध्यते । **भक्तिमार्गस्थ** इति । भजनाकांक्षा प्रतिपादिता । **साक्षादिति** । सत्य भजनोपयोगिजलाद्यपेक्षायां कदाचित्परीक्षार्थं प्रारब्धभोजनार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते तदा तदधिष्ठानभूतजलाद्यभावेन लीलासृष्टिस्थपुरुषोत्तमात्मकजलाद्यप्राप्त्या क्लेशभाक् भवतीत्यर्थः । ननु सर्वस्यापि सेवोपयोगियावदर्थाप्राप्त्योद्वेगहेतुक्लेशभाक्त्वस्य सिद्धत्वात्तेन न सेवानिर्वाह इति चेत्, सत्यमित्याशयेनाहुः **तथापीति** । **अङ्गीकारात्** पुष्टिपुष्टावङ्गीकारात् । अङ्गीकारेण प्रतिबन्धककृतः प्रतिबन्धो न भवतीत्यर्थः । अङ्गीकारे च भजनत्यागाभाव एव मानम् । **अनङ्गीकार इति** । पुष्ट्यंशे मर्यादास्थित्या, पुष्टिपुष्टावनङ्गीकारे तु मध्ये मध्ये प्रतिबन्धककृतौ भजनप्रतिबन्धो भवति, तदा द्वितीयजन्मनि तद्भजनं फलिष्यति । निर्वक्ष्यतीति ज्ञेयमित्यर्थः । **कृतभजनेति** । भजनस्य फलं भजनमेव । भजननिर्वाह इति यावत् । तदभावासंभवादित्यर्थः । मूले **तस्मादिति** । यतो हेतोस्त्रितयरहितस्तत्तदधिष्ठानापेक्षो दुःखभाक् तस्माद् हेतोः शुद्धपुष्टिमार्गस्थः सर्वलोकतो विमुक्तश्चतुष्टयमपि संपाद्याधिष्ठानापेक्षारहितः तथाविधं कृष्णमेव विशेषेण चिन्तयेदिति संबन्धः । **श्रीकृष्णेति** । रसात्मकनामोक्तेः । **पुष्टीति** । पुष्टिमार्गीयभक्तेषु प्रकटिता ये तथाविधा

हिकभक्ततः, कैमुतिकन्यायेन साधारणलोकतश्चेति ज्ञेयम् । ज्ञानिनः संसाराभावात् संसारिणो ज्ञानाभावेन दुःखभाक्त्वम् । पुष्टिमार्गस्यैव प्रभुस्वरूपं ज्ञात्वा सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं सर्वात्मभावेन भजनं स्वप्नेपि दुर्लभम् । पुष्टिमार्गीयस्य प्रभ्वनुग्रहैकनियम्यत्वात् सर्वमुपपद्यत इति ततो वैशिष्ट्यम् । एतावत्सर्वं **श्रीकृष्णमार्गस्थ**पदेन द्योतितम् । अतः सर्वमवदातम् । ननु वित्ताद्यभावे पुष्टिमार्गीयस्यापि भजनासंभवे दुःखित्वात् कथमुक्तवैशिष्ट्यमित्यपेक्षायामाहुः) **आत्मानन्दसमुद्रस्थ**मिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् । (बहिरसंभवेप्यन्तरेवं भजेत् । अतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु कश्चिज्जीविकाद्यर्थमपि भजते, तस्य का गतिरित्यत आहुः **लोकार्थी**ति । लोकपदेन लौकिकोऽर्थ उच्यते, तदर्थी चेत् कृष्णं भजेत्, तदा व्यापारवदर्थे सिद्धे तस्याप्यनर्थरूपत्वेन तत्कृतभजनस्य भक्तित्वाभावात् तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव । अतः क्लिष्टो भवतीत्यर्थः । न केवलमैहिकः क्लेशः, किन्तु परलोकोपि नश्यति, निषिद्धाचरणादिति सर्वथेत्युक्तम् । यस्य स्वल्पमपि ज्ञानम्, स नैवं करोति, सर्वथा तद्रहितः कश्चिदेवं कुर्यादपीति चेदित्युक्तम् । अत्र मूलनामोक्तिर्भजनकर्तुरभिप्रायेण, अन्यथा तदसंभवात् । तर्हि लोकार्थित्वाभावेपि तद्रहितस्य भजनासंभवात् को विशेष इत्यत आहुः **क्लिष्टोपी**ति । लौकिकार्थाभावेन क्लिष्टोपि गीतायां नवमेऽध्याये 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वचनात् कृष्णं चेत् भजेत्, तदा यथासंभवं भजनमर्थादेव सिध्यति, परं लोको नश्यति । लौकिकं न सिध्यति, न तु स्थितं नश्यति, भजनसिद्धौ न तावता कापि हानिरिति भावः । भगवतस्तथेच्छेति **सर्वथे**ति निरूपितम् । **चेदि**ति तथा भजनमशक्यमिति ज्ञापनाय) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

आनन्दास्तेषु । **तद्दत्त** इति । भगवद्दत्तः । **अत** इति । तथाविधानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वादेव । अनेन चिन्तनरूप आत्मनिवेदनाङ्गभूतः स्नेह उक्तः । कृष्णमेवेत्येवकारेण मुख्या प्रेमलक्षणा भक्तिश्चोक्ता । मूले **लोकार्थी**ति । लोकसिद्धा लौकिका येऽर्थास्तद्वान्, प्रपञ्चत्वेनैव प्रपञ्चज्ञानवानित्यर्थः । स यदि लौकिकार्थेनैव कृष्णसेवां कुर्यात्, तदा स प्रारब्धाधीन इति तत्तदधिष्ठानाप्राप्त्या सर्वथा क्लिष्टो भवति । तस्य प्रवाहमिश्रत्वे सर्वथा भजनत्यागो भवति, ततो बहुभिर्जन्मभिस्तत्सिद्धिः । पूर्वोक्तः संसारी तु प्रारब्धाधीनः । परीक्षार्थं प्रारब्धभोजनार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदा तदप्राप्त्या कदाचित् दुःखभाग् भवति । 'स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यती'त्युक्तस्तु चतुष्टयवानधिष्ठानापेक्षः कदाचिदपि दुःखी न भवतीति विभाग इति भावः । पुष्टिमिश्रस्य प्रकारमाहुः **क्लिष्टोपी**ति । तादृशोपि चेद्भजेत्, तदा लोको नश्यति । लोकः स्वत एव दर्शनविषयो न भविष्यतीत्यर्थः । भजनात्यागज्ञापिताङ्गीकारेणैव तत्सिद्धिरिति भावः ।

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरू
उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः

ज्ञानाभावे पु
मर्यादास्थस्
अनुग्रहः पु
उभयोस्तु प्र
ज्ञानाधिको

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवा
प्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्
तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां
श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वे
भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टि
यमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव
मक इति भावः । मर्यादास्था
मार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं
तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्य

श्रीविठ्ठ

टीकायाम् स्वस्वरू
ष्ठितत्वेन च प्रभुस्वरूपज्ञान
विशेषणभूतैतद्द्वयभेदेनेत्यर्थः
पूजोत्सवादिभूतौ येषु तेषु भग
र्हदेहसिद्ध्यर्थं गङ्गायां तिष्ठेदि
नित्यभजनसाधकः, अतो यो
इति । टीकायां **मर्यादास्था**
ज्ञानी, तद्विनैव तद्वान् भक्त इ
चेत्, तदादौ योग्यदेहात्
जनेन भवतीति भावः । **तन्म**
इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्रा
मर्यादायामेवेति । मर्यादाभेदे

नः संसाराभावात् संसा-
सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं सर्वा-
यत्वात् सर्वमुपपद्यत इति
अतः सर्वमवदातम् । ननु
शिष्टयमित्यपेक्षायामाहुः)
तनिरवध्यानन्देषु विहरन्त-
भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्त्त
त् । अतो नोक्तानुपपत्ति-
तेरित्यत आहुः लोकार्थी-
जेत्, तदा व्यापारवदर्थं
तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव ।
लोकोपि नश्यति, निषि-
करोति, सर्वथा तद्रहितः
नकर्तुरभिप्रायेण, अन्यथा
को विशेष इत्यत आहुः
'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति
व सिध्यति, परं लोको
न तावता कापि हानि-
ते तथा भजनमशक्यमिति

।
दस्य स्वरूपात्मकत्वादेव ।
विकारेण मुख्या प्रेमलक्षणा
तद्वान्, प्रपञ्चत्वेनैव प्रपञ्च-
तदा स प्रारब्धाधीन इति
त्वे सर्वथा भजनत्यागो
ब्धाधीनः । परीक्षार्थं प्रार-
भाग् भवति । 'स्वस्मिन्
दुःखी न भवतीति विभाग
पे चेद्भजेत्, तदा लोको
जनात्यागज्ञापिताङ्गीकारेणैव

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः **ज्ञानाभाव** इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवादिषु तिष्ठेत्, पुष्टिपुष्टिमार्गे पूजापदं तस्य ज्ञानाभावात् प्रथमप्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्तन्निष्ठतायां कृतिरर्थादेव सिध्यतीति तत्कुर्यादित्यनुक्त्वा तत्र तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां प्रकारान्तरमाहुः **मर्यादास्थ** इति । गङ्गायां गङ्गासमीपे श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उभयोरन्यतरधर्मव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । तत्र भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः **अनुग्रह** इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः **उभयोरिति** । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः **ज्ञानाधिक** इति ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

टीकायाम् स्वस्वरूपेति । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन स्वस्वरूपज्ञानं, तत्राधिष्ठितत्वेन च प्रभुस्वरूपज्ञानं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तः संसारीत्यर्थः । **पुष्टिमर्यादेति** । विशेषणभूतैतद्द्वयभेदेनेत्यर्थः । प्रवाहस्थस्तु लोकार्थीत्यर्धेनोक्त इति भावः । मूले पूजोत्सवादिभूतौ येषु तेषु भगवद्धर्मेष्वित्यर्थः । मर्यादामिश्रस्तु जन्मान्तरे नित्यभजनार्हदेहसिद्ध्यर्थं गङ्गायां तिष्ठेदित्याहुः **मर्यादास्थस्त्विति** । पुष्टिमिश्रस्य त्वनुग्रहो नियामको नित्यभजनसाधकः, अतो योग्यदेहापेक्षाभावात्स्थितिस्थलानाग्रह इत्याशयेनाहुः **अनुग्रह** इति । टीकायां **मर्यादास्थाविति** । मर्यादामिश्रपुष्टिस्थावित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेन परप्राप्तिमान् ज्ञानी, तद्विनैव तद्वान् भक्त इति ज्ञेयम् । **विशेषत** इति । मर्यादांशे पुष्ट्यंशं योजयेचेत्, तदादौ योग्यदेहात् पूर्वमेव पुष्टिरूपमार्गप्राप्त्यर्थः । पुष्टिप्राप्तिर्भगवत्कृततद्योजनेन भवतीति भावः । **तन्मार्गीयां भक्ति** आत्मनिवेदनाङ्गस्नेहं प्रेमलक्षणां भक्तिं वा । इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्राह्यम् । **उभयोरितीति** । उभयोर्मर्यादापुष्टिस्थज्ञानिभक्तयोः । **मर्यादायामेवेति** । मर्यादाभेदेष्वित्यर्थः । एवकारः पुष्टिभेदव्यवच्छेदकः । **एवं निरूपण** इति ।

हिकभक्ततः, कैमुतिकन्यायेन साधारणलोकतश्चेति ज्ञेयम् । ज्ञानिनः संसाराभावात् संसारिणो ज्ञानाभावेन दुःखभाक्त्वम् । पुष्टिमार्गस्येव प्रभुस्वरूपं ज्ञात्वा सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं सर्वात्मभावेन भजनं स्वप्नेपि दुर्लभम् । पुष्टिमार्गीयस्य प्रभ्वनुग्रहैकनियम्यत्वात् सर्वमुपपद्यत इति ततो वैशिष्ट्यम् । एतावत्सर्वं **श्रीकृष्णमार्गस्थपदेन** द्योतितम् । अतः सर्वमवदातम् । ननु वित्ताद्यभावे पुष्टिमार्गीयस्यापि भजनासंभवे दुःखित्वात् कथमुक्तवैशिष्ट्यमित्यपेक्षायामाहुः) **आत्मानन्दसमुद्रस्थमिति** । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् । (बहिरसंभवेप्यन्तरेवं भजेत् । अतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु कश्चिज्जीविकाद्यर्थमपि भजते, तस्य का गतिरित्यत आहुः **लोकार्थीति** । लोकपदेन लौकिकोऽर्थ उच्यते, तदर्थी चेत् कृष्णं भजेत्, तदा व्यापारवदर्थे सिद्धे तस्याप्यनर्थरूपत्वेन तत्कृतभजनस्य भक्तित्वाभावात् तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव । अतः क्लिष्टो भवतीत्यर्थः । न केवलमैहिकः क्लेशः, किन्तु परलोकोपि नश्यति, निषिद्धाचरणादिति **सर्वथेत्युक्तम्** । यस्य स्वल्पमपि ज्ञानम्, स नैवं करोति, सर्वथा तद्रहितः कश्चिदेवं कुर्यादपीति चेदित्युक्तम् । अत्र मूलनामोक्तिर्भजनकर्तुरभिप्रायेण, अन्यथा तदसंभवात् । तर्हि लोकार्थित्वाभावेपि तद्रहितस्य भजनासंभवात् को विशेष इत्यत आहुः **क्लिष्टोपीति** । लौकिकार्थाभावेन क्लिष्टोपि गीतायां नवमेऽध्याये 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वचनात् कृष्णं चेत् भजेत्, तदा यथासंभवं भजनमर्थादेव सिध्यति, परं लोको नश्यति । लौकिकं न सिध्यति, न तु स्थितं नश्यति, भजनसिद्धौ न तावता कापि हानिरिति भावः । भगवतस्तथेच्छेति **सर्वथेति** निरूपितम् । चेदिति तथा भजनमशक्यमिति ज्ञापनाय) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिप्रकाशः ।

आनन्दास्तेषु । **तद्दत्त इति** । भगवद्दत्तः । **अत इति** । तथाविधानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वादेव । अनेन चिन्तनरूप आत्मनिवेदनाङ्गभूतः स्नेह उक्तः । कृष्णमेवेत्येवकारेण मुख्या प्रेमलक्षणा भक्तिश्चोक्ता । मूले **लोकार्थीति** । लोकसिद्धा लौकिका येऽर्थास्तद्वान्, प्रपञ्चत्वेनैव प्रपञ्चज्ञानवानित्यर्थः । स यदि लौकिकार्थेनैव कृष्णसेवां कुर्यात्, तदा स प्रारब्धाधीन इति तत्तदधिष्ठानाप्राप्त्या सर्वथा क्लिष्टो भवति । तस्य प्रवाहमिश्रत्वे सर्वथा भजनत्यागो भवति, ततो बहुभिर्जन्मभिस्तत्सिद्धिः । पूर्वोक्तः संसारी तु प्रारब्धाधीनः । परीक्षार्थं प्रारब्धभोजनार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदा तदप्राप्त्या कदाचित् दुःखभाग् भवति । 'स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यती'त्युक्तस्तु चतुष्टयवानधिष्ठानापेक्षः कदाचिदपि दुःखी न भवतीति विभाग इति भावः । पुष्टिमिश्रस्य प्रकारमाहुः **क्लिष्टोपीति** । तादृशोपि चेद्भजेत्, तदा लोको नश्यति । लोकः स्वत एव दर्शनविषयो न भविष्यतीत्यर्थः । भजनात्यागज्ञापिताङ्गीकारेणैव तत्सिद्धिरिति भावः ।

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञ
उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञ

ज्ञानाभावे पुष्टि
मर्यादास्थस्तु
अनुग्रहः पुष्टि
उभयोस्तु क्रमे
ज्ञानाधिको भ

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवादिषु
प्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्तद्वि
तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां प्रव
श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वेण
भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टिमा
यमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव य
मक इति भावः । मर्यादास्थावपि
मार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्
तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याश

श्रीविट्ठलेश

टीकायाम् स्वस्वरूपेति
ष्ठितत्वेन च प्रभुस्वरूपज्ञानं
विशेषणभूततद्द्वयभेदेनेत्यर्थः ।
पूजोत्सवादिभूतौ येषु तेषु भगवद्भ
हृदेहसिद्ध्यर्थं गङ्गायां तिष्ठेदित्याह
नित्यभजनसाधकः, अतो योग्यदे
इति । टीकायां **मर्यादास्थाविति**
ज्ञानी, तद्विनैव तद्वान् भक्त इति
च्चेत्, तदादौ योग्यदेहात् पूर्व
जनेन भवतीति भावः । **तन्मार्ग**
इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्राह्यम्
मर्यादायामेवेति । मर्यादाभेदेष्वि

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः । उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः **ज्ञानाभाव** इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवादिषु तिष्ठेत्, पुष्टिपुष्टिमार्गे पूजापदं तस्य ज्ञानाभावात् प्रथमप्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्तन्निष्ठतायां कृतिरर्थादेव सिध्यतीति तत्कुर्यादित्यनुक्त्वा तत्र तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां प्रकारान्तरमाहुः **मर्यादास्थ** इति । गङ्गायां गङ्गासमीपे श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उभयोरन्यतरधर्मव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । तत्र भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः **अनुग्रह** इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः **उभयोरिति** । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः **ज्ञानाधिक** इति ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

टीकायाम् स्वस्वरूपेति । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन स्वस्वरूपज्ञानं, तत्राधिष्ठितत्वेन च प्रभुस्वरूपज्ञानं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तः संसारीत्यर्थः । **पुष्टिमर्यादेति** । विशेषणभूतैतद्द्वयभेदेनेत्यर्थः । प्रवाहस्थस्तु लोकार्थीत्यर्धेनोक्त इति भावः । मूले पूजोत्सवादिभूतौ येषु तेषु भगवद्धर्मेष्वित्यर्थः । मर्यादामिश्रस्तु जन्मान्तरे नित्यभजनार्हदेहसिद्ध्यर्थं गङ्गायां तिष्ठेदित्याहुः **मर्यादास्थस्त्विति** । पुष्टिमिश्रस्य त्वनुग्रहो नियामको नित्यभजनसाधकः, अतो योग्यदेहापेक्षाभावात्स्थितिस्थलानाग्रह इत्याशयेनाहुः **अनुग्रह इति** । **टीकायां मर्यादास्थाविति** । मर्यादामिश्रपुष्टिस्थावित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेन परप्राप्तिमान् ज्ञानी, तद्भिन्नैव तद्वान् भक्त इति ज्ञेयम् । **विशेषत इति** । मर्यादांशे पुष्ट्यंशं योजयेच्चेत्, तदादौ योग्यदेहात् पूर्वमेव पुष्टिरूपमार्गप्राप्त्यर्थः । पुष्टिप्राप्तिर्भगवत्कृततद्योजनेन भवतीति भावः । **तन्मार्गीयां भक्तिं** आत्मनिवेदनाङ्गस्नेहं प्रेमलक्षणां भक्तिं वा । इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्राह्यम् । **उभयोरितीति** । उभयोर्मर्यादापुष्टिस्थज्ञानिभक्तयोः । **मर्यादायामेवेति** । मर्यादाभेदेष्वित्यर्थः । एवकारः पुष्टिभेदव्यवच्छेदकः । **एवं निरूपण इति** ।

लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये । गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः । न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति । तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम् । न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति । अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान् । अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।' हे स्तोतारो भगवदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम् । स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा । जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण । पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथाविस्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्ज्ञानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति । नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु । अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम् । चिदिति । चिदित्युपलक्षणम् । सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति । एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

गङ्गादृष्टान्तेन भक्तिमार्गनिरूपणे । तात्पर्यं ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यज्ञापनरूपमाहुरित्यर्थः । गङ्गायामिति । आधिभौतिकादिभेदेन गङ्गायां क्षरादिदृष्टान्तः स्पष्टः । ननु जलतीर्थात्मिकैव गङ्गा, न तु तदतिरिक्ता देवतारूपेति कथं गङ्गादृष्टान्त इत्यत आहुः नहीति । किंत्विति । इदं पदं तदतीतेत्यनेन संबध्यते । यद्दर्शने भक्तत्वं भवति सा देवीति भावः ।

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **भक्त्यभाव** इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति । (सप्रयोजनमुक्तमुपसंहरन्ति **एवमिति** । उक्तप्रकारेण स्वशास्त्ररूपं स्वशास्त्रस्य वा सिद्धान्तरूपसर्वस्वं गुप्तं स्वल्पेन बहु निरूपितत्वात् गम्भीरतात्पर्यं बहिर्मुखानामज्ञापनीयं वा । किं तेनेत्यत आहुः **एतदिति** । एतज्ज्ञानेन स्वमार्गसंबन्धिसर्वसंशयनिवृत्तिर्भवति, अन्यथा 'संशयात्मा विनश्यती'ति बुद्धिरन्यथा भवेदित्यर्थः) ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिटिप्पणी ।

तात्पर्यान्तरमिति । पूर्वं 'ज्ञानाधिक इत्यनेन भक्तेर्ज्ञानाधिक्यरूपं तात्पर्यमुक्तम् । अनेन भक्तेरावश्यकत्वरूपं तात्पर्यमुच्यते । **भक्त्यभाव इतीति** । तीर्थात्मकत्वेन जानन्नपि तीरस्थितोपि भक्त्यभावे दुष्टैः कर्मभिः अन्यथा भावं जलत्वेनैव ज्ञानमापन्नस्तस्मात् स्थानात्तीर्थत्वज्ञानादपि नश्यतीत्यर्थः । **तथाभवतीति** । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानवानपि दुष्टैः प्रारब्धैः स्वकर्मभिरन्यथाभावं प्राप्तः प्रपञ्चत्वेनैव जानन् तस्मात् स्थानात् ब्रह्मात्मकत्वज्ञानान्नश्यतीत्यर्थः । न च ज्ञानेन सर्वपापक्षयात् कथमन्यथाभावो वक्तुं शक्य इति शंक्यम् । ज्ञानस्यानारब्धानामेव कर्मणां नाशकत्वात् । प्रारब्धकर्मणां नाशस्तु पुष्ट्यैवेति सिद्धं भक्तेरेवावश्यकत्वम् । **मूले एवमिति** । पूर्वोक्तप्रकारेण । **स्वशास्त्रेति** । स्वशास्त्रस्य सेवाप्रकाररूपं सिद्धान्तम् । **गुप्तं निरूपितमिति** । गुप्ततया निरूपितम् । **एतदिति** । यन्मया गुप्तं निरूपितम् । **एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत** । **सर्वसंशयादे**तद्ग्रन्थनिवर्त्याद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः । पुनः कदापि संशयं न प्राप्नोतीति विशब्दार्थः ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभविरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिटिप्पणी ।

श्रीकृष्णाय नमः।

सिद्धान्तमुक्तावली।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेता।

प्रणम्य पितृपादाब्जपरागमनुरागतः। कृपया विशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्तेति। अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथो विरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसन्देहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामीत्यर्थः। तमेवाहुः कृष्णसेवेति।

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी।

श्रीकृष्णाय नमः। **प्रणम्येति**। अत्र नमने प्रकर्षो भक्तिमार्गीयत्वम्, तच्च सुसेव्यत्वज्ञानपूर्वकत्वे सति भक्तिकारणकत्वम्, तदेव भक्तिमार्गीयतावच्छेदकद्वयं प्रकटयन्ति **पितृपादाब्जेति**। पितृपदं भक्त्यनपेक्षपुत्रवात्सल्यबोधकम्। हृदयाविष्टस्य घनीभूतानन्दरूपपादस्य परागस्तस्मात् स्रुत आनन्दः। भगवच्चरणारविन्दे हृदये समागते य आनन्दोऽनुभूयते तत्स्वरूप इत्यर्थः। तथा च पितृपादाब्जपरागमित्यनेन सुसेव्यत्वज्ञानरूपमवच्छेदकमुक्तम्। **अनुरागत** इत्यनेन भक्तिरूपं द्वितीयमवच्छेदकमुक्तम्। एतादृशनमनाभिव्यञ्जितपदार्थमाहुः **कृपयेति**। भगवद्धर्माणां नित्यत्वादभिव्यक्तेरेवाङ्गीकारात् कृपायास्तथात्वमिति मन्तव्यम्। अत एवासाधारणकारणतया तदुक्तिः। तादृशनमनोपकारसिद्धां तत्कृपामाहुः, नमनस्य करणत्वं तत्क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकत्वादिति भावः। स उपकारः, तत्सिद्धां कृपामित्यर्थः। कृपया ग्रन्थवैशद्यकरणकथनेन स्वपितृचरणानां वागधिपतित्वमप्युक्तम्, तत्कृपाया एव तथाकरणसामर्थ्यात्। नमनजन्यपदार्थमाहुः **विशदीकुर्म** इति। वैशद्यं स्फुटीभावः। किमित्याकांक्षायामाहुः **तदिति**। तद्वाङ्निष्ठमुक्ताफलरूपार्थराशिमित्यर्थः। मुक्ताफलपदस्य कल्पनावृत्त्यार्थबोधकत्वम्। सादृश्यं च नैर्मल्यसामान्यधर्मेण। नैर्मल्यं चात्र प्रोज्झितकैतवत्वम्। वाच एव मुक्ताफलानीत्यय पक्षस्तु अत्रार्थस्यैव स्फुटभावं प्राप्तत्वादसंभवग्रस्तः। वाग्वैशद्यं तु व्याकृतावुच्चारणे चैव प्रसिद्धम्। मूले स्वसिद्धान्तेति। स्वसिद्धान्तस्य अयमेव शास्त्रार्थ इति विशेषेण निश्चयो यस्मात् तादृशं ग्रन्थरूपं निश्चायकं वाक्यम्। इदं च प्रतिज्ञावाक्यम्। महावाक्यमाहुः **कृष्णसेवेत्यादि**। **टीकायां अग्र** इति। अस्मिन्नेव ग्रन्थे'मायिकं सगुणं कार्य'मित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः। **शास्त्रार्थस्य** गीताभागवतार्थस्य। तन्निरासाय शास्त्रार्थसन्देहनिरासाय

फलात्मक
ज्ञाप्यते
अत एव
न्तकार्यपद
चास्ते। त
नाथेन गी

सन्देहस्वरू
मित्यर्थः।
स्वसिद्धान्त
पुरुषार्थता
पुरुषार्थ' इ
योरेकविषय
वक्ष्यमाणत्व
षत्वमेवेति
विजातीययो
वारूपफलत्वे
सेवाकृतिरित्य
कामक्रोधादि
हीति। स्वध
तम्। सहजो
सम्भवात्। त
त्तापि। अत
कर्म न सहज
स्मिन् काले न
भूता भावप्रति
सेवा। दास्यध
सेवा। यथेति
तदेव मानससे
मन्यानुसन्धान

फलात्मकनामोक्त्या स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकृतिः स्वसिद्धान्तो, न त्वन्यशेषत्वेनेति ज्ञाप्यते । सेवा हि सेवकधर्मः । तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापितम् । अत एव न कर्मणीवात्र कालपरिच्छेदोस्तीत्याहुः सदेति । आवश्यकार्थण्यत्प्रत्ययान्तकार्यपदोक्त्या तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति भावो ज्ञाप्यते । सा च फलरूपा साधनरूपा चास्ते । तत्र मानसी सा परा फलरूपेत्यर्थः । यथा व्रजसीमन्तिनीनाम् । तदेव तत्प्राणनाथेन गीतं 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेद' मित्यादिना ॥ १ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

सन्देहस्वरूपं तु स्वयमेवाग्रे वक्ष्यन्ति **स्वेति** । एतन्निरूपकशास्त्रार्थस्य निश्चयो यस्मात्तमित्यर्थः । **फलात्मकेति** । फलरूपस्य तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वधर्मावच्छिन्नसेवाकृतिः स्वसिद्धान्तः । फलसेवनं हि स्वतः पुरुषार्थः इति, अत एव धर्मार्थयोः काममोक्षद्वारा पुरुषार्थता । काममोक्षयोरेव साक्षात् सुखहेतुत्वात् स्वतः पुरुषार्थत्वम्, 'पुंप्रीतिहेतुर्हि पुरुषार्थ' इति जैमिनिनिद्धान्तात् । यथा कामिन्याः । **स्वतःपुरुषार्थत्वेन** । कामप्रयत्नयोरेकविषयत्वेनेत्यर्थः । ननु एवं 'मानसी सा परे'त्यनेन मानस्याः सेवायाः फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थत्वमेवैतत्सेवायाः सिध्यति, न तु स्वतःपुरुषार्थत्वम्, किन्त्वन्यशेषत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः **न त्वन्येति** । यत्र विजातीयफलार्थत्वं तत्रैवान्यशेषत्वम्, यथा विजातीययोर्धर्मार्थयोः शेषशेषिभावः, प्रकृते तस्या एव सेवाया अवस्थाभेदेन मानससेवारूपफलत्वेन विजातीयत्वाभावाददोष इति भावः । नन्वेवं मानससेवारूपमोक्षजनकतया सेवाकृतिरित्यागतम्, तत्र मोक्षजनकता तु भगवत्संबन्धेनैवावच्छिद्यते इति भगवद्विषयकं कामक्रोधादिकं ज्ञानमेव वा तत्साधनमस्तु, किं नूतनसेवाविधानेनेत्यत आहुः **सेवा हीति** । स्वधर्मत्वात् सेवाकृतिरुचिततरैव । किञ्च, सेवोक्त्या च जीवानां दासत्वं ज्ञापितम् । **सहजेति** । अत्र सहजातमिति विग्रहस्थजातपदं सत्तापदं, जीवस्य नित्यत्वेन जननासम्भवात् । तथा च सहसत्ताकमित्यर्थः । यथा जीवसत्ता सार्वदिकी, तथा दासत्वसत्तापि । अत एव जीवस्य सहजदासत्वेन अत्र सेवायां सहजधर्मत्वादेव । **कर्मणीवेति** । कर्म न सहजधर्मः, तस्यैव जन्मान्तरे शूद्रदेहेऽनधिकारादिति भावः । कालपरिच्छेदोऽस्मिन् काले न कर्तव्येतिरूपः । सेवायां कालपरिच्छेद्यत्वादिधर्माभावेपि प्रत्यवायजनकीभूता भावप्रतियोगित्वरूपधर्मोस्तीत्याहुः **आवश्यकार्थेति** । **सा चेति** । सा पूर्वोक्तैव सेवा । दास्यधर्मविशिष्टा साधनरूपा, सर्वांशेन कृष्णसंबन्धविशिष्टा फलरूपा । मानसी सेवा । **यथेति** । यथा यत्प्रकारिका सेवा व्रजसीमन्तिनीनां सिद्धा, सा सेवेति आशयः । तदेव मानससेवायाः स्वरूपमिति । 'मय्यनुषङ्गबद्धधिय' इत्यनेन साधनसेवानुवादपूर्वकमन्यानुसन्धानराहित्यरूपं 'नाविद'न्नित्यनेनोक्तम् । अथवान्यानुसंधानरहितभगवत्येव

एतदेव सेवास्वरूपमित्याहुः चेत इति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

उक्तसेवासाधने इतरे इत्याहुस्तदिति। वित्तं दत्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारितैका । एतादृशेन पुंसा कृता चापरा । एतादृश्यौ ते तत्साधिके नेत्यभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम् । एतेन भगवदर्थं निरुपधिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति भावः । एतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुः तत इति । अहन्ताममतात्मकः संसारो, न तु प्रपञ्चात्मकः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वात्, तन्निवृत्त्याऽनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । इष्टप्राप्तिमाहुरग्रे । स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानम् । भगवत्सेवायामभिनिविष्टस्य यद्यप्यनभिलषिते ते, तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति भावः ॥ २ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

निष्ठत्वरूपम् । एतदेव वक्ष्यमाणे उक्तसेवेति । उक्तसेवा मानसी सेवा । इतरे तनुवित्तजे । **एकेति** । वित्तजेत्यर्थः । **एतादृशेन** । वित्तग्रहीत्रा पुरुषेण । **अपरा** तनुजा । **तत्साधिके** इति । फलरूपसेवासाधिके । तथा चैककर्तृक एव ते तत्साधिके इति भगवदपेक्षितयावद्द्रव्यसमर्पणरूपसेवा शरीरजभगवद्यावत्सेवा च तत्साधिकेत्यागतम् । तच्च भगवदपेक्षितयावद्द्रव्याभावात्तादृशतनुसामर्थ्याभावाच्चासम्भावितमिव भातीति चेत्, तत्राहुः **एतेनेति** । एवं सेवाकथनेन । फलाकांक्षारहितयावत्स्वीयद्रव्यादिनिवेदनपूर्वकं कार्यान्तरविनियोगरहितभगवदर्थस्वदेहविनियोगे भगवत्सेवाकरणे क्रमप्राप्तप्रेम्णि जाते सा मानसी सेवा । क्रमस्त्वग्रे विवेच्यः । एतादृशस्येति । निवेदितस्वीयसर्वस्वस्य भगवत्सेवाविनियुक्तस्य पुरुषस्य । तत इतीति । उक्तसाधनरूपसेवाद्वयतः । तन्निवृत्त्येति । संसारनिवृत्त्या । अनिष्टेति । फलप्रतिबन्धकत्वात् संसारस्यानिष्टत्वम् । (मूले संसारो दुःखो दुःखजनक इत्यर्थो ज्ञेयः ।) इष्टेति । फलसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्येष्टत्वम् । स्वात्मनीति । आत्मनि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेषु । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानमहन्तानिवृत्तौ, प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं ममतानिवृत्ताविति विभागः । (भक्तस्याक्षरज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन भवतीति तृतीयाध्याये तृतीयचरणे व्युत्पादितम् । तथा चाक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । स्वात्मनि प्रपञ्चे च भगवदीयत्वेन ज्ञानमिति यावत् । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमनुपदमेव विवेक्ष्यते ।) ननु तादृशज्ञानहेतुत्वात् सेवायाः स्वतःपुरुषार्थत्वव्याहतिरित्यत आहुः भगवत्सेवायामिति। ते इति। उक्तब्रह्मात्मकत्वज्ञाने । वस्तुन आत्मसमर्पणस्य स्वभावात् । स्नेहो हि भक्तिः। स च दर्शनं विना न भवतीति निबन्धे निरूपितम् । अतः श्रवणं दर्शनं स्नेह इति त्रयं मिलितं एका श्रवणभक्तिर्भवति । ध्यानं तु फलान्तरीयकत्वात् फलमध्यपात्येव । एवं नवस्वपि । तथा च ब्रह्मबोधनस्य वक्ष्यमाणरीत्यात्मनिवेदनाङ्गदर्शनयोग्यतासम्पादकत्वात् तत्स्वभावादेव ते ज्ञाने भवत इत्यर्थः ।

इदमेव परं ब्रह्मेति न ज्ञेयमित्याहुः **परं ब्रह्म त्विति** ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

यशोदोत्सङ्गलालितो, न त्वन्य इति ज्ञापनाय मूलनामोक्तम्। अत्र भेदकं रूपमाहुः **सच्चिदिति**। एते हि भगवद्धर्मात्मकाः, प्रकटतत्त्रितयात्मकमक्षरं ब्रह्म। अत एव प्रपञ्चस्तदात्मक इति सच्चिदानन्दात्मकत्वं तस्मिन्नुच्यते। एतावान्परं विशेषो, जडे सदंशः प्रकटः, इतरावाच्छन्नौ; जीवे त्वाद्यौ प्रकटौ, आनन्दांशस्तिरोहितः; परमात्मनि त्रयं स्फुटमिति। कप्रत्ययेन गणितानन्दत्वमेव, न तु पुरुषोत्तमवत् पूर्णानन्दत्वमिति ज्ञाप्यते। कृष्णशब्देनैव पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितमित्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्ति **द्विरूपमिति**। **तत्** अक्षरं ब्रह्म। तदेव रूपद्वयं विशदयन्ति **सर्वं स्यादिति**। प्रपञ्चरूपेणाविर्भूतमेकमित्यर्थः। **एकं रूपं** तस्मात् प्रपञ्चरूपात् एकरूपत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन ज्ञान्युपास्यत्वेन तन्मुक्तिस्थानत्वेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिर्विलक्षणमित्यर्थः। न च विरुद्धधर्मैर्भेदोत्र शङ्कनीयः। उभयोर्धर्मयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वेन विरोधाभावात्। विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि 'तदेजति

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

पूर्वोक्तज्ञानविषयीभूतमेव परं ब्रह्मेति कस्यचिच्छङ्का स्यादिति तां वारयितुमाहुः **इदमेवेति**। इदं पूर्वोक्तज्ञानविषयमक्षरं ब्रह्म। **अत्रेति**। अक्षरे ब्रह्मणि। **रूपं** धर्मः। ननु सच्चिदानन्दकत्वस्य पुरुषोत्तमेपि सत्त्वात् कथं तस्य भेदकत्वं तत्राहुः **एते हीति**। सच्चिदानन्दाः। **तत्त्रितयं** सच्चिदानन्दत्रयम्। **अत एव** अक्षरस्य सच्चिदानन्दात्मकत्वादेव। **तदात्मक** अक्षरब्रह्मात्मकः। **तस्मिन्** प्रपञ्चे। अत एवेत्यस्य उच्यत इत्यनेनान्वयः। तथा च यतो हेतोरक्षरस्य सर्वकारणरूपस्य तत्त्रितयात्मकत्वम्, अतस्तत्कार्यरूपप्रपञ्चस्यापि तत्त्रितयात्मकत्वमित्यर्थः। **एतावानिति**। अक्षरब्रह्मणः सकाशात्प्रपञ्चे विशेषः। तमेवाहुः **जड इति**। **इतरौ** चिदानन्दौ। **आद्यौ** सच्चितौ। **परमात्मनि** अन्तर्यामिणि। ननु भगवद्धर्माणामपि 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवत्त्वमेवेति न भेदसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुः **कप्रत्ययेनेति**। कप्रत्ययस्य हीनार्थकत्वादित्यर्थः। **पुरुषोत्तमवदिति**। प्रजापतिवद्गणितानन्दत्वम्। **कृष्णेति**। कृष्णशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वात् तत्स्वरूपं तेनैव निरूपितम्। **इतीति**। पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणाकांक्षानिवृत्तिपूर्विकाक्षरनिरूपणाकांक्षारूपाद्धेतोः। एतावद्रूपकमक्षरं ब्रह्मेत्यक्षरस्वरूपं निरूपयन्तीत्यर्थः। **द्विरूपमितीति**। अत्रैकपदं देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति। **एकरूपत्वेनेति**। प्रपञ्चरूपस्य तस्यानेकरूपत्वं तद्भिन्नरूपस्यैकरूपत्वम्। **श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेति**। प्रपञ्चकारणत्वेन। **पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वादिभिरिति**। लीलाविशिष्टपुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वमि-

तन्नैजती'त्यादिश्रुतिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । लोक एव विरोधः शङ्कनीयो, नत्वलौकिके ब्रह्मणि । इदं यथा तथा ब्रह्मसूत्रभाष्ये निरूपितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ३ ॥

विरोधपरिहाराय स्वसिद्धान्तं वक्तुं परमतान्याहुः अपरमिति ।

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

वेदमतादपरं भिन्नं मतम् । पूर्वस्मिन् प्रपञ्चरूपेणाविर्भूते । तत्र अक्षरे ब्रह्मणीत्यर्थः । मायिकमिति हि मायावादिनः । सगुणं गुणकार्यमिति साङ्ख्याः । कार्यं द्व्यणुकादिक्रमेणेश्वरकार्यमिति नैयायिकाः । स्वतन्त्रं न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकाः । चकारेण वेदबाह्यमतानि सङ्गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि मतानि श्रुतिबलेनैव निराकृतानि सन्तीति नात्र पार्थक्येन निराकरणीयानि, स्वमतनिरूपणेनैव निराकरणसम्भवादित्याशयेन स्वसिद्धान्तमाहुः तदेवेति ।

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

'स हैतावानास', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'नित्यादिश्रुतिभ्यः तथेत्यर्थः । एकस्यैवाक्षरस्योक्तं द्विरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति द्विरूपमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपाभ्यां द्विरूपं तद्ब्रह्म गङ्गावज्ज्ञेयम् । अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वम् । आधिभौतिकं जलरूपमेकम्, यद्वृष्ट्यातपाभ्यां वृद्धिह्रासौ भजते, सर्वव्यवहारयोग्यत्वं च । अग्रिमा द्वितीयाध्यात्मिकी तीर्थरूपा, योद्धृतजलाविशेषेऽपि मर्यादामार्गसम्बन्धी यो विधिस्तेन तत्रैव स्नानपूजादिभिः फलदा। एवमेव प्रपञ्चतद्भिन्नरूपमप्येकमेव तदक्षरं ब्रह्मेति तथा बुध्यतामित्यर्थः ॥५।६॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

त्यर्थः । आदिशब्देन पादत्वादयो धर्मा ग्राह्याः । तत्रायं विवेकः । आधिभौतिकजलस्याक्षरत्वेन ज्ञाने तस्याक्षरत्वात् तत्र सेवोपयोगिलीलासृष्टिस्थपुरुषोत्तमात्मकजलाधिष्ठानत्वम्, एवमक्षरात्मके भगवदाकारादौ पुरुषोत्तमस्वरूपाधिष्ठानत्वमिति । अत्रेति । प्रपञ्चाक्षरयोः ।

विरोधेति । भिन्नधर्मत्वात् ब्रह्म कथं जगद्रूपं भवितुमर्हतीत्याकारको विरोधः भेदः तत्परिहारायेत्यर्थः ।

स्वतन्त्रमिति । स्वभावत एवोत्पत्त्यादिविशिष्टम्, न कदेति नतु परतः तथाभूतम् । द्विरूपत्वमिति । प्रपञ्चतद्भिन्नरूपत्वम् । उद्धृतजले जलत्वाविशेषेपि मर्यादया स्वस्थाने एव फलदा। एवमेवेति । यथाधिभौतिकी जलरूपा, आध्यात्मिकी तीर्थरूपाप्येकैव गङ्गा । एतत्प्रकारेणैव प्रपञ्चतद्भिन्नप्रपञ्चभिन्नज्ञान्युपास्यादिरूपमेकमेवाक्षरं ब्रह्म ।

आधिदैविकं रूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

उक्तद्विरूपायां गङ्गायामेव देवतारूपा सा तद्भिन्नास्तीत्यर्थः । तत्र मानमाहुः **मूर्तिरिति** । भक्त्यैव, न तु मर्यादामार्गविधिनोपासनयेत्यर्थः । तदपि क्वचिदेव, भक्त्युद्रेकदशायामेव । अथवा । यत्र क्वचिद्गृहादिष्वपीत्यर्थः । भक्तविशेषे विशेषमाहुः **गङ्गायामिति** । देवतारूपायां गङ्गायां भक्त्युद्रेकेण दृश्यमानप्रवाहादभिन्नत्वेन यस्य बुद्धिस्तस्मै गङ्गायां प्रवाहमध्य एव (देवतारूपा गङ्गा) प्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । एतेन प्रपञ्चमध्य एव भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने भगवति स्नेहातिशयेन तत्र भगवदभेदबुद्धये तत्र भगवत्प्राकट्यं भवतीति भावः सूच्यते । अग्रिमव्यवस्थामाहुः **प्राकाम्यमिति** । स्वाभीष्टस्वसर्व-

---

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

उक्तद्विरूपायामिति । आधिभौतिकाध्यात्मिकरूपायाम् । सा गङ्गा । **तदिति** । उक्तद्विरूपातः । तत्र भेदे । उक्तद्विरूपयोर्मूर्तिमत्त्वाभावादाधिदैविकस्यैव मूर्तिमत्त्वादित्याशयेनाहुः **मूर्तिरितीति** । **तदपीति** । दर्शनम् । **क्वचिदिति** । एतत्पदस्य कालवाचकत्वाशयेनाहुः **भक्त्युद्रेकेति** । देशवाचकत्वाशयेनाहुः **गृहादिष्वपीति** । **प्रत्यक्षा भवतीति** । यथासम्भवं षड्विधप्रत्यक्षा भवतीत्यर्थः । तथा च दृश्यत इति पूर्वेण न पौनरुक्त्यम् । **न सर्वेषामिति** । प्रवाहात् भिन्नबुद्धीनामित्यर्थः । (यथा गङ्गायामाधिदैविकगङ्गाविर्भावः, न त्वाधिदैविकसरस्वत्यादेः, तथा सर्वत्र तत्तद्वस्तुनि तत्तदाधिदैविकाविर्भाव इति गङ्गादृष्टान्तेन सूचितमित्याशयेनाहुः) **एतेनेति** । (गङ्गादृष्टान्तकृतेन तत्तद्वस्तुनि तत्तदाविर्भावसूचनेनेत्यर्थः) । भक्तविशेषे तथाविधप्रत्यक्षकथनेन । **प्रपञ्चमध्य एवेति** । प्रपञ्चान्तःपातिनोर्भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्दर्शने ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाने । तत्र भगवदाकारभगवद्भक्तयोर्भगवता सहाभेदबुद्धिर्यस्य तस्मै । तत्र तदाकृतितद्भक्तयोः । अग्रि-

स्वरूपायाः स्थानभूतत्वेन ज्ञानात्तज्जले सर्वत्रानिषिद्धयथेष्टव्यवहारः स्यादित्यर्थः । एवमेवोक्तप्रकारकभगवद्दर्शने सर्वत्र तद्भावः स्फुरतीति भावः । विहितेति । भक्त्या गङ्गादर्शनानन्तरं प्रवाहरूपाया अपि दर्शनं विहितात्स्वर्गापवर्गरूपात्फलाद्विशिष्यते । तद्धृदीत्यर्थः । यद्वा । येषां न प्रत्यक्षा, तेषामपि तया देवतारूपया सा तत्रास्तीति तत्सम्बन्धानुभावेनैव तज्जले प्राकाम्यं प्रकृष्टकामविषयत्वं श्रद्धाविशेषपूर्वकस्नानादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । किञ्च । पुराणादिषु तज्जलदर्शनादिभिः फलं यदुक्तं तदनुभवेन महतामन्तःकरणप्रतीत्यापि तज्जलमन्येभ्यो जलेभ्यो विशिष्यत इत्यर्थः । एवं येषां हृदि भगवत्सान्निध्यं ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते । अत एव 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मिति भगवतोक्तम् । (एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं निरूप्य उक्तमर्थं स्पष्टयन्ति यथा जलमित्यादिना । तत्रापीति । साधर्म्येपि । एतदिति । किञ्चित्तारतम्यम् । इह प्रपञ्चरूपे, दृष्टान्ते त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यते ।) जगत्त्विति । त्रिविधं त्रिगुणात्मकं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटं, (तुशब्देन जले तथात्वं व्यावर्तितम् । ततस्तस्माद्धेतोः जगतीति वा । रूपवद्यथा

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

मेति । उक्तविधप्रत्यक्षानन्तरव्यवस्थामित्यर्थः । **स्वाभीष्टेति** । तथाभूतगङ्गायाः । **स्थानभूतेति** । आधिभौतिकाध्यात्मिकयोरभेदबुद्ध्या तथा ज्ञानात्तथेत्यर्थः । **सर्वत्र** गृहादिष्वपीत्यर्थः । तत उद्धृतजलादिषु वा । **एवमेवेति** । तथाभूतगङ्गायाः प्रवाहरूपायास्तथा दर्शनं तथा भवत्येवेति सूचितम् । तद्धृदीत्यनेन प्रतीत्यापि तथा दर्शनमुक्तम् । ग्रन्थस्वारस्यात्पक्षान्तरमाहुः **यद्वेति** । ग्रन्थस्वरसस्तु, येषां न प्रत्यक्षा, तेषां का व्यवस्थेत्याकांक्षायामाहुः **प्राकाम्यमिति** । तेषामपीत्यस्य तथा भवतीत्यनेनान्वयः । अस्मिन्पक्षे विहितादित्यस्यार्थमाहुः **किञ्चेत्यादि** । **अत एवेति** । यतस्ते भक्ता अन्येभ्यो विशिष्यन्ते, अतो हेतोरित्यर्थः । एवं दृष्टान्तेन त्रिरूपत्वमुपपाद्योपसंहरन्ति, **यथा जलमिति** । **सर्वं** जगत्, **शक्ता** तीर्थरूपा, **देवी** आधिदैविकरूपा मूर्तिमती गङ्गा । ननु साधनरूपसेवाद्यतः संसाररूपाहन्ताममतात्मकदुःखस्य निवृत्तिरनभिलषितमप्युभयविधब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानं स्वत एव भविष्यतीति किं सोपपत्तिकोपपादनेनेत्यत आहुः **तत्रापीति** । उक्तोभयविधज्ञानेपि । एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं ब्रह्मात्मकत्वेन शाब्दं प्रपञ्चज्ञानम् । **इहेति** । निमित्तसमीयम् । तथा चैतज्जन्मार्थं निरूप्यत इत्यर्थः । **जगदितीति** । तुशब्देन ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञाते प्रपञ्चे त्रिगुणात्मकत्वं व्यावर्तितम् । **तत इति** । यतो हेतोस्त्रिगुणात्मकं जगत् ।

---

१. एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तमपि साधर्म्यं यत्र यदंशेन तत्र तथा स्पष्टयन्ति **यथा जलं तथा सर्वमिति** । **तत्राप्येतदिहोच्यत** इति । **तत्रापि** साधर्म्येपि । **एतज्जगत् तु** त्रिविधमित्यारभ्य न चान्यथेत्यन्तेन वक्ष्यमाणं किञ्चित्तारतम्यम् । **इह** प्रपञ्चरूपे तद्दृष्टान्ते गङ्गाजले त्रिविधत्वाभावात् अत उच्यत इत्यर्थः । **जगदिति** पाठान्तरं पुस्तकद्वये । क्वचित् पाठद्वयमपि मूले नास्ति ।

जगतो रूपं त्रिविधम्, तथ
तत्तच्छास्त्रे निरूपिताः ।
तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयं
न तु ज्ञानिनामपीत्याहुः
हरिरेव । (तर्हि भक्तानाम
आहुः **कामचार** इति । लो
चान्यथेति । प्रकारान्तरेण
ये तु भगवद्भक्तास्तेषां स्व
श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थ
स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव
(ब्रह्माद्यपेक्षयात्र विशेषः
इति । अत उक्तरीत्या सर्वापे
स्तत्र बुद्धिर्विधीयताम् क्रिय
द्रेनेति । ब्रह्मवादे हि परब्रह्
एव बुध्यतामिति भावः । त
बहिर्यस्ये'ति 'त्रय्या चोपनि
इति निरूपितं भवति । अत

श्रीर

ततो हेतोः । रूपवदिति ।
तिस्रः प्रोक्ताः । यदा तु ब्रह्म
हरिः पुरुषोत्तमो मतः शास्त्र
दिस्वभावत्वेन । तेन त्रिस्व
ब्रह्मैकनिष्ठानाम् । एतन्निरूप
सः ब्रह्मादिभ्य एव, न प्रकारा
परमानन्द इति । एतस्यार्थः
स्वात्मीयपरत्वम् । **कामचार**
न्तरमाहुः **अथवेति** । असि
भोज्य'मित्यादिभगवत्प्रार्थने ।
अतो हेतोः सर्वं पुरुषोत्तमाधि
अतस्त्विति ।

जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तत्रत्यत्रिविधानां देवता उपास्याः ब्रह्मादयः त्रयः **प्रोक्ताः**, तत्तच्छास्त्रे निरूपिताः । **देवतेति** स्त्रीलिङ्गप्रयोगात् तेषामस्वातन्त्र्यं द्योतितम् ।) तेन तद्गुणनियामकत्वेन ब्रह्मादयो भगवतैव कृता इत्यर्थः । (ते तु प्राकृतानामेव नियामकाः, न तु ज्ञानिनामपीत्याहुः **ब्रह्मणीत्थमिति** ।) **ब्रह्मैकरूपमिति** तन्निष्ठानां नियामको हरिरेव । (तर्हि भक्तानामपि लोकमध्यपातित्वात्तन्नियामकत्वं ब्रह्मादीनां कुतो नेत्यत आहुः **कामचार** इति । लोके तेभ्य एव कामचारः, त एव नियामका इत्यर्थः । **न चान्यथेति** । प्रकारान्तरेण नेत्यर्थः । भक्तेषु विशेषमाहुः **परमानन्दरूप** इति ।) ये तु भगवद्भक्तास्तेषां **स्वात्मनि** स्वात्मविषये ऐहिके पारलौकिके चार्थे जलादिषु श्रीकृष्ण एव कामचार इत्यर्थः । सर्वत्र नियामकः स एवेति भावः । अथवा । भक्तानां स्नेहातिशयेन स्वात्मत्वेनैव प्रभुः स्फुरतीति सर्वांशेन तत्प्रार्थने शङ्का न भवतीत्यर्थः । (ब्रह्माद्यपेक्षयात्र विशेषः 'परमानन्दरूप'पदेनोक्तः । एतावदुक्तस्य फलितार्थमाहुः **अत** इति । अत उक्तरीत्या सर्वापेक्षया श्रीकृष्ण एव भक्तिमार्गे भजनीय इत्युक्तम्, अतो हेतोस्तत्र बुद्धिर्विधीयताम् क्रियतामित्यर्थः । ननु कीदृशी बुद्धिरिति चेत्, तत्राहुः **ब्रह्मवादेनेति** । ब्रह्मवादे हि परब्रह्मणः साकारत्वं प्रतिपाद्यते, अतस्तदुक्तपरब्रह्मत्वेन श्रीकृष्ण एव बुध्यतामिति भावः । तथात्वं दामोदरलीलायां श्रीशुकेन स्फुटमेवोक्तं, 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'ति 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्चे'त्यादिना । तेन ब्रह्मवादो भक्तिमार्गे अनुभवसाक्षिक इति निरूपितं भवति । अत एव तुशब्देन निराकारवादो व्यावर्तितः) ॥ ११ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

ततो हेतोः । रूपवदिति । यथा जगतो रूपं त्रिविधम्, तथा तद्गुणाभिमानिन्यो देवताः तिस्रः प्रोक्ताः । यदा तु ब्रह्मात्मकत्वेन जगत् ज्ञातम्, तदा ब्रह्मणि इत्थं तद्देवत्वेन हरिः पुरुषोत्तमो मतः शास्त्र उक्तः । इति मूलव्याख्या । **त्रिस्वभावत्वेनेति** । राजसादिस्वभावत्वेन । तेन त्रिस्वभावत्वेन हेतुना । ब्रह्मणीत्यस्यार्थमाहुः **ब्रह्मेति** । **तन्निष्ठानां** ब्रह्मैकनिष्ठानाम् । एतन्निरूपणफलमाहुः मूले **कामचार** इति । अस्मिन् लोके कामचारः, स ब्रह्मादिभ्य एव, न प्रकारान्तरेणेति लोकनिष्ठानां व्यवस्था, भगवन्निष्ठानां व्यवस्थामाहुः **परमानन्द** इति । एतस्यार्थमाहुष्टीकायां ये त्विति । **स्वात्मविषय** इति । स्वात्मपदस्य स्वात्मीयपरत्वम् । **कामचार** इति । कामचारनिश्चय इत्यर्थः । लक्षणानङ्गीकारेण पक्षान्तरमाहुः अथवेति । अस्मिन्पक्षे आत्मपदं कृष्णविशेषणम् । **तत्प्रार्थने** 'त्वदुच्छिष्टं भोज्य'मित्यादिभगवत्प्रार्थने । यतो हेतोर्ब्रह्मैकनिष्ठानामेव व्यवहारो ब्रह्मण्येव पर्यवस्यति, अतो हेतोः सर्वं पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतमक्षरं ब्रह्मैवेति ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यमित्यर्थमाहुः मूले अतस्त्विति ।

अथ जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं चाहुः आत्मनीति ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

आत्मविषय उच्यत इति शेषः । जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मकाः, तदात्मकत्वमविद्यान्तरायभूतया न विदन्ति । तेन संसारमापद्यन्ते । इदमेवोपाधिरूपत्वं तस्याः, न तु तत्कृतं जीवत्वम् । अणुत्वबोधनार्थं दृष्टान्तः । व्योम्नि यथोपाधिभिः क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते, तथात्मनि क्षुद्रत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते, न तु ब्रह्म[1]धर्मा इति बोधनार्थं च । उपाधिनाश इति । तेषां मध्ये यं जीवं येन प्रकारेण प्रभुरुद्दिधीर्षुर्भवति, तत्प्रकारकगुरूपदेशादिभिरविद्यालक्षणोपाधेर्ब्रह्मात्मकत्वावबोधनप्रतिबन्धकस्याविद्यात्मकस्य नाशे ब्रह्मात्मकत्वावबोधनलक्षणे विज्ञानेऽनुभवे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता जातेति तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

अथेति । ब्रह्मावबोधप्रकारनिरूपणानन्तरं प्रसङ्गसंगत्या जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्रकारं अहंममतानिवृत्तिप्रकारं च निरूप्यते, पूर्वं तु प्रपञ्चस्वरूपं ममतानिवृत्तिप्रकारश्चोक्तः । **तदात्मकत्वमिति** । अक्षरात्मकत्वम् । **इदमेवेति** । अज्ञानजनकत्वमेवेत्यर्थः । **तत्कृतमिति** । अविद्यया जीवत्वं ब्रह्मणि जन्यत इति नार्थः । चित्प्रधानब्रह्मांशतया जीवस्यावच्छेद्यत्वात् । **येन प्रकारेणेति** । कर्मज्ञानभक्तिमार्गोक्तप्रकारेण । **अविद्यालक्षणोपाधेरिति** । स्वरूपाज्ञानादिपञ्च मूलाविद्याकार्यभूताविद्यालक्षणमभिज्ञापकं यस्य । **अविद्यात्मकस्य** मूलाविद्यात्मकस्य । तथा कृष्णमित्यस्यार्थमाहुः **तस्मिन्निति** । पुरुषोत्तमाविर्भावे जाते सतीत्यर्थः । तं लीलाविशिष्टं पुरुषोत्तमं पश्यतीत्यर्थः । इदमेव निवेदनाङ्गभूतं दर्शनं ज्ञेयम् । तस्य विज्ञाने जाते स्वात्मनि पुरुषोत्तमदर्शनवतः ।

---

[1] न तु ब्रह्मधर्मबाधनार्थमितिपाठः ।

तना: ॥ १२ ॥
ने ।
॥ १३ ॥
श्यति ।
था ॥ १४ ॥
क् ।
ोकत: ॥ १५ ॥
येत् ।
र्वथा ॥ १६ ॥
। सर्वथा ।

का:, तदात्मकत्वमविद्यया-
रूपत्वं तस्या:, न तु तत्कृतं
क्षुद्रैः छिद्राणीव प्रतीयन्ते,
धनार्थं च । उपाधिनाश
कारकगुरूपदेशादिभिरवि-
शे ब्रह्मात्मकत्वावबोधन-
तस्मिन् जाते स्वात्मनि तं

। ।

। जीवस्वरूपं तन्मुक्तिप्र-
ममतानिवृत्तिप्रकारश्चोक्तः।
नकत्वमेवेत्यर्थः । तत्कृत-
चेत्प्रधानब्रह्मांशतया जीव-
प्रकारेण । अविद्यालक्ष-
लक्षणमभिज्ञापकं यस्य ।
ार्थमाहुः **तस्मिन्निति** ।
त्तमं पश्यतीत्यर्थः । इदमेव
ानि पुरुषोत्तमदर्शनवतः ।

प्रकर्षेण पश्यतीत्यर्थः । तस्य सर्वस्वरूपो हरिरेवेति न तदतिरिक्तमपेक्षते । भजनोपयोग्यर्थापेक्षायामपि प्रभुणैव सर्वं सम्पद्यत इति न कदाचिद्दुःखी भवति । एतज्ज्ञापनार्थं दृष्टान्तः । (**गङ्गातीरस्थित इति** । यद्वद् यथा गङ्गातीरस्थितस्तत्र प्रवाहमध्ये देवतामाधिदैविकीं तां पश्यति, तथा ज्ञानी स्वस्मिन् आत्मनि परं ब्रह्म कृष्णं पश्यति, परं भक्त्येति विशेष उभयत्र ज्ञातव्यः । तदभावे तु दर्शनमपि दुर्लभम्, कुतस्तरां भजनमिति भावः । 'भक्त्या या दृश्यते क्वचि'दिति पूर्वमुक्तत्वात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति प्रभुवचनाच्च । ननूक्तप्रकारकज्ञानाभावेपि लोके भजनं दृश्यते, तत् कथमित्यपेक्षायामाहुः **संसारेति** ।) यस्तु प्रपञ्चासक्तो गुरूपदेशमात्रेण भजते, संसारनिवृत्तिहेतुत्वं ज्ञात्वा भजते, न तु ब्रह्मभावसम्पत्त्या, पुरुषोत्तमाविर्भावाभावात्, स तु गङ्गातो दूरस्थो यथा तां भजते, तत्रापेक्षिततज्जलाप्राप्त्या दुःखी भवति, तथा अयं भक्तिमार्गस्थ इति साक्षात्स्वरूपसम्बन्ध्यर्थापेक्षायां तदप्राप्त्या क्लेशभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि न स भजनं त्यजति, अङ्गीकारात्प्रभोः । अनङ्गीकारे तु मध्ये भजनप्रतिबन्धेपि कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्फलिष्यतीति ज्ञेयम् । (तेन प्रवाहभक्तिमार्गीयोऽयं निरूपितः, अन्यथा मध्येऽनङ्गीकारः, तेन भजनप्रतिबन्धादिकं न स्यात् । ननु पुष्टिमार्गं परित्यज्य किं तत्कथनेनेत्याशंक्याहुः **तस्मादिति** । यस्मात् प्रवाहस्थभक्तेऽप्येवमङ्गीकारः प्रभोः, यज्जन्मान्तरेपि तं न त्यजति, तस्माद्धेतोः श्रीकृष्णमार्गस्थः पुष्टिमार्गस्थः सर्वलोकतोपि मुक्तो भिन्नो विशिष्टश्चेत्यर्थः । सर्वपदात् ज्ञानितः प्रावा-

---

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

तदतिरिक्तं भगवदतिरिक्तम् व्यवहार्यं वस्तु । **अर्थापेक्षायां** जलाद्यपेक्षायाम् । **प्रभुणैव** प्रभुरेव लीलासृष्टिविशिष्टप्रचुरलीलासृष्टिस्थपदार्थान् प्रकटयतीत्यर्थः । अक्षरात्मकाधिष्ठानभूतजलाभावेपि पुरुषोत्तमात्मकलीलासृष्टिस्थजलाविर्भावो भवतीत्यर्थाभावप्रयुक्तं दुःखं कदापि न भवतीत्यर्थः । **एतदिति** । वक्ष्यमाणैतद्विभागज्ञापनाय संसारी यस्त्विति दृष्टान्तः । **यस्त्विति** । तुशब्देन लीलासृष्टिविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भाववतो व्यावृत्तिः । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन अक्षरत्वेन च प्रपञ्चज्ञानवान् प्रपञ्चासक्तः । **स त्विति** । इदं पदं 'क्लेशभाग्भवती'त्यनेन सम्बध्यते । **भक्तिमार्गस्थ इति** । भजनाकांक्षा प्रतिपादिता । **साक्षादिति** । सत्यां भजनोपयोगिजलाद्यपेक्षायां कदाचिदधिष्ठानभूताक्षरात्मकजलाद्यभावेन पुरुषोत्तमात्मकजलाप्राप्त्या क्लेशभाक् भवतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावसंपत्तिर्हि पूर्वावस्था, सा च सर्वेषां समाना, तत्र च सर्वस्यापि सेवोपयोगियावदर्थाप्राप्त्योद्वेगहेतुक्लेशभाक्त्वस्य सिद्धत्वात्तेन न सेवासिद्धिः इति चेत्, सत्यमित्याशयेनाहुः **तथापीति** । **अङ्गीकारात्** पुष्टावङ्गीकारात् । अङ्गीकार एव शीघ्रं सर्वफलसाधक इत्यदोषः । अङ्गीकारे च भजनत्यागाभाव एव मानम् । **अनङ्गीकार इति** । केवलपुष्टावनङ्गीकारे । मूले **तस्मादिति** । यतो हेतोरङ्गीकृत एव न दुःखभाक् तस्माद् हेतोः शुद्धपुष्टिमार्गस्थः तद-

हिकभक्ततः, कैमुतिकन्यायेन साधारणलोकतश्चेति ज्ञेयम् । ज्ञानिनः संसाराभावात् संसारिणो ज्ञानाभावेन दुःखभाक्त्वम् । पुष्टिमार्गस्यैव प्रभुस्वरूपं ज्ञात्वा सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं सर्वात्मभावेन भजनं स्वप्नेपि दुर्लभम् । पुष्टिमार्गीयस्य प्रभ्वनुग्रहैकनियम्यत्वात् सर्वमुपपद्यत इति ततो वैशिष्ट्यम् । एतावत्सर्वं **श्रीकृष्णमार्गस्थ**पदेन द्योतितम् । अतः सर्वमवदातम् । ननु वित्ताद्यभावे पुष्टिमार्गीयस्यापि भजनासंभवे दुःखित्वात् कथमुक्तवैशिष्ट्यमित्यपेक्षायामाहुः) **आत्मानन्दसमुद्रस्थ**मिति । श्रीकृष्णपदात्पुष्टिमार्गीयभक्तप्रकटितनिरवध्यानन्देषु विहरन्तमित्यर्थः । ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिः । स आनन्दो भगवत्स्वरूपात्मकस्तद्दत्त एव । अत आत्मपदं भगवत्परम् । (बहिरसंभवेप्यन्तरेवं भजेत् । अतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । ननु कश्चिज्जीविकाद्यर्थमपि भजते, तस्य का गतिरित्यत आहुः **लोकार्थी**ति । लोकपदेन लौकिकोऽर्थ उच्यते, तदर्थी चेत् कृष्णं भजेत्, तदा व्यापारवदर्थे सिद्धे तस्याप्यनर्थरूपत्वेन तत्कृतभजनस्य भक्तित्वाभावात् तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव । अतः क्लिष्टो भवतीत्यर्थः । न केवलमैहिकः क्लेशः, किन्तु परलोकोपि नश्यति, निषिद्धाचरणादिति **सर्वथे**त्युक्तम् । यस्य स्वल्पमपि ज्ञानम्, स नैवं करोति, सर्वथा तद्रहितः कश्चिदेवं कुर्यादपीति **चेदि**त्युक्तम् । अत्र मूलनामोक्तिर्भजनकर्तुरभिप्रायेण, अन्यथा तदसंभवात् । तर्हि लोकार्थित्वाभावेपि तद्रहितस्य भजनासंभवात् को विशेष इत्यत आहुः **क्लिष्टोपी**ति । लौकिकार्थाभावेन क्लिष्टोपि गीतायां नवमेऽध्याये 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वचनात् कृष्णं चेत् भजेत्, तदा यथासंभवं भजनमर्थादेव सिध्यति, परं लोको नश्यति । लौकिकं न सिध्यति, न तु स्थितं नश्यति, भजनसिद्धौ न तावता कापि हानिरिति भावः । भगवतस्तथेच्छेति **सर्वथे**ति निरूपितम् । **चेदि**ति तथा भजनमशक्यमिति ज्ञापनाय) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वस्वरूपज्ञानप्रभुस्वरूपज्ञानाभाववान् भक्तोऽपि पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधः ।

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

धिष्ठानापेक्षारहितः तथाविधं कृष्णमेव विशेषेण चिन्तयेदिति संबन्धः । **श्रीकृष्णे**ति । रसात्मकनामोक्तेः । पुष्टीति । पुष्टिमार्गीयभक्तेषु प्रकटिता ये स्वरूपात्मकास्तथाविधा आनन्दास्तेषु भक्तेषु प्रकटितः । तद्दत्त इति । भगवद्दत्तः । अत इति । तथाविधानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वादेव । ज्ञानमार्गे एव जीवानन्दसंभवात् । अनेन चिन्तनरूप आत्मनिवेदनाङ्गभूतः स्नेह उक्तः । मूले लोकार्थीति । प्रपञ्चत्वेनैव प्रपञ्चज्ञानवान् लोकार्थीत्यर्थः । स यदि लौकिकार्थेनैव कृष्णसेवां कुर्यात्, तदा सेवाया असिद्ध्या तथा भवनीति । तादृशोपि चेद्भजेत्, तदा लोको नश्यति । लोकः अक्षरत्वेन ज्ञातो भविष्यतीत्यर्थः ।

स्वस्वरूपेति । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन स्वस्वरूपाज्ञानं, तत्राधिष्ठितत्वेन च प्रभुस्वनं ज्ञेयम् । पुष्टिमर्यादेति । अत्र पुष्टौ मर्यादांशः । स्वल्पमर्यादायां च पुष्ट्यं-

---

उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभा
ज्ञाना
मर्यादा
अनुग्र
उभयो
ज्ञाना
(पुष्टिमार्गी पूजो
प्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् ।
तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्याद
श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदि
भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां
यमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य
मक इति भावः । मर्याद
मार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां
तदोभयोर्मुक्तिरेव फलि
लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञा
ज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्म
दूरतरः । तस्य अक्षरा

ज्ञस्तथेति ज्ञेयम् । उभयं
वृत्त्युपाय उक्तः । ज्ञानि
मार्गप्रकारेण प्राप्तज्ञानः ।
तीत्यर्थः । तन्मार्गीया
भक्तिं वा । इदमेव मूले
णैव मानससेवारूपफल
वासिद्धिः । तदा मर्याद
त्सवादिस्थितपुष्टिमार्गिण
प्रकाशयन्ति भक्तजनवा
उभयोरितीति । उभ
पुष्टिभेदव्यवच्छेदकः । ए

उभयोश्चित्तचाञ्चल्याभावायाहुः ज्ञानाभाव इति ।

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

(पुष्टिमार्गी पूजोत्सवादिषु तिष्ठेत्, पुष्टिपुष्टिमार्गे पूजापदं तस्य ज्ञानाभावात् प्रथमप्रवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । मनसस्तन्निष्ठतायां कृतिरर्थादेव सिध्यतीति तत्कुर्यादित्यनुक्त्वा तत्र तिष्ठेदित्युक्तम् । मर्यादायां प्रकारान्तरमाहुः **मर्यादास्थ** इति । गङ्गायां गङ्गासमीपे श्रीभागवततत्परस्तिष्ठेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उभयोरन्यतरधर्मव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । तत्र भेदकं किमित्याकाङ्क्षायां) पुष्टिमार्गीये विशेषमाहुः **अनुग्रह** इति । तस्य स्थितौ न देशनियमः, किन्तु प्रभुरनुगृह्य यत्रैव यथा स्थापयति, तत्रैव तिष्ठति तथा । तस्य विधिर्न नियामक इति भावः । मर्यादास्थावपि ज्ञानिभक्तौ चेदनुगृह्णाति विशेषतः, तदा आदौ पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयां भक्तिं प्राप्नुत इत्याहुः **उभयो**रिति । यदि मर्यादायामेवाङ्गीकारः, तदोभयोर्मुक्तिरेव फलिष्यतीत्याशयः । एवं निरूपणे तात्पर्यमाहुः **ज्ञानाधिक** इति । लोकेऽधुना भक्तेरपि ज्ञानं फलं, तस्य मुक्तिरेवेति सर्वे वदन्ति । तत्र ज्ञानं हि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानम् । ब्रह्म चाक्षरात्मकम्, तदात्मकत्वेन सर्वज्ञानं च । एतावतापि पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तु दूरतरः । तस्य अक्षरातीतत्वात् । अत एवार्जुनेन पुरुषोत्तमाक्षरभजनयोस्तारतम्यं पृष्टः

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

श्नस्तथेति ज्ञेयम् । उभयोरिति पूर्वोक्तयोस्तयोः । **ज्ञानाभाव** इतीति । अनेनोद्वेगनिवृत्त्युपाय उक्तः । **ज्ञानिभक्ता**विति । ज्ञानी च भक्तश्च ज्ञानिभक्तौ । तत्र ज्ञानी ज्ञानमार्गप्रकारेण प्राप्तज्ञानः । **अनुगृह्णाति विशेषत** इति । मर्यादात्यागपूर्वकमनुग्रहं करोतीत्यर्थः । **तन्मार्गीया**मिति । पुष्टिमार्गीयां । भक्तिमिति निवेदनाङ्गभूतं स्नेहं प्रेमलक्षणां भक्तिं वा । इदमेव मूले पूर्वोक्तपदेन ग्राह्यम् । क्रमेणैवेति मूले । क्रमस्त्वत्र विशेषांगीकारेणैव मानससेवारूपफलसिद्धिः । एवकारेण विशेषांगीकाररूपक्रमाभावे तु न फलसेवासिद्धिः । तदा मर्यादाप्रचुरस्य श्रीभागवततत्परस्य गंगासेविनोऽक्षरसायुज्यम् । पूजोत्सवादिस्थितपुष्टिमार्गिणश्च पुरुषोत्तमसायुज्यमिति स्वगर्भकृतोर्थो ज्ञेयः । तमेव चार्थं प्रकाशयन्ति भक्तजनवाञ्छाकल्पतरुश्रीमद्वल्लभतनयश्रीविठ्ठलचरणास्तदोभयोरित्यादिना । **उभयो**रितीति । उभयोर्मर्यादापुष्टिस्थज्ञानिभक्तयोः । **मर्यादायामे**वेति । एवकारः पुष्टिभेदव्यवच्छेदकः । **एवं निरूपण** इति । गङ्गादृष्टान्तेन भक्तिमार्गनिरूपणे । तात्पर्य-

स्वभजन आधिक्यमाह गीतासु द्वादशेऽध्याये। गङ्गायां च क्षराक्षरपुरुषोत्तमतारतम्यदृष्टान्तः स्पष्टः। न हि देवी तीर्थात्मिका जलात्मिका वा, किन्तु जल एव तीर्थात्मकत्वं जानन् ज्ञानी भवति। तदतीतदेवतात्मकदर्शने भक्तत्वम्। न हि भक्त्या देवताद्रष्टृसमः पूर्वो भवति। अत एव पुरुषोत्तमं मां जानन् मामेव सर्वभावेन भजतीति 'यो मामेवमसंमूढ' इत्युपक्रम्य 'भजति मां सर्वभावेने' ति प्रभुरुक्तवान्। अतो ज्ञानमार्गीयस्यापि पुरुषोत्तमविदोऽपि भक्तिनिष्ठैव फलमिति किमितोऽधिकं वाच्यम्, अनेकप्रमाणसिद्धत्वादिति विद्वद्भिर्ज्ञेयम्। ऋग्वेदेपि पठ्यते 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन। आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे।' हे स्तोतारो भगवदुत्कर्षवर्णनपराः पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमं भवन्तो यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः। ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भरूपम्। स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मण उपदिष्टवानिति तथा। जनुषा स्वजन्मनैव सम्पूर्णेन, न तु क्षणयाममात्रेण। पिपर्तन पूर्तिंयुक्तं सन्तुष्टं कुरुत। अत्र यथाविस्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवांस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्गे विनियोगमुपदिशति। तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते। भक्त्या विना न कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाहाग्रे देहादिसर्वविनियोगाशक्तौ आसमन्ताज्जानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं, न तु लौकिकशब्दरूपमिति। नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन विशेषेण वदन्तु। अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत कीर्तयन्तु। एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नामस्वरूपम्। चिदिति। चिदित्युपलक्षणम्। सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः। नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि। ते त्वत्सम्बन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे। स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति। तेजोरूपमित्यर्थः। स्वहृदि सदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा। एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्गप्रवेश एवोपदिष्टो भवति। एवमेव 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रास' इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निगद्यत इति सुष्ठूक्तं ज्ञानमार्गादधिको भक्तिमार्ग इति ॥१७॥१८॥१९॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी।

मिति। ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यज्ञापनरूपम्। गङ्गायामिति। आधिभौतिकादिभेदेन, गङ्गायां क्षरादिदृष्टान्तः स्पष्टः। ननु जलतीर्थात्मिकैव गङ्गा, न तु तदतिरिक्ता देवतारूपेति कथं गङ्गादृष्टान्त इत्यत आहुः नहीति। किंत्विति। इदंपदं भक्तत्वमित्यनेन संबध्यते। तदातीतेति। जलतीर्थात्मिकातिरिक्ता तद्दर्शनेन भक्तत्वं भवति, भक्तत्वं अभिज्ञातं भवतीत्यर्थः। तथाच भक्त्यभिज्ञापिकत्वरूपादेवीति फलितार्थो ज्ञेयः।

गङ्गादृष्टान्तस्य तात
भक्त्यभा
अन्यथाभ
एवं स्वशा
एतद्बुद्ध्वा
इति श्रीवल्लभ
भगवत्सान्निध्यदेशेऽ
वश्यकत्वमुक्तं भवति। (
रूपं स्वशास्त्रस्य वा सिद्धा
बहिर्मुखानामज्ञापनीयं वा।
सर्वसंशयनिवृत्तिर्भवति, अन
॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्री
श्रीविठ्ठ

श्री

तात्पर्यान्तरमिति
अनेन भक्तेरावश्यकत्वरूपं
तीरस्थितोपि भक्त्यभावे दुष्टै
त्तीर्थत्वज्ञानादेव नश्यतीत्य
प्रारब्धैः स्वकर्मभिरन्यथाभा
नान्नश्यतीत्यर्थः। न च ज्ञा
ज्ञानस्यानारब्धानामेव कर्मण
वावश्यकत्वम्। एवमिति
रूपं सिद्धान्तम्। गुप्तं नि
निरूपितम्। एतद्बुद्ध्वा विमु
न प्राप्नोतीति विशब्दार्थः ॥

इति श्रीरघुनाथात्मजश्

गङ्गादृष्टान्तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः भक्त्यभाव इति ।

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली सम्पूर्णा ॥

भगवत्सान्निध्यदेशेऽपि स्थितौ भक्त्यभावे तथा भवतीति भावः । एतेन भक्तेरावश्यकत्वमुक्तं भवति । (सप्रयोजनमुक्तमुपसंहरन्ति एवमिति । उक्तप्रकारेण स्वशास्त्ररूपं स्वशास्त्रस्य वा सिद्धान्तरूपसर्वस्वं गुप्तं स्वल्पेन बहु निरूपितत्वात् गम्भीरतात्पर्यं बहिर्मुखानामज्ञापनीयं वा । किं तेनेत्यत आहुः एतदिति । एतज्ज्ञानेन स्वमार्गसंबन्धिसर्वसंशयनिवृत्तिर्भवति, अन्यथा 'संशयात्मा विनश्यती'ति बुद्धिरन्यथा भवेदित्यर्थः ।) ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीपितृपादाब्जपरागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्तवाङ्मालां हृदये दधौ ॥ १ ॥

श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथकृतविवृतिटिप्पणी ।

तात्पर्यान्तरमिति। पूर्वं 'ज्ञानाधिक' इत्यनेन भक्तेर्ज्ञानाधिक्यरूपं तात्पर्यमुक्तम् । अनेन भक्तेरावश्यकत्वरूपं तात्पर्यमुच्यते । **भक्त्यभाव इतीति** । तीर्थात्मकत्वेन जानन्नपि तीरस्थितोपि भक्त्यभावे दुष्टैः कर्मभिः अन्यथाभावं जलत्वेनैव ज्ञानवान् तस्मात् स्थानात्तीर्थत्वज्ञानादेव नश्यतीत्यर्थः । **तथा भवतीति** । अक्षरब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानवानपि दुष्टैः प्रारब्धैः स्वकर्मभिरन्यथाभावं प्राप्तः प्रपञ्चत्वेनैव जानन् तस्मात् स्थानात् ब्रह्मात्मकत्वज्ञानान्नश्यतीत्यर्थः । न च ज्ञानेन सर्वपापक्षयात् कथमन्यथाभावो वक्तुं शक्य इति शंक्यम् । ज्ञानस्यानारब्धानामेव कर्मणां नाशकत्वात्। प्रारब्धकर्मणां नाशस्तु पुष्ट्यैवेति सिद्धं भक्तेरेवावश्यकत्वम् । **एवमिति** । पूर्वोक्तप्रकारेण । **स्वशास्त्रेति** । स्वशास्त्रस्य सेवाप्रकाररूपं सिद्धान्तम् । **गुप्तं निरूपितमिति** । गुप्ततया निरूपितम् । **एतदिति** । यन्मया गुप्तं निरूपितम् । एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत । सर्वसंशयाद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः । पुनः कदापि संशयं न प्राप्नोतीति विशब्दार्थः ॥

इति श्रीरघुनाथात्मजश्रीव्रजनाथविरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिटिप्पणी ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दीक्षितश्रीलालूभट्टकृतव्याख्यासमेता ।

श्रुत्येकसिद्धशृङ्गारमूर्तिमानन्दविग्रहम् । गोवर्धनधरं वन्दे श्रीराधाप्राणवल्लभम् ॥ १ ॥
नमामि श्रीमदाचार्यान् प्रभूञ्छ्रीविठ्ठलेश्वरान् । यत्कृपातो व्रजाधीशसेवनं प्राप्नुयान्नरः ॥२॥

अथ सकलसच्छास्त्रसारज्ञाः श्रीवल्लभाचार्यचरणा दैवजीवानामज्ञानान्यथाज्ञाननिष्ठान भगवत्सेवनाप्रवृत्तिं तया च तदकृतार्थतामवलोक्य परमकृपालवस्तज्जनुस्साफल्याय श्रुतिगी ताव्याससूत्रसमाधिभाषासिद्धं स्वसिद्धान्तं निरूपयन्ति नत्वा हरिमित्यादिना ।

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ।
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

कृष्णसेवेति । 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'नेच्छन्ति सेवय पूर्णाः' 'मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरि'त्यादिवचस्सहस्रैः सेवाया मोक्षादप्युत्कृ ष्टत्वेन परमपुरुषार्थत्वम् । अतः सैव कार्या । तत्र कीदृशी सेवा विवक्षितेति तामाहुः मानसी सेति । यथा मर्यादाभक्तिमार्गे मुक्तिः फलं, तथात्र सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपा मानसी फलमित्याशयः ॥ १ ॥

सेवां लक्षयन्ति चेतस्तत्प्रवणमिति ।

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

तच्छब्देन पूर्वोक्तः कृष्णः परामृश्यते, 'पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे' त्यादाविवैकदेशान्वयस्वीकारात् । तथाच कृष्णप्रवणं चेतः सेवा । 'देवानां गुणलिङ्गा नामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या । अनिमित्त भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'ति लक्षणवाक्ये मनोवृत्तेरेव भक्तित्वेन कथनाद्वृत्तेश्च कारणानतिरेकात् । अतस्तादृशी चित्तवृत्तिर्मानसी सेवेति फलितम् । अत एव चेतस्त त्प्रवणमित्यस्याभासे श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तं यथेत्यारभ्यैतदेव सेवास्वरूपमित्याहुरित्यादि अत एवाथर्वणे 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येन मनःकल्पनमि'ति श्रूयते अत्रापि मनसः कल्पनं भक्तिरित्युक्त्या तादृक्चित्तस्यैव भक्तित्वमायाति । भक्तिमीमांसासूत्रेपि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति लक्षणेन चित्तधर्मस्यानुरागस्यैव भक्तित्वमुक्तम् धर्मधर्मिणोरभेदात् । भक्तिशब्देन च सेवैव विवक्षिता । 'भज सेवायामि'ति धात्व र्थात् । 'विना मत्सेवनं जना' इत्युक्त्वा 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत

इत्युदीरितत्वाच्च । पूर्वमपि ‘अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तम’ इत्युक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवैवा[1]याति । सा केन साधनेन सम्पद्ये[2]त इत्याकाङ्क्षायामाहुः **तत्सिद्ध्या** इति । ‘गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया’ ‘तव परि ये चरन्ति’ ‘आदरः परिचर्यायाम्’ ‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्’ ‘करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु’ ‘शावौ करौ नो कुरुतः सपर्याम्’ ‘करौ च तत्कर्मकरौ मनश्चे’त्यादिवाक्यैस्तनुजसेवायाः ‘सर्वलाभोपहरणमि’त्यादिवचोभिर्वित्तजायाश्च ‘तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः । नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः’ ‘मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न’ इत्यादिवाक्यैरुभयोश्च तथात्वावगतेः । इह ग्रन्थे विधेयांशः सेवा, शिष्टो ग्रन्थस्तदुपपादनार्थः । ननु ‘ब्रह्मविदाप्नोति परमि’ति श्रुत्या पुरुषोत्तमप्राप्तौ ब्रह्मवित्त्वस्य कारणत्वोक्तेर्ज्ञानमवश्यं सम्पादनीयम् । तच्च वेदान्तश्रवणमननादिसाध्यम् । तानि च बहुकालसाध्यानि । इह तु सदा कृष्णसेवा कार्येत्युपदेशादवकाशाभावान्मननादिसाधनासिद्धेर्ज्ञानासिद्धिरित्याशङ्क्योत्तरं ब्रुवन्ति **ततः संसारदुःखस्येत्यादि** । ततस्तनुवित्तजसेवात एव संसारदुःखस्याज्ञानकार्यस्य नाशो, ब्रह्मज्ञानं चावान्तरफलं भवति । ‘मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पत’ इति वाक्यात् । ‘इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोध’इत्यादिवचनाच्च । अत एवोक्तं तत इत्यस्याभासे टीकायां श्रीमत्प्रभुचरणैरेतादृशस्यावान्तरफलं भवतीत्याहुरित्यनेन ॥ २ ॥

ज्ञानविषयस्य ब्रह्मणो रूपभेदानभिदधतः कृष्णे मूलरूपत्वं वदन्ति **परं ब्रह्म त्विति** ।

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥
अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतन्त्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥
तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।
द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

‘कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत’ इति निर्वचनात् । इयं हि श्रुतिरेव । नारायणकृतौ गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्दीपिकायाम्—तत्रादौ कृष्णशब्दार्थनिर्णयमाह—कृषिर्भूवाचकः शब्द इति । कृष् विलेखने । कृष्यते विलिख्यत इति कृष् भूमिः । सत् । णश्च निर्वृतिवाचक इति । निर्वृतिरानन्दः सुखम् ।

---

[1] आगतेति पाठः । [2] स्यादिति क.

शुद्धं ब्रह्मेति यावत्—एवमियं श्रुतिर्व्याख्याता । ततः 'सच्चिदानन्दाये'ति श्रुतिर्व्याख्याता ।
अतः 'कृषिर्भूवाचकः शब्द' इति गोपालतापिन्यारम्भेऽस्तीति बोध्यम् । 'परं ब्रह्मैतद्यो ध्यायति
रसति भजति सोऽमृतो भवती'त्यादिश्रुतेश्च । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये'ति
भगवद्वाक्याच्च । तुशब्देनाक्षरस्य ब्रह्मत्वेपि परत्वाभावात् परस्य पुरुषोत्तमस्यैव सेव्यत्वम् ।
अनेन पूर्वोदितः कृष्णसेवाविधिः समर्थितः । सच्चिदानन्दकमिति । बृहत् अक्षरं ब्रह्म
सच्चिदानन्दकम् । अल्पार्थे कन् । 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द'
इति तैत्तिरीये गणितानन्दत्वात् । तदक्षरं द्विरूपमित्याहुः द्विरूपं तद्धीत्यादि । एकं सर्वं
निखिलप्रपञ्चात्मकं कार्यरूपम् । अपरं तस्मात्पूर्वस्माद्विलक्षणं प्रापञ्चिकधर्मरहितं 'अस्थूलम
नण्वि'त्यादिश्रुतिविषयः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म' 'तद्धाम परमं ममे'त्यादिश्रुतिस्मृतिविषयश्च । इदं
तु ब्रह्मणो भौतिकं प्रपञ्चात्मकं रूपं नाशोत्पत्तिमत्त्वेन भासमानत्वान्मायिकं सगुणमित्याद्यज्ञा
नविलासैर्विकल्प्यते । वस्तुतस्तु 'स हैतावानास' 'स आत्मानꣳस्वयमकुरुत' 'ऐतदात्म्यमिदं
सर्वम्' 'यदयमात्मा तत्सत्यम्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीत' 'कथमसतः
सज्जायेत' 'सत्त्वाच्चावरस्य' 'असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्' 'पटवच्च' 'ना
भाव उपलब्धेः' 'आत्मकृतेः परिणामादि'त्यादिश्रुतिन्यायशतैरक्षरात्मकमुररीकार्यम् । तत्र
नाशोत्पत्तिप्रतीतिर्भ्रान्त्या । आविर्भावतिरोभाववत्त्वेन नित्यत्वात् । ननु 'वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति श्रुत्या विकारभूतस्य प्रपञ्चस्य कुतो न मिथ्यात्वमिति
चेत् । न । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति सूत्रेण वाचारम्भणमित्यादिशब्दानां प्रपञ्चे
ब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादनार्थताया निर्णीतत्वात् । अपि च । घटे मृद्विकारत्वमिव प्रपञ्चे
ब्रह्मविकारत्वं नास्ति । अविकृतपरिणामवादस्वीकारात् । यत्र हि कार्यस्य पुनः पूर्व
भावापत्तिः सोऽविकृतपरिणामः । यथा कनककुण्डलस्य पूर्वभावापत्तिः कर्तुश्चिकीर्षया, तथा
प्रपञ्चस्यापि चिदानन्दप्राकट्ये पूर्वभावापत्तिः । अतो विकारत्वाभावाद्वाचारम्भणश्रुतेर्न
प्रपञ्चे प्रवृत्तिः । किञ्च । मायिकं जगदिति वदन् वादी प्रष्टव्यः कथमसत्प्रतीयत इति
शुक्तौ रजतमिवेति चेत् । न । चक्षुषोपलभ्यमानायां हि शुक्तिकायां रजतभ्रान्तिः । ब्रह्मणस्तु
'पराञ्चि खानी'ति श्रुत्या सकलेन्द्रियागोचरत्वेन न तदधिष्ठानकभ्रमसम्भावनापि । भ्रमो
त्पत्तेः सादृश्यसापेक्षत्वेन ब्रह्मप्रपञ्चयोः सादृश्याभावाद्भ्रमाभावः । न हि रज्जौ भुजङ्गभ्रम इव
रजतभ्रमोऽपि सूपपादः । सादृश्याभावात् । ननु नीरूपत्वेन चक्षुरगोचरेऽपि व्योम्नि साद
श्यानपेक्षो नीलमिदं गगनमिति भ्रमो भवत्येव, अज्ञानकलुषितबुद्धीनामिति चेत्, न । शृणु
तत्र हि नभसो मनोगोचरत्वेन व्यवहारविषयत्वाद्भ्रमोद्भूतिः सम्पद्यते । ब्रह्मणि तु निर्विशेषे
भ्रमो नास्त्येव । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुतेर्मनोवागगोचरत्वेन सर्वथा
ज्ञानाविषये भ्रमस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भवन्मते निरुपाधिके ब्रह्मणि सर्वथा ज्ञानाविष

यत्वमभिमतम् । विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तेः स्वीकारात् । नन्वारोपे ह्यधिष्ठानसामान्यज्ञानं कारणं, न तु विशेषतो ज्ञानम् । अहंवित्तौ भासमानस्यात्मनो भवत्येव सामान्यज्ञानमिति चेत्, न । उपाध्यवच्छिन्नस्यैवाहम्प्रत्यये भासमानत्वात् । एवं सत्यात्मनो निरुपाधिकस्य ज्ञानाभावान्न तत्र जगदारोपः सम्भवतीति विद्वद्भिर्ज्ञेयम् । केचित्तु निषेधमुखेन ज्ञानं सामान्यज्ञानमित्याहुः । तन्न । शास्त्रोत्पाद्यस्य तस्यासर्वजनीनत्वे मूर्खाणां जगत्प्रत्ययाभावप्रसङ्गात्[1] । सर्वव्यावृत्तताज्ञानस्य त्वधिष्ठानविशेषज्ञानत्वेन प्रत्युत भ्रमनिवर्तकत्वाच्च । न च कस्यचिद्गगनज्ञानाभाववतोऽपि बालादेर्गगने नीलिमभानान्नाधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य भ्रमकारणत्वम् । तथा सति निर्विशेषस्याधिष्ठानस्य सामान्यज्ञानाभावेऽपि तदधिष्ठानको जगद्भ्रमः स्यादेवेति वाच्यम् । इदं किञ्चिन्नीलमित्याकारकस्य किञ्चित्त्वेन रूपेणाधिष्ठानज्ञानस्य तत्रापि सत्त्वात् । अन्यच्च । यद्यधिष्ठानज्ञानरहितस्यापि नीलिमप्रतीतिरङ्गीक्रियेत, तदा तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वमेव न स्यात् । नीलिमज्ञानस्य सर्वदा सर्वेषां जायमानत्वादुपाधिजन्यत्वाभावेनोपाधिनाशनाश्यत्वाभावाच्च । मायिकस्य नीलरूपस्य विद्यमानस्यैव विषयत्वेन तदवगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वायोगात् । न च तस्यानिर्वचनीयत्वं, सदसद्भिन्नतयेति वाच्यम् । नीलिम्नः सर्वदैव विद्यमानत्वेन प्रतीतिविषयतया ज्ञानबाध्यत्वाभावेन गगनवत्स्थिरतयाऽनिर्वचनीयकल्पनायाः प्रवेशानवसरात् । अधिष्ठानभूतं गगनमनवगाह्यैव इदं नीलमिति प्रत्ययात् । गगनस्य नीरूपत्वान्नीलरूपारोपे भ्रमत्वस्य सुवचनत्वात्[2] । तथा गगनं नीलमिति प्रतीतावेव भ्रमत्वं न तु केवलं नीलमिदमिति प्रतीतौ । तत्र गगनावगाहाभावात् । तदभाववति तदारोपाभावात्, प्रतीतिविषयतया ह्यसत्त्वस्यापि भवन्मतेऽनङ्गीकारात् । अतः सत्त्वमेवोररीकार्यं स्यात् । तथा सति तदवगाहिज्ञानस्य प्रमात्वमेवापद्येत । अत एतद्दूषणपरिहृतयेऽधिष्ठानस्य वियतः केनचिद्रूपेण ज्ञानं बालादीनामप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथाच यदा शास्त्रसमुत्पन्नबुद्ध्या नीरूपत्वेन वियतः केनचिद्रूपेण ज्ञानं बालादीनामप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथा च यदा शास्त्रसमुत्पन्नबुद्ध्या नीरूपत्वेन वियतो ज्ञानं समभूत्, तदा रूपरहिते वियति नीलरूपस्यासम्भवं जानन् नीलिमानमसन्तमेव निश्चिनोति । एवं बाधविषयत्वेन सत्त्वाभावादविद्यमाननीलरूपावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वं सुवचमिति सन् पन्थाः । एतावता सिद्धमेतत् । अधिष्ठानसामान्यज्ञानं भ्रममात्रे कारणम् । तथा सति परमतेऽधिष्ठानत्वेनाभिमतस्य निर्विशेषब्रह्मणः केनापि प्रकारेण ज्ञानविषयत्वाभावान्न तस्मिन्नधिष्ठाने भ्रमः सम्भवतीति दिक् । यद्यपि सत्तारूपेण सर्वत्र तदस्ति, तथापि न ज्ञातुं शक्यम् । घटः सन् पटः सन्नित्यादौ तु न निर्विशेषरूपा सत्ता प्रतीयते, अपि त्वधिष्ठेयनिष्ठसत्ताया एव प्रतीतिरिति भ्रमोऽधिष्ठानरूपब्रह्मणि निरूपयितुमशक्य एवेति प्रपञ्चमिथ्यात्वं विद्वद्भिर्नादर्तव्यम् । किञ्च । जगदभिपश्यतः परमेश्वरस्यापि भवन्मते भ्रान्तत्वापातः । भ्रमप्रतिपन्नस्य रजता-

---

[1] जगत्प्रतीत्यभावेति ख. [2] सुवचत्वादिति स्यात् ।

देर्भ्रान्तेनैवाध्यक्षीकरणात् । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति तत्त्वसूत्रे आदिशब्देनासत्त्वप्रतिपादकानां सर्वेषामेव निषेधात्प्रपञ्चसत्यत्वमेवाभिप्रेतं व्यासचरणानाम् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमि'ति जगदसत्यत्ववादिनां भगवता निन्दितत्वाच्च । अन्यच्च । ब्रह्मणो यथार्थज्ञानं हि जगद्भ्रमं निवर्तयति, शुक्तिबोधो रजतभ्रममिव । तच्च मननादिजन्यत्वेन प्रपञ्चमध्यपातितया नाज्ञानरूपं प्रपञ्चं दूरीकर्तुमीष्टे । यावज्ज्ञानानां जगदन्तःपातित्वेनाज्ञानरूपत्वात् । प्रपञ्चोपशामकज्ञानस्योपशान्त्यै साधनान्तरस्य मृग्यत्वाच्च । न च चरमवृत्तिरज्ञानकार्यमखिलं नाशयित्वा .स्वयं नश्यति, कतकरेणुवदिति वाच्यम् । चरमवृत्तिजन्यस्याज्ञानध्वंसस्य नाशकान्तराभावेनावशिष्टस्य सत्तयाऽद्वैतसिद्धिव्यघातात् । चरमवृत्तिनाशक्षणस्य[1] विद्यमानतया द्वैतापत्तेश्च । अपि च । चरमवृत्तेर्जगन्नाशं प्रति कारणत्वम् । तच्च कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वम् । पूर्वत्वं तु कालकृतमिति कारणतानिर्वाहकः कालोऽवशिष्यत एव । तथाच चरमवृत्तिः स्वयं नश्यतीत्युक्तावपि कालस्य कारणतानिर्वाहकस्योर्वरितत्वान्नाद्वैतसिद्धिरिति ज्ञेयम् । न च ब्रह्मानतिरिक्तः कालः सुखेनावशिष्यताम्, अद्वैताबाधकत्वादिति वाच्यम् । चरमवृत्तिनाशरूपकार्यपरिच्छेद्यकालस्य सर्वापरिच्छेद्येन ब्रह्मणा सहाभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । न च वृत्तिरूपाणां तथात्वेऽपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेः स्वरूपभूतं ज्ञानं प्रपञ्चभ्रमापहारीति वाच्यम् । स्वरूपभूते ज्ञाने प्रपञ्चनाशकत्वाङ्गीकारे निर्विशेषवादबाधापत्तेः । ब्रह्मण्येव प्रपञ्चनाशकत्वपर्यवसानात् । तस्य सर्वदैव विद्यमानत्वेन सदा सर्वेषां बन्धाभावप्रसङ्गाच्च । मननादिविधीनामानर्थक्यापत्तेश्च । मननादिविधीनां तदभिव्यक्तौ साफल्यमिति चेत्, न । तस्मिन्स्वरूपभूते ज्ञानेऽभिव्यक्त्यात्मकधर्माङ्गीकारे धर्मत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववादहानिप्रसङ्गात् । असत्त्ववादे ब्रह्मणि व्यापकत्वमपि दुरुपपादम् । व्याप्यानामज्ञानकल्पितत्वेनापार्थकतया तत्सापेक्षस्य व्यापकत्वस्यापि सुतरामवास्तवत्वात् । अस्तु तथात्वमिति चेत्, न । 'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्मे'ति श्रुतिव्याकोपात् । जगदसत्यत्वे तदन्तःपातिनीनां श्रुतीनामपि तथात्वेन व्यवहारमात्रे प्रामाण्याङ्गीकारात्तदुक्तानां निर्विशेषत्वाज्ञेयत्वनिराकारत्वादीनां पारमार्थिकत्वेन त्वन्मतेऽभिमतानामपि व्यवहृतिमात्रैकसत्यत्वापातात्[2] । मनोव्यापारविजृम्भितत्वाच्च । त्वन्मते शुद्धब्रह्मणो मनोप्राप्यत्वेन मनोगम्यस्य ब्रह्मातिरेकादित्यलमुक्तिभिः । यदप्याहुः—सच्चेन्न बाध्येत । असच्चेन्न प्रतीयेत । अतः सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं जगदिति । तत्र असच्चेन्न प्रतीयेतेति यदुक्तम् । तन्न । 'अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः । तां चापि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे' इति मैत्रेयवाक्यात् 'छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोप्यऽर्थकारिण' इति वाक्यान्तराच्च असतोऽपि प्रतीतिस्वीकारात् । अतोऽसत्पदार्थ एव भेदद्वयमस्ति । एकमसन्न प्रतीयते, शशशृङ्गादिवत् । एकमसत्प्रतीयते शुक्तिरजतादिवदिति व्यवस्था । न त्वनिर्वचनीयं कल्पनीयम् । मानाभा-

---

[1] लक्षणेति पाठः ।

[2] व्यवहृतिमात्रैकसत्यत्वाभावादिति. ख.

तत्त्वसूत्रे आदिशब्देना
तं व्यासचरणानाम्
भगवता निन्दितत्वाच्च
ुक्तिबोधो रजतभ्रममिव
दूरीकर्तुमीष्टे । यावज्ज्ञा-
शोपशान्त्यै साधनान्तरस्य
ं नश्यति, कतकरेणुवदिति
शिष्टस्य सत्तयाऽद्वैतसिद्धि-
पि च । चरमवृत्तेर्जगन्नाशं
कृतमिति कारणतानिर्वाहक
कालस्य कारणतानिर्वाहक-
: सुखेनावशिष्यताम्, अद्वै-
लस्य सर्वापरिच्छेदेन ब्रह्मणा
थात्वेऽपि 'सत्यं ज्ञानमन्तं
स्वरूपभूते ज्ञाने प्रपञ्चनाश-
र्यवसानात् । तस्य सर्वदैव
मानर्थक्यापत्तेश्च । मनना-
ज्ञानेऽभिव्यक्त्यात्मकधर्मा-
वादे ब्रह्मणि व्यापकत्वमपि
स्य व्यापकत्वस्यापि सुत-
ब्रह्मे'ति श्रुतिव्याकोपात् ।
प्रामाण्याङ्गीकारात्तदुक्तानां
तानामपि व्यवहृतिमात्रैक-
णो मनोग्राप्यत्वेन मनोग-
। असच्चेन्न प्रतीयेत । अतः
दुक्तम् । तन्न । 'अर्थाभावं
हं पराणुदे' इति मैत्रे-
वाक्यान्तराच्च असतोऽपि
प्रतीयते, शशशृङ्गादिवत् ।
यं कल्पनीयम् । मानाभा-

वात् । ननु 'त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम' इत्यादिवाक्येष्वसत्यता दृश्यत इति चेत्, न । भ्रमः अज्ञानमसदित्यादिशब्दानामहन्ताममतात्मकसंसारविषयत्वात् । एतच्चाकरे स्पष्टम् । किञ्च । अनादिरयं भ्रम इति प्रवादोऽपि चिन्त्यः । भ्रमत्वस्य ज्ञानत्वव्याप्यत्वात् यावज्ज्ञानानां जन्यत्वनियमात् । न च 'बन्धोऽस्याऽविद्ययाऽनादिरि'ति वाक्यादनादित्वम् । अविद्यायाः [1]कारणत्वव्याघातापत्तेः । तथाचेह सादित्वनिषेधो घटपटादिसाधारणापेक्षकः । देवेष्वमरपदेन मरणनिषेधवत् । अतः सर्वथा प्रपञ्चभ्रमे अनादित्वकथनमयुक्तमेव । अन्यच्च । ज्ञानबाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्याहुः । तन्न । चरमवृत्तिरूपे ज्ञाने ज्ञानबाध्यत्वाभावादव्याप्तेः । चरमवृत्तेः कतकरेणुदृष्टान्तेन स्वत एव नाशाङ्गीकारात् । न चाज्ञानजन्यत्वं मिथ्यात्वमिति वाच्यम् । मूलाज्ञानेऽज्ञानजन्यत्वविरहेण लक्षणाव्याप्तेः । मूलाज्ञानस्य भवत्सिद्धान्तेऽनादित्वाङ्गीकारात् ।

प्रकृतमनुस्रियते । ब्रह्मणो रूपत्रयम् । तत्राधिदैविकं परं ब्रह्म कृष्णाख्यं प्रथमम् । आध्यात्मिकमक्षरात्मकं द्वितीयम् । आधिभौतिकं प्रपञ्चात्मकं तृतीयम् । तत्र स्पष्टार्थं गङ्गां दृष्टान्तीकुर्वन्ति द्विरूपं चापि गङ्गावदित्यादिना । माहात्म्यसंयुतेति । मर्यादामार्गविधिना सेवतां भोगमोक्षदात्री द्वितीया तीर्थरूपेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

आधिदैविक्याः स्वरूपमाहुः तत्रैवेति ।

तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गङ्गायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥

तृतीये भौतिके रूपे भेदमाहुः जगत्त्विति ।

जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

त्रिविधं त्रिस्वभावत्वेन प्रकटम् । आधिदैविके अंशभेदानाहुः । ब्रह्मविष्णुशिवाः देवतारूपवत्प्रोक्ता इत्यन्वयः । अत्रायमर्थः । देवताया आधिदैविकरूपाया गङ्गाया रूपाणि अंशभूतानि भीष्मजनन्यादीनि मूर्तिमन्ति तत्तत्पुराणादौ प्रोक्तानि, तद्वद्देवतारूपस्य कृष्णस्य ब्रह्मविष्णुशिवरूपाणि अंशभूतानीत्यर्थः । तान्येव रूपाणि

---

[1] करणत्वेति पाठः ।

राजसादिस्वभावप्रकाशकानि जगतो नियामकत्वेनोत्पत्त्यादौ कार्यें व्यापृतानि[1]। तदंशी कृष्णस्तु नित्यनिरवध्यानन्दात्मको गुणातीतो रसात्मकलीलामात्रैककार्य इति भावः। ब्रह्मविष्णुशिवानां कृष्णांशत्वेन आधिदैविकरूप-भेदमध्ये गणना । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति संज्ञाः' 'न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते' इत्यादिवाक्यात् । ब्रह्मवैवर्ते स्पष्टमेव त्रयाणां कृष्णांशत्वप्रतिपादनाच्च । अत एव निबन्धे श्रीमदाचार्यचरणैरवादि 'गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणाः स्मृता' इति । अग्रे च 'अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण' इत्यारभ्य 'स्वभावकर्मकालाश्चे' त्यनेनाक्षरभेदानुक्त्वा 'रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथे' ति वाक्येन कृष्णभेदा उक्ताः । तथाच सिद्धमेतत् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इत्यत्र क्षराक्षरपुरुषोत्तमा उक्ताः, तेऽत्र 'परं ब्रह्म तु कृष्णो ही'त्यारभ्य 'देवतारूपवत्प्रोक्ता' इत्यन्तेन प्रपञ्चाक्षरकृष्णशब्दवाच्या विवेचिताः । न च गीतासु त्रयाणां पृथगुक्त्या द्वैतं शङ्क्यम् । 'वासुदेवः सर्वमिती'त्यनेन शुद्धाद्वैतस्यैव भगवदभिप्रायविषयत्वस्फुरणात् । ब्रह्मणीति । स्थितानामिति शेषः । यथा जगतो नियामकाः कृष्णांशा ब्रह्मादयः, इत्थमक्षरब्रह्मभूतानां नियामको हरिरेव न तु ब्रह्मादयः । तेषां ज्ञानिनां जगदतीतत्वादिति भावः ॥ कामचारस्त्विति । अस्मिन् क्षररूपे लोके प्रपञ्चे कामचारः तत्फलप्रेप्सया प्रवृत्तानां मनोरथप्राप्तिप्रवाहो ब्रह्मादिभ्यः कृष्णांशभूतेभ्यो भवति । दृष्टान्तेऽपि गङ्गांशभूताया एव लौकिकव्यवहारः स्मर्यते भारते शन्तनुप्रसङ्गे, न तु साक्षादंशवत्या गङ्गाया आधिदैविक्याः सकाशात् । तस्याः केवलभक्तिलभ्यायाः प्रवाहे सर्वदैव विद्यमानत्वात् । ननु लोके कामचारो ब्रह्मादिभ्य इत्युक्ते भक्तानामपि लोकमध्यपातितया तथैव भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषां भिन्नप्रकारमाहुः परमानन्दरूपे त्विति । लोकविशेषणमेतत् । परमानन्दो रूप्यते व्यवह्रियते यत्रेत्यर्थात् । तुशब्दः पूर्वप्रक्रियां व्यावर्तयति । परमानन्दरूपे लोके लीलायोग्यप्रपञ्चे तु पुष्टिभक्तानां स्वात्मनि स्वात्मत्वेन स्फुरिते कृष्ण एव निश्चयो मनःस्थैर्यं स्वसकलमनोरथपूरकत्वबुद्धिस्वच्छन्द[2]प्रवृत्तिप्रवाहो, न तु ब्रह्मादिभ्यः । 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' 'अहं भक्तपराधीनः' 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादि'त्यादिवाक्येषु साधारणेभ्यः पृथक्तया भक्तानां चतुर्विधपुमर्थसाधकत्वस्य स्वस्मिन्नेव भगवताङ्गीकृतत्वात् । एवं साधारणजीवानां पुष्टिस्थानामंशांशिभेदेन कामचारव्यवस्थामुक्त्वा वस्तुतः साधारणानामंशेभ्यो जायमानमपि फलं भगवत एवेति भगवानेव सर्वेषां सर्वफलदायक इति प्रतिपादयन्ति अतस्त्वित्यादिना । वस्तुविमर्शे सर्वस्य कृष्णात्मत्वं तदधीनत्वम्, अतो ब्रह्मवादेन तु कृष्ण एव बुद्धिः फलप्रदत्वबुद्धिर्विधीयताम् । 'फलमत उपपत्तेरि'ति न्यायेन कृष्णस्यैव

---

[1] व्यावृत्तानीति ख. [2] स्वच्छन्दप्रवृत्तिरूपः कामचार इति पाठः ।

फलदत्वम् । 'यो यो यां यां तनुं भक्त' इत्यारभ्य 'मयैव विहितान् हि तानि'त्यन्तेन स्वस्यैव फलदातृत्वोक्तेश्च ।

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गङ्गातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।
ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥
भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतना इति । आत्मनि आत्मविषये । उच्यत इति शेष इति प्रभुचरणाः । तथाच आत्मनीति प्रतिज्ञायां ज्ञेयम् । ब्रह्मरूपे जीवे छिद्राश्चेतना व्योम्नि छिद्राश्चेतना इवेत्यन्वयः । छिद्राणि विषयत्वेन विद्यन्ते यासु चेतनासु ताः छिद्राश्चेतनाः । अर्शआद्यच् । चेतनाशब्दो बुद्धिवाचकः । 'प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना' इति कोशात् । तथाच छिद्राश्चेतनाश्छिद्रवत्यो बुद्धय इत्यर्थः । बुद्धीनां छिद्रवत्त्वं तु विषयत्वेन छिद्राणां तत्र स्फुरणात् । एवञ्च व्योम्नि अविद्यमानानां छिद्राणां बुद्धिवृत्तिषु स्फुरणाच्छिद्राश्चेतना विपर्यासबुद्धय इति फलितम् । 'संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगि'ति कपिलवाक्याद्विपर्यासस्य बुद्धिवृत्तित्वात् । तत्र दोषविशेषवद् दृशा व्योम्नि छिद्राणि प्रतीयन्ते । अतश्छिद्रवत्यो बुद्धयो व्योम्नि यथा मिथ्याभूतपदार्थावगाहिन्यः, तथा ब्रह्मरूपे जीवे छिद्राश्चेतनाः सदोषत्वादिबुद्धयो मिथ्याभूतसंसारावगाहिन्यो, न तु यथार्थावगाहिन्यः । 'जीवसंसार उच्यत' इति निबन्धे संसारस्य मिथ्याभूतत्वेन सिद्धान्तितत्वात् । 'उच्यते,

न तु जायत' इति व्याख्यानात् । व्योम्नि यथा छिद्राश्चेतनाः, तथा जीवे छिद्राश्चेतनाः । पूर्वत्र छिद्रशब्दस्य विवरविशेषवाचकत्वम्, उत्तरत्र तु छिद्रशब्दो दोषवाचकः । 'खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यती'त्यादौ दोषाणां छिद्रपदवाच्यत्वात् । तथाच जीवो ब्रह्मांशत्वेन वस्तुतो ब्रह्मरूप एव, न तु संसारी । संसारित्वं त्वौपाधिकम् । तच्च पूर्वोक्तकृष्णसेवानाश्यमित्यभिप्रायः । इदमेवानुपदमुपपाद्यते उपाधिनाश इत्यादिना । स्वसिद्धान्ते यादृशं जीवस्वरूपं तद्बन्धमुक्तिस्वरूपं च प्रभुचरणैरेतट्टीकायां विवृतमेव 'जीवा ह्यणवोऽक्षरात्मका' इत्यादिनेति न मया लिख्यते । ननु जीवस्याणुत्वं निरूपितं, तन्मास्तु । किन्त्वविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इत्युररीकार्यम् । पूर्वं बहुभिरादृतत्वादिति चेत्, न, नीरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवात् । न च गुणे गुणानङ्गीकारान्नीरूपस्य रूपस्य प्रतिबिम्बदर्शनाद्रूपरहितस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्बः सुलभ इति वाच्यम् । रूपवतो घटादेः प्रतिबिम्बिततया तन्निष्ठरूपप्रतीतौ सिद्धायां पृथग्रूपप्रतिबिम्बे मानाभावात् । स्वाश्रयातिरेकेण रूपोपलब्धेः सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । किञ्च । दर्पणादौ प्रतिबिम्बितं घटनिष्ठरूपं पश्यन् स्वयं प्रतिबिम्बितमिति रूपं च नीरूपमिति नीरूपस्य ब्रह्मणोपि प्रतिबिम्ब इति मनुषे । तथैव रूपशून्यं रूपं चाक्षुषमिति नीरूपः परमात्मापि चक्षुर्ग्राह्य इति मन्यस्व । ननु नीरूपस्य गगनस्य प्रतिब्रिम्बान्नीरूपस्य ब्रह्मणोऽपि स्यादिति चेत्, न, जलादावौपाधिकस्य प्रतिबिम्बितरूपस्य दर्शनादौपाधिकेन तेन च वियतः संबन्धाभावादाकाशप्रतिबिम्बस्य वक्तुमयोग्यत्वात् । अन्यथा नीलमिदं गगनमितिप्रतीत्या गगनचाक्षुषत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मचाक्षुषत्वमङ्गीकार्यं स्यात् । न च कल्पितरूपवतो जगज्जन्मादिकारणस्य भवत्येव चाक्षुषत्वमिति वाच्यम् । सोपाधिके ब्रह्मणि भवन्मते मायिकरूपाङ्गीकाराच्चाक्षुषत्वप्रतिबिम्बितत्वयोः सुवचत्वेऽपि शुद्धे नीरूपे ब्रह्मणि द्वयोरप्यसम्भवेन विवक्षितप्रमेयालाभात् । अपि च । चक्षुर्ग्रहणयोग्यस्यैव प्रतिबिम्बसम्भवं जानन्नप्ययोग्यस्य शुद्धस्य प्रतिबिम्बं प्रतिपादयन्नयोग्यस्य चाक्षुषत्वं किमिति न मनुषे । अन्यच्च । अवयवेऽवयवानङ्गीकाराच्चरणरहितयोरपि चरणयोर्गमनदर्शनाच्चरणरहितस्याऽपि कस्यचिद्देवदत्तादेर्गमनसम्भवः स्यात्, स चाखिलप्रमाणविरुद्ध इति चरणविशिष्ट एव पुंसि गतिरङ्गीकार्या । एवं नेत्रादावपि । तथा च रूपविशिष्ट एव प्रतिबिम्बते, न तु रूपं पृथक्तयेति न रूपशून्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति नादर्तव्यं सुधीभिः । ननु जपाकुसुमारुणगुणो द्रव्यं विहायैव स्फटिके प्रतिस्फुरति । अन्यथा दर्पणादौ मुखान्तरप्रतीतिवत् स्फटिके जपाकुसुमान्तरप्रतीतिः स्यात् । सा तु नास्ति । किन्तु केवलमरुणिमैव प्रतीयते । तत्र च नीरूपत्वमेव । गुणे गुणानङ्गीकारात् । अतो नीरूपस्याप्यरुणस्य प्रतिबिम्बदर्शनान्नीरूपस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्ब उपपन्न इति प्राप्ते— समाधिरुच्यते । रूपमात्रस्यापि प्रतिबिम्बे रूपवतो जपाकुसुमादेः कारणत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । रूपवज्जपाकुसुमादि विना रूपप्रतिबिम्बाभावात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । न हि रूपवन्तं विना रूपमात्रप्रतिबिम्बो लभ्यते कुत्रापि । तथाच प्रतिबिम्बत्वावच्छिन्ने रूपवद्वस्तुनः कारणत्वाद्ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो नोपपद्यते । अत एवाचार्यवर्यैर्निबन्ध उक्तं 'न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचने'ति । अत एव न वायोः प्रतिबिम्बः । एवं सति रूपवान्

तथा जीवे छिद्राश्चेतनाः
ब्दो दोषवाचकः । 'खल
दवाच्यत्वात् । तथाच
संसारित्वं त्वौपाधिकम् ।
प्रते उपाधिनाश इत्या-
भुचरणैरेतट्टीकायां विवृत-
ते । ननु जीवस्याणुत्वं
रीकार्यम् । पूर्वं बहुभिरा-
च गुणे गुणानङ्गीकारान्नी-
: सुलभ इति वाच्यम् ।
थग्रूपप्रतिबिम्बे मानाभा-
। दर्पणादौ प्रतिबिम्बितं
नीरूपस्य ब्रह्मणोपि प्रति-
मात्मापि चक्षुर्ग्राह्य इति
स्यादिति चेत्, न, जला-
: संबन्धाभावादाकाशप्र-
गगनचाक्षुषत्वमङ्गीकृत्य
णस्य भवत्येव चाक्षुषत्व-
क्षुषत्वप्रतिबिम्बितत्वयोः
भात् । अपि च । चक्षु-
म्बं प्रतिपादयन्नयोग्यस्य
रणरहितयोरपि चरण-
त्, स चाखिलप्रमाणवि-
तथा च रूपविशिष्ट एव
यां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव
स्फटिके प्रतिस्फुरति ।
स्यात् । सा तु नास्ति ।
ानङ्गीकारात् । अतो
उपपन्न इति प्राप्ते—
कारणत्वमन्वयव्यतिरे-
त्र ज्ञेयम् । न हि रूप-
वच्छिन्ने रूपवद्वस्तुनः
न्ध उक्तं 'न प्रति-
एवं सति रूपवान्

घटादिर्दर्पणादौ धर्मिरूपेण प्रतिबिम्बते । रूपवान् जपाकुसुमादिः स्फटिके धर्मरूपेणारुणगुणेन प्रतिस्फुरति । एवमुभयथा रूपवत एव प्रतिबिम्बसम्भवान्नीरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो न युक्तिसह इति सुधियो विदन्तु । अत एव प्रतिबिम्बत्वावच्छिन्ने रूपवतः कारणतामवगत्य विद्वन्मण्डन उक्तम्—'रूपवत एव प्रतिबिम्बनियमादि'ति । **उपाधिनाश इति ।** भगवज्जीवयोरन्तरायभूताऽविद्या तस्याः कार्यस्य नाशे सति । 'अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूवे'ति श्रुतेर्ज्ञानं प्रत्यविद्यानाशस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतयाऽवश्यमपेक्षणात् । **विज्ञान** इति । ब्रह्मणो विशेषतः सर्वात्मकत्वेन सर्वातिरिक्तरूपत्वेन च ज्ञाने सति । **ब्रह्मात्मत्वावबोधन** इति । ब्रह्मज्ञानानन्तरं जडजीवयोस्तदात्मकतया स्वस्यापि ब्रह्मात्मत्वेनावबोधे सति वक्ष्यमाणं फलं भवति । सिद्धान्ते हि ब्रह्मज्ञानं पुमर्थाय । 'यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती' ति श्रुतेः । न त्वेकदेशभूतं पराभिमतं जीवमात्रे ब्रह्मत्वेन ज्ञानम् । एवं सत्यविद्यानाशे ब्रह्मस्वरूपज्ञानं तस्मिन् सति सर्वस्यापि पदार्थजातस्य बोधः, तेन स्वस्यापि सर्वमध्यपातितया निर्विकाराक्षरत्वेनापरोक्षस्फूर्तिः, ततो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेरक्षरात्मकतायां सिद्धायां 'तद्धाम परमं मम' 'विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मन' इत्यादिवाक्यैरक्षरस्य भगवदधिष्ठानत्वात्तत्र स्थितमक्षरातीतं पुरुषोत्तमं कृष्णं ज्ञानी भक्तः पश्यति । तदाहुः **तथा कृष्णं परं ब्रह्मे**त्यादि । तत्र दृष्टान्तः **गङ्गातीरस्थित** इति । यथा प्रवाहसन्निधौ वर्तमानस्तन्मध्यवर्तिनीं मूर्तिमतीं गङ्गां श्रद्धाधिक्ये पश्यति, तथा ज्ञानी भक्तोऽपि भगवदधिष्ठानत्वेन निकटस्थायिन्यक्षरात्मके स्वस्वरूपे भक्त्या कृष्णं पश्यतीति भावः । अत एव भगवता 'चतुर्विधा भजन्ते मामि'ति सन्दर्भे ज्ञानी भक्तः प्रशंसितः । निबन्धेऽपि 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इत्युक्तम् । ननु भक्त्या केवलयैव सर्वपुरुषार्थसिद्धौ किमर्थं ज्ञानाग्रह इत्याशङ्क्य प्रेमवतस्तदनपेक्षत्वेप्यनुत्पन्नस्नेहस्य भजनाङ्गत्वेनास्त्येव ज्ञानापेक्षेति तद्रहितस्य दोषमाहुः **संसारी**ति । अनिवृत्ताहन्ताममताकोऽनुत्पन्नबोध इति यावत् । स तु कृष्णं भजन् दिदृक्षाया आधिक्यादविद्ययाऽन्तरायभूतया दर्शनाभावाद्दुःखभाग्भवति । अत्र दृष्टान्तः **दूरस्थ** इति । यथा गङ्गाभक्तः स्नानपानाद्यर्थं तज्जलमभिलषन्नादिशब्देनाधिदैविकीं दिदृक्षन् दर्शनाभावात्प्रवाहरूपगङ्गाविप्रकर्षेणाधिदैविकीविप्रकर्षादुभयमलभमानो दुःखी भवति तद्वदित्यर्थः । सिद्धमुपदिशन्ति **तस्मा**दिति । **श्रीकृष्णमार्गस्थ** इति । भक्तिमार्गस्थ इत्यर्थः । **सर्वलोकतः** संसारतः विमुक्तो भूत्वा शुद्धपुष्टिमार्गीयव्रजसुन्दरीवृन्दविहारिणं कृष्णमेव निरवध्यानन्दं विशेषेण चिन्तयेत्, मानसीसिद्ध्यर्थं लीलाविशिष्टभावनं कुर्यादिति भावः । अयमेवार्थः श्रीमत्प्रभुचरणैष्टीकायां विवृतः 'कृष्णपदा'दित्यारभ्य, 'आत्मपदं भगवत्पर'मित्यन्तेन । ननु ज्ञानरहितो भक्तो भगवद्दर्शनावरोधकसंसारस्य विद्यमानत्वाद्दुःखी भवतीत्युक्तम् । तथा सति केवलज्ञानवत् तादृग्भक्तेरप्यप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनूद्य केवलभजनेनापि निर्वाहमाहुः **लोकार्थी**ति । लोकार्थी पशुपुत्रादिविषयकाङ्क्षावान् । अनुत्पन्नज्ञानः संसारीति यावत् । भजनं कुर्वन् पूर्वोक्तप्रकारेण दिदृक्षाधिक्याद्दर्शनाभावात्क्लिष्टो भवति । तादृगपि आग्रहं कृत्वा भजनं चेन्न त्यजति, तदा भगवत्कृपया लोकः संसारोऽहन्ताममतात्मको भगवत्साक्षात्कारप्रतिबन्धकर्ता नश्यती-

त्यर्थः । अत्र प्रपञ्चवाचिना लोकशब्देन तदन्तःस्थितः संसारो लक्ष्यते । नाशस्योक्तत्वादर्थस्वारस्याच्च लक्ष्यार्थ एव ग्राह्यः । एवं केवलया भक्त्या भगवद्भजनं निर्वहतीत्युक्तम् । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रमेयबलेन तद्भवतीति वदन्ति **अनुग्रह** इति । पुष्टिमार्गस्यानुग्रहैकनियम्यत्वात्प्रमाणविरुद्धमपि प्रेमयबलेन भवेत् । 'नेमं विरचो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया । प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदादि'त्यादिवाक्येभ्य इति भावः । **पुष्टिमार्गे** इति । पुष्टिजन्ये भक्तिमार्ग इत्यर्थः । पुष्टिश्च 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यादनुग्रहरूपो भगवद्धर्मः । स च लौकिकालौकिकोत्तमफलसाधकः । विशेषानुग्रहस्तु विरलजनविषयो भगवद्रूपात्मकफलसाधकः । तज्जन्यत्वं पुष्टिभक्तौ । अत्र पुष्टिशब्देन पुष्टिविशेषो ग्राह्यः, न तु साधारणानुग्रहः । तस्य लौकिकफलं प्रति कारणत्वात् । अत एव पुष्टिस्कन्धे साधारणेनैव कृष्णानुग्रहेणेन्द्रादीनां दैत्यानां च तादृग्भक्तिरहितानामपि स्वाभिलषितलौकिकफलसिद्धिः । तथोक्तं निबन्धे 'एवमिन्द्रे महापुष्टिः सर्वबाधा निरूपिता । सर्वबाधकरूपा हि दैत्ये पुष्टिरथोच्यत' इति । इन्द्रे महापुष्टिरित्यत्रानुग्रहे महत्त्वं तु बलवत्प्रतिबन्धनिवृत्त्या मनोरथपूरकत्वं, न तु भक्तितत्सम्बन्धिसाधकत्वम् । लौकिकफलस्यैव दृश्यमानत्वात् । अतः साधारणानुग्रहो लौकिकफलसाधकः । विशेषानुग्रहस्तादृग्भक्तिहेतुरिति निष्कर्षः । सा च नवमस्कन्धसूर्यसोमवंशीयवृत्तान्तकथनेन प्रपञ्चिता, मर्यादापुष्टिभेदेनेशानुकथाशब्देन व्यवह्रियते । ईशस्य अनुगामिनां भक्तानां कथा भक्तिरित्यर्थः । पुष्टिजन्या भक्तिः पुष्टिभक्तिः । अत एवोक्त श्रीमत्प्रभुचरणैः 'तदनुग्रहैकलभ्यां भक्तिं च नुम' इति भक्तिहेतुनिर्णये । एवं सति भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाकाङ्क्षारहिता भक्तिः पुष्टिभक्तिरिति पुष्टिभक्तेर्लक्षणं ज्ञेयम् । न च निष्काममर्यादाभक्तावतिव्याप्तिः । अत्र मोक्षात्मकफलस्याकाङ्क्षितत्वात् । न च मोक्षः स्वरूपात्मक एवेति वाच्यम् । 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्ष' इति वृत्रवाक्ये स्वरूपातिरेककथनात् । अत एव पुष्टिमार्गीया नैनं कामयन्ते । एतच्च 'अक्षण्वतामि' ति श्लोकविवृतौ, 'वीक्ष्यालकावृतमुखमि'त्यस्य सुबोधिन्यां स्पष्टम् । अत एव मोक्षकामनापि काम्यमध्ये विमृष्टा । तथोक्तं निबन्धे 'तप्तमुद्राधारणं काम्यम् । हरिसालोक्यकाम्ययेति वाक्यादि' ति । अतः स्वरूपातिरिक्तफलाकाङ्क्षारहिताः पुष्टिभक्ता एवेति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ १२ ॥

यदुक्तं श्रीमदाचार्यैर्विवृतं विठ्ठलेश्वरैः । कृतं तदनुसार्यैतद्बालकृष्णाङ्घ्रिसेविना ॥ १ ॥
यदत्र बुद्धिदोषेण चेष्टितं बालचापलम् । क्षम्यतां श्रीमदाचार्यचरणैः कृपया मयि ॥ २ ॥
श्रुतिसिद्धरसात्मत्वकृष्णप्रेमप्रकाशकाः । दासे मयि प्रसीदन्तु प्रभवो विठ्ठलेश्वराः ॥ ३ ॥
कालिन्दीपुलिने शरच्छशिकरैः शुभ्रीकृते मल्लिकाकुन्दामोदमदोन्मदालिनिनदे घोषाङ्गनाभूषिते ।
रासे राधिकया समं विहरतो मोदैर्मुहुर्नृत्यतः श्रीगोवर्धनधारिणो भगवतः सेवेय पादद्वयम् ४
यश्चिन्त्यो ब्रह्मरुद्राद्यैर्बल्लवीजनचिन्तकः । अस्मत्कुलपतिः श्रीमद्बालकृष्णः प्रसीदतु ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालूभट्टोपनामविदितबालकृष्णेन विरचिता सिद्धान्तमुक्तावलीयोजना सम्पूर्णा ।

परिशिष्टम् ।

श्रीकृष्णाय नमः। श्रीगोपीजनवल्लभाचार्यवर्यचरणपाथोजनितयुगलाय नमः। श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविठ्ठलेशैः प्रचोदितः । कुरुते मथुरानाथगोस्वामितनयोऽद्भुतां । श्रीमदाचार्यसिद्धान्तमुक्तावल्या विवेचने । टिप्पण्या विवृतिं दासो द्वारिकेशः सविस्तरम् । अथ श्रीमद्गोकुलनाथाः श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितां सिद्धान्तमुक्तावल्या विवृतिं विवरीतुं निर्विघ्नतायै प्रार्थनात्मकं मङ्गलमाचरन्ति 'यद्वाञ्छये'ति । यस्य श्रीमद्विठ्ठलेश्वरपादरजसो वाञ्छया प्राप्तिमनोरथेन पुंसः अर्थाः प्रयोजनाः जन्मप्रभृतियावत्कृतिविषयाः धर्मादयो भक्त्यन्ता वा मोक्षान्ता इति व्युच्चरणमारभ्य अक्षरप्रवेशपर्यन्तं यावज्जन्मकृताः अधरीकृताः हस्तागता भवन्ति सः कोपि अनिर्वचनीयः पितृपद्रेणुः मह्यं श्रीगोकुलनाथाय प्रसीदतु प्रसन्नो भवतु, तत्प्रसादं विना तद्वाण्यभिप्रायो हृदये न समायाति,यतः अतः प्रार्थ्यते । स इति पितृपद्रेणोः परोक्षत्वकथनेन श्रीमद्गोस्वामिनां कन्दराप्रवेशानन्तरं टिप्पणी कृतेति । अथ श्रीमद्वल्लभनंदनाः सिद्धान्तमुक्तावलीं विवरिषवः श्रीमदाचार्यचरणाब्जपरागनमनात्मकं मंगलं विधाय ग्रन्थविवरणं प्रतिजानते प्रणम्येति । पितुः श्रीमदाचार्यस्य पादयोः अब्जयोः परागाब्जरेणुर्मह्यं प्रसीदतु अनुरागतः प्रकर्षेण नत्वा तत्कृपया तद्वाङ्मुक्तावलीं विशदीकुर्मः । नमने प्रकर्षः भूंमिपर्यन्तं साष्टाङ्गप्रणामः पितुः पालनकर्त्तुः रूढ्या। श्रीमदाचार्यस्य पादयोरब्जयोर्निजभक्ततापहारकानंददायकयोर्यत् परागं रजः अनुरागः अनुरागश्च रागेण पूर्वं भगवता वरणे कृते तं अनुलक्षीकृत्य जायमानभक्त्या तत्कृपया श्रीमदाचार्यवाग्रूपां मुक्ताफलानामावलीं विशदीकुर्मों, धारणयोग्यां कुर्मो, मुक्तानां वर्तुलत्वेन दोरके प्रवणं विना तेषां वलेर्विशदीकरणं न संभवति यतः । अत एव समाप्तौ वक्ष्यन्ति 'श्रीविठ्ठलस्तद् वाङ्मालां हृदये दधौ' इति ।अथ सा माला कालबाहुल्येन मलिना शिथिला च जातेति तदुरुजलादिनोज्ज्वलां कृत्वा धारणयोग्यां कर्तुं प्रकाशोद्यमः तत्र साधनं तेषां कृपा। अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वकीयसिद्धान्ताज्ञानजन्यतापं निवारयितुं नमनात्मकं मंगलं विधाय स्वकीयसिद्धान्तविनिश्चयं प्रतिजानते । नत्वेति । स्मर्तॄणामखिलाघहरं श्रीहरिं श्रीकृष्णं नत्वा, णम प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यनुशासनात् । अग्रे वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्मिथोविरुद्धैः सिद्धान्तैः शास्त्रार्थसंदेहे तन्निरासाय स्वसिद्धान्तरूपं शास्त्रार्थनिश्चयं वक्ष्यामि—श्रीगोकुलाधीशाः प्रतीकमाहुरग्रे इति। सिद्धान्तमुक्तावल्यां चतुर्थश्लोके । अथ प्रभवः प्रतीकमाहुः स्वसिद्धान्तेति। अग्रे वक्ष्यमाणैरिति। मायिकं सगुणमित्यादिभिरित्यर्थः। तत्र परस्परविरोधस्य स्पष्टत्वात् साक्षाच्छ्रुतिनिरूपितं वक्ष्यामीति विशब्दार्थः । तस्यैव स्वकीयत्वज्ञापनाय स्वपदं, साक्षाच्छ्रुतिरिति । ननु श्रुतौ सेवाप्रकारः कुत्रोक्त इति चेच्छृणु। 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः'। कर्णेभिरिति वैदिकपदोक्त्या कर्णानां दिव्यत्वं बहुवचनेन 'विधत्स्व कर्णायुतमेष इति प्रार्थनया प्राप्तत्वं भद्रं स्वं स्वं रवं शृणुयाम, ततो जागरणानंतरं भद्रं

भगवद्रूपं पश्येम, अक्षभिः अलौकिकनेत्रैः, भो यजत्राः सेवाकर्तारः ततो नीरांजनसमये तनूभिः कोमलैः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसः यदायुस्तदेव हितं भगवदर्थं व्यशेम समर्पयावः, यावज्जीवं सेवां कुर्मः इत्यादिभिः सर्वोपि षड्ऋतुसेवाप्रकार उक्तः । स एव श्रीमदाचार्याणां सिद्धान्तविनिश्चयः श्रुत्यर्थानंदसंदोहः श्रीव्रजाभरणदीक्षितैः कृतः । तत्र सेवाप्रकारो विस्तरेण विवृतः । प्रकृतमनुसरामः। टीकायां कर्मणीति यथा 'अनुदिते सूर्ये जुहोति' 'उपस्थायार्कमुद्यन्तीमित्यादि तथा सेवायां नास्ति, अत्र तु 'किमपि क्वाप्युपाहर्तुमिच्छत्यद्धा तद्वोपिकेश' इति स्वेनैवोक्तम् । 'ण्य अवश्यके' इति सूत्रात् यद्यपि मानसी सेवा न जीवकृतिसाध्या, यथा तत्फलं अलौकिकसामर्थ्यं भगवता दाने कृते सिध्यति, तथापि मूले कार्येति विधिवाक्येन टीकायां अकरणे प्रत्यवायीभवतीति विवरणेन च श्रीमदाचार्यगोस्वामिभ्यां स्वशरणगतेभ्यो वरत्वेन दत्तेति मम प्रतिभाति, मूले कृष्णसेवेति कृष्णसेवयोः समासेन कार्यकारणान्नित्य संबंधः सूचितः । श्लोकान्वयस्तु अहं श्रीमदाचार्यः हरिं नत्वा स्वसिद्धान्तविनिश्चयं प्रवक्ष्यामि किं च तत् कृष्णसेवा सदा कार्या, तेन यथा कृष्णः फलात्मा, तथा कृष्णसेवापि फलात्मिका । प्रतीकमवतारयन्ति प्रभवः एतदेवेति । एतदिति यदेकादशे श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति द्वादशाध्याये रामेण सार्धमिति संदर्भे उक्तम्, प्रुङ्गतौ, प्रवणं गमनं, तस्मिन् प्रवण तत्प्रवणं चेतसः तत्प्रवणं तदेव सेवास्वरूपं, चेत इति, चेतस्तत्प्रवणे यथा मणिच्छिद्रे दोरकस्य प्रवणं तथा भगवदीयचेतसो भगवति तत्प्रसादोत्पादनानुकूलव्यापारे वा प्रवण यथा स स्वाधीनो भवेत्तथा करणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजास्ति, ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनं च भवतः,..........विवक्ष्यामि त्वं मे भक्तः सुहृत् सखेति दुर्लभत्वं प्रतिज्ञाय द्वितीयपादविवरणमवतारयन्ति श्रीगोकुलनाथा मानथायत्वं ? । यद्वा फलमत उपपत्तेरित्यारभ्य भाष्यकर्तृत्वेनाचार्यत्वं, अत एवास्मिन् मार्गे आचार्यद्वयम्, उत्तरार्धमवतारयन्ति प्रभवः एतादृशस्येत्यादि, टीकायां समस्तपदमिति तनुवित्तजेति समस्तं। तनुश्च वित्तं च तनुवित्ते ताभ्यां जाता कृता स्वतः प्रादुर्भूता वा तनुवित्तजा । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् तनुजा वित्तजा च, तत्सिद्धौ, ते इति संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मबोधनं, वस्तुस्वभावादिति मानसीपूर्वरूपवस्तुस्वभावात्, मानसीसेवासिद्ध्यै तनुवित्तजा, सृष्टिः दैवी आसुरी च पुष्टिं कायेनेति वाक्याद् दैवी तनुजा, वित्तं माया तदुद्भूता आसुरी, उभे मानसी सेवार्थके दैवी सेवा कर्त्री, द्वितीया तद्रूपज्ञापिका । तृतीयश्लोकमवतारयन्ति प्रभवः इदमेवेति, इदमित्यक्षरं ब्रह्म, परं ब्रह्मेति पुरुषोत्तम इति अत्रेति अक्षरब्रह्मेति, भेदकमिति पुरुषोत्तमाद्भेदकम्, एते हीति 'सच्चिदानंदा इति, तदात्मक इति अक्षरब्रह्मात्मकः, प्रपञ्चेति श्रीभागवते प्रपञ्चवर्णनं कृत्वा एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मन' इत्युपसंहारात्, एकरूपत्वेनेति 'अतःपरं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनंतरूपं । विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् परात्परं नान्यदणीयसो हि' परात् परम्, श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनेति। सर्वे वेदा यत् पदमामनंतीति, ज्ञान्युपास्यत्वेनेति । ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । क्लेशोधिकतरस्तेषामिति गीतावाक्येन ज्ञान्युपास्यत्वमक्षरब्रह्मणः, तन्मुक्तिस्थानत्वेनेति । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा

पश्यति कश्चनैनं। हृदा मनीषी मनसाभिकृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्तीति श्रुत्या ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वम्। पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं तु तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं। विष्णोर्धाम परं साक्षात् इति तृतीयस्कन्धे एकादशाध्यायवाक्यात्। इत्यादिभिरित्यत्रादिपदेन अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः अणोरणीयान् महतो महीयान् करोत्यकर्तैव निहंत्यहन्तेत्यादयः परिगृहीताः। इदमिति ब्रह्मणि विरोधाभावनं, ब्रह्मसूत्रभाष्य इति फलमत उपपत्तेरित्यतः स्वकृते, अत्र सिद्धान्तमुक्तावलीविवरणे, एतद्भाष्यकरणानंतरमेतत्करणमिति लक्ष्यते। श्लोकान्वयस्तु कृष्णस्तु हि निश्चयेन परं ब्रह्मास्ति, बृहत् सच्चिदानंदकमस्ति, तद्धि द्विरूपमस्ति, एकं सर्वं स्यात्, एकं तस्माद् विलक्षणमपरमस्ति। स्वमते श्रुतिसंमतत्वनिरूपणार्थं परमतनिरूपणमित्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति प्रभवः विरोधेति। विरोधपरिहारस्तु भगवतः सर्वभवनसमर्थत्वेनाचिंत्यानन्तशक्तिमत्त्वेन वा। अत एव विरुद्धांशपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि विचारितं। सांख्यमतानुसारिणः प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेप इति सिद्धान्तमाश्रित्य मायागुणकार्यं जगदिति वदन्ति, नैयायिकास्तर्किकाः, गौतमकणादाक्षचरणादयः, ते हि परमाणवो नित्या अन्यत् सर्वमीश्वरकार्यमप्यनित्यमिति वदन्ति, मीमांसकाः जैमिनिमतानुवर्तिनः, स्वभाववादिनः जगत् स्वभावत एव भवति, न कोप्यस्य कर्तेति वदन्ति, वेदबाह्या जैनाः कौला वामाः शाक्ता इत्यादयः। श्लोकान्वयस्तु तत्र पूर्वस्मिन्नपरं वादिनः मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा बहुधा जगुः। स्वमतस्य सर्वमूर्धन्यबोधनायाहुः मूले तदेवेति। ब्रह्मैवेति, एतत् परिदृश्यमानं जगत्, प्रकारेण भवतीति वर्तते नतूपद्यते, नित्यत्वात्, यतो वेत्यादिश्रुतयस्तु आविर्भावतिरोभावपराः, स्वमतेति प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाभवत् इत्यादि रूपस्य, श्लोकान्वयस्तु तदेवैतत् इति स्पष्टं, अस्तीत्यध्याहारः, द्विरूपमपि च गङ्गावत् ज्ञेयं, सा जलरूपिणीत्युत्तरेणान्वेति, सा गङ्गा जलरूपं शीलं यस्या एतादृश्येका आधिभौतिकी प्रथमा। पूर्वमक्षरात्मकस्यैवेति परमतनिराकरणासंभवात्, सेवां कुर्वाणानां भोगमोक्षप्रदाध्यात्मिकी द्वितीया, सा च यथा अक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमाधिष्ठानं, यथाधिदैविकं गङ्गारूपाधिष्ठानं, यतः प्रसन्ना गङ्गा आधिदैविकी स्वं स्वामिनीरूपं निजभक्तेभ्यो दर्शयति, यथा भगीरथाय प्रदर्शितं, तदुक्तं श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे नवमाध्याये 'दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदास्मि ते' इत्यादिना, माहात्म्यमपि तत्रैव 'भगीरथः स राजर्षिः निन्ये भुवनपाविनीं। यत्र स्वपितॄणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते। रथेन वायुवेगेन प्रयांतमनुधावती। देशान् पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत्। सगरात्मजान् यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि। सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः। भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः। किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः।

श्लोकान्वयस्तु सा जलरूपिणी मर्यादामार्गविधिना सेवां कुर्वतां नृणां माहात्म्यसंयुता भक्तिमुक्तिदा तथा ब्रह्मापि बुध्यताम्॥ ६॥

स्वतन्त्रः ।

श्रीकृष्णाय नमः । **तस्मादिति** । यस्मात् ज्ञानयुक्तस्य भक्तस्यात्मनि भगवदाविर्भावो
न बहिरितिलोकस्फूर्तिराहित्येन तदपरित्यागो । यस्माद्वा प्रपञ्चासक्तस्य तन्निष्ठतयैव तदसम्भ
वस्तस्माद्धेतोर्यः श्रीकृष्णमार्गस्थः आविर्भूतसदानन्देन 'तस्मात्त्वम्' 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'त्या
दिना प्रोक्तो मार्गो, गोपिका मनसि निधाय, ""पुष्टिमार्गस्तस्मिन् स्थितः सर्वलोकत उदासी
नः स्वीयरूपतः स्वयमेव विमुक्तो, न तु ते स्वस्मान्मोचनीयाः, अभिसारिकाभिरिव व्याजेन
तथा सति सर्वथा सर्वपरित्यागाभावेन सर्वात्मभावो न भवेत् । एतादृश आत्मानन्दसमुद्रस्
बहिः स्वामिनीसंबंधिलीलारसाब्धिनिमग्नमितरस्फूर्तिरहितं कृष्णमेव तद्भावरूपमेव, न
स्वात्मनि स्वभावरूपं विचिन्तयेत्, विशेषेण लीलाविशिष्टतया भावयेत् । ननु लोकपरि
त्यागाभावेपि कामिनीनामिव भजनसंभवात्किमर्थं स उक्त इति चेत् । तत्राहुः **लोकार्थी**
चेदिति । तदपरित्यागे यत्किञ्चित्तत्संकोचसंभवेन तदर्थित्वमेव तादृशस्य भजने कामिनीनाम्
मनःसत्त्वेप्यवसराप्राप्त्या क्लेशवत् क्लेशः स्यात् । ननु तथाप्यभिसरणादौ रसविशेषोस्तीति
किं 'क्लिष्टोपीति चेत्तत्राहुः **क्लिष्टोपीति** । क्लिष्टोपि चेद्भजेत्तदातिभजने लोकप्रसिद्ध्या
कामिनामिव लोकनाशः । अतो भजने प्रतिबन्धं संपाद्य वृथालोकानुरोधः पुष्टिमार्गीयैन
विधेयो, रसस्वरूपात्मकत्वात्सर्वात्मभावसिद्धौ विशेषत एव तत्सिद्धिरितिभावः । **इति श्रीह**
रिदासोक्तः सिद्धान्तमुक्तावलीस्थतस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो लोकार्थीचेत्यत्र लेखः

દેશાઇ પુરૂષોત્તમદાસ [illegible]
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

श्रीकृष्णाय नमः ।

सिद्धान्तमुक्तावली.

પ્રણમી શ્રીમદાચાર્ય પ્રભુ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વર,
યથાબુદ્ધિ કૃપાથી આ પ્રકાશ ઉક્તિનો કરે. ૧

શ્રીમદાચાર્યજીએ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે નિબન્ધમાં વૈદિકમાર્ગ (કર્મજ્ઞાનાદિ માર્ગ) અને ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું. તેમજ દશમસ્કંધના શ્રીસુબોધિનીજીમાં નિરોધનું સ્વરૂપ દર્શાવીને સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું. આ સર્વ માર્ગોનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રીએ કર્યું; પરન્તુ આપશ્રીનો આશય આમ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો નિરૂપણ કરવાનો શું હશે તે નિજ સેવકોને સમજાયું નહિ. આચાર્યશ્રી તો મીમાંસાભાષ્યમાં મીમાંસક તરીકે તત્સિદ્ધાન્ત શુદ્ધરૂપે વર્ણવે છે; બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં આપશ્રી વ્યાસજીના દૃષ્ટિબિન્દુથી તત્સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વ્યાસ અને વિષ્ણુને પ્રિય એવા અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. આમ ભિન્ન માર્ગોનું નિરૂપણ જોઈને નિજ સેવકોના મનમાં સંદેહ થયો કે આચાર્યશ્રીને આમ ભિન્ન માર્ગ નિરૂપણ કરવામાં શું પ્રયોજન હશે. શું આ સર્વ માર્ગ મુખ્ય હશે, સર્વ સમાન ફલનું દાન કરવાવાલા હશે, કે ગમે તે માર્ગે અનુસરવાથી તેજ ફલ પ્રાપ્ત થશે એમ માનવું, કે એમાં કોઈ મુખ્ય હશે અને અન્ય માર્ગો ગૌણ હશે, એક મુખ્યને અવલંબીને અન્ય ગૌણ માર્ગો નિરૂપણ કર્યા હશે એમ માનવું. આપશ્રીનો આશય શું હશે! વલી તત્પ્રસંગને લીધે સેવાનું સ્વરૂપ શું, સેવામાં અધિકારી કોણ ઇત્યાદિ સંશયો નિજ જનોને થતાં જોઈ આપશ્રી એ સર્વ સંશયોનું નિવારણ કરવાને સ્વસિદ્ધાન્તનો સાર આ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં સંક્ષેપથી પ્રકટ કરે છે. આપશ્રીનું નિજમત[1] શું છે તે આ નિજનામથી પ્રસિદ્ધ સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રન્થમાં નિરૂપણ કરીને નિજજનોની ઉપર જણાવેલી શંકાઓનું સમાધાન કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ નિજજનોએ શું કરવું તેનો પણ બોધ આ પ્રકરણ ગ્રન્થમાં કરી દે છે.

આ ગ્રન્થનો અર્થ નિજજનોથી સમજી શકાતો નથી એ જોઈને શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ ગ્રન્થની વિવૃતિ કરે છે, વિવૃતિના આરંભમાં આપશ્રી આ ગ્રન્થમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવું મંગલાચરણ શિષ્યશિક્ષાર્થ કરે છે.

પ્રણમું પિતૃપાદાબ્જપરાગ અનુરાગથી.
કૃપાએ કરુ ઉજ્જ્વલ તદ્વાક્મુક્તાફલાવલી.

અત્ર અનુરાગથી પ્રેમથી પ્રણામ કરું છું એમ કહીને આ ગ્રન્થના અર્થના જ્ઞાનમાં એ પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ જ સર્વ વિઘ્નોનો નાશક છે એમ સૂચવ્યું છે. અંગીકૃત જીવોને આચાર્યશ્રીના વાક્યોનું તાત્પર્ય નહિ સ્ફુરવું એ વિઘ્ન છે અને તે વિઘ્નનો નાશ આચાર્યશ્રીને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ

---

[1] પૂર્ણવેત્તા યોગી શ્રીગોપેશ્વરજી આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં આચાર્યશ્રીએ આધિભૌતિક મતનું નિરૂપણ કર્યું છે, નિબન્ધમાં આધ્યાત્મિક મતનું, અને શ્રીસુબોધિનીજીમાં આધિદૈવિક મતનું, જ્યારે ષોડશગ્રન્થમાં સ્વમત દર્શાવ્યું છે, અને તેજ નિર્ગુણ મુખ્ય છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી ષોડશગ્રન્થમાં જ આચાર્યશ્રીનું નિજમત છે. આ ગ્રન્થના આરંભ અને અન્ત જોતાં આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે. જુઓ રશ્મિ ૨-૩-૪૩. आभास एव च, ब्रह्मसूत्र.

કરવાથી થાય છે. આ કારણથી આ પ્રણામાત્મક મંગલાચરણ અર્થાવબોધમાં પણ વિઘ્નવિઘાતક હોવાથી પ્રકૃતોપયોગી છે એમ **સૂચન** થાય છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ વિવૃતિ આચાર્યશ્રીની કૃપાથી અથવા નિજ જનો ઉપર પોતાની કૃપાથી કરે છે.

હવે મૂલનું વિવરણ. આચાર્યશ્રીએ 'હરિને નમીને કહું છું' એમ મંગલાચરણમાં ગ્રન્થકરણની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ગ્રન્થના આરંભમાં આ ગ્રન્થનો વિષય શું છે, અધિકારી કોણ છે, સંબન્ધ શો છે અને પ્રયોજન શું છે એ જણાવવું જોઈએ; તે યદ્યપિ આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું નથી તોપણ એ ચારે અનુબન્ધ અહિ આ પ્રકારે સ્પષ્ટ થાય છે. '**स्वसिद्धान्त विनिश्चय**' એ પદથી સ્વસિદ્ધાન્ત એ આ ગ્રન્થનો વિષય છે; અને સિદ્ધાન્તના વિશેષણ સ્વશબ્દથી શ્રીમદાચાર્યચરણાનુરક્ત આપશ્રીના સિદ્ધાન્તનો જિજ્ઞાસુ એ ગ્રન્થનો અધિકારી તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયના કથનથી પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદક એ સંબન્ધનું પણ સૂચન થાય છે. આ ગ્રન્થમાં સિદ્ધાન્ત એ પ્રતિપાદ્ય અને આ ગ્રન્થ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રતિપાદક છે, નિરૂપણ કરવાવાલો છે, તેથી તેજ અત્ર સંબન્ધ છે. આ ગ્રન્થનું પ્રયોજન જે અત્ર અસ્ફુટ છે, અને અહિ અવશિષ્ટ રહ્યું, તે પણ આ ગ્રન્થના ઉપસંહાર વાક્યમાં આ ગ્રન્થના જ્ઞાનથી પુરુષ સર્વ સંશયથી મુક્ત થશે' એ ઉપસંહાર વાક્યથી કહેવાશે. આ પ્રકારે ચારે અનુબન્ધ અત્ર સ્પષ્ટ હોવાથી, તે સર્વ ધ્યાનમાં લઈ શ્રીમત્પ્રભુચરણ પ્રતિજ્ઞાવાક્યનો જ ઉપન્યાસ કરી વ્યાખ્યાન આરંભે છે.

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ।

શબ્દાર્થ—હરિને નમન કરીને સ્વસિદ્ધાન્તનો વિશેષ નિશ્ચય હું કહું છું. અર્થાત્ હરિને નમન કરીને આચાર્યશ્રી સ્વસિદ્ધાન્તના નિષ્કર્ષની પ્રતિજ્ઞા અત્ર કરે છે.

'**मायिकं सगुणं**' એ આગલા શ્લોકમાં કહેલા બહુ પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોને લઇને શાસ્ત્રાર્થમાં સંદેહ થતાં તેનો નિરાસ કરવાને સ્વસિદ્ધાન્તરૂપ શાસ્ત્રાર્થ નિશ્ચય કહું છું. શાસ્ત્ર એટલે વેદ, પૂર્વ અને ઉત્તરકાંડ બન્ને, અથવા તેના અર્થનો નિર્ણય કરનારા વેદાન્ત. આ કાંડદ્વયાત્મક વેદ અથવા તદર્થનિશ્ચાયક વેદાન્તોના અર્થમાં–પ્રયોજનમાં–તાત્પર્યમાં–તદ્વિષયક સંદેહ થતા તેનો નિરાસ કરવાને આચાર્યશ્રી શાસ્ત્રાર્થ નિશ્ચય કહે છે. વેદાર્થના નિશ્ચયરૂપ જ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે કે નહિ એમ સંદેહ થાય તો તેનો પણ નિરાસ આચાર્યશ્રી આ ગ્રન્થમાં કરીને સિદ્ધ કરે છે કે વેદાર્થના નિશ્ચયરૂપ જ સ્વસિદ્ધાન્ત છે. સ્વસિદ્ધાન્ત તેજ વેદપ્રતિપાદિત છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધના દ્વિતીય અધ્યાયના ૩૪ માં શ્લોકમાં આનુંજ સમર્થન છે. ત્યાં એમ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ ભગવાન્ બ્રહ્માજીએ વેદનું ત્રણવાર અન્વીક્ષણ–પર્યાલોચન–કર્યું અને ત્યાર પછી નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભુમાં રતિ–પ્રેમ–સિદ્ધ થવો એજ જીવનું કર્તવ્ય છે. તેમજ એકાદશ સ્કન્ધના ભગવાન્ અને ઉદ્ધવના સંવાદથી પણ તાત્પર્ય એજ ફલિત થાય છે કે પ્રભુમાં ભક્તિ સિદ્ધ થવી એજ જીવનું કર્તવ્ય છે. જે સર્વતઃ નિરપેક્ષ છે, જેણે પ્રભુમાં ચિત્ત અર્પણ કરેલું છે, અને પ્રભુ જેના આત્મા છે તેવાને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષયાત્માઓને નથી. અર્થાત્ આત્યન્તિક સુખની પ્રાપ્તિ ભગવદ્ભક્તિથી જ થાય છે. અને 'આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે' એ શ્રુતિથી વેદનું તાત્પર્ય બ્રહ્મવાદમાં જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મવાદપૂર્વક ભક્તિ એ વેદ અને તત્ફલરૂપ શ્રીમદ્‌ભાગવતનો તાત્પર્યવિષય છે એમ ઉપર જણાવેલા વાક્યોથી જણાય છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે આચાર્યશ્રીએ જે સિદ્ધાન્તનું અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છે તે વેદાર્થના નિષ્કર્ષરૂપ છે. વેદનું શુદ્ધ તાત્પર્ય જ આચાર્યશ્રીએ આ ગ્રન્થમાં દર્શાવ્યું છે.

થાંવબોધમાં પણ વિઘ્નવિઘાત
ુ આ વિવૃતિ આચાર્યશ્રીની

એમ મંગલાચરણમાં ગ્રન્થ
શું છે, અધિકારી કોણ છે,
યદ્યપિ આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ
સ્પષ્ટ થાય છે. 'स्वसिद्धान्त
ે સિદ્ધાન્તના વિશેષણ સ્વ
એ ગ્રન્થનો અધિકારી તરીકે
ધનું પણ સૂચન થાય છે,
ો પ્રતિપાદક છે, નિરૂપણ
જે અત્ર અસ્ફુટ છે, અને
ગ્રન્થના જ્ઞાનથી પુરુષ સર્વ
ચારે અનુબન્ધ અત્ર સ્પષ્ટ
ઉપન્યાસ કરી વ્યાખ્યાન

ેશ્ચય હું કહું છું. અર્થાત્
ાતિજ્ઞા અત્ર કરે છે.

ાદ્ધ સિદ્ધાન્તોને લઇને શા
શ્ચય કહું છું. શાસ્ત્ર એટલે
વેદાન્ત. આ કાંડદ્વયાત્મક
-તદ્વિષયક સંદેહ થતા તેનો
ારૂપ જ આચાર્યશ્રીનો સિ
. આ ગ્રન્થમાં કરીને સિદ્ધ
વેદપ્રતિપાદિત છે. શ્રીમ
આનુંજ સમર્થન છે. ત્યાં
પર્યાલોચન-કર્યું અને ત્યાર
ેવ્ય છે. તેમજ એકાદશ
થાય છે કે પ્રભુમાં ભક્તિ
ાભુમાં ચિત્ત અર્પણ કરેલું
તે વિષયાત્માઓને નથી.
ા સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે'
ાર્થાત્ બ્રહ્મવાદપૂર્વક ભક્તિ
ાપર જણાવેલા વાક્યોથી
ન્તનું અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું
આ ગ્રન્થમાં દર્શાવ્યું છે.

આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાવાક્યના વ્યાખ્યાનથી આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત વેદના અર્થના નિષ્કર્ષરૂપ છે એમ ઉપદેશતા પ્રથમ સાધનનો નિષ્કર્ષ બોધે છે.

कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—કૃષ્ણસેવા સદા કરવી, માનસી સેવા એ પરા છે.

કૃષ્ણ સેવા સદા કરવી. '**कृषिर्भूवाचकः**' '**पापकर्षणः**' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કૃષ્ણપદ પર બ્રહ્મના નામ તરીકે ઉપદેશ્યું છે. અને આનન્દમયાધિકરણમાં '**ब्रह्मविदाप्नोति परम्**' એ શ્રુતિથી પર-પુરુષોત્તમ જ ભૂમવિદ્યામાં ઉપદિષ્ટ નિત્યસુખરૂપ અને નિરવધિસુખરૂપ ફલરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. માટે કૃષ્ણ એ ફલાત્મક ભગવાન્‌નું નામ છે. અહિ મૂલમાં કૃષ્ણની સેવા કરવી એમ કહ્યું છે. તેથી ફલાત્મક નિરવધિ નિરુપાધિ આનન્દમય કૃષ્ણની સેવા જ એ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. કૃષ્ણસેવાજ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે. સેવા એ જ પુરુષાર્થ, મુખ્ય સેવા જ છે, અન્યના શેષ તરીકે નહિ, પણ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ કૃષ્ણની જ સેવા છે. એ જ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. '**सालोक्य**' એ વાક્યમાં કહેલી ભક્તિરૂપ જ આ સેવા છે. ત્યાં એમ જણાવ્યું છે ભક્તો સાલોક્ય સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચતુર્વિધ મુક્તિપણ પ્રભુ દાન કરે તો પણ ગ્રહણ કરતા નથી. તેમને તો માત્ર પ્રભુની સેવા જ જોઈએ છે. આ પ્રકારની સેવા તે જ આત્યન્તિક ભક્તિયોગ છે. આથી કૃષ્ણની આત્યન્તિક ભક્તિરૂપ સેવા જ આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. આચાર્યશ્રીએ ભક્તિ શબ્દને સ્થાને સેવાશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, કારણ કે સેવા એ સેવકનો ધર્મ છે. સેવકે પોતાનો ધર્મ-સેવા પાલવો જ જોઈએ. આ કથનથી અશેષ જીવોનું સહજ દાસત્વ જણાવ્યું છે. અત્ર જીવો દેહવાલા જ સમજવા. જીવોના દેહ પણ '**सर्वयोनिषु**' એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે ભગવજ્જન્ય હોવાથી તત્પોષ્ય છે. જીવોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા પ્રભુ છે અને તેથી પોષવાવાળા પણ તેજ છે. આથી જીવમાત્ર ભગવાનના સહજ દાસ છે, ગર્ભથીજ પ્રભુના દાસ છે અને તેથી તેમનો મુખ્ય ધર્મ પ્રભુસેવા જ છે, આસુરોની જે અધોગતિ થાય છે તે પણ દાસધર્મના અપાલનને લીધે છે. અને તેજ વાત '**आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि**' એ વાક્યમાં તે લોકોને મૂઢ કહીને જણાવી છે. '**देवोऽसुरो मनुष्यो वा**' એ વાક્યમાં પ્રહ્લાદજીએ દેવ અસુર, મનુષ્ય-સર્વ જીવમાત્રનો અધિકાર ભજનમાં છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી સર્વ ચેતન જીવમાત્ર દેવ-અસુર-મનુષ્ય-સર્વ પ્રભુના જ દાસ છે એમ માનવામાં કોઇપણ પ્રકારે બાધ નથી, અને તેઓનો મુખ્ય ધર્મ પ્રભુની સેવા જ છે. અશેષ જીવ ભગવાનના સહજ દાસ છે, ગર્ભદાસ છે, પ્રભુસેવા એ જ એમનો મુખ્ય ધર્મ છે. પ્રભુસેવા સદા સર્વદા કરવાની છે. પ્રભુસેવામાં કાલનો પરિચ્છેદ નથી. વૈદિક કર્મ અમુક સમયે જ થઈ શકે. તેથી કાલનો પરિચ્છેદ છે-કાલનું ત્યાં બંધન છે, જ્યારે ભગવત્સેવામાં કાલનું કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નથી. પ્રભુસેવા તો સદા હમેશાં જ કરવાની છે. કૃષ્ણસેવા કરવી જ જોઇએ એમ કહીને આચાર્યશ્રી એમ પણ બોધે છે કે ભગવત્સેવા નહિ કરનાર જીવ પ્રત્યવાયી થાય છે. ભગવત્સેવા નહિ કરનાર જીવ ભક્તિમાર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવીને પ્રભુસેવા ન કરે તો પ્રત્યવાય-પાતક-લાગે અને પરિણામે તેમાંથી ચ્યુત થવાય. તાત્પર્ય કે ભગવાનનો દાસ છું એમ અનુસંધાન કરીને અને પ્રભુસેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ છે, અને દાસ તરીકે એ જ પોતાનો આવશ્યક ધર્મ છે એ ધ્યાનમાં લઈ-સર્વકાલમાં ભગવત્સેવા જ કરવી એ જ સાધનનો નિષ્કર્ષ છે.

તાત્પર્ય કે જીવમાત્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય ભગવત્સેવા જ છે.

સેવ્યનો સંતોષ સંપાદન કરતી પૂર્વોક્ત પ્રકારની કાયાદિના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા એજ સેવા કહી શકાય, જેમકે રાજસેવા, ગુરુસેવા. આ પ્રકારની સેવા સર્વદા કરવી એમ કહેતા તો અશક્ય ઉપદેશ

જેવું થઈ જાય. કારણ કે સર્વદા આવી સેવા થઈ શકવી જ દુર્લભ છે. તો પછી સેવા એટલે શું સમજવું ? સેવા એક જ પ્રકારની છે કે એમાં પણ કાંઈ પ્રકારભેદ છે ? આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશેલી સેવા કાંઈ અશક્ય ઉપદેશરૂપ નથી. આ સેવા બે પ્રકારની છે. એક ફલરૂપ અને બીજી સાધનરૂપ. તેમાં માનસી એ ફલરૂપ છે, પરા છે. આ સેવા શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીઓએ પ્રભુની કરેલી છે. એજ વાત તત્પ્રાણનાથ પ્રભુએ **'ता नाविदन्'** એ વાક્યમાં કહી છે. આ સેવા કાયાથી મનથી અને વાણી વગેરે ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે. તેમાં પણ બાહ્ય સેવા અને આન્તરસેવા એમ બે ભેદ એમાં મુખ્ય છે. એ બેમાં આન્તર સેવા તે માનસી સેવા છે, અને બાહ્ય સેવાના ફલ તરીકે છે. બાહ્ય સેવા એ સાધન તરીકે છે. આ બન્ને સેવા અવાન્તર ફલરૂપ છે, તથા સર્વદા કરવાની છે એ વાતં વ્યાસસૂત્રના ચતુર્થ ફલાધ્યાયના પ્રથમપાદના **'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्'** એ પ્રથમ સૂત્રના પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે સિદ્ધ કરી છે. ત્યાં **'द्रष्टव्यः'** દર્શન કરવું જોઈએ' એ પદથી શ્રવણાદિનું ફલરૂપ દર્શન છે એમ પ્રથમ કહીને **'श्रोतव्यः'** 'શ્રવણ કરવું જોઇએ' એ વગેરે પદોથી તેમને દર્શનના સાધન તરીકે પછી કહેલા હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગમાં આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ અવાન્તર–ગૌણ–ફલરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે. પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમાં આ પરોક્ષજ્ઞાન પણ પરમ ફલરૂપ જ્ઞાનનું સજાતીય હોવાથી ફલમધ્યપાતી જ છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. માટે જ સૂત્રકારે પણ ફલપ્રકરણમાં સાધનનો વિચાર કર્યો છે એમ કહ્યું છે, અને તેના અસકૃત્ ઉપદેશનું કથન કર્યું છે. માનસી સેવાજ મુખ્ય છે એ વાત સાધનાધ્યાયના **'सहकार्यन्तराधिकरण'**માં સિદ્ધ છે. શ્રુતિમાં કાયિક વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારના સાધનનું વિધાન છે. તેમાં માનસ એ મુખ્ય છે. 'મનથી જ એ પ્રાપ્ત કરવું' એ શ્રુતિમાં પણ માનસિક સાધનની મુખ્યતા દર્શાવી છે. આ માનસિક સાધન પણ પ્રભુમાં સ્નેહનો ઉદય થતાં સુધીજ વિહિત સાધન તરીકે કરવાનું છે. સ્નેહનો ઉદય થયા પછી તો સ્વતઃ જ તત્સંભવ છે એમ ત્યાં અધિકરણમાં નિર્ણય કર્યો છે.. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો તેની જે પરાકાષ્ઠા છે તે અત્ર ઉપર શ્રીવ્રજસીમન્તિનીઓની કરેલી સેવાથી નિર્દેશી છે. પ્રભુને પણ આથી કોઈ અન્ય પ્રકાર અભિપ્રેત નથી. જો તેમ હોત તો ભગવાન્ **'अथैतत्परमं गुह्यम्'** 'હવે હું તને પરમ ગુહ્ય' એ સ્થલે 'સુગોપ્ય કહીશ' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને આનો આજ પ્રકાર સુગોપ્ય તરીકે ન કહેત. માટે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજીની સેવા પરાકાષ્ઠારૂપ છે, માનસી, આન્તર, ફલરૂપ પણ તેજ છે. સાધનસેવા તથા ફલસેવા સદૈવ કરવાની છે. સાધનરૂપ સેવાની વારંવાર આવૃત્તિથી સદા કરવાપણું સિદ્ધ થાય છે, અને માનસી સેવાની સદા કર્તવ્યતા પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન–સતત પ્રવાહ વેગે વહેતી મનોગતિથી સૂચવાય છે. મનની પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન ગતિ બાહ્ય–સાધન–સેવા વારંવાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય કે આચાર્યશ્રીએ સદા સર્વદા પ્રભુની સેવાજ કરવી એમ જે ઉપદેશ કર્યો તે કાંઈ અશક્ય ઉપદેશ નથી. ૧

આ જ સેવાનું સ્વરૂપ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે.

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—મનનું પ્રભુમાં પ્રવણ થવું એ જ સેવા અને એની સિદ્ધિને માટે તનુજા વિત્તજા સેવા છે. તેમ કરવાથી સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મનો બોધ થાય છે.

અહિ મૂલમાં માનસી સેવાનું સ્વરૂપ **'चेतस्तत्प्रवणम्'** એ શબ્દોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, પ્રવણ શબ્દનો રૂઢ અર્થ અમરકોશમાં ક્રમનિમ્ન ઊર્વી, પ્રહ્વ અને ચતુષ્પથ એમ કર્યો છે

અને અનેકાર્થકોશમાં
મય તરીકે કહ્યું છે.
આ પ્રકારે તે કૃષ્ણમાં
ક્રમેક્રમે ભગવાન્માં એ
પ્રાપ્ત કરેલું મન થવું
પામે છે તેમ, કોઈ
થયલું, પછી ભગવાન
અને સેવાની પરાકાષ્ઠા
મળે છે. ભક્તિવર્ધિની
આસક્તિ અને વ્યસન
તરફ કાંઇક નમ્ર થાય
તાન થાય છે. આ
પ્રભુ વિના અન્ય કાં
ચેતસનું, મનનું પ્રભુમ
આ પ્રકારે સા
આ પ્રકારે સમજાય
વ્યાપાર–વિના કેવલ
જ્ઞાનમાર્ગમાં નિત્ય નૈ
જ શ્રવણ મનન નિ
કેવલ ઉપાસનાત્મક
ગીતાવાક્યમાં કહેલા
એકાદશ સ્કન્ધમાં '
ધર્મોથી હે ઉદ્ધવ અ
કહેલી રીતે કરાયલી
તે નવધા ભક્તિ સા
પૈસો આપીને જો સે
વાન્માં પ્રવણ થ
ઋત્વિજના યાગની
યાગમાં–યજ્ઞમાં તો
વરણ વગેરે કરવા
ભગવાને ઉપદેશ્યું
ઉપદેશેલી રીતે જ
માનસી સેવાનું જન
પર્યવસાન પામે છે.
માનસી સેવા સિદ્ધ
વ્રજસ્થ ભક્તોની મ
'विशिष्टरूपं वेदार्थे'
રના વિવરણમાં ઓ
યુજ્ય કામનાથી સે

ા છે. તો પછી સેવા એટલે
ભેદ છે? આચાર્યશ્રીએ ઉપ
। છે. એક ફલરૂપ અને બીજ
વ્રજસીમન્તિનીજીઓએ પ્રભુન
માં કહી છે. આ સેવા કાયાથી
સેવા અને આન્તરસેવા એ
સેવા છે, અને બાહ્ય સેવા
ા અવાન્તર ફલરૂપ છે, તથ
.પાદના '**आवृत्तिरसकृदुपदेशात्**
છે. ત્યાં '**द्रष्टव्यः**' દર્શન કર
કહીને '**श्रोतव्यः**' 'શ્રવણ કર
કહેલા હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગમ
ાવ્યું છે. પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમ
મધ્યપાતી જ છે એમ શ્રુતિ
ત્રેચાર કર્યો છે એમ કહ્યું છે
ય છે એ વાત સાધનાધ્યાયન
ને માનસિક એમ ત્રણ પ્રક
એ પ્રાપ્ત કરવું' એ શ્રુતિમ
ાન પણ પ્રભુમાં સ્નેહનો ઉદ
। પછી તો સ્વતઃ જ તત્સંભવ
ી જે પરાકાષ્ઠા છે તે અન
ુને પણ આથી કોઈ અન્ય
ह्यम्' 'હવે હું તને પરમ ગુહ
ાર સુગોપ્ય તરીકે ન કહેત
ાન્તર, ફલરૂપ પણ તેજ છે
ની વારંવાર આવૃત્તિથી સદ
ભુમાં અવિચ્છિન્ન-સતત પ્રવાહ
ાતિ બાહ્ય-સાધન-સેવા વાર
। પ્રભુની સેવાજ કરવી એમ

ે.

: ॥

એની સિદ્ધિને માટે તનુજા
ને બ્રહ્મનો બોધ થાય છે.
ાબ્દોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે,
ને ચતુષ્પથ એમ કર્યો છે

અને અનેકાર્થકોશમાં ક્ષણ, પ્રહ્વ, ક્રમનિમ્ન અને ચતુષ્પથ એમ કર્યો છે. મનને વેદમાં અન્નમય તરીકે કહ્યું છે. અને અન્ન એ પૃથ્વીરૂપ હોવાથી, મન પાર્થિવ અને પૃથ્વીપોષિત છે. આ પ્રકારે તે કૃષ્ણમાં પૂર્વ પ્રહ્વ–કાંઈક નમ્ર થયલું અને પછી તદાયત્ત તદધીન થયલું, અને ક્રમેક્રમે ભગવાન્‌માં એકતાન થયલું અને '**ता नाविदन्**' એ વાક્યમાં દર્શાવેલા પ્રકારની ગંભીરતા પ્રાપ્ત કરેલું મન થવું એજ માનસી સેવાનું સ્વરૂપ છે. સમાધિમાં મન જેમ ભગવાન્‌માં લય પામે છે તેમ, કોઈ પણ પ્રકારની અન્ય વૃત્તિવાળું નહિ. અહિ મનને પ્રથમ કાંઈક નમ્ર થયલું, પછી ભગવાન્‌ને અધીન થયલું અને પછી ભગવાન્‌માં એકતાન ગંભીર થયલું વર્ણવ્યું અને સેવાની પરાકાષ્ઠા તેમાં જ છે એ વાતને આચાર્યશ્રીના અન્ય ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. ભક્તિવર્ધિનીમાં બીજનાં દૃઢ થવાના પ્રકાર નિરૂપણ કરતાં આચાર્યશ્રી સ્વયં પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમ દર્શાવે છે. તેજ પ્રકારે અહિ પણ મન પ્રથમ પ્રભુ તરફ કાંઈક નમ્ર થાય છે, વળે છે, પછી પ્રભુમાં વશ થાય છે, અને વશ થતાં પ્રભુમાં એકતાન થાય છે. આ પ્રકારે મન જ્યારે સર્વ વૃત્તિથી રહિત થઈ પ્રભુમાં એકતાન થઈ જાય, પ્રભુ વિના અન્ય કાંઈ પણ સ્ફુરે નહિ ત્યારે માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ શકે. આ પ્રકારે ચેતસનું, મનનું પ્રભુમાં પ્રવણ થવું પરોવાઈ જવું તેનું જ નામ માનસી સેવા છે.

આ પ્રકારે સાધ્યરૂપ માનસી સેવાનું નિરૂપણ થયું. સાધનરૂપ તનુવિત્તજા સેવાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે સમજાય છે. પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયના હલન ચલન–વ્યાપાર–વિના કેવલ દેહથી સેવા થઈ શકતી નથી. તેથી ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા થતાં જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મથી સહકૃત શ્રવણાદિ ત્રય પૂર્વ પ્રથમ સાધનરૂપ છે, અને તે જ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન તત્પરિપાક દશામાં વિદ્વદ્દશામાં પ્રવ્રાજસહકૃત વૈરાગ્યસહકૃત કેવલ ઉપાસનાત્મક થતું જ્ઞાનરૂપ–સાધન છે, તેમ ભક્તિમાર્ગમાં '**एतान्यपि तु कर्माणि**' એ ગીતાવાક્યમાં કહેલા સંગરાહિત્યથી સહકૃત શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ સાધનરૂપ છે, તે પણ એકાદશ સ્કન્ધમાં 'મારી ભક્તિનું પરમ કારણ તને પાછું કહીશ' એમ આરંભીને 'આમ ધર્મોથી હે ઉદ્ધવ આત્મનિવેદન કરનાર મનુષ્યોની મારામાં ભક્તિ થાય છે' એમ અન્તમાં કહેલી રીતે કરાયલી નવધા શ્રવણાદિ ભક્તિ સાધન છે, અને તત્પાકદશામાં સ્નેહથી કરાયલી તે નવધા ભક્તિ સાધન છે. આ પ્રકારની સેવા જો વિત્ત–દ્રવ્ય–વેતન તરીકે આપીને કરાવાય, પૈસો આપીને જો સેવા કરાવાય, તો એ સેવા ચિત્તને રાજસ કરે છે અને તેથી ચિત્તનું ભગવાન્‌માં પ્રવણ થતું નથી, તેમજ જો દ્રવ્ય વેતન તરીકે લઈને સેવા કરવામાં આવે તો ઋત્વિજના યાગની માફક તે સેવા કરનારનું પોતાને ભગવત્પ્રવણરૂપ ફલ સાધતી નથી. યાગમાં–યજ્ઞમાં તો દ્રવ્ય આપનાર યજમાનને યજ્ઞ ફલ આપે છે, કારણ કે ઋત્વિગ્‌ને દક્ષિણા વરણ વગેરે કરવાનું વિધાન છે. પરન્તુ ભક્તિમાર્ગમાં દ્રવ્ય આપીને ફલ પ્રાપ્ત થાય એમ ભગવાને ઉપદેશ્યું નથી. માટે દ્રવ્ય આપીને કે લઇને સેવા થઈ શકે નહિ. સેવા તો પ્રભુએ ઉપદેશેલી રીતે જ થઈ શકે. ભગવદુપદિષ્ટ પ્રકારે સેવા થાય ત્યારે જ તનુવિત્તજ સાધનરૂપ માનસી સેવાનું જનન કરતી, તે સેવા જ પછીથી વ્રજસ્થ ભગવદીયોની માફક ફલરૂપતામાં પર્યવસાન પામે છે. અર્થાત્ તનુવિત્તજા સેવા કરતાં કરતાં માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે, અને માનસી સેવા સિદ્ધ થયા પછી પણ કરાતી તનુવિત્તજા સેવા પણ સાક્ષાત્ ફલરૂપ છે એમ વ્રજસ્થ ભક્તોની માફક અનુભવી શકાય છે. આજ વિષયનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રીએ નિબન્ધમાં '**विशिष्टरूपं वेदार्थं**'થી આરંભી '**एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तम्**' એમ અન્ત પર્યન્ત કારિકા અને તે ઉપરના વિવરણમાં બોધી છે. આચાર્યશ્રીએ નિબન્ધના પ્રથમ પ્રકરણના આરંભમાં 'કૃષ્ણની સાયુજ્ય કામનાથી સેવા કરવી,' એમ જે કહ્યું છે તે મુખ્ય અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું નથી.

આજ કારણથી આપશ્રીએ સર્વનિર્ણયમાં 'સ્વતંત્ર શુદ્ધ ભક્તિ તો દુર્લભ છે તેથી તેનું કથન કરતા નથી' એમ કહ્યું છે. માટે અત્ર કાંઈ દોષ નથી. અર્થાત્ વિત્ત–દ્રવ્ય–આપીને અન્ય પુરુષદ્વારા કરાવેલી, સેવા અને દ્રવ્ય લઇને સેવા કરનાર પુરુષ–એ બન્ને ફલ સાધક નથી. સેવા ફલસાધક ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે ભગવદર્થં–પ્રભુનેજ–નિરુપાધિ–કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિના સ્વસર્વસ્વનું નિવેદન કરીને, તે પ્રભુમાં જ જ્યારે સ્વદેહનો વિનિયોગ થતાં પ્રેમ જ્યારે થાય ત્યારે સેવા સિદ્ધ થઈ એમ કહી શકાય.

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારે સેવા કરનાર આવા પુરુષને અવાન્તર ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અહિ શ્રીમત્પ્રભુચરણે વિવૃતિમાં **'एतादृश'** શબ્દ ધર્યો છે તેનું આ તાત્પર્ય છે. આધુનિક લોકો તેવા અધિકાર વિના માર્ગ પ્રવર્તક આચાર્યશ્રીના ઉપદિષ્ટ પ્રકારથી જે સેવાદિથી કરે છે, તે તો ભક્તિહંસમાં કહેલા પ્રકારે ઉપકારક છે. જેમ વિધિ નહિ જાણતો બાલક પિતા વગેરેની શિક્ષાથી સંધ્યાવન્દન વગેરે કરે છે, તે પ્રત્યવાયનો પરિહાર કરીને કર્મમાર્ગીય ફલમાં ઉપકારી થાય છે, તેમ આવા પુરુષની સેવા ભક્તિમાર્ગીય ફલ સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. 'કલ્યાણકૃત કોઈ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી' એ શ્રીમુખના વાક્યપ્રમાણે પરંપરાથી એની સેવા ઉપકારક થાય છે, સાક્ષાત્ નહિ. માટે સત્પુરુષોએ ઉપદિષ્ટ પ્રકારથી–શાસ્ત્રાર્થ સમજીને સેવા કરવી જોઇએ. એ પ્રકારે સેવા કરનારને અવાન્તર ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અવાન્તર ફલ તો અ**'सहकार्यन्**સ્તાત્મક સંસારની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધન એ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસાર અહન્તામમરના સાધનનુપ્રપંચાત્મક નથી, પ્રપંચ તો બ્રહ્માત્મક છે. અહન્તામમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિથી પણ માનસિકૃત્તિ થાય છે. ઇષ્ટપ્રાપ્તિ બ્રહ્મબોધથી થાય છે. સ્વ આત્મામાં અને પ્રપંચમાં અક્ષર થતાં સુધીજ ન થવું તેજ બ્રહ્મબોધન છે. ભગવત્સેવામાં જેનું ચિત્ત અભિનિવિષ્ટ થયલું છે, છે એમ ત્ય'પ્રભુસેવામાં લાગેલું છે, તેને આ ઇષ્ટપ્રાપ્તિરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન અને અનિષ્ટનિવૃત્તિરૂપ સંસાર ઉપર શ્રીઃ અભિલાષા નથી તો પણ તે સેવાના વસ્તુસ્વભાવથી જ થાય છે. 'પ્રભુમાં સ્નેહથી પ્રકાર અ'રાગનો નાશ થાય છે, પ્રભુમાં આસક્તિ થવાથી ગૃહમાં અરુચિ થાય છે, અને ગૃહમાં એ ત પદાર્થો અને સંબન્ધીઓમાં બાધકત્વ અને અનાત્મત્વ ભાસે છે. જ્યારે કૃષ્ણ વ્યસન થાય ત્યારે ત્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન સિદ્ધ થતાં કૃતાર્થ થવાય છે' એ પ્રકારે પ્રભુમાં વ્યસન સિદ્ધ થયા પછી ભક્તિવૃદ્ધિવાલાને સંસારનિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધ આપોઆપજ થાય છે. આ પ્રકારે ક્રિયમાણ બાહ્ય અને આન્તર સેવા વ્યસનરૂપ થઇને ત્યાર પછી પરમ ફલ સિદ્ધ કરે છે એમ અધિકારીનો નિશ્ચય કરાવવાને અત્ર અવાન્તર ફલ કહ્યું છે. ૨.

આ સંપન્ન થતાં દુઃખની નિવૃત્તિ થતી જોઇને ઉક્તવિધ જ્ઞાનને જ માનસીની કાષ્ઠા કોઈ માને તો ભક્તિમાર્ગીય ફલ ન થાય, તેથી આવી ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત કરવાને માટે ફલનિષ્કર્ષ કહેવાને પ્રથમ અવાન્તર પ્રમેય ૯ શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરે છે. તનુવિત્તજા સેવા થતાં થતાં માનસી સિદ્ધ થાય, અને તે થાય એટલે સેવાના સહજ સ્વભાવથી તે સેવા કરનારને અહન્તામમતાની નિવૃત્તિ અને આત્મામાં વા પ્રપંચમાં અક્ષર બ્રહ્મની સ્ફૂર્તિ થાય. આવી જ્ઞાનની સ્ફૂર્તિમાં જો માનસી સેવાનું પર્યવસાન માની લે તો ભક્તિમાર્ગીય ફલ ન થાય; તેથી અવાન્તર પ્રમેયનું સ્વરૂપ પ્રથમ આચાર્યશ્રી નિરૂપણ કરે છે.

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ।
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ—પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ છે, તેમ બૃહત્ અક્ષરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દક છે. અક્ષર

બ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે.
અને એક રૂપ તેનું
આ જીવસ્વરૂપ
કૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ તર
વ્યુત્પત્તિ આપીને તેવું
ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અ
કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ ભગ
ત્સંગલાલિત કૃષ્ણ પર
બ્રહ્મ કહ્યા છે. તેમ જ
કરે છે. તાત્પર્ય કે યશ
વિભૂતિરૂપ નથી. કૃ
બ્રહ્મત્વનો સૂચક છે. ય
ગોપવેશ યશોદોત્સંગલા
ન કહેવાઈ, પણ ગોપા
કહ્યો, પણ ગોપવેશ ત
તાર કૃષ્ણના અર્થમાં
સ્થિત મૂલસ્વરૂપ કૃષ
ગોપાલતાપનીય
અક્ષરબ્રહ્મને સચ્ચિદા
સચ્ચિદાનન્દત્વ–સમા
પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ છે એમ
અક્ષરબ્રહ્મમાં એ ત્રણે
નંદાત્મકતા કહેવામાં
ચિદંશ અને આનંદાંશ
હિત છે. અને પરમા
અક્ષરબ્રહ્મને સચ્ચિદા
બ્રહ્મનો આનંદ ગણિત
તાનંદ છે, અને પુરુષે
છે. આ પ્રકારે અક્ષ
રૂપના વિચારથી ઉભ
નંદ હોવાથી અક્ષર ર
કૃષ્ણસ્વરૂપના
પુરુષોત્તમ છે. અને
અક્ષરબ્રહ્મ એ
છે. એક સ્વરૂપે અક્ષ
ઉપાસ્ય થાય છે. સ
એકરૂપતાથી તેનુંજ
છે. વેદમાં આ અક્ષ

બ્રહ્મ ગણિતાન્દ છે. તે અક્ષર બ્રહ્મ દ્વિરૂપ છે. એક રૂપે તે સર્વ જગદ્રૂપ થાય છે, અને એક રૂપ તેનું તેથી વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ તે રૂપે તે જ્ઞાનીઓથી ઉપાસ્ય છે.

આ જીવસ્વરૂપ વા અક્ષરબ્રહ્મ કાંઈ પરબ્રહ્મ નથી. પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ છે. શાસ્ત્રમાં કૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ રીતે વર્ણવ્યા છે. '**कृषिर्भूवाचक**' એ શ્રુતિમાં કૃષ્ણનામની વ્યુત્પત્તિ આપીને તેનું સદાનન્દત્વ-પરબ્રહ્મત્વ બોધ્યું છે. '**गोपवेशमभ्राभम्**' '**गोपवेशो मे पुरुषः**' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અને '**कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्**' એવા સ્મૃતિવાક્યોમાં ગોપવેશ મેઘશ્યામ કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ ભગવાન્ કહ્યા છે. ઉપનિષદ્નું નામ પણ ગોપાલતાપિની છે. 'યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણ પર અક્ષરથી પણ પર છે.' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં યશોદોત્સંગ-લાલિત કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે. તેમ જ ગીતાજીમાં ક્ષર અને અક્ષરથી આપ અતીત છે એમ શ્રીમુખે જ આજ્ઞા કરે છે. તાત્પર્ય કે યશોદાનાં ઉત્સંગમાં લાલિત કૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે, એ કૃષ્ણ કાંઈ અન્ય વિભૂતિરૂપ નથી. કૃષ્ણ એ મૂલનામ છે, પરબ્રહ્મનું નામ છે. પ્રભુનો ગોપવેશ પણ પરબ્રહ્મત્વનો સૂચક છે. યદુવંશમા મુખ્યત્વથી સ્થિતિ એ પ્રભુનું અવતારકાર્ય છે. અર્થાત્ વ્રજસ્થિત ગોપવેશ યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણજ પરબ્રહ્મ છે. આજ કારણથી ઉપનિષદ્ પણ યાદવતાપિની ન કહેવાઈ, પણ ગોપાલતાપિની કહેવાઈ, અને આવિર્ભાવ પણ ત્યાં યદુવંશમુખ્ય તરીકે નહિ કહ્યો, પણ ગોપવેશ તરીકે, માટે આ કૃષ્ણ શબ્દ મૂલમાં આચાર્યશ્રીએ પ્રયોજ્યો છે તે અવતાર કૃષ્ણના અર્થમાં નથી, પણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ગોપવેશ મેઘશ્યામ યશોદોત્સંગલાલિત વ્રજસ્થિત મૂલસ્વરૂપ કૃષ્ણના અર્થમાં છે.

ગોપાલતાપનીય શ્રુતિમાં કૃષ્ણને સચ્ચિદાનન્દરૂપ કહ્યા છે, તેમજ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં અક્ષરબ્રહ્મને સચ્ચિદાનન્દ કહ્યું છે, માટે આ પ્રકારે કૃષ્ણ અને અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ-સચ્ચિદાનન્દત્વ-સમાન સ્વીકારીને એ બન્ને એક જ છે એમ માનવું નહિ, અક્ષર બ્રહ્મ જ પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ છે એમ માનવું નહિ. આ સત્ચિત્ અને આનન્દ એ ભગવદ્ધર્માત્મક છે. અને અક્ષરબ્રહ્મમાં એ ત્રણે પ્રકટ છે. જગત્ અક્ષરબ્રહ્માત્મક છે અને તેથી જગત્માં પણ સચ્ચિનંદાત્મકતા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં આટલો વિશેષ છે. જડમાં સદંશ પ્રકટ છે, જ્યારે ચિદંશ અને આનંદાંશ ગુપ્ત છે. જીવમાં સદંશ અને ચિદંશ પ્રકટ છે. જ્યારે આનંદાંશ તિરોહિત છે. અને પરમાત્મામાં એ ત્રણે સદંશ ચિદંશ ને આનંદાંશ પ્રકટ છે. અહીં મૂલશ્લોકમાં અક્ષરબ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદક કહ્યું છે. સચ્ચિદાનંદકમાં 'ક' પ્રત્યયથી એમ સૂચવ્યું છે, કે અક્ષર બ્રહ્મનો આનંદ ગણિત છે, જ્યારે પુરુષોતમનો આનંદ અગણિત છે. અર્થાત્ અક્ષર એ ગણિતાનંદ છે, અને પુરુષોત્તમ પૂર્ણાનંદ છે. આજ વાત તૈત્તિરીયમાં અને બૃહદારણ્યકમાં જણાવી છે. આ પ્રકારે અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ ઉભય સચ્ચિદાનંદ હોવા છતાં પણ, અને સ્વરૂપના વિચારથી ઉભય એક હોવા છતાં પણ, અક્ષર ગણિતાનંદ હોવાથી અને પુરુષોત્તમ પૂર્ણાનંદ હોવાથી અક્ષર અને પરબ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે.

કૃષ્ણસ્વરૂપના નિરૂપણથી પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ નિરૂપણ થએલુંજ છે, કારણ કે કૃષ્ણ એજ પુરુષોત્તમ છે. અને પરમ-પ્રાપ્ય ફલરૂપ પણ તેજ છે. અને મુખ્ય પ્રમેય પણ તેજ છે.

અક્ષરબ્રહ્મ એ ગૌણ પ્રમેય છે. અક્ષરબ્રહ્મ દ્વિરૂપ છે, એનું પ્રતિપાદન શ્રુતિઓમાં કરેલું છે. એક સ્વરૂપે અક્ષરબ્રહ્મ જગદ્રૂપે પ્રકટ થાય છે. અને બીજે રૂપે એજ અક્ષર જ્ઞાનીઓનું ઉપાસ્ય થાય છે. જ્ઞાનીઓને મોક્ષમાં લય પણ અક્ષરમાંજ થાય છે. અને શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન એકરૂપતાથી તેનુંજ કરેલું છે. ભક્ત લોકોના સંબંધમાં આજ અક્ષરબ્રહ્મ ભગવદ્ધામરૂપે સ્ફુરે છે. વેદમાં આ અક્ષર ભગવદ્ધામરૂપ છે, ભગવાનના ચરણરૂપ છે એમ ઘણે સ્થલે કહેલું છે.

અહીં ભિન્ન ધર્મથી અક્ષરબ્રહ્મના બે સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તો પણ આ બે સ્વરૂપ ભિન્ન નથી, તેમ આ પરસ્પર ભાસતા વિરુદ્ધધર્મ બાધક નથી. ઉભય પ્રકારના ધર્મ અક્ષરબ્રહ્મને વિષે શ્રુતિમાં જણાવેલા હોવાથી પ્રમાણસિદ્ધ છે. ભગવાન્‌નું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ વેદમાંજ 'તે હાલે છે, અને નથી હાલતા' ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિરૂપણ કરેલું છે. લોકમાં જે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે તે અલૌકિક ભગવાનના વિષયમાં અવિરુદ્ધ થઇને રહે છે. પરસ્પર સહજ વેરવાળા નાગ અને ગરુડ એ ભગવાનના સમીપમાં ભક્તભાવથી રહે છે. ભગવાન્‌નું વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ શ્રીમદાચાર્યજીએ બહુ સ્થલે સુનિપુણતાથી નિરૂપણ કરેલું છે. અને વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યના દર્શન કરી લેવા.

વિરોધના પરિહારને માટે સ્વસિદ્ધાંત કહેવાને પરમત નિરૂપણ કરે છે.

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—આ અક્ષરબ્રહ્મના પૂર્વરૂપમાં એટલે જગત્‌માં વાદીઓના બહુ પ્રકારના મત છે. કેટલાક એને માયિક માને છે. કેટલાક એને સગુણ માને છે. કેટલાક એને કાર્ય માને છે. કેટલાક એને સ્વતંત્ર માને છે એમ અનેક પ્રકારના મત ગજત્ વિષે પ્રચલિત છે. ૪

પ્રપંચરૂપે આવિર્ભાવ પામેલા અક્ષરબ્રહ્મ વિષે બહુમત પ્રચલિત છે. માયાવાદીઓ પ્રપંચને જગત્‌ને માયિક માને છે. તે લોકો એમ કહે છે, કે જગત્‌નું ઉપાદાન કારણ માયા છે, અને એનો કર્તા સગુણ ઇશ્વર છે. સાંખ્ય અને યોગીઓ આ જગત્‌ને ગુણનું કાર્ય માને છે. સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણની સમાન અવસ્થા એ સાંખ્ય લોકોની પ્રકૃતિ છે. અને એ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોના સામ્યમાં જ્યારે પુરુષની દૃષ્ટિથી ક્ષોભ થાય, ત્યારે આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય. અર્થાત્ જગત્ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય છે. એમ સાંખ્ય લોકો અને પાતંજલ દર્શનના અનુયાયિઓ માને છે. નૈયાયિક અને વૈશેષિક લોકો એમ માને છે, કે આ જગત્ પરમાણુમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે. જગત્ જેવો પદાર્થ પરમાણુમાં મૂલ ન હતો, પરંતુ અદૃષ્ટથી કે ઈશ્વરેચ્છાથી આ પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતાં એક પરમાણુ બીજા પરમાણુની જોડે જોડાઇને દ્વ્યણુક ત્ર્યણુક થતાં આ મોટું જગત્ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. મીમાંસક લોકો આ જગત્‌ને સ્વતંત્રજ માને છે. આવું જગત્ કદાપિ નહતું એમ તેઓ માનતા નથી. આ સિવાય બીજા પણ વેદબાહ્ય મત ઘણા છે, પરંતુ પ્રયોજન નહિ હોવાથી અહીં તેનું કથન કર્યું નથી. આ સર્વ મતો શ્રુતિના બલથી જ ખંડી શકાય એમ હોવાથી જુદી જુદી રીતે એનું ખંડન અત્ર આચાર્યશ્રી કરતા નથી. પરંતુ શ્રૌતમત નિરૂપણ કરીનેજ તે લોકોનું ખંડન આપશ્રી કરેછે. એ શ્રૌતમત તેજ આપશ્રીનો પોતાનો મત છે.

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ।

શબ્દાર્થ—તેજ અક્ષરબ્રહ્મ આ પ્રકારે જગદ્રૂપ થાય છે એમ શ્રુતિનું મત છે.

શ્રુતિમાંજ કહ્યું છે, કે તે આ જગદ્‌રૂપે થયા. આ સર્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે. એની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય બ્રહ્મમાંજ છે, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ બતાવેલું છે કે અક્ષરબ્રહ્મજ પ્રપંચરૂપે થાય છે.

આ અક્ષરબ્રહ્મના બે સ્વરૂપ જે ઉપર કહ્યા તે દૃષ્ટાંત આપીને ઉપપાદન કરે છે.

द्विरूपं
माहात्म्
मर्यादाम
तत्रैव दे
गंगायां
प्रत्यक्षा
विहिता
यथा ज
यथा दे
जगत्तु
देवतारू
कामचा
परमान
अतस्तु

શબ્દાર્થ—અને ર
ણવા. ગંગાજી જલરૂપ
મોક્ષ આપવાવાલા અ
ગંગાજીના પ્રવાહવિષે
પ્રવાહ અને ગંગાદેવી
પ્રવાહમાં જ ગંગાજી
છે, સર્વને નહિ. એ ગં
સ્નાનપાનાદિ વ્યવહાર
પણ તે વિશેષ થાય છે.
શક્તા છે તેમ બૃહત્ અ
વિષે આ કહેવાય છે.
શિવ એ ત્રણને ઉપા
હરિ મનાયલા છે. અ
છે, અન્ય રીતે નહિ.
નિજ આત્મરૂપ પર
બુદ્ધિ સ્થાપવી.

ઉપર અક્ષર બ્રહ્મના
જે જ્ઞાનીઓના મુક્તિસ્થાન
કેમ હોઈ શકે તે જણાવ
છે. એક આધિભૌતિક જ

૨

द्विरूपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥
तत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ।
गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले ।
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥
कामचारस्तु लोकेऽस्मिन्ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ।
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ।

શબ્દાર્થ—અને અક્ષરબ્રહ્મના બે રૂપ પણ ગંગાજીના બે સ્વરૂપની માફક જાણવા. ગંગાજી જલરૂપ છે. મર્યાદામાર્ગના વિધિ પ્રમાણે સેવનારા મનુષ્યોને ભોગ અને મોક્ષ આપવાવાલા અને માહાત્મ્યવાલા છે. તેવીજ રીતે અક્ષરબ્રહ્મને સમજો. ત્યાંજ ગંગાજીના પ્રવાહવિષે જ જે દેવતામૂર્તિનું ભક્તિથી કવચિત્ દર્શન થાય છે. ગંગાજીનો પ્રવાહ અને ગંગાદેવી એ બન્ને અભિન્ન છે એવી બુદ્ધિવાલાને વિશેષે કરીને ગંગાજીના પ્રવાહમાં જ ગંગાજી દેવીરૂપે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે. તે ગંગાદેવી તેવાને પ્રત્યક્ષ છે, સર્વને નહિ. એ ગંગાજીથી જ જલમાં એને પ્રાકામ્ય થાય છે. ઇચ્છાનુસાર એનો સ્નાનપાનાદિ વ્યવહાર ત્યાં જલમાં જ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલા ફલથી પ્રતીતિથી પણ તે વિશેષ થાય છે. જેમ જલ છે તેમ સર્વ (જગત્), જેમ તીર્થાત્મક ગંગા શક્તા છે તેમ બૃહત્ અક્ષરબ્રહ્મ છે. જેમ દેવી તેમ કૃષ્ણ છે. તેમાં પણ અહિ પ્રપંચ વિષે આ કહેવાય છે. જગત્ તો ત્રિવિધ કહેવાયલું છે. તેથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણને ઉપાસ્ય દેવતારૂપની પેઠે કહેલા છે. એ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ વિષે હરિ મનાયલા છે. આ લોકમાં કામચાર–અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ બ્રહ્માદિક દેવોથી થાય છે, અન્ય રીતે નહિ. પરન્તુ જેમનો હરિ જ નિયામક છે તેમના મનોરથની પૂર્તિ નિજ આત્મરૂપ પરમાનન્દ કૃષ્ણમાં જ છે. માટે બ્રહ્મવાદ દ્વારા જ કૃષ્ણમાં બુદ્ધિ સ્થાપવી.

ઉપર અક્ષર બ્રહ્મના બે સ્વરૂપ જણાવ્યા. એક પ્રપંચરૂપ અને બીજું પ્રપંચથી ભિન્ન રૂપ. જે જ્ઞાનીઓના મુક્તિસ્થાનરૂપ અથવા ભક્તોના ભગવદ્ધામરૂપ છે તે. એક જ વસ્તુના બે સ્વરૂપ કેમ હોઈ શકે તે જણાવવાને ગંગાજીનું દૃષ્ટાંત આચાર્યશ્રીએ આપ્યું છે. ગંગાજીમાં ત્રિરૂપતા છે. એક આધિભૌતિક જલરૂપ, જે વૃષ્ટિ અથવા તડકાથી વધે છે અથવા ઘટે છે, અને સર્વના

વ્યવહારમાં આવી શકે છે. ગંગાજીનું બીજું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ છે. એ તીર્થરૂપ ગંગાજીના પ્રવાહમાં એનું માહાત્મ્ય સમજીને સ્નાન પૂજાદિ કરનારને મુક્તિ અને ભુક્તિ મલે છે. મર્યાદામાર્ગના વિધિથી એ ગંગાજીના આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ પ્રવાહમાં જ તેનું માહાત્મ્ય જાણીને સ્નાન પૂજાદિ કરનારને ગંગાજી ફલદાન કરે છે. એ જ ગંગાજીના પ્રવાહમાંથી જલ લઇને બીજા સ્થલે સ્નાનાદિ તે જલથી કરવામાં આવે તો ત્યાં કાંઈ ગંગાજી ફલદાન કરતા નથી. આ પ્રકારે જેમ તીર્થરૂપ આધ્યાત્મિક ગંગાજી જલરૂપ આધિભૌતિક ગંગાજીથી એક હોવા છતાં ભિન્ન છે, તેમ એક જ અક્ષર આધિભૌતિકરૂપે જગદ્રૂપ છે, અને આધ્યાત્મિકરૂપે જ્ઞાનીઓનું ઉપાસ્ય છે. અક્ષરબ્રહ્મના આધિભૌતિકરૂપ જગત્માં વધઘટ થાય, જ્યારે તેના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપની માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ઉપાસના કરનારને અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી અક્ષરોપાસનાનું જે ફલ તે પ્રપંચની ઉપાસના કરનારને થતું નથી. આ પ્રકારે પ્રપંચ અને અક્ષરનું ઐક્ય હોવા છતાં પણ ભેદ છે.

આ પ્રકારે અવાન્તર પ્રમેયરૂપ અક્ષરનું સ્વરૂપ ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી સમજાવ્યું; હવે મુખ્ય પ્રમેયરૂપ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણનું સર્વસામર્થ્ય તથા સર્વત્ર વ્યાપ્તિ બોધવાને આચાર્યશ્રી ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી આધિદૈવિક સ્વરૂપ સમજાવે છે. ઉપર જણાવેલા ગંગાજીના બે સ્વરૂપથી ગંગાજીનું એક દેવતારૂપ છે અને જે આ આધિભૌતિક જલરૂપ ગંગાજીથી અને શક્તારૂપ આધ્યાત્મિક ગંગાજીથી ભિન્ન છે. આ આધિદૈવિક ગંગાજી મૂર્તિરૂપે ભક્તને ભક્તિને લઇને દર્શન દે છે. મર્યાદામાર્ગની વિધિને અનુસરતી ઉપાસનાથી નહિ, અને તે દર્શન પણ કવચિદ્ જ દે છે, કે જે સમયે ભક્તિ અતિશય તીવ્ર થઈ હોય. આ પ્રકારનું ગંગાજીનું મૂર્તિરૂપ દર્શન જે ભક્તોને ભક્તિના અતિશયથી થાય છે તે જ તે સ્વરૂપના અસ્તિત્વ માનવામાં પ્રમાણરૂપ છે. ભીષ્માદિના માતા તરીકે અને ભગીરથરાજાને જે દર્શન થયા તે આ જ આધિદૈવિક મૂર્તિરૂપ ગંગાજીના. આધિદૈવિક મૂર્તિરૂપ સ્વરૂપના દર્શનમાં કારણરૂપ ભક્તિ જ છે. આ જ કારણથી અંશુમાન્ દિલીપાદિ રાજાએ અતિશય તપ કર્યા તોપણ ગંગાજીએ દર્શન ન દીધા, પરન્તુ ભગીરથરાજાએ ભક્તિસહિત તપ કર્યું તેથી એના ભક્તિના બલથી ગંગાજીએ આધિદૈવિક સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ ભગીરથને દર્શન આપ્યા. આ જ વાત બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં કહી છેઃ અને ત્યાં ભગીરથરાજાને મહાભાગવત સુબુદ્ધિમાન્ વૈષ્ણવ અને વિષ્ણુભક્ત કહ્યો છે. તાત્પર્ય કે આધિદૈવિક સ્વરૂપનું દર્શન ભક્તિના અતિશયથી થાય છે, મર્યાદામાર્ગરૂપ વિધિ કે ઉપાસનાથી થતું નથી.

અથવા કવચિદ્ અર્થાત્ ગૃહાદિમાં પણ ગંગાજીના આધિદૈવિક સ્વરૂપનું દર્શન થાય. દેવતારૂપ ગંગાજીમાં ભક્તિની વૃદ્ધિને લઇને જેની બુદ્ધિ એવી હોય કે એ સ્વરૂપ દેખાતા પ્રવાહથી અભિન્ન છે તેવાને ગંગાજીમાં, પ્રવાહરૂપ ગંગાજીમાં જ, દેવતારૂપ ગંગાજી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તાત્પર્ય કે પ્રપંચમાં જ, જગત્માં જ ભગવદાકાર–ભગવન્મૂર્તિના અને ભગવદ્ભક્તના દર્શન કરતાં જ્યારે ભગવાનમાં ભક્તિ વધે અને ભગવદાકાર અને ભગવદ્ભક્તમાં ભગવાનને વિષે અભેદ બુદ્ધિ થાય તેવાને ભગવત્પ્રાકટ્યનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારનું દર્શન ભક્તિના અતિશયવાળાને થાય છે, સર્વને નહિ. દેવતારૂપ ગંગાજીના દર્શન સર્વને થતાં નથી, તેઓએ શું કરવું જોઇએ તેની વ્યવસ્થા આ છે. આવા ભક્તને ગંગારૂપ આધિદૈવિક સ્વરૂપ જ પોતાને અભિલષિત અને સર્વસ્વરૂપ છે, અને તેના જ સ્થાનભૂત આ પ્રવાહ છે એ જ્ઞાનથી એ જલમાં જ સર્વત્ર શાસ્ત્રમાં નિષેધ નહિ કરેલો એવો સકલ વ્યવહાર તેઓએ કરવો. આવા ભક્તે સ્નાનાદિક કરવું અને સર્વ સ્થલમાં આધિદૈવિક ગંગાજી વિરાજે છે એમ અન્તઃકરણમાં ભાવ રાખવો. તેવી જ રીતે ઉપર કહેલા ભગવાનના દર્શન થાય ત્યારે તેના અધિષ્ઠાનભૂત પ્રપંચમાં પણ સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ સ્ફુરે છે. ભક્તિથી દેવીરૂપ ગંગાજીના દર્શન થયા પછી પણ પ્રવાહરૂપ ગંગાજીનું દર્શન વેદમાં વિધાન કરેલા સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિકથી પણ અધિક ફલરૂપે તેવા ભક્તના હૃદયમાં સ્ફુરે છે. અથવા

જેમને ગંગાદેવી
અનુભાવથી તેન
જોકે ગંગાજી સ
ત્યાંજ પ્રવાહમાં
તે જલમાં સાર
રીતે પ્રપંચરૂપ
શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રદ્ધા
કહ્યું છે તેના
કરતાં વિશેષ છે
હૃદયમાં ભગવા
પણ કહ્યું છે કે
જેમણે ગંગાજી
સ્નાનાદિ વ્યવહ
સ્ફુરે છે. તેવી
વગેરેથી સર્વત્ર
મોક્ષના કરતાં
દર્શન નથી થ
લઇને ગંગાજીના
તેવીજ રીતે ભગ
થાય છે, અને
પ્રમાણે દૃષ્ટાંત
ગંગાજીનું જલ
શક્તા, તેવી રી
ગંગાજીમાં જલ
આધિદૈવિક સ્વ
એ આધ્યાત્મિ
પણ આ જગ
સત્વ રજસ
નિયામક તરીકે
તેવી જ રીતે
શાસ્ત્રમાં નિરૂ
અસ્વાતંત્ર્ય એ
જ્ઞાનીઓના ક
હરિ જ છે.
લોકની અંદર
પરંતુ જે ભગવ
પારલૌકિક વિ
સર્વત્ર નિયામ
તરીકે સ્ફુરે છે

જેમને ગંગાદેવી પ્રત્યક્ષ નથી તેમને પણ ગંગાજી દેવતારૂપે ત્યાં પ્રવાહમાં છે એમ તત્સંબંધના અનુભાવથી તેના જલમાં પ્રકૃષ્ટ કામવિષયરૂપ શ્રદ્ધાવિશેષપૂર્વક સ્નાનાદિ વ્યવહાર થાય છે. અર્થાત્ જોકે ગંગાજી સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ તેવા ભક્તોએ પણ એમ તો સમજવું જ કે દેવતારૂપ ગંગાજી ત્યાંજ પ્રવાહમાં વિરાજે છે, અને તેથી આ દેવતારૂપ ગંગાજીનો જલમાં સંબંધ છે. અને તેથી તે જલમાં સારી કામના રાખવી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાનાદિ અનિષિદ્ધ વ્યવહાર કરવા. તેવી જ રીતે પ્રપંચરૂપ જગત્માં જ્યાં ભગવાન્‌ના સંબંધનો અનુભવ થાય ત્યાં ભગવત્સ્વરૂપમાં કે ગુરુવગેરેમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રદ્ધાલુઓના વ્યવહાર થાય છે, વળી પુરાણાદિમાં તેના જલના દર્શન વગેરેથી જે ફલ કહ્યું છે તેના અનુભવથી અને મહાપુરુષોના અન્તઃકરણની પ્રતીતિથી પણ તેનું જલ અન્ય જલ કરતાં વિશેષ છે એમ સમજવું. આ જ પ્રકારે જેમનાં હૃદયમાં ભગવત્સાંનિધ્ય છે, જેમનાં હૃદયમાં ભગવાન્ સાક્ષાત્ વિરાજે છે તે ભક્તો પણ અન્ય ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે. માટે ભગવાને પણ કહ્યું છે કે મારા ચિહ્નોનાં તથા મારા ભક્તજનોના દર્શન સ્પર્શ અર્ચન કરવા. તાત્પર્ય કે જેમણે ગંગાજીના દર્શન કર્યાં છે તે લોકોનું જેમ જલ વિષે સ્થાનબુદ્ધિથી અનિષિદ્ધ ઇચ્છા પ્રમાણે સ્નાનાદિ વ્યવહાર થાય છે. તેમજ તીર્થ દર્શનમાં અન્યથી આધિક્ય જ્ઞાનરૂપથી જલમાં તીર્થરૂપતા સ્ફુરે છે. તેવીજ રીતે જે લોકોએ ભગવાન્‌નું દર્શન કર્યું છે, તે લોકોને ભગવત્સ્વરૂપ ગુરુ વગેરેથી સર્વત્ર પ્રપંચમાં અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવની સ્ફૂર્તિ થાય છે, અને અક્ષરમાં જ્ઞાનિમોક્ષના કરતાં પણ અધિક ભગવદ્ધામરૂપ અક્ષર જ્ઞાનાત્મક ફલ થાય છે. જેવી રીતે ગંગાજીનું દર્શન નથી થયું, તેવા શ્રદ્ધાળુઓને જલ વડે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાનાદિ વ્યવહાર છે, અને તીર્થને લઇને ગંગાજીના જલમાં બીજા જલ કરતાં અધિક આધિક્યજ્ઞાન ક્રમથી ફલરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેવીજ રીતે ભગવાન્‌ના દર્શન નહિ કરેલા શ્રદ્ધાળુઓને ભગવત્સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવાદિ વ્યવહાર થાય છે, અને અક્ષરવિષે જ્ઞાનીના મોક્ષથી અધિક ભગવદ્ધામત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિકનું સાધર્મ્ય નિરૂપણ કરીને ઉક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. જેવી રીતે ગંગાજીનું જલ તેવી જ રીતે આ સર્વ દૃશ્યમાન પ્રપંચ જગત્ સમજવું. જેવી રીતે તીર્થરૂપ ગંગાજી શક્તા, તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મ સમજવું, અને જેવી રીતે ગંગા દેવી તેમ કૃષ્ણ સમજવા. અર્થાત્ જેમ ગંગાજીમાં જલ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, તીર્થરૂપ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે, અને ગંગાદેવી એ ગંગાજીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, તેવી રીતે અહીં જગત્ એ ભગવાન્‌નું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. અને કૃષ્ણ એ આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે; આમ સાધર્મ્ય હોવા છતાં પણ આ જગત્‌ને વિષે કંઇક તારતમ્ય છે; તે આપ કહે છે. જગત્ ત્રિવિધ છે. ત્રિગુણાત્મક છે સત્વ રજસ અને તમસ એ ત્રણ સ્વભાવથી પ્રકટ છે; અને સત્વ, રજસ, અને તમસ ગુણના નિયામક તરીકે ભગવાને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવને કર્યા છે. જેવી રીતે જગત્‌ના ત્રણ રૂપ છે, તેવી જ રીતે જગત્‌ની અંદર રહેલા ત્રિવિધ જાતના ઉપાસ્ય દેવતા બ્રહ્માદિક એ ત્રણ તે તે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યા છે. દેવતા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. અને એના પ્રયોગથી આચાર્યશ્રી તેમનું અસ્વાતંત્ર્ય એટલે પરાધીનતા સૂચવે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ પ્રાકૃતોના જ નિયામક છે. જ્ઞાનીઓના કંઇ નથી. બ્રહ્મ તો એક રૂપજ છે; અને તેની અંદર નિષ્ઠાવાલાઓના નિયામક તો હરિ જ છે. અને ભગવદ્‌ભક્તો લોકની અંદર આવેલા હોવાથી તેમના નિયામક બ્રહ્માદિ નથી. લોકની અંદર બ્રહ્માદિથી જ કામચાર છે. એટલે બ્રહ્માદિ ત્યાં નિયામક છે. બીજી રીતે નહિ. પરંતુ જે ભગવદ્‌ભક્ત છે. તેમને તો પરમાનંદરૂપ કૃષ્ણમાં પોતાના આત્મવિષયરૂપ ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયમાં શ્રીકૃષ્ણ વિષે જ કામચાર છે. એમના મનોરથની સિદ્ધિ શ્રીકૃષ્ણથી જ છે. સર્વત્ર નિયામક શ્રીકૃષ્ણ જ છે. અથવા ભક્તલોકોના સ્નેહાતિશયને લીધે પ્રભુ જ તેમને આત્મા તરીકે સ્ફુરે છે; અને તેથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવામાં સર્વ પ્રકારે એમને કોઇ રીતે શંકા થતી નથી.

ભક્તના સંબંધમાં આટલો વિશેષ પરમાનંદ પદથી આચાર્યશ્રીએ સૂચવ્યો છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય આપશ્રી કથે છે. ઉક્તરીતિથી સર્વના કરતાં શ્રીકૃષ્ણજ ભક્તિમાર્ગમાં ભજનીય છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિષે જ બુદ્ધિ કરવી; આ બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મવાદની પદ્ધતિથી જ. બ્રહ્મવાદમાં પરબ્રહ્મનું સાકારત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને તેથી બ્રહ્મવાદમાં કહેલા પરબ્રહ્મ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ જ છે; એમ સમજવું, શ્રીકૃષ્ણનું જ પરબ્રહ્મત્વ દામોદરલીલામાં શ્રીશુકદેવજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આથી બ્રહ્મવાદ એ ભક્તિમાર્ગમાં અનુભવ .સાક્ષિક છે. મૂલ શ્લોકમાં ‘ તુ ’ શબ્દ મૂકયો છે, તેથી નિરાકાર વાદનો નિરાસ કર્યો છે.

હવે જીવસ્વરૂપ અને તેનો મુક્તિપ્રકાર આપશ્રી ઉપદેશે છે.

आत्मनि ब्रह्मरूपे हि छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गंगातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन्ज्ञानी प्रपश्यति ।
संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ।
तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥ १५ ॥
आत्मानंदसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ।
लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥ १६ ॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

શબ્દાર્થ—જીવાત્માના વિષયમાં તો આ કહેવામાં આવે છે. આકાશમાં જાણે છિદ્રો હોય ને શું એમ અક્ષરબ્રહ્મ વિષે જીવો છે. જેમ ગંગાજીના તીર ઉપર ઉભેલો ત્યાં દેવતાનું દર્શન કરે છે તેમ અંતરાયભૂત અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનો નાશ થતા અને પોતે બ્રહ્માત્મક છે એમ ભાન થતા જ્ઞાની પોતાના આત્માને વિષે પર બ્રહ્મ કૃષ્ણનું દર્શન કરે છે. સંસારી જે ભજે છે તે તો ગંગાજીને દૂરથી ભજવાવાલા જેવો છે. તે જેમ અપેક્ષિત જલાદિ નહિ મળવાથી દુ:ખી થાય છે, તેમ સંસારી ભજન કરવા જાય છે તે અપેક્ષિત સામગ્રીની અપ્રાપ્તિથી દુ:ખી થાય છે. માટે સર્વ લોકથી વિમુક્ત શ્રીકૃષ્ણમાર્ગમાં સ્થિતિ કરનારે આત્માનન્દસમુદ્ર વિષે સ્થિત કૃષ્ણનું જ વિશેષ ચિન્તન કરવું. લોકાર્થી જો કૃષ્ણને ભજે તો સર્વથા ક્લિષ્ટ-દુ:ખી થાય છે. ક્લિષ્ટ-દુ:ખી-થઇને પણ જો કૃષ્ણને ભજે તો સર્વથા લોકનો નાશ થાય છે.

પૂર્વોક્ત સાધનશેષ તરીકે પ્રમેય અને ફલનું નિરૂપણ કર્યું, તેમાં જેમનો અધિકાર નથી તે લોકોને ફલની સિદ્ધિ કયી થશે અને કયે પ્રકારે થશે તે આપશ્રી હવે મુખ્ય સાધન પ્રકરણના નિરૂપણ કર્યા પછી કહે છે. તેથી એમ પણ સૂચન કર્યું છે કે જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ પ્રકારમાં આવશ્યક છે, પૂર્વ કહેલા મુખ્ય સાધનપ્રકારમાં નહિ. ત્યાં તો શરીરવાળો જીવ જ ભગવાનનો દાસ છે એ જ જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. અહિ બદ્ધ જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. આત્માના વિષયમાં બદ્ધજીવસ્વરૂપ અને તેનો મુક્તિપ્રકાર આ છે. જીવ અણુ સૂક્ષ્મ છે, અક્ષરાત્મક છે, અને અન્તરાયભૂત થઇને રહેલી અવિદ્યાને લીધે પોતે અક્ષરાત્મક છે એમ

પ્ચો છે. આ સર્વ કથનનું
ત્માર્ગમાં ભજનીય છે; તેથી
જ. બ્રહ્મવાદમાં પરબ્રહ્મનું
તરીકે શ્રીકૃષ્ણ જ છે; એમ
ષ્ટ કહ્યું છે. આથી બ્રહ્મવાદ
મૂકયો છે, તેથી નિરાકાર

॥ ૧૨ ॥

॥

૪ ॥

૧૫ ॥

૧૬ ॥

**રે છે. આકાશમાં જાણે
જીના તીર ઉપર ઉભેલો
ાધિનો નાશ થતા અને
ને વિષે પર બ્રહ્મ કૃષ્ણનું
ભજવાવાલા જેવો છે.
। સંસારી ભજન કરવા
ાટે સર્વ લોકથી વિમુક્ત
ચત કૃષ્ણનું જ વિશેષ
દુઃખી થાય છે. ક્લિષ્ટ-
થાય છે.**

માં જેમનો અધિકાર નથી
પશ્રી હવે મુખ્ય સાધન
કે જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન
ાહિ. ત્યાં તો શરીરવાળો
જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ
આ છે. જીવ અણુ સૂક્ષ્મ
પોતે અક્ષરાત્મક છે એમ

એને ભાન થતું નથી, અને તેથી સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ સંસારનું પ્રાપ્ત કરાવવાપણું એ જ આ અવિદ્યાનું ઉપાધિપણું છે; જીવત્વ કંઈ અવિદ્યાકૃત નથી. બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મના અંશ હોવાથી બ્રહ્માત્મક આત્માને વિષે ચેતના-બુદ્ધિઓ જીવોને સંસારિત્વ પ્રાપ્ત કરાવવામાં ઉપાધિભૂત છે. અવિદ્યાથી જીવત્વ થતું નથી પણ સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યા જીવને નિજ-સ્વરૂપ-ભૂલાવી દે છે, તેથી જીવને પોતાનું બ્રહ્માંશત્વ અને બ્રહ્માત્મકતા સ્ફુરતી નથી. નિબંધમાં આચાર્યશ્રીએ જીવનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાં આપશ્રીએ એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે જીવો ભગવાનની ઇચ્છામાત્રથી જ ભગવાનમાંથી બ્રહ્મભૂત પ્રકટ થયા છે. જીવો બ્રહ્મભૂત છે, યોગ-બલથી આવિર્ભાવ પામેલા નથી. તેઓ અંશ છે, સાકાર છે, સૂક્ષ્મ પરિચ્છેદવાલા છે અને ચેતન છે, ચિત્પ્રધાન છે એમ ત્યાં નિબંધમાં આપશ્રીયે આજ્ઞા કરી છે. શ્રુતિમાં પણ બુદ્ધિના ગુણવડે અંગુષ્ઠમાત્રત્વ કહીને અગાડી ‘આત્મગુણથી પણ’ અપર જીવ આરાગ્રમાત્ર છે એમ નિરૂપણ કરીને જીવનું અણુત્વ બોધ્યું છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતામાં પણ જીવને આપ નિજ અંશ કહે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ જીવને ભગવાન્ પોતાનો અંશ કહે છે. સૂત્રકાર બાદરાયણ મુનિ પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રુતિમાં જીવ એ ભગવાનનો અંશ છે એમ બોધ્યું છે એમ સૂત્ર યોજીને જીવનું અંશત્વ ઉપદેશે છે. જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિ સૂત્રમાં સૂચવીને જીવનું અણુત્વ પણ સૂત્રકાર ઉપદેશે છે. અર્થાત્ જીવ એ ભગવાનનો અંશ છે, અણુપરિમાણ છે, અક્ષરાત્મક છે. સ્તવ રીતે જીવનું આજ સ્વરુપ આચાર્યશ્રીને અત્ર અભિપ્રેત છે. જીવ આ પ્રકારે બ્રહ્માત્મક છતાં એ બ્રહ્માત્મકત્વની સ્ફૂર્તિ જીવને નહિ થવાનું કારણ અન્તરાયભૂત અવિદ્યા છે. આ દ્યા પણ ભગવાન્‌ની અનન્ત શક્તિઓમાંની એક છે, અને જીવને પોતાનો ભગવત્સંબન્ધ ાવી સંસારબંધન પ્રાપ્ત કરાવવું એ આ અવિદ્યા શક્તિનું નિયત કાર્ય છે. શ્રુતિમાં આ જ વિદ્યાને અજ્ઞાનજનક કહી છે. અર્થાત્ એ અવિદ્યા અન્તરાયભૂત થઈને જીવાત્માને બ્રહ્મા-મકતાનું ભાન થવા દેતી નથી. અને તેથી ‘ હું અને મારૂં ’ એવો અભિમાનરૂપ સંસાર જીવને બંધનરૂપે વલગે છે. જીવને આ પ્રકારે સંસારમાં નાખવાપણું એ જ આ અવિદ્યાની ઉપાધિ રૂપતા છે. અવિદ્યા જીવાત્માને આવી રીતે સંસારમાં નાખે છે તેથી એને ઉપાધિરૂપ કહી છે, જીવને સંસારમાં જોડી દેનાર એ અવિદ્યા જ છે. અને પ્રયોજક-જોડનાર એ જ ઉપાધિ કહેવાય છે. અર્થાત્ સંસારપ્રયોજકત્વ એજ અવિદ્યાની ઉપાધિરૂપતા છે. અવિદ્યા જીવને સંસાર પ્રાપ્ત કરાવે છે એ ખરૂં, પણ એનું જીવાત્મત્વ કંઈ સિદ્ધ કરતી નથી. તત્કૃત જીવત્વમાં પ્રયોજન નથી જ. અવિદ્યા દોષરૂપે, કે આભાસરૂપે, કે પ્રતિબિંબરૂપે, કે અવચ્છેદરૂપે જીવનું જીવત્વ નથી. જીવને અવિદ્યામાં બ્રહ્મનો આભાસ વા પ્રતિબિંબ માનવું યુક્ત નથી કારણ કે તેમ માનવામાં તત્સ્વ-રૂપને અબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થઈ જાય. અને અવચ્છેદ તો અંશત્વ કહ્યા પછી બંધન કરે એમ કહેલું હોવાથી જીવના વ્યુચ્ચરણના પછી થયલો છે. **‘तद्वज्जीवो नस्रोपमः’** એ વાક્યમાં કહેલી ઉપમા **‘घटो लीयत नाकाशम्’** એ વાક્ય પછી કહેલી હોવાથી એનું તાત્પર્ય પણ લયાભાવમાત્રમાં છે એમ સમજાય છે. અગાડી આપેલા જલચન્દ્રદૃષ્ટાન્તથી અને તેના અંશપ્રવેશયુક્તત્વથી પણ એમ નિશ્ચય થાય છે. અર્થાત્ જીવ એ ભગવાન્‌નો અંશ છે. અવિદ્યા કે ઉપાધિજન્ય તેનું જીવત્વ નથી. આચાર્યશ્રીએ વ્યોમછિદ્ર દૃષ્ટાન્ત પણ જીવનું અણુત્વ બોધવાને જ યોજ્યો છે. વ્યોમમાં આકાશમાં જેમ ક્ષુદ્ર ઉપાધિઓ વડે-ચારણી વગેરેથી છિદ્રો જેવું દેખાય છે તેમ આત્માને વિષે ક્ષુદ્રત્વ વગેરે ધર્મો દેખાય છે, પરન્તુ તે ધર્મો કાંઈ બ્રહ્મધર્મ નથી એ બોધવાને આચાર્યશ્રીએ વ્યોમછિદ્રનો દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે. અર્થાત્ જેમ આકાશમાં ચારણી વગેરે ક્ષુદ્ર અવકાશ ભેદ પ્રયોજક ઉપાધિઓથી ભેદદાયક છિદ્રો-ક્ષુદ્રત્વ, વગેરે અવસ્તાવ દેખાય છે તેમ બ્રહ્મરૂપ-સુવર્ણના ખંડરૂપ-બ્રહ્માત્મક જીવાત્માને વિષે અવિદ્યાના અંશભૂત ચેતના નામની

અન્યથા બુદ્ધિઓને લઈને ક્ષુદ્રત્વ, દુઃખિત્વ, અત્યન્ત ભિન્નત્વ વગેરે અવસ્તાવ ધર્મો દેખાય છે, પણ અસંગત્વ વગેરે બ્રહ્મધર્મો દેખાતા નથી. તેથી જો તે દૃષ્ટાન્ત અહિ કહ્યો હોત, તો તદુપાધિકૃત બંધનો બોધ થઈ શકત નહિ. માટે આ દૃષ્ટાન્ત જીવનું ઉપાધિજન્યત્વ બોધતો નથી. ઉપાધિવાદ પ્રમાણે તો જીવનું અણુત્વ પણ ક્ષુદ્રત્વ વગેરેની માફક દેહથી પરિચ્છિન્ન થવાપણું જ છે, વાસ્તવ નહિ. જીવનું વાસ્તવ અણુત્વ તો વ્યાપકત્વથી અવિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારે બંધનું સ્વરૂપ સમજાવી મોક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. આ જીવોમાંથી જે જીવને જે પ્રકારથી ઉદ્ધારવાની ઇચ્છા પ્રભુ કરેછે, તે પ્રકારના ગુરુના ઉપદેશ વગેરેથી અવિદ્યાની ઉપાધિથી યુક્ત જીવને તેનું બ્રહ્માત્મકત્વ–બોધીને અવિદ્યાત્મક પ્રતિબંધકનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માત્મકતાનો બોધ કરનાર વિજ્ઞાન-અનુભવ-સિદ્ધ થતાં, પુરુષોત્તમના અવિર્ભાવની યોગ્યતા તે જીવવિષે થાય છે, ત્યારે જીવ નિજ આત્માવિષે તેનું પુરુષોત્તમનું દર્શન કરે છે. તે જીવને હરિ જ તેના સર્વસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રભુ વિના અન્યની તે અપેક્ષા કરતો નથી. ભજનમાં ઉપયોગી અર્થની અપેક્ષા થાય તો તે પણ પ્રભુથી જ તેને સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી તે કદાપિ દુઃખી થતો નથી. આ તાત્પર્ય જણાવવાને આ દૃષ્ટાન્ત છે. જેવી રીતે ગંગાના તટઉપર સ્થિત થઈને કોઈ ત્યાં પ્રવાહમધ્યમાં આધિદૈવિક ગંગાજીના દર્શન કરેછે, તેમ જ્ઞાની પોતાના આત્માનેવિષે પરબ્રહ્મ કૃષ્ણનું દર્શન કરેછે; પરન્તુ ભક્તિથી. આમ ઉભયત્ર સમજવું. જેમ ભક્તિ આધિદૈવિક ગંગાજીના દર્શનમાં અપેક્ષિત છે, તેમ કૃષ્ણદર્શનમાં પણ ભક્તિની અપેક્ષા છે. ભક્તિ ન હોય તો દર્શન પણ દુર્લભ છે તો પછી ભજન તો ક્યાંથી કરે. આચાર્યશ્રીએ પણ પૂર્વ ભક્તિથી જ દર્શન કહ્યું છે તેમ ‘એક ભક્તિથી જ હું ગ્રાહ્ય છું’ એમ પ્રભુવચનથી પણ ભક્તિની આવશ્યકતા દર્શાવી છે, પરન્તુ લોકમાં આવું જ્ઞાન નથી હોતું, તો પણ જે ભજન જોવામાં આવે છે તેની વ્યવસ્થા કહે છે. જે પ્રપંચમાં આસક્ત થયલો ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી ભજેછે, ભજન એ સંસારની નિવૃત્તિનું હેતુ છે એમ જાણી ભજેછે, નહિ કે બ્રહ્મભાવની સંપત્તિથી, કારણકે તેનામાં પુરુષોત્તમનો અવિર્ભાવ થયો નથી, તે તો ગંગાજીથી દૂર રહેલો જેમ તેનું ભજન કરે છે, અને ત્યાં અપેક્ષિત જલ વગેરેની અપ્રાપ્તિથી દુઃખી થાય છે, તેમ આ ભક્તિમાર્ગમાં સ્થિત જીવ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સંબંધી અર્થની અપેક્ષા થતાં, તે પ્રાપ્ત નહિ કરવાથી ક્લેશયુક્ત થાય છે. તો પણ પ્રભુએ એનો અંગીકાર કરેલો હોય તો તે ભજનનો ત્યાગ કરતો નથી. પણ જો પ્રભુએ એનો અંગીકાર ન કર્યો હોય તો મધ્યમાં ભજનમાં પ્રતિબંધ થવા છતાં પણ કરેલું ભજન વ્યર્થ તો જતુંજ નથી, તેથી તે ભજનનું ફલ તેને અન્ય જન્મમાં થાય એમ સમજવું. આથી આ પ્રવાહમાર્ગીય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે, નહિ તો વચ્ચે અનંગીકાર, અને તેને લઇને ભજનમાં પ્રતિબંધ વગેરે ન થાય. અત્ર પુષ્ટિમાર્ગ અલગ રાખીને પ્રવાહમાર્ગની વાત કહેવાનું આ પ્રયોજન છે. જો પ્રભુ પ્રવાહમાર્ગીયનો પણ આમ અંગીકાર કરે છે તો પછી જન્મ-જન્માન્તરમાં પણ તેને ત્યજતા નથી, તો પછી શ્રીકૃષ્ણમાર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર પુષ્ટિમાર્ગી સર્વ લોકથી પણ મુક્ત ભિન્ન અને વિશિષ્ટ–અધિક છે. સર્વ પદથી એમ સૂચવ્યું છે કે જ્ઞાનીથી તેમ પ્રાવાહિક ભક્તથી આ પુષ્ટિમાર્ગી ઉત્તમ છે એમ જણાવ્યું છે. આ લોકોથી જો પુષ્ટિમાર્ગી ઉત્તમ છે, તો પછી સાધારણ લોકથી ઉત્તમ હોય એમાં તો શું કહેવું. જ્ઞાનીને સંસાર નથી અને સંસારનું જ્ઞાનના અભાવમાં એને દુઃખ થતું નથી. પુષ્ટિમાર્ગની માફક પ્રભુસ્વરૂપ ઓળખીને સર્વસ્વ નિવેદન કરીને સર્વાત્મભાવથી ભજન તો આવા જ્ઞાનીને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય તો કેવલ પ્રભુના જ નિયમનમાં રહેલો હોવાથી સર્વ ઉપપન્નછે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગી જ્ઞાની, પ્રાવાહિક ભક્ત, તથા સાધારણ લોકથી પણ ઉત્તમ છે. આ સર્વ આચાર્યશ્રીએ ‘શ્રીકૃષ્ણમાર્ગસ્થ’ એ પદથી જણાવ્યું. પુષ્ટિમાર્ગીને દ્રવ્ય ન હોય તો પછી એ ભજન કેમ કરી શકે,

અને જો તેમ ન કરે તો એને પણ દુઃખ તો થાય જ, તો પછી જ્ઞાની વગેરેથી એનામાં શું અધિકતા એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રકારે છે. પુષ્ટિમાર્ગીને તો શ્રીકૃષ્ણ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે પ્રકટ કરેલા નિરવધિ આનન્દમાં વિહાર કરનાર તે. આવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો તો વ્રજરત્નાત્મક શ્રીગોપીજનો જ છે. આ આનન્દ પણ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અને ભગવદ્દત્ત છે. માટે મૂલમાં આત્માનન્દ શબ્દ આત્મશબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે. નિરવધિ આનન્દરૂપ કૃષ્ણસુખરૂપ આપ સ્વયં સ્વસ્વરૂપ શ્રીગોપીજનોમાં વા તદાત્મક તદંશમાં જ ખેલે છે. દ્રવ્યાદિના અભાવમાં બહાર ભજન ન થાય તો પણ પુષ્ટિમાર્ગીય દુઃખી થતો નથી, તે તો અન્તર્ભજન કરે છે, વિરહરસાનન્દનો આનન્દ અનુભવે છે. માટે દુઃખ તો પુષ્ટિમાર્ગીયને હોય જ નહિ.

હવે કોઇ આજીવિકાને માટે ભજે તો તેની શી ગતિ એમ શંકા થાય તો આચાર્યશ્રી બોધે છેઃ– અહિ મૂલમાં લોકશબ્દનો અર્થ લૌકિક અર્થ સમજવો. આ લૌકિક અર્થની અપેક્ષાવાળો જો કૃષ્ણને ભજે, તો વ્યાપારની માફક અર્થ તો સિદ્ધ થાય, પરન્તુ આવો, લૌકિક અર્થ પણ અનર્થરૂપ હોવાથી, આવા પુરુષે કરેલ ભજનમાં ભક્તિ જ ન રહે. અને તે નહિ હોવાથી આવા પુરુષે કરેલું સર્વ ક્લેશરૂપ જ થાય છે. અને તેથી તેવો માણસ દુઃખી થાય છે. માત્ર આ લોકનો ક્લેશ એવાને થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ પરલોકનો પણ નાશ થાય છે, કારણ કે વ્યાપારવત્ ભજનનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે. આથી મૂલમાં આચાર્યશ્રીએ ‘સર્વથા’ એ પદ ધર્યું છે. જેને સ્વલ્પ પણ જ્ઞાન હોય છે તે પણ આમ સર્વથા કરતો નથી, તથાપિ કોઈ જ્ઞાનરહિત આમ કરે એ જણાવવાને મૂલમાં **चेत्** પદ ધર્યું છે. ભજન કરનારના અભિપ્રાયથી અત્ર મૂલનામ કૃષ્ણ ધર્યું છે; લોકાર્થીપણું ન હોય અને અર્થ પણ ન હોય તો ભજન ન થાય તો પંછી શો વિશેષ એમ શંકા કોઇ કરે તેના પ્રત્યુત્તરમાં આપશ્રી કહે છે કે લૌકિક અર્થ ન હોય અને તેને લઇને દુઃખી હોય તો પણ ગીતાજીના નવમાં અધ્યાયમાં કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે જો કોઇ પત્ર પુષ્પના ન્યાયથી કૃષ્ણને ભજે, તો યથાસંભવ તેનું ભજન અર્થને લઇને જ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે, પણ લોકનો નાશ જ થાય છે; લૌકિક સિદ્ધ થતું નથી, નહિ કે સ્થિત નાશ પામે છે. તેથી તેટલાથી ભજનસિદ્ધિમાં કાંઇ પણ હાનિ નથી, કારણ કે ભગવાન્‌ની તેવી જ ઇચ્છા છે. એ જાણવવાને ‘સર્વથા’ એમ કહ્યું છે. કિલષ્ટજન ભગવાન્‌નું ભજન કરી શકતો નથી.

અત્ર હીનાધિકારીની વાત છે. લાભ, અને પૂજાને માટે જે યત્ન તે તો ઉપધર્મ દેવલકત્વ સંપાદક છે, તેથી તે સિવાયના અનિષિદ્ધ પ્રકારથી ‘ મારું ઐહિક સિદ્ધ થાઓ’ એ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્તિ કરતો લોકાર્થી જો કૃષ્ણને ભજે, તો સર્વથા દુઃખી થાય છે, ભગવત્પ્રિય આચાર્ય–શ્રીવલ્લભાધીશ્વરના–માર્ગમાં આ સ્થિતિ કરે છે તેથી તેના ઉપર કૃપાથી, અથવા ‘જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા કરું છું તેનું ધન ધીમે ધીમે હું હરણ કરું છું’ એ વાકયોક્ત ન્યાયથી, એની મૂઢતાને લઇને અને દુરાગ્રહ વગેરેથી ભગવાન્ એની ઉપેક્ષા કરે છે, અને તેથી દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પ્રકારથી સર્વ પ્રકારે લોકથી એને ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પ્રથમ તો કિલષ્ટ થઇને પણ લોકમાંથી વિરાગી થઇ જો કૃષ્ણને ભજે, તો ઉક્ત ન્યાયથી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને આન્તર લોકનો નાશ થાય છે. ત્યાર પછી ‘ મત્પરની સાથે મિત્રતા કરેલા ઉપર મારો અનુગ્રહ કરૂં છું’ એ ન્યાયથી આ લોક કે પરલોકમાં, પ્રતિબંધ રહિત અનુગ્રહવિષય તે થાય છે. અને અન્ત્ય બીજો તો દુરાગ્રહાદિ દોષથી પ્રભુ તેની સેવાનો અંગીકાર કરતા નથી તો પણ આચાર્યશ્રીની દયાથી **‘नैवात्मनः’** એ શ્લોકના ન્યાયથી તત્કૃત પ્રભુગામિ હોવાથી તેનું ભજન વ્યર્થ જતું નથી. પરન્તુ આવા મનુષ્ય ઉપર પ્રભુ અન્ય જન્મમાં અનુગ્રહ કરે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરી નિજ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સંસારી ત્રિવિધ છે. એક સંસારની નિવૃત્તિની ઇચ્છા રાખનાર ભક્ત, દ્વિતીય લોકાર્થી સેવાનો આગ્રહ રાખનાર, અને સેવાનો આગ્રહ નહિ રાખનાર. આ ત્રણેના ફલ ઉપર કહ્યાં છે.

આ પ્રકારે હીન અધિકારીની વ્યવસ્થા કહીને મધ્યમ અધિકારીને તો જ્ઞાન સહકારી હોવાથી આવશ્યક છે તેથી તે ન હોય તો તેનું શું ફલ એમ આકાંક્ષા થતાં તેને ફલ કેમ થાય છે તે પ્રકાર ઉપદેશે છે. સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પ્રભુસ્વરૂપનું જ્ઞાન એ બન્ને ન હોય તેવો ભક્ત પણ પુષ્ટિ અને મર્યાદાના ભેદથી દ્વિવિધ છે. બન્નેનું ચિત્ત ચંચલ ન થાય તેને માટે આપશ્રી નીચે પ્રકારે આજ્ઞા કરે છે.

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गंगायां श्रीभागवततत्परः ।
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥
उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ।
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગીયે પૂજા-ઉસત્વ-આદિમાં સ્થિતિ કરવી, મર્યાદામાર્ગીયે તો શ્રીભાગવતમાં તત્પર થઇ, શ્રીભાગવતમાં પઠન-વાચન શ્રવણાદિ કરતા શ્રીગંગાજીના તટ ઉપર સ્થિતિ કરવી. પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહ જ નિયામક છે, એમ સ્થિતિ છે. (મર્યાદામાર્ગીયને જેમ ગંગાજીના તટ ઉપર સ્થિતિ કરવી જ જોઇએ તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને નથી. તેને જ્યાં ભગવદનુગ્રહ હોય ત્યાં જ સ્થિતિ કરવી એમ તાત્પર્ય છે.) મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા ભક્ત ઉભયને તો ક્રમશઃ મુક્તિ જ ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થશે. ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગથી અધિક છે માટે આમ નિરૂપણ કર્યું છે.

જ્ઞાનના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગીયે તો શ્રીનાથદ્વારાદિ સ્થલે પૂજા-ઉત્સવાદિમાં સ્થિતિ કરવી. પુષ્ટિમાર્ગમાં પૂજાપદ તેને જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેવાની આરંભની પ્રવૃત્તિનું બોધક છે. મન તન્નિષ્ઠ હોય, ચિત્ત જ જો ત્યાં ઉત્સવાદિમાં હોય તો કૃતિ તો અર્થાત્ સિદ્ધ થઇ જાય છે એ જણાવવાને 'પૂજોત્સવાદિ કરવા' એમ નહિ કહેતાં ત્યાં સ્થિતિ કરવાનું જ માત્ર કહ્યું, પરન્તુ મર્યાદામાર્ગમાં અન્ય પ્રકાર છે તે આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે. મર્યાદાસ્થે તો, મર્યાદામાર્ગીયે તો ગંગાજીના સમીપમાં શ્રીભાગવતતત્પર રહેવું. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીયે પ્રભુના ઉત્સવસેવા આદિમાં જ્ઞાન ન હોય તો સ્થિતિ કરવી અને મર્યાદામાર્ગીયે તો ભગવચ્ચરણના સંસર્ગવાલા ગંગાજીના સમીપમાં રાજા પરીક્ષિત વા વિદુરની માફક શ્રીમદ્ભાગવતતત્પર થવું, ત્યાં સ્થિતિ કરીને તેવાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું જ શ્રવણ-મનનાદિ કરવા-આ સિવાય ઉભયનો બીજો કોઈ અન્ય ધર્મ નથી. તો પણ પુષ્ટિમાર્ગીયમાં કાંઈ વિશેષ છે. જેમ મર્યાદામાર્ગીયને ગંગાજીના સમીપમાં સ્થિતિ કરવીજ જોઇએ એવો નિયમ છે, તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને સ્થિતિ કરવામાં દેશનો નિયમ નથી. આજ સ્થલે રહીને પૂજોત્સવાદિમાં તત્પર થવું એમ નિયમ નથી; પરન્તુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરીને જ્યાં સ્થિતિ કરાવે ત્યાંજ તેણે તો રહેવું. પુષ્ટિમાર્ગીયને નિયામક વેદનો વિધિ નથી, પ્રભુનો અનુગ્રહ જ તેનો તો નિયામક છે. મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા ભક્ત પણ હોય છે. આમના ઉપર જ્યારે પ્રભુ વિશેષ કૃપા કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો તેઓ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રાપ્ત કરીને, તન્માર્ગીય પુષ્ટિમાર્ગીય

ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરન્તુ જો મર્યાદામાં અંગીકાર કર્યો હોય તો એ બન્ને મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત મુક્તિ જ ફલ તરીકે પ્રાપ્ત કરે છે. આમ નિરૂપણ કરવામાં તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં અધિક છે એ નિરૂપણ કરવું છે. અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની તથા ભક્ત ઉપર પ્રભુ વિશેષ અનુગ્રહ કરે તો તેઓને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય, પરન્તુ જો વિશેષ અનુગ્રહ પ્રભુ ન કરે અને મર્યાદામાં જ અંગીકાર કરે, તો એ ઉભયને મુક્તિનીજ પ્રાપ્તિ થાય. 'કદાચિત્ મુક્તિનું દાન કરે છે, પણ ભક્તિયોગ તો નહિ જ' એ વાક્યમાં પરમ ભક્તિને અદેય કહી છે. પરમભક્તિ–પુષ્ટિભક્તિ તો વિશેષ અનુગ્રહભાજનનેજ દાન કરે છે. આ રીતે ભક્તિમાર્ગનો જ્ઞાનમાર્ગ કરતા ઉત્કર્ષ સૂચવાય છે. આ કથન કરવાનું ખાસ પ્રયોજન આ છે, લોકમાં હાલ ભક્તિનું પણ જ્ઞાન ફલ છે, અને તેની મુક્તિ એજ ફલ છે એમ સર્વ કહે છે. ત્યાં જ્ઞાન તો બ્રહ્માત્મ્યૈક્યનું ભાન તે. બ્રહ્મ એટલે અક્ષરાત્મક–અને સર્વ અક્ષરાત્મક હોવાથી સર્વજ્ઞાન, અક્ષરના જ્ઞાનથી તદાત્મક સર્વનું જ્ઞાન. આટલું જ્ઞાન થાય તો પણ અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમનો સંબન્ધ તો દૂર દૂર છે. અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન અક્ષરજ્ઞાનથી કેમ જ થઈ શકે. માટે જ્યારે અર્જુને પ્રભુને અક્ષરભજન અને પુરુષોત્તમના ભજનનું તાત્પર્ય બારમાં અધ્યાયમાં પૂછ્યું ત્યારે પ્રભુએ પણ સ્વભજનમાં અધિકતા જણાવી. ગંગાજીના ત્રણ સ્વરૂપના દૃષ્ટાન્તથી ક્ષર–જગત્, અક્ષર–બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમની ઉત્તરોત્તર અધિકતા સ્પષ્ટ થાય છે, ગંગાદેવી કાંઈ તીર્થાત્મક નથી, પરન્તુ જલને વિષેજ તીર્થાત્મક જાણીને જ્ઞાની થાય છે, અને જ્યારે તીર્થાત્મકથી અતીત દેવતાત્મક ગંગાદેવીનું દર્શન કરે છે ત્યારે જ એનું ભક્તત્વ સિદ્ધ થાય છે. તીર્થાત્મક ગંગાજી છે એમ જ્ઞાનવાળો જ્ઞાની ગંગાજીનું ભક્તિથી દેવીરૂપે દર્શન કરનારની સમાન કાંઇ થઈ શકે? માટે જ 'મને પુરુષોત્તમ જાણીને મનેજ સર્વ ભાવથી ભજે છે એમ પ્રભુએ **'यो मामेवमसंमूढः'** એમ આરંભીને **'भजते मामनन्यभाक्'** એમ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરી. માટે જ્ઞાનમાર્ગીયની પણ, પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાલાને પણ, ભક્તિનિષ્ઠા એજ ફલ છે, તેથી આથી અધિક શું કહેવું? આ તાત્પર્ય અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે એમ વિદ્વાનોએ સમજવું. ઋગ્વેદમાં પણ આ મંત્ર કહ્યો છે. **'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन। आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे'** હે સ્તુતિ કરનારાઓ, ભગવાનના ઉત્કર્ષ–મહાત્મ્યનું વર્ણન કરવામાં તત્પર, પૂર્વ્ય–સર્વથી પ્રથમ–સર્વ કારણના કારણરૂપ તે લોક અને વેદ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમને આપ જેવા એ છે તેવુંજ તેનું સ્વરૂપ તમે જાણો છો તેથી તમે પણ તથાભૂત છે. ઋતનું સૂનૃતવાણીરૂપ–વેદના ગર્ભરૂપ. પ્રભુએ નિજ ઉદરમાં સ્થિત વેદનો વિશ્વકલ્યાણને માટે બ્રહ્માજીને ઉપદેશ કર્યો. જન્મથી સ્વજન્મથી સંપૂર્ણતાથી, માત્ર ક્ષણયામ માત્રથી નહિ, તેને પૂર્તિયુક્ત સંતુષ્ટ કરો. આ મંત્રમાં યથાર્થરીતે જ્ઞાનવાળાપણું તેમનું કહીને પૂર્ણ જ્ઞાનીઓએ તો પોતાના દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, જીવ–સર્વને તદર્થેજ–પ્રભુના ભજનમાંજ–એ સર્વનો વિનિયોગ કરવો જોઇએ એમ કહીને ભક્તિમાર્ગમાં વિનિયોગ ઉપદેશે છે. આથી સ્પષ્ટરીતે ભક્તિમાર્ગની જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં અધિકતા સમજાય છે. ભક્તિ વિના કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી એ આશયથી અગાડી કહે છે કે દેહાદિ સર્વનો વિનિયોગ કરવામાં અશક્ત હો તો પણ અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ, લૌકિક શબ્દરૂપ નહિ, એવા નામસ્વરૂપને જાણીને તેનેજ વિશેષ વદો. અધિક માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય તો માત્ર તે પ્રભુના નામમાત્રનું કીર્તન કરો. આથીજ ભગવાનનું સ્વરૂપ, એનું માહાત્મ્ય આદિનું જ્ઞાન થશે એ આશયથી નામનું સ્વરૂપ બોધે છે. આ નામ ચિદ્ છે. ચિદ્ એ તો ઉપલક્ષણ છે. આ નામ પણ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે. નામસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો નામ સ્વરૂપાદિનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુને શરણે જવું એ આશયથી કહે છે કે આપના સંબન્ધી સુમતિ અર્થાત્ આપને નિર્દોષ

પૂર્ણગુણ તરીકે જાણનાર ભગવદ્ભક્તને અમે ભજીએ છીએ. અને એવો ભગવાન્‌નો ભક્ત પોતાના તેજથી પરના—અન્યના અજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે તે કહેવાને એવા ભક્તને તેજોરૂપ કહ્યો છે. અથવા સદા સ્વહૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યથી ઉત્સવાત્મક ભક્તને શરણે જવાનો વેદ ઉપદેશ કરે છે. આથી જ્ઞાનીઓનો ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ ઉપદિષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારેજ 'तद्विष्णोः' 'तद्विप्रासः' ઇત્યાદિ શ્રુતિસહસ્ર નિરૂપણ કરે છે. આથી 'જ્ઞાનમાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ અધિક છે' એ જે આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ્યું તે સૂપપન્ન છે.

હવે જે લોકો તનુજા અને વિત્તજા સેવા જેમ તેમ કરે છે તો પણ જો સ્પષ્ટ રીતે ભક્તિ ન થાય, ત્યારે તેવી સેવાનું શું ફલ એમ આકાંક્ષા થાય તો તે કહેવાને ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તનું બીજું પણ તાત્પર્ય આજ્ઞા કરે છે.

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ।
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ—ભક્તિના અભાવમાં તો, ગંગાજીના તીર ઉપર સ્થિતિ કરનાર જેમ પોતાના દુષ્ટ કર્મોથી અન્યથા ભાવ પ્રાપ્ત કરીને તે સ્થાનમાંથી નાશ પામે છે. એવાની ગંગાજીવિષે તીર્થબુદ્ધિ પણ નાશ પામે છે; તેવીજ રીતે ભક્તિ ન હોય તો આવી સેવાકરનાર ભગવત્સાંનિધ્યવાલા દેશમાં પણ નાશ પામે છે.

ભક્તિ ન હોય ને ભગવત્સંનિધિવાલા દેશમાં શ્રીમદ્‌ગોકુલ શ્રીગિરિરાજ—શ્રીનાથદ્વારાદિ દેશમાં સ્થિતિ કરેતો તેવાનું સર્વ વ્યર્થ છે. આથી ભક્તિની આવશ્યકતા જણાવી. ભક્તિ વિના સર્વ ધુળધાણી છે. ૨૦.

આ પ્રકારે પ્રયોજનસહિત પોતે જે કહ્યું તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ।
एतद्बुध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ—આમ સ્વશાસ્ત્રનું સર્વસ્વ ગુપ્ત મેં નિરૂપણ કર્યું છે. પુરુષે આ જાણીને સર્વ સંશયમાંથી વિમુક્ત થવું.

ઉક્ત પ્રકારથી સ્વશાસ્ત્રરૂપ અથવા સ્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તરૂપ સર્વસ્વ જે ગુપ્ત છે, સ્વલ્પ કહીને જેમાં બહુ નિરૂપણ કરેલું છે, એવું ગંભીર તાત્પર્યવાલું છે; અને બહિર્મુખોને જે જણાવવા લાયક નથી, તેવું નિરૂપણ કર્યું છે. આ નિરૂપણનું પ્રયોજન એ છે કે આના જ્ઞાનથી સ્વમાર્ગના સંબન્ધી સર્વ સંશયોની નિવૃત્તિ થશે. આનું જ્ઞાન નહિ હોય તો 'સંશયાત્મા વિનાશ પામે છે' એ ન્યાયે બુદ્ધિ અન્યથા થઈ જાય. માટે આ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય અવશ્ય જાણવું.

આમ શ્રીપિતૃપાદાબ્જપરાગરસસિક્તહૃત્,
શ્રીવિઠ્ઠલ તત્સિદ્ધાન્તવાઙ્‌માલા હૃદયે ધરે.

શ્રીમત્પ્રભુચરણ નિજપિતૃચરણ શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને જ પોતાનું દૈવત સમજે છે. અને તેથી ગ્રન્થના આરંભ તથા અન્તમાં શ્રીમદાચાર્યચરણકમલનુંજ સંસ્મરણ કરે છે. નિજ પિતાજીના ચરણકમલના પરાગના રસથી પોતાનું હૃદય ભિંજાયલું છે એમ કહીને શ્રીમન્મહાપ્રભુજી વિષે આપશ્રીએ પોતાની ઉત્કટ ભક્તિ સૂચવી છે, શ્રીમદાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તની વાણીરૂપ મોતીની માલા આપશ્રીએ હૃદયમાંજ ધારણ કરી છે એમ કહીને આપશ્રીએ આ ટીકા અનધિકારીઓને માટે પ્રકટ નથી કરી એમ સૂચવ્યું છે.

અહિ આ સિદ્ધ થયું. જેને ભગવાન્ કૃષ્ણ વિષે પરબ્રહ્મ તરીકે જ્ઞાન તેમના અનુગ્રહથી દૃઢ થયું છે અને તેવો વિશ્વાસ અને ભક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, તેને આ શાસ્ત્રમાં તનુજાવિત્તજા સેવાજ પ્રથમ સાધન છે. આ સેવા જો નિબન્ધમાં દર્શાવેલા પ્રકારની થાય છે તો લૌકિક વિષયોવિષે વૈરાગ્યવગેરેથી સંસારનું દુઃખ નિવૃત્ત કરતી અક્ષર બ્રહ્મ એ ભગવાન્નું અધિષ્ઠાન છે, ધામ છે, એમ બોધ કરતી, '**चेतस्तत्प्रवणं सेवा**' એમાં કહેલી સર્વાત્મભાવરૂપ માનસી સાધે છે. માનસી સેવા સિદ્ધ થાય ત્યારે બહાર ભગવાન્નું પ્રાકટ્ય થતાં ભગવાન્માં એકતાનતાથી કામચાર થાય છે. સર્વ મનોરથની પૂર્તિ ભગવાન્થી જ થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારીની ફલપર્યન્તની કક્ષાઓ છે. પરન્તુ જેનો તેવો અધિકાર નથી, તેણે તો ભગવાન્માં પરબ્રહ્મ તરીકેના જ્ઞાનને અર્થે સાધનસેવા કરતા બ્રહ્મવાદદ્વારા ભગવાન્માં બુદ્ધિ સ્થાપવા માટે પૂર્વોક્ત રીતિથી તે જ કરવી. આ પ્રથમથી કાંઈક ન્યૂન સાધનકક્ષા છે. આનું જ કથન નિબન્ધમાં આચાર્યશ્રીએ 'જ્ઞાની જો કૃષ્ણને ભજે તેથી અધિક પર નથી' એ અવતરણયુક્ત કારિકામાં ઉપદેશ્યું છે. આ પ્રકારની સેવામાં પોતે સેવક છે–દાસ છે-એવું જ્ઞાન ઉપયોગી છે. આમાં પણ જો અધિકાર ન હોય તો એવા મર્યાદાપુષ્ટને શુદ્ધ જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. એ જ્ઞાન થતાં પોતાનો આત્મા અક્ષરબ્રહ્માત્મક છે એમ ભાન થતાં પોતાનેવિષે જ ભક્તિથી કૃષ્ણનું દર્શન કરે છે. અને તેમ કરવાથી અગાડી પુરુષોત્તમમાં સાયુજ્ય થાય. આ મધ્યમ સાધનકક્ષા છે. તેથી સેવા કરતા આવા અધિકારીએ જીવ અને ભગવત્સ્વરૂપના જ્ઞાનને અર્થે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો. જેનો અહિ પણ અધિકાર નથી, તે તો સ્વશરીર, પુત્ર, વિત્ત વગેરેમાં અભિમાનવાલો સંસારી છે. આ તો સેવા કરતા ભગવદુપયોગી પદાર્થની અપ્રાપ્તિથી દુઃખી થાય છે. તેથી સારીરીતે સેવાનો નિર્વાહ થતો નથી, આવાની સેવા નભતી નથી. તેથી સંસારાસક્તિની નિવૃત્તિ માટે તેવાએ સ્વપ્રતિષ્ઠ, લીલાવિશિષ્ટ ભગવાન્નું ચિન્તન વિશેષે કરી કરવું. આ તૃતીય અધમ જઘન્ય કક્ષા છે. જે સંસારીની વલી લૌકાર્થિતાની નિવૃત્તિ થતી નથી, તે જો યથોક્ત શરીર અને દ્રવ્યથી સેવા કરે છે, તો તેની પરીક્ષાર્થે અથવા પ્રારબ્ધના ભોગને લઇને પ્રભુકૃત વિલંબથી સંસારના વિષય લોકથી જ ક્લેશ થાય છે; તોપણ જો સેવા ત્યજે નહિ, તો આસક્તિના વિષય લોકનો નાશ થાય છે. આવો અધિકારી જો પુષ્ટિમાર્ગીય હોય તો તેણે ગમે ત્યાં ભગવદ્ધામમાં–દેશવિશેષમાં સ્થિતિ કરીને પૂજા ઉત્સવાદિક કરવા, (શ્રીભાગવતના પાઠ શ્રવણમાં તત્પર થઇને); જો એ મર્યાદામાર્ગીય હોય તો તેણે ગંગાજીના તટ ઉપર સ્થિતિ કરીને શ્રીભાગવતનું શ્રવણ, પઠન, આવૃત્તિ પોતાના અધિકારાનુસાર કરવા. આ ચોથી કક્ષા છે. આ ઉભયને પણ તેમના અધિકાર પ્રમાણે સ્વલ્પ વા મહાન્ ક્રમથી તેમનું ચિત્ત તત્પ્રવણ થાય તો યથાધિકાર સિદ્ધિ થાય છે. તેને વૈકુંઠાદિ લોકમાં સેવામાં ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ ફલ તરીકે થાય છે, સાયુજ્ય નહિ. જેને તનુ વગેરેથી સેવા કરવા છતાં ભક્તિ પણ ન થાય, તે તો પંચમ આરૂઢપતિત થઈ, જન્મ પ્રાપ્ત કરતો સંસારનો અભિનિવેશ શિથિલ થતાં બહુ જન્મે મુક્ત થાય છે. સંસારમાં અત્યન્ત આસક્તિ હોય તો મુક્તિ પણ ન થાય. માટે સંસારાવેશ ત્યજનારાએ ભક્તિને અર્થે તનુજા વિત્તજા સેવામાં પ્રથમ યત્ન કરવો. ત્યાં આ પ્રકાર છે. શરીરાદિથી સેવા કરનારને અધિકારભૂત આત્મનિવેદન આવશ્યક છે. આત્મનિવેદન કરીને સેવા કરતા પૂર્વ દોષની નિવૃત્તિ અને અગ્રિમ પછીના દોષોનો અસંસર્ગ થાય છે. સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલી રીતિથી અસમર્પિતના ત્યાગાદિરૂપ બહિરંગ સાધન, સંપત્તિ હોય તો, અવશ્ય કરવાં. આપત્તિમાં તો નવરત્નમાં કહેલી રીતિએ કરવું. ભગવાન્નો અપરાધ થાય તો અન્તઃકરણપ્રબોધમાં કહેલી રીતિથી ભાવના કરવી. વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહેલી રીતિથી વિવેકાદિ પણ સંપાદન કરવા. ત્યાર પછી વિશ્વાસ દૃઢ થતાં ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલી રીતિથી ભક્તિબીજનું દાર્ઢ્ય સંપાદન કરવું. ભક્તિબીજ દૃઢ ન થયું હોય

તો નિબંધમાં કહેલી રીતિથી પરિચર્યાદિથી પૂજા કરવી. અને નામાવલીના પાઠથી પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન સંપાદન કરવા—ત્યારે વ્યસન દૃઢ સિદ્ધ થતાં, પ્રેમ દૃઢ થતાં, સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી રીતિથી ત્યાગ કરવો. ત્યારે ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં નિરોધલક્ષણમાં કહેલી રીતિથી નિરોધના ઉત્કર્ષની સિદ્ધિ થાય. ત્યારે જ ફલસિદ્ધિ થાય એમ આચાર્યચરણના દાસોએ વિશેષ ભાવના કરવી. અન્ય પણ ગ્રન્થો અત્રજ શેષ તરીકે યથાસંભવ યોજવા. આ દિશા.

આમ શ્રીપ્રભુપાદાબ્જપ્રસાદ પ્રેરણાવડે.
સ્વીય સિદ્ધાન્તવાઙ્‌માલા કૃપાથી દીપતી થઈ. ૧

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

सिद्धान्तनवनीत.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં વિશ્વકલ્યાણાર્થે જે સિદ્ધાન્ત આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ્યો તે સર્વથા સર્વદા ગોપનીય છે. એ સિદ્ધાન્તનું રક્ષણ તદનુસાર વર્તનથી જ થઈ શકે. આ ગ્રન્થ આપશ્રીએ નિજ સેવકોને માટે લખેલો છે. અને નિજ સેવકોને આચાર્યશ્રીનો શબ્દ જ પરમ આપ્ત હોવાથી, આપશ્રી અત્ર પ્રમાણાદિની ચર્ચા કરતા નથી. આપશ્રીના સેવકો તો આપશ્રીના શબ્દને જ પ્રમાણરૂપ માને છે, અને તેથી તેમને આચાર્યશ્રીના શબ્દ વિના પ્રમાણાન્તરની અપેક્ષા નથી. આચાર્યશ્રીએ ષોડશ ગ્રન્થ નિજ સેવકોને માટે જ લખ્યા છે, તેથી આ કોઈ ગ્રન્થમાં આપશ્રી કયા પ્રમાણને આધારે ઉપદેશ કરે છે તે દર્શાવતા નથી. અર્થાત્ આ ગ્રન્થમાં પણ પ્રમાણની ચર્ચા આપશ્રીએ કરી નથી. તેમ ફલની ચર્ચા અત્ર નથી. ફલવિષયક નિર્ણય તો આપશ્રી સેવાફલમાં કરે છે. અત્ર તો આપશ્રી મુખ્યતઃ સાધન અને તદુપયોગી પ્રમેયનું સૂક્ષ્મમાં નિરૂપણ કરે છે. કલિકાલના મંદ સુમંદમતિ જીવો વેદોક્ત સાધન યથાસ્થિત આચરીને સ્વકલ્યાણ સિદ્ધ કરે એ આપશ્રીને અશક્ય લાગ્યું. આ પરિસ્થિતિમાં દૈવીસંપદ્‌વાલા જીવો પ્રભુમાર્ગે કેવી રીતે જઈ શકે તદર્થે આપશ્રીએ વિચાર કર્યો; અને ભગવદાજ્ઞાનુસાર ભગવત્પ્રેરણાથી જે તાત્પર્ય આપશ્રીને સ્ફુર્યું તે આપશ્રીએ આ ગ્રન્થમાં સંગ્રથ્યું છે. નિજજનોના અધિકારાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન સાધન આપશ્રી બોધે છે.

પ્રથમ તો આપશ્રીએ જોયું કે જીવને ભગવન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં પ્રતિબંધક મહાન્માં મહાન્ બે પદાર્થ છે. એક અહન્તા અને બીજી મમતા. સંસારમાં સર્વ અનર્થનું મૂલ આ સાંસારિક અહન્તામમતા છે. જીવની અહન્તા એ દેહસ્થિત છે, અને મમતા એ વિત્તાદિમાં સ્થિત છે. જો કોઇ પણ પ્રકારે જીવ નિજ દેહ અને વિત્તાદિનો વિનિયોગ સ્વાર્થે નહિ કરતાં, ભગવદર્થે કરતાં શિખે, તો ભગવદનુગ્રહથી તે પ્રકારના આચરણનું સાતત્ય થતાં, આ જીવની અહન્તામમતા ભગવદીય થઇ જાય છે. હું ભગવાન્‌નો છું, આ વિત્ત, ગૃહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ મારા નથી, મદર્થે નથી, પરન્તુ જે વિશ્વનિયન્તાએ કૃપાથી મને એ દાન કર્યા છે, તેના છે, અને તદર્થે જ એ સર્વનો વિનિયોગ થાય, ત્યારે જ તે દાનની સાર્થકતા થાય, એમ સ્વદાસ્યધર્મ સ્ફુરે છે. પ્રભુનું દાસ્ય જ પરમ હિતકારી છે એમ સહજ સ્ફુરે છે. નિજ દેહ અને દ્રવ્યાદિનો જેટલે અંશે વિનિયોગ પ્રભુમાં ન થાય, અને સ્વાર્થે થાય, તેટલે અંશે પોતાના દાસ્યધર્મમાં ન્યૂનતા રહે છે એ પણ સ્ફુરે; એ ન્યૂનતા સ્ફુરતાં હૃદયમાં ભગવદર્થે તન્મિલનાર્થે કલેશ અને તજ્જન્ય

દીનતા પણ સિદ્ધ થાય. આ પ્રકારે ભગવદેકતાનતાદ્વારા સિદ્ધ થયલી દીનતા પ્રભુપ્રસન્નતા સંપાદન કરવામાં કારણભૂત થઇ પડે છે. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા તો પછી જીવનું અન્યત્ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહેતું જ નથી. આ પ્રકારની કાંઈક વિચારશ્રેણિથી આચાર્યશ્રીએ યજ્ઞાદિ વેદોક્ત, વા યોગાદિ તંત્રોક્ત સાધન ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે નિજજનોને બોધ્યા નહિ, પરન્તુ તનુજા અને વિત્તજા સેવા જ ઉપદેશી. અહં અને મમનો પ્રભુમાં વિનિયોગ થાય એટલે મન પણ પ્રભુમાં પરોવાઈ જાય. જ્યાં ચિત્ત પ્રભુમાં પરોવાયું, પછી સંસાર–પ્રતિબંધક–અજ્ઞાન–ટકી જ કેમ શકે. આ રીતે જે કાર્ય–પ્રભુમાં જ એકતાનતા–અનન્ત પ્રકારના વેદોક્તાદિ સાધનથી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ જ છે, તે જો નિજજનો આપશ્રીનો ઉપદેશ અનુસરીને તદનુસાર આચરણ કરે, તો વિના પ્રયત્ને સિદ્ધ થઈ જાય છે. આનું જ નામ પુષ્ટિમાર્ગ. જે કાર્ય આમરણાન્ત કષ્ટસાધ્ય સાધનથી સિદ્ધ થતું નથી, તે ભગવદનુગ્રહથી અનાયાસે જ સિદ્ધ થઈ જાય, એ જ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારની તનુજા વિત્તજા સેવાદ્વારા માનસી સેવાની સિદ્ધિમાં જે પ્રતિબંધક છે તે શ્રીમત્પ્રભુચરણ સ્વકૃત વિવૃતિમાં બોધે છે. આ સેવામાં અર્થ–સ્વાર્થ–લૌકિક અર્થનો સંબન્ધ થવો ન જ જોઇએ. અર્થ–દ્રવ્ય–લઇને સેવા કરનાર અને અર્થ–દ્રવ્ય–આપીને સેવા કરાવનાર–ઉભય સેવા કરતા નથી. આ ઉભય પ્રકારની સેવા માનસી સેવા સિદ્ધ કરતી નથી, તેમ અહન્તામમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિ કે બ્રહ્માવબોધ કરતી નથી. આ પ્રકારની સેવા તો લૌકિક અર્થને માટે થતી હોવાથી ક્લેશજનક થાય છે. પરન્તુ આમ ક્લેશ થવાં છતાં પણ જો સેવા કર્યા કરાય, તો કવચિત્ પ્રભુના અનુગ્રહથી લૌકિક અર્થની કામના નિવૃત્ત થવાથી, લોકનો લૌકિકતાનો નાશ થાય છે. અને તેમ થતાં આ જન્મમાં કે જન્માન્તરમાં ભગવદનુગ્રહથી આવા અધિકારીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંપ્રદાયમાં આધુનિક સમયમાં સકલ જીવન પ્રભુનિધિની સેવા કરવા છતાં સંસારમાં જ મગ્ન મંદિરના પરિચારકો જે જોવામાં આવે છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ લૌકિક અર્થ–દ્રવ્યનો સંબન્ધ જ છે. આવો લૌકિક સંબન્ધ ન થાય, તેને માટે શ્રીમત્પ્રભુચરણ સ્વયં નિજજનોના નિર્વાહક થયા, અને આચાર્યશ્રીના ઉપદેશનો સાક્ષાત્ દૃષ્ટાન્તદ્વારા પરિચય અખિલ વિશ્વને કરાવ્યો. શ્રીમત્પ્રભુચરણની પદ્ધતિથી જેટલે અંશે સાંપ્રદાયિકો વિમુખ થયા, તેટલેજ અંશે આચાર્યશ્રીના વરેણ્ય ઉપદેશનું સંપૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત થવાને અનધિકારી બન્યા. પરન્તુ આ રીતે આચાર્યશ્રીના સુન્દર ઉપદેશને કોઇપણ પ્રકારે બાધ આવતો નથી. વાણિજ્ય–વ્યાપાર–ભગવત્સંબન્ધમાં પ્રતિબંધક થાય એ સર્વથા નિર્વિવાદ જ છે. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયલાઓનું કર્તવ્ય સાધન આપશ્રીએ ઉપદેશ્યું છે, એટલુંજ નહિ પરન્તુ જેઓની પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમણે શું કરવું તે પણ આપશ્રી અત્ર ઉપદેશે છે. જે પુષ્ટિમાર્ગસ્થ હોય તેવાએ તો ગમે તે ભગવદ્ધામમાં ગમે તે દેશમાં અને કાલમાં જ્યાં પ્રભુની પૂજા–સેવા–ઉત્સવાદિ–થતાં હોય ત્યાં સ્થિતિ કરવી. પુષ્ટિમાર્ગસ્થ આ હોવાથી ભગવદનુગ્રહ જ એનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. દેશકાલાદિ નહિ; પુષ્ટિમાર્ગીયનો પ્રધાન વિશ્વાસ પ્રભુ ઉપર જ રહે છે. પરન્તુ જે મર્યાદાસ્થ હોય તેને દેશકાલાદિની અપેક્ષા પડે છે. તેવાએ તો ગંગાજી જેવા પવિત્ર ભગવત્સંબન્ધયુક્ત સ્થલે સ્થિતિ કરીને શ્રીમદ્ભાગવત વિષે તત્પરતા રાખવી. આમ કરવાથી આવા પ્રાથમિક અધિકારી પણ ક્રમશઃ ઉત્તમ ભગવદીય થતા, માનસીસેવાની સિદ્ધિરૂપ દાન પ્રભુ તેમને કરશે. પરન્તુ આ પણ જો ભક્તિ હોય તો. ભક્તિવિનાનું સર્વ ધુલધાણી છે. કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુ વિષે પ્રેમ જીવનો સિદ્ધ થાઓ એજ આચાર્યશ્રીનું હૃદય છે. સર્વ સાધનનો વિનિયોગ પણ પ્રભુ વિષે પ્રેમ સિદ્ધ કરવામાં છે. પ્રેમ સિદ્ધ થાય તો પછી આસક્તિ અને વ્યસનનું દાન પ્રભુ કરે. અને તે થાય એટલે જીવન સફલ થયું ગણાય. આજ તાત્પર્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણે નીચેના શ્લોકમાં સુંદર રીતે ગ્રથ્યું છે.

તેનો જ અત્ર ઉપન્યાસ કરીશું. **श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारी हेतुः । प्रेमैव तस्मिन् नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥ १ ॥** અર્થાત્ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં ઉપદિષ્ટ સાધન કરતાં પ્રભુમાં પ્રેમાદિ સિદ્ધ થાય, અને તે સિદ્ધ થાય એટલે સેવાફલાદિમાં ઉપદિષ્ટ પરમ ફલ ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય એજ આચાર્યશ્રીનો નિજજનોને માર્મિક ઉપદેશ છે.

સેવાફલમાં ઉપદિષ્ટ ફલ પરલોકમાં સિદ્ધ થાય છે, તદુપરાન્ત આ લોકમાં આ પ્રકારની સેવાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયલાને સાંસારિક દુઃખની નિવૃત્તિ અને સર્વત્ર બ્રહ્માવબોધ થવાથી અખિલ વિશ્વમાં બ્રહ્મભાવ ભગવદ્ભાવ પણ સ્ફુરે છે. આ બે અવાન્તર–ગૌણ–ફલરૂપ છે. આચાર્યશ્રી તો સર્વ લક્ષણસંપન્ન છે. કવચિત્ પરમ યાજ્ઞિક હોવાથી શુદ્ધ વૈદિક અગ્નિહોત્રાદિ કરે છે; કવચિત્ પુષ્ટિમાર્ગીયવત્ શ્રીજગન્નાથાદિ ભગવદ્ધામોમાં પૂજાપ્રવાહ ઉત્સવાદિમાં સ્થિતિ કરે છે, કવચિત્ તનુજા વિત્તજા સેવા પ્રભુની કરે છે, કવચિત્ મર્યાદાસ્થ થઇને ભગવચ્ચરણસંબન્ધિની શ્રીગંગાજીના તટ ઉપર વિરાજીને શ્રીમદ્ભાગવતતત્પર થાય છે, કવચિત્ ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને, અવ્યાવૃત્ત થઇને, પૂજાશ્રવણાદિથી કૃષ્ણને ભજે છે, અથવા કવચિત્ મર્યાદાપુષ્ટિના ઉભય ધર્મ એક જ સમયે પોતાનામાં પ્રકટ દર્શાવવાને મર્યાદામાર્ગીય વૈદિક ત્રિદંડ સંન્યાસ ધારણ કરી, શ્રીગોપીજનવત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્વિરહાનુભવાર્થ ત્યાગ પણ સાથે કરે છે, અને મર્યાદામાર્ગીય વૈદિક રીતિથી ગંગાજીમાં પ્રવેશ કરીને સૂર્યદ્વારથી વિરજ વ્યાપિવૈકુંઠાદિ ભગવદ્ધામમાં પધારે છે, અને તેની જ સાથે આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણ આત્માનંદ–શ્રીગોપીજનના ભાવસમુદ્રના તરંગમાં વિહરતા શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિતિ કરતાં, તેનું જ ચિન્તન કરતાં, નિત્ય નૂતન લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. આવી રીતિથી આચાર્યશ્રીએ નિજજનોના કલ્યાણાર્થ અનન્ત સાધન સિદ્ધ કર્યા છે, છતાં એ સર્વમાં પરમ ત્યાગ કરવાનો નિજજનને ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરતા નથી. સંન્યાસનિર્ણયમાં વિરહાનુભવાર્થ ત્યાગ ભગવદાજ્ઞા હોય તો ગ્રહણ કરવો એમ આપશ્રી બોધે છે, છતાં આ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં તો ત્યાગનું સૂચન પણ કરતા નથી. તેમાં આ કારણ હોય એમ દિશે છે. ત્યાગ બે પ્રકારનો હોઈ શકે. એક વૈધ વેદોક્ત–મર્યાદામાર્ગીય, અને બીજો અવૈધ પુષ્ટિમાર્ગીય. પૂર્વ કહેલામાં પતનનો બહુ જ ભય રહે છે. ઘણા સંન્યાસીઓને આપણે પાખંડી શું નથી જોતાં? દ્વિતીય તો ભગવદાજ્ઞાથી જ સિદ્ધ થતો હોવાથી આપશ્રીએ તદ્વિષયમાં નિજ આજ્ઞાની આવશ્યકતા ન માની હોય એમ સંભવ છે. વલી સામાન્ય રીતે ત્યાગ એ બહુ દુર્લભ અધિકારમાં સિદ્ધ થઈ શકે. એવા મહાભાગ્યવાન્ તો કોટિમાં પણ વિરલ હોઇ શકે. આજ કારણથી અત્ર ત્યાગનો ઉપદેશ નહિ કરતાં આપશ્રીએ તનુજાવિત્તજા સેવાદ્વારા સર્વવસ્તુનો ભગવદર્થ વિનિયોગ બોધ્યો છે. આચાર્યશ્રીના પછી શ્રીમત્પ્રભુચરણ અને તદ્વંશજોએ પણ તેનો આશ્રય લીધો છે, અને નિજસેવકોને પણ તે જ અનુસરવાને ઉપદેશ્યું છે. વસ્તુતઃ આવો ભગવદર્થ વિનિયોગ પણ ત્યાગ જ છે. તારતમ્ય એટલું જ કે આ ત્યાગ–ભગવદર્થ વિનિયોગ–ગુડવેષ્ટિત કટુ ઔષધ જેવું સાધારણ પણ અધિકારીને ગ્રહણયોગ્ય થઈ પડે છે. જ્યારે કેવલ ત્યાગ કટુ ઔષધવત્ ગ્રહણ કરવો પણ કઠિન થઇ જાય. આજ આશયથી આપશ્રીએ અત્ર કૃષ્ણસેવા તનુજા–વિત્તજા–સદા કરવી, અને તેમ કરવાથી–માનસી–સર્વાત્મભાવરૂપ– વ્યસનરૂપ–નિરોધરૂપ–ત્યાગરૂપ–સેવા પ્રભુના અનુગ્રહથી સિદ્ધ થશે એમ ઉપદેશ્યું છે. દાદરને છેલ્લે પગથીએ છલંગમારીને જવા કરતાં, દરેક પગલે ચઢીને ત્યાં પહોંચવામાં પડવાનો સંભવ ઓછો રહે છે એ તો સર્વમાન્ય છે; તેવી રીતે ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને તનુજાવિત્તજા સેવા કરતાં, સર્વવસ્તુનો ભગવદ્વિનિયોગ થતાં, માનસીસેવા સિદ્ધ થાય, અને તે થતાં, ત્યાગ–નિરોધ–સર્વાત્મભાવ વ્યસન–પણ સિદ્ધ થાય. વ્યસન પ્રાપ્ત થયું એટલે કૃતાર્થતા થઇ જ એમ સમજવું. સંસાર તો ટકી શકે જ ક્યાંથી; અને ભગવાન્નું જ ભાન સર્વત્ર થતાં સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ પણ સિદ્ધ થાય; બ્રહ્માવબોધ થાય. આ લોકમાં આ જ અવા-

ન્તર ફલનો સાક્ષાદ્ અનુભવ થાય. અને પરલોકમાં અધિકારાનુસાર સેવાફલમાં ઉપદિષ્ટ અલૌકિકસામર્થ્યાદિ પણ પ્રભુ દાન કરે. આ પ્રકારે આચાર્યશ્રીની ભક્તિમાર્ગીય પરમ ત્યાગની સ્થિતિ કરતાં, શ્રીમત્પ્રભુચરણાદિની આવી અત્યાગની કક્ષા, ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને ભગવદ્ભજન કરનારની દશા-કાંઇક ન્યૂન ભાસે, તોપણ કેવલ જ્ઞાનીના બ્રહ્મભાવ કરતાં તેવાઓના ભગવદ્ભાવાદિમાં વિશેષ છે. આ જ તાત્પર્ય આચાર્યશ્રીએ **'ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते'** એ નિબન્ધકારિકામાં ઉપદેશ્યું છે.

આ પ્રકારે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ઉપદિષ્ટ સાધનનો નિષ્કર્ષ જાણીને, આચાર્યશ્રીએ ઉપદિષ્ટ પ્રમેયના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. નિજજનનું કર્તવ્ય-સાધન- અને જ્ઞાતવ્ય-પ્રમેય-એ બેનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રીએ અત્ર કર્યું છે. ઉપર દર્શાવેલી સાધના કરવાથી શું લક્ષ્ય છે તે આપશ્રી અત્ર જણાવે છે. ઉક્ત સાધનના આચરણમાં યાવદુપયોગી પ્રમેય જ આપશ્રી અત્ર ઉપદેશે છે. આપશ્રી પ્રથમ તો સેવા સદા કરવી એમ ઉપદેશે છે; અને તે સેવા પણ કૃષ્ણની જ. કૃષ્ણશબ્દથી આચાર્યશ્રી જે મૂલ વસ્તુ-પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ-તેનું જ કથન કરે છે. સેવા પણ ઉત્તમોત્તમની, અન્યની નહિ. કૃષ્ણનું જ પરમ સેવ્યત્વ આપશ્રીને અભીષ્ટ છે, તેથી 'પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ જ છે' એટલું જ નિજજનોને ઉપદેશી દે છે. નિજજનોએ તો આચાર્યશ્રીના શબ્દ ઉપર અવલંબીને કૃષ્ણનું જ પરબ્રહ્મત્વ-પુરુષોત્તમત્વ-સ્વીકારીને તેની જ સેવા કરવી. આચાર્યશ્રીના મતે કૃષ્ણ વિના અન્ય લોકાદિ વા જીવાદિની સેવા કરવા જવાની વૃત્તિ થાય તો સેવામાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતામાં ન્યૂનતા આવે છે. આ જ આશયથી શ્રીહરિરાયચરણ પણ ઉપદેશે છે કે ભજનમાં પ્રતિબંધ સંપાદન કરીને વૃથા-લોકાનુરોધ લોકની અનુવૃત્તિ-અનુસરણ-પુષ્ટિમાર્ગીઓએ ન કરવું. કૃષ્ણનું પુરુષોત્તમત્વ આદિ શાસ્ત્ર પ્રમાણોથી આપશ્રી અત્ર સિદ્ધ કરતા નથી, કૃષ્ણનું શાસ્ત્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમત્વ જેવું છે તેવું શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સ્વકૃત પ્રકાશમાં દર્શાવ્યું છે. અને શાસ્ત્રદ્વારા કૃષ્ણની પુરુષોત્તમતા જાણવાની ઇચ્છાવાલાઓએ તત્પ્રકાશ અને તદનુવાદ ગુર્જરભાષામાં અત્ર મુદ્રિત છે તે જોવા. તથાપિ નિજજનોને કૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ તો આપશ્રીને બોધવું જ છે, અને તે આપશ્રી ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી અત્યન્ત સરલ રીતે બોધે છે. પ્રથમ તો ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી કૃષ્ણના ત્રણ સ્વરૂપનો બોધ કરે છે. જેમ ગંગાજીના પ્રવાહ તીર્થ અને દેવી એમ ત્રણ સ્વરૂપ છે, તેમ કૃષ્ણના જગત્, અક્ષર, અને પુરુષોત્તમ એમ ત્રણ સ્વરૂપ છે. જેમ પ્રવાહ આધિભૌતિક રૂપ ગંગાજીનું છે, તેમ જગત્ એ પરબ્રહ્મનું આધિભૌતિકરૂપ છે; તીર્થરૂપ એ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક રૂપ છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. જેમ ગંગાદેવી ગંગાજીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે તેમ કૃષ્ણ-પુરુષોત્તમ એ આધિદૈવિક રૂપ છે. તાત્પર્ય કે જેમ પ્રવાહ, શક્તા-તીર્થ અને દેવી એ ત્રણે સ્વરૂપ એક જ ગંગાજીના હોવાથી અભિન્ન છે, તેમ પુરુષોત્તમ-અક્ષર-અને જગત્ એ ત્રણે સ્વરૂપ એક જ કૃષ્ણના હોવાથી અભિન્ન છે. આ પ્રકારે કૃષ્ણના ત્રણ સ્વરૂપ દૃષ્ટાન્તથી બોધીને જગત્-આધિભૌતિકના સંબન્ધમાં જે વિવિધ મત પ્રચલિત છે તે પણ દર્શાવ્યા છે. માયાવાદીઓ જગત્‌ને માયિક, સાંખ્યો એને સગુણ, નૈયાયિકાદિ એને કાર્ય, અને મીમાંસકાદિ એને સ્વતંત્ર માને છે. આપશ્રીને શ્રૌત મત સંમત છે, તેથી **'तदात्मानं स्वयमकुरुत, स एतावान् आस'** ઇત્યાદિ શ્રુતિબલથી જગત્ એ બ્રહ્મનો એક પ્રકાર જ છે એમ જણાવે છે. જગત્ એ આત્મસૃષ્ટિ આત્મકૃતિ છે; અને ભગવન્નિષ્ટ ભગવદીયોને જગત્‌ની પરમ નિર્દોષતા સ્ફુરે છે. ભગવન્નિષ્ઠ નિર્ગુણ છે, તેથી જગદ્ પણ તેને નિર્દોષ ભાસે છે. પરન્તુ સગુણોપાસક પ્રાવાહિક જીવો આ આધિભૌતિક સ્વરૂપને બ્રહ્મભાવની દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી. તેમને તો આ જગત્ ત્રિગુણાત્મક લાગે છે. ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી આ તાત્પર્ય સ્ફુટ થતું ન હોવાથી આચાર્યશ્રી વિશેષ જગત્‌ના

સંબન્ધમાં કહે છે. આ ત્રિગુણાત્મક જગત્‌ના નિયામક સગુણ દેવતાઓ છે. રાજસ જીવોન નિયામક બ્રહ્માજી છે, તામસોના શિવજી અને સાત્વિકોના વિષ્ણુ છે. જ્યારે ભગવદીયો પ્રભુનિષ્ઠના તો નિયામક તદાત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. સાત્ત્વિક રાજસ તામસ જીવોનો કામચાર સગુ દેવતાઓથી છે, જ્યારે નિર્ગુણ ભગવદીયોનો કામચાર નિર્ગુણ શ્રીકૃષ્ણથી થાય છે. આચાર્યશ્રીન તાત્પર્ય કેવલ ભગવન્નિષ્ઠ હોવાથી જ યોગિશ્રીગોપેશ્વરજી ષોડશગ્રન્થમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તન નિર્ગુણ અને મુખ્ય કહે છે. આ પ્રકારે ભગવદીયોનું જગત્ પણ નિર્ગુણ અને નિર્દુષ્ટ છે, અ તદન્તર્ગત ભગવત્સેવાપરિકર પણ નિર્ગુણ અને નિર્દુષ્ટ છે એ બોધ કરવાને આપશ્રીએ બ્રહ્મવા દ્વારા કૃષ્ણમાં બુદ્ધિના વિધાન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

આ પ્રકારે કૃષ્ણની ઉત્તમોત્તમતા દર્શાવી તેનું પરમ સેવ્યત્વ અને જગત્ એ બ્રહ્મરૂ છે એમ જણાવી તેનું નિર્ગુણત્વ અને નિર્દુષ્ટત્વ ઉપદેશીને જીવનું સ્વરૂપ પણ ઉપદેશે છે. જે જગત્‌નું સ્વરૂપ સેવાપરિકરની નિર્ગુણતા અને નિર્દુષ્ટતા બોધવાને ઉપદેશ્યું, તેમ જીવનું સ્વરૂ બોધીને તેનું સહજ દાસત્વ અને કૃષ્ણસેવા જ તેનું કર્તવ્ય એક જ છે એમ બોધ્યું છે. જીવો અક્ષરાત્મક છે. આ અક્ષર ભગવાન્‌નું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. ભગવદ્ધામરૂપ પણ એ જ છે ભગવાન્‌ના ચરણરૂપ પણ એ જ છે. ગણિતાનન્દ પણ તે જ છે. ચરણમાં સ્થિતિ દાસ કરે. શેષ સંકર્ષણરૂપે પ્રભુદાસ્ય કરનાર મુખ્ય સેવક જીવ તે જ છે. આ રીતે જીવનું ચરણ શ્રિતત્વ દર્શાવીને તેનું ગર્ભદાસત્વ ઉપદેશ્યું છે. ગણિત આનન્દને ઓળંગીને અગણિત નિરવ આનન્દ પ્રાપ્ત કરવાને અક્ષરાતીત કૃષ્ણની સેવા જ એનું કર્તવ્ય છે એમ આચાર્યશ્રીનો આશ છે. અક્ષર એ ભગવાન્‌નું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. તેથી તે જેમ નિર્દુષ્ટ છે, તેમ તજ્જાત જીવો પણ ભગવદંશ હોવાથી વસ્તુતઃ નિર્દુષ્ટ છે; અને નિર્દુષ્ટ હોવાથી પ્રભુસેવા કરવાને યોગ્ય છે જીવનું અંશત્વ, અવિદ્યાથી સંસારીપણું, ઉપાધિનાશ થતાં ભગવદનુભવ પણ ભગવત્સેવાર્થે ઉપદેશ્યો છે. આ પ્રકારે કૃષ્ણ, અક્ષર, જીવ, અને જગત્ એ સર્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ બોધીને કૃષ્ણની તત્સેવાની, તત્સેવાપરિકરની, તત્સેવકની–ઇત્યાદિ સર્વની નિર્ગુણતા નિર્દુષ્ટતા અને આત્મનિષ્ઠતા–ભગવન્નિષ્ઠતા–આચાર્યચરણ ઉપદેશી નિજજનોને બોધ કરે છે કે સદા સર્વદા આત્મરૂ શ્રીગોપીજનના ભાવસમુદ્રના તરંગોમાં વિહરતા શ્રીકૃષ્ણ–પરમ નિર્દુષ્ટ–કમનીયને–નિરવધિ–આનન્દ રૂપને જ સેવજો. એની જ સેવા તમારું પરમ કર્તવ્ય છે. કૃષ્ણસેવા વિના અન્ય સ્ફુરવું એ ભગવદ્ભાવનું વિનાશક છે. બ્રહ્મવાદ સેવામાર્ગમાં અનુભવસાક્ષિક છે. તાત્પર્ય કે તદ્દાસદાસોએ તો સર્વ ત્યજીને શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા કર્યા કરવી; અન્ય લૌકિક વૈદિકની ચિન્તા રાખવી નહિ અપેક્ષિત હશે તો તે પણ સ્વયંસમર્થ પ્રભુ સિદ્ધ કરશે. આવા સુન્દર આચાર્યશ્રીના ઉપદેશ અક્ષરશઃ અનુસરવાની જેને રુચિ પણ ન થાય તે તો હીનભાગ્ય જ કહેવાય. પરમ ભાગ્યવા તો શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા સદા સર્વદા કરશે. ભગવન્નિષ્ઠ આચાર્યશ્રીના નિર્ગુણ સેવકોની આ સિવાય અન્યમતિ હોવાનો સંભવ જ નથી. **श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।**

[illegible]

દેવતાઓ છે. રાજસ જીવોન
છે. જ્યારે ભગવદીયો પ્રભુનિ
મસ જીવોનો કામચાર સગુ
ણથી થાય છે. આચાર્યશ્રીન
થમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તમ
નિર્ગુણ અને નિર્દુષ્ટ છે, અ
કરવાને આપશ્રીએ બ્રહ્મવાદ

ત્વ અને જગત્ એ બ્રહ્મરૂ
સ્વરૂપ પણ ઉપદેશે છે. જે
ઉપદેશ્યું, તેમ જીવનું સ્વરૂ
જ છે એમ બોધ્યું છે. જીવ
ગવદ્ધામરૂપ પણ એ જ છે
. ચરણમાં સ્થિતિ દાસ જ
છે. આ રીતે જીવનું ચરણ
ઓળંગીને અગણિત નિરવધિ
છે એમ આચાર્યશ્રીનો આશ
નિર્દુષ્ટ છે, તેમ તજ્જાત જીવ
પ્રભુસેવા કરવાને યોગ્ય છે
ભવ પણ ભગવત્સેવાર્થે ઉપ
યથાર્થ સ્વરૂપ બોધીને કૃષ્ણની
તા નિર્દુષ્ટતા અને આત્મ
છે કે સદા સર્વદા આત્મરૂ
–કમનીયને–નિરવધિ–આનન્દ
સેવા વિના અન્ય સ્ફુરવું એ
. તાત્પર્ય કે તદ્દાસદાસોએ
ત્રૈદિકની ચિન્તા રાખવી નહિ
ન્દર આચાર્યશ્રીના ઉપદેશ
જ કહેવાય. પરમ ભાગ્યવા
શ્રીના નિર્ગુણ સેવકોની આ

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १- ०-०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् ।	रु. १- ०-०
५	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०
७	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २- ८-०
८	श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९	प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०- ८-०
१०	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२	त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
१४	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः ।	रु. १- ०-०
१५	सिद्धान्तमुक्तावली ।	रु. १- ०-०
16	Discuss how far S'aṅkaracharya truly represents the view of the author of the Brahma Sûtras. (Zala Vedanta prize Essay).	Rs. 1-0-0

प्रापणस्थानम्—

१. **चुनीलाल बुकसेलर,** बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.
२. **नडीयाद पुष्टिमार्गीय पुस्तकालयः,** नडीयाद.
३. **पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी,**
श्रीविट्ठलनाथ पाठशाला, कोटा, राजपुताना.
४. **पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला,** केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulachandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court,
Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

[illegible]

[illegible] (G. B. S. B.)

નડીઆદના શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયદ્વારા
પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા

ગ્રંથરત્ન ૮

श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचिता

सिद्धान्तमुक्तावली.

પ્રાચીન સંસ્કૃત ટીકાઓના આધારે
શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં.

છપાવી પ્રકટ કરનાર,
શ્રીમોહનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ.
શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના મંત્રી,
અને
શ્રીવલ્લીયગ્રંથપ્રકાશકફંડના વ્યવસ્થાપક.
નડીઆદ.

વલ્લભાબ્દ ૪૩૩ સંવત ૧૯૬૭

અમદાવાદ—શ્રી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

ન્યોછાવર સાડાપાંચ આના.

દેશાઇ પુરૂષોત્તમદાસ ગરબડદાસ
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

श्रीकृष्णायनमः

श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचिता

सिद्धान्तमुक्तावली.

* * *

શ્રીમદાચાર્યજીએ બાલબોધ ગ્રંથ પછી સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી ગ્રંથ રચ્યો છે જેની વિવૃત્તિ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથજીએ કરી છે એ બંને ઉપર ગોસ્વામિશ્રીપુરૂષોત્તમજી મહારાજે પ્રકાશનામક ટીકા કરી છે અને વિવૃત્તિ ઉપર શ્રીકલ્યાણરાયજી મહારાજે ટિપ્પણી કરી છે અને એ શિવાય ગોસ્વામિ શ્રીગોકુળનાથજી, લાલૂભટજી વિગેરેની ટીકાઓ તથા ટિપ્પણ છે તે સર્વનો આશય લઇ મુખ્ય શ્રીગુસાંઈજી તથા પુરૂષોત્તમજીનો આશય રાખીને ટીકા લખવામાં આવે છે.

શ્રીગુસાંઇજી પ્રથમ મંગળાચરણ કરે છે. મંગળાચરણ ગ્રંથારંભ કરવામાં કરવું એ પ્રણાલિકા છે.

प्रणम्यंपितृपादाब्जपरागमनुरागतः
कृपयाविशदीकुर्मस्तद्वाङ्मुक्ताफलावलीम् ॥१॥

અર્થ—શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુ પ્રથમ પિતાના ચરણસરોજના પરાગને પ્રણામ કરે છે તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભક્તિમાર્ગમાં દીનતા વગર બીજુ કાંઈ મુખ્ય સાધન નથી. એ પિત ચરણની કૃપાથી આ ગ્રંથનું વિવેચન કરૂંછું. એમ કહેવાથી કૃપાજ સાધન છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ મંગળાચરણપૂર્વક સિદ્ધ ંભ કરે છે.

ર પછી જે [illegible] જે [illegible]
।। ૧ [illegible] સિદ્ધાંત [illegible] માં [illegible]

मू—नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम्
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥१॥

सान्वयपदार्थः हरिं (પોતાનું સ્મરણ કરનારાઓના દુઃખને
ારા) હરિ–ભગવાનને **नत्वा** નમસ્કાર કરીને **स्वसिद्धान्त**
नेश्चयं પોતાના સિદ્ધાંતના વિશેષ નિશ્ચયને (હું) **प्रवक्ष्यामि**
છું **कृष्णसेवा** **શ્રીકૃષ્ણ (શ્રીપુરૂષોત્તમ)** ની સેવા **सदा** નિરંતર
र्या અવશ્ય કરવી (તે ત્રણ પ્રકારની સેવામાં જે) **मानसी**
ાનસી સેવા **सा** તે **परा** ફલરૂપ **मता** માનેલી છે.

શબ્દાર્થ—**શ્રીહરિને** નમન કરીને સ્વસિદ્ધાન્તનો નિશ્ચય સ્પષ્ટ કરીને કહું છું. શ્રીકૃષ્ણની સેવા અવશ્ય સર્વદા કરવી (અને સેવામાં) માનસીસેવા ઉત્તમ છે.

ટીકા—**શ્રીહરિને** નમન કરીને એ વાકયમાં હરિપદ શબ્દનું તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રભુ સર્વદુઃખના હરતા છે તેથી પ્રથમ આ ગ્રંથ બનાવવામાં જે વિઘ્ન આવે તેનો નાશ કરે (હરે) અને મંગલાચરણ કરવાનો મતલબ પણ તેજ છે. વિઘ્નવિઘાતને વાસ્તે કરેલું મંગલ શિષ્ય શિક્ષાર્થ ગ્રંથકાર આરંભમાં લખે છે.

નમન કરવામાં પ્રયોજન એ છે જે ભગવાન્‌ને ભજવામાં નમન વિના બીજું કાંઇપણ સાધન નથી. ભક્તિમાર્ગમાં દીનતા એજ સાધન છે આ હેતુથીજ શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રાયઃ સર્વ ગ્રંથોન આરંભમાં નમસ્કારવાચક પદ ધરે છે આ વિષયપર વધારે ખુલાં

नमोभगवते तस्मै.

આ શ્લોકના નિબંધમાં તથા આવરણભંગમાં જોવો. દીનતા આ
પંપ્રદાયમાં સાધન ગણેલી છે તે તો બાલબોધના શ્લોક ૧૯ ના
ખ્યાનમાં સારી રીતે લખવામાં આવ્યું છે હવે "સ્વસિદ્ધાન્તનો
રીતે નિશ્ચય કરીને કહું છું" આનો અભિપ્રાય ે કે જે
ાન્તમુક્તાવલીમાં

ायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा"

આ શ્લોક આવશે આમાં બ્રહ્મનું વર્ણન છે અને તેનો પરસ્પર વિરૂદ્ધ સિદ્ધાંત છે તો તે બાબતના શાસ્ત્રાર્થમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે દૂર કરવા વેદોક્ત સ્વસિદ્ધાંતનો નિશ્ચય કરી શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે;

અને શાસ્ત્રાર્થ શબ્દનોઅર્થ—પૂર્વકાંડ અને ઉત્તરકાંડ એ બન્ને મળી શાસ્ત્ર, અથવા વેદાર્થનિશ્ચય કરાવનારા વેદાંતવાક્ય તે શાસ્ત્ર કહેવાય. તેનો અર્થ તે પ્રયોજન અથવા તાત્પર્ય એ બન્ને બાબતના સંદેહ દૂર કરવા સારી રીતે નિર્ણય કરે છે, અર્થાત્ વેદના પ્રયોજનમાં થતા સંદેહને દૂર કરવા અને વેદના તાત્પર્યમાં થતા સંદેહને દૂર કરવા જે પોતાનો સિદ્ધાંત છે તે કહે છે. સ્વસિદ્ધાંત કે તેજ વેદ પ્રતિપાદિત છે.

આમાં પ્રમાણ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ દ્વિતીય અને અધ્યાય ૨ લોક ૩૪

"भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येंन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्" ॥३४॥

અર્થ—બ્રહ્માએ વેદને ત્રણ વાર સારી રીતે તપાસ્યા અને નિશ્ચય કર્યો જે જેથી ભગવાન્માં પ્રેમ થાય તેજ છે. પ્રેમ ભક્તિ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી માટે સિદ્ધાંત છે. આ ઉપરથી એ દૃઢનિશ્ચય થયો તે વેદ પ્રતિપાદત છે અને તેમજ શ્રીભાગવત યાય ૧૪

"वदंति कृष्ण ! श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।
तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥
भवतोदाहृतः स्वामिन् ! भक्तियोगोनपेक्षितः ।
निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥

અર્થ—ઉદ્ધવજી ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે કે—હે શ્રીકૃષ્ણ ! બ્રહ્મવાદિઓ કલ્યાણનાં સાધનો ઘણાં કહે છે; એઓનું વિકલ્પે કરી પ્રધાનપણું છે કે એકની મુખ્યતા છે ? ૧

અને વળી આપે તો ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે જેમાં બીજા સાધનની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી, અને જે ભક્તિથી સર્વનો સંગ છોડીને મન આપમાંજ પ્રવેશ કરે છે. ૨

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! વેદને જાણનારા ઋષિજન કલ્યાણનાં સાધન અનેક કહે છે. કોઇ ધર્મ એજ સાધન છે એમ કહે છે. અને કોઈ કીર્તિ એજ સાધન છે એમ કહે છે. ઈત્યાદિ અનેકમત કહે છે. જે મત બાલબોધના પ્રારંભમાં દેખાડવામાં આવ્યા છે. અને અહીં પણ કેટલાએક પક્ષ દેખાડવામાં આવશે તો તેઓમાં મુખ્યતા કોની ? અને ગૌણતા કોની ? અથવા મરજીમાં આવે તેની મુખ્યતા સમજવી કે કેમ ?

આ ઉદ્ધવજીનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનું
એ કે આપે તો અન્ય સાધનની અપેક્ષા વિના ભક્તિયોગનો
દેશ કર્યો છે. જેથી સર્વ સંગ છોડી આપમાં ચિત્ત ચોટ્યું
અર્થાત્ સાધન પણ ભક્તિ અને ફળ પણ ભક્તિ એ અ
મત છે. તો પહેલાં કહેલા મતોની શી વ્યવસ્થા
સવિસ્તર ઉત્તર આપ્યો છે. તે એવી રીતે કે—

धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं शमं दमम
अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभो
केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान्यमा

અર્થ—કોઇ ધર્મ એજ સુખનું સાધન એમ સમજે છે. કોઇ કલ્યાણનું કારણ કીર્તિ કહે છે. કોઈ કામનેજ કલ્યાણ માને છે. કોઈ સત્ય, શમ, અને દમ એ નિશ્રેયસનાં હેતુ છે એમ ગણે છે. અને કેટલાએક સ્વાર્થ દ્રવ્ય એજ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ સમજી બેઠા છે. અને કેટલાક લોકાયતિકમતાવલંબી લોકો મ-

દેશાઈ પુરૂષોત્તમદાસ ગરબડદાસ
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

નમાનતી મોજમજામાં મસ્ત થઈ ફરવું એજ કર્ત્તવ્ય છે એમ જાણી રહેલા છે. અને કેટલાક યજ્ઞ, તપ, દાન, વ્રતાદિને પોતપોતાના કલ્યાણમાં કારણ કલ્પે છે. એ પ્રકારના અનેક મત છે. તેઓમાં પ્રમાણ વચનો છે. પરંતુ ગ્રંથ વિસ્તારના ભયથી અહીં નથી લખ્યાં. આ સઘળા મતોનુ ફળ ઘણું સાધારણ છે.

“आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्म विनिर्मिताः ।
दुःखोदर्का स्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचार्पिताः ॥११॥

અર્થ—એઓના જે પ્રાપ્ય લોક તે આદિ અંત વાળા છે; અને પરિણામમાં દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારા છે. અંતમાં મોહ દેનારા છે; તેઓમાં આનંદ પણ ઘણો થોડોજ રહે છે. ભોગ વખતે પણ શોકાદિ રહે છે; એટલે એ મતોમાં ઘણું સારૂં ફળ પણ નહી કહેવામાં આવ્યું માટે ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે, તેથી તેનું ફળ ત્યાંજ લખે છે.

मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः ।
मयात्मनः सुखं यत्तत्कुतस्तद्विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહે છે; હે સભ્ય જે ચારે તરફથી અપેક્ષા રહિત છે, અને જેઓએ મારામાંજ પોતાના જીવાત્માને અર્પણ કર્યો છે, તેવા ભક્તોને મારા સંબંધથી જે સુખ થાય છે તે વિષય વાસનામાં વળગેલાઓને ક્યાંથીજ હોય.

આ ઉપરથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે, કે ભક્તિ એ ઉત્તમ છે.

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म”

અર્થ—આ સઘળું બ્રહ્મ છે. આ શ્રુતિ પણ તેજ બાબતને દૃઢ કરે છે. માટે જે સ્વસિદ્ધાંત છે તે વેદ પ્રતિપાદિત છે.

વેદ પ્રતિપાદિત સ્વસિદ્ધાંત કયો છે? તેનો ઉત્તર શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધથી આપે છે. “શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા અવશ્ય કરવી” આ સ્વસિદ્ધાંત છે. આ વાક્યમાં શ્રીકૃષ્ણ એ ફલાત્મક નામ કહેવાથી

સેવા કરવી એજ સ્વતઃ પુરુષાર્થ છે. એટલે સેવા એ બીજા પુરુષાર્થનું સાધન નથી કિન્તુ સેવા એજ પરમ પુરુષાર્થ છે; તેથી તેજ કરવી.

ટિપ્પણમાં કહે છે જે, સેવામાં સ્વતઃ પુરૂષાર્થતા છે. કેમ કે સાક્ષાત્સુખ હેતુ છે. જેમ કામ અને મોક્ષ એ સ્વતઃ પુરૂષાર્થ છે. અને ધર્મ અને અર્થ એ સ્વતઃ પુરૂષાર્થ નથી કારણ કે કામ અને મોક્ષદ્વારા સુખ હેતુ છે. જૈમિનિ મુનિનો આ સિદ્ધાંત છે જે,

पुंप्रीतिहेतुर्हि पुरुषार्थः

પુરૂષની પ્રીતિનો હેતુ જે તેજ પુરૂષાર્થ છે. અને પ્રીતિ સદા સુખમાં હોય છે. પ્રાણિમાત્રનો આ સાધારણ સ્વભાવ છે જે સુખમાં પ્રીતિ રાખે છે. તો સુખનો જે હેતુ તે પુરૂષાર્થ છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે જે શ્રીકૃષ્ણ એ ફલરૂપ છે. તો તેનું નામ તે ફલાત્મક નામ છે. કારણ કે પરબ્રહ્મ છે, તેમાં પ્રમાણ—

“कृषि र्भूवाचकः शब्दो णश्चनिर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

અર્થ—કૃષ+ણ આ બે શબ્દ મળીને કૃષ્ણ એ શબ્દ બન્યો છે તો કૃષ આનો અર્થ સત્ છે અને ણ નો અર્થ આનંદ છે તો સદ્+આનંદ એ મળીને સદાનંદ એ પરબ્રહ્મ છે કૃષ્ણ એ શબ્દથી કહેવાય છે અને આવી પણ શ્રુતિ છે.

पापकर्षणो

અર્થ—પાપને ઉખેડી નાખે અને પછે ઉદ્ધાર કરે તે પણ કૃષ્ણમાં ઘટે છે. આ પણ શ્રુતિ પ્રમાણ ભૂત છે. વળી કહ્યું છે કે,

“ब्रह्मविदाप्नोति परम्”

અર્થ—જે બ્રહ્મને જાણે છે, તે પરમાનંદને પામે છે, તો તે પણશ્રીકૃષ્ણમાંજ ઘટે છે. અને છાંદોગ્યઉપનિષદ્માં ભૂમ

વિદ્યાના પ્રકરણમાં જે નિત્યસુખ, અને અનંતસુખપણું એ બ્રહ્મધર્મ છે. તે શ્રીકૃષ્ણમાં ઘટે છે. અને એજ સવિસ્તર

आनंदमयोऽभ्यासात् अ. १ पाद १ सूत्र १२

આ સૂત્રના અણુભાષ્યમાં પ્રતિપાદિત છે તેથી પરમફલ એ શ્રીકૃષ્ણ છે. અને તેની સેવા એ સ્વસિદ્ધાંત છે શ્રીભાગવતસ્કંધ ૩ અધ્યાય ૨૯ શ્લોક ૧૨

“सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः ॥ ११ ॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः”

અર્થ—શ્રીકપિલદેવનો અને દેવહૂતિનો સંવાદ છે. કપિલમુનિ મુખ્યભક્તિનું લક્ષણ કહે છે. સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, અને સારૂપ્ય, અને સાયુજ્ય. ભગવદ્‌ભક્તને ભગવાન આપે તો પણ લેતા નથી માત્ર સેવનજ માગે છે; અને આજ મુખ્ય ભક્તિ છે.

ભાવાર્થ—ભગવાનના જે ઉત્તમ ભક્ત છે. તેઓને ઉપર લખેલા ચાર પ્રકારના મોક્ષની ઇચ્છા રહેતી નથી. કદાચિત્ ભગવાન્ પ્રસન્ન થઇને, સાલોક્ય આપે એટલે વૈકુંઠમાં વાસ આપે તો તેનો પણ સ્વીકાર કરતા નથી. અને કદાચિત સાર્ષ્ટિ આપે. એટલે પોતાના જેવું ઐશ્વર્ય આપે તો તેનો પણ આદર કરતા નથી. અને કદાચ સામીપ્ય આપે, એટલે સદા પાસે રહેવા આપે તો પણ તેથી મનમાં કૃતાર્થ ગણતા નથી. કદાચિત્ બહુ પ્રસન્ન થઇ ને, સારૂપ્ય આપે એટલે પોતાના જેવું ચતુર્ભુજાદિ રૂપ આપે તો પણ લેતા નથી. અને કદાચિત્ એકત્વ આપે એટલે એક પણું જે સાયુજ્ય પણ આપે તો તેને પણ મુખ્યફળ માની લેતા નથી. મુખ્યફળ તો ભગવત્સેવાનેજ માને છે. અને સેવા વિના બીજા કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા રાખતા નથી. કહ્યું છે કેઃ—

“नेच्छंति सेवया पूर्णाः”

અર્થ,—ભગવત્સેવાથી પરિપૂર્ણ થયેલા ભક્તજન, બીજું કાંઈપણ ઇચ્છતા નથી; તેમજ

"मधुद्विट् सेवानुरक्त मनसामभवोपि फल्गुः"

અર્થ—ભગવાનની સેવામાંજ જેઓનું મન લાગી રહ્યું છે. તેઓને મોક્ષ પણ કાંઈ મોટો પદાર્થ નથી. તેઓના મનમાં તો સેવા એજ મોટો પદાર્થ છે. ઇત્યાદિ વચનોથી એ સિદ્ધ થાય છે, જે સેવા કરવી એજ સ્વસિદ્ધાંત છે.

આ શ્લોકમાં ભક્તિ પદ ન મૂક્યું અને શ્રીમહાચાર્યચરણે સેવા પદ મૂક્યું તેનું તાત્પર્ય શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુ લખે છે.

સેવા એ સેવકનો ધર્મ છે. માટે સર્વ જીવોએ એ કરવી જોઈએ; કારણ કે જીવ એ ઇશ્વરના સેવક છે- કારણ કે જેટલા જીવ છે. તે સહજ દાસ છે તો સેવા સર્વને કરવી જોઈએ.

શ્રીગોકુલનાથજી ટિપ્પણીમાં લખે છે જે આસુર શિવાય દૈવજીવને સેવામાં અધિકાર છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે,

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥

અર્થ—આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા મૂઢ જીવ દરેક જન્માં મને (ભગવાનને) નહીં પામીને અધોગતિને પામે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે જે, આસુરને અધિકાર નથી, કારણ કે તે ભગવાન્‌ને પ્રાપ્તજ નથી. જો દાસ હોય તો સ્વામીને જરૂર પહોંચવા જોઈએ- લોકમાં પણ જે જેનો સેવક અથવા દાસ હોય તે તેને જરૂર પોહોચશે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી એ વાતથી કાંઇક જુદો મત જણાવે છે, સેવામાં સર્વ જીવને અધિકાર છે, અને તે સર્વ દાસ છે સાધારણ દાસભાવતો એક તરફ રહ્યો પણ ગર્ભથીજ દાસ છે. તે સપ્રમાણ લખે છે દેહવિશિષ્ટ ચેતનની જીવ એવી સંજ્ઞા છે એ.

ચેતનની જીવ એવી સંજ્ઞા નથી તેમાં
સ્કંધ ૪ અધ્યાય ૨૯ શ્લોક ૭૪

“एवं पंचविधं लिंगं त्रिवृत्त षोडश विर
एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते

પ્રાચીનબર્હિષ્ રાજાને નારદજી કહે છે. પાંચ
૨ સ્પર્શ, ૩ રૂપ ૪ રસ, અને ૫ ગંધ. ત્રણ
રજ અને ૩ તમ, અને સોળ વિકાર એ સઘળ
લિંગ દેહ કહેવાય છે. (સોળ વિકારનાં નામો પાંચ મ
૨ પાણી ૩ પવન ૪ તેજ અને ૫ આકાશ;
અને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રય, જે કે ૧ શ્રોત્ર ૨ ત્વચા ૩
જીભ, અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય. ૧ હાથ ૨ પગ ૩
ગુદા એ સઘળાં મળીને પંદર અને એક મ
કાર,) આની લિંગદેહ એવી પણ સંજ્ઞા છે; તો
દ્રિ સઘળો સમુદાય મળે ત્યારે જીવ કહેવાય
થી પેદા થયા છે. માટે ગર્ભદાસ છે. આ બાબત
ગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૪

“सर्वयोनिषु कौंतेय मुर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्ममह्द्योनि रहं बीजप्रदः पिता ॥ ४८ ॥

અર્થ––હે અર્જુન ! દેવ, દાનવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, પ
બાદિ સર્વ જાતિમાં જે જે મૂર્તિ દેખાય છે તેઓનું કારણ હુ
રૂં (ભગવાન્ છે) અને બીજ દેનારો સર્વપ્રાણિનો પિતા હું
(ભગવાન્ છે) આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું જે બ્રહ્મે જગ-
ને રચ્યું છે. માટે પિતા છે પોષણ કરનાર પણ તેજ છે. તેની
કરવી એ ધર્મજ છે. અને ગર્ભથી દાસભાવ પણ સિદ્ધ
હવે તે પર વિચાર કરવો જોઇએ ને આસુરને અધિકાર નથી
તે વાત હવે સંભવતી નથી. કારણ કે સર્વના પિતા છે તો
તેની સેવા કરવાને સર્વનો અધિકાર છે અને પહેલા પ્રમાણનો
શ્લોક આપ્યો હતો જે

निमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥

કહ્યું જે આસુર અધોગતિને પામે છે. કા
લે જે પોતાનો દાસ ધર્મ છે તે પ્રમાણે ચાલ
માં પડે છે. એથી કાંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી
કારજ નથી, પ્રત્યુત અધિકાર છે. એમાં પ્રમાણ
સપ્તમસ્કંધ અધ્યાય ૭ શ્લોક

“देवोऽसुरो मनुष्यो वा”

વ, અસુર અથવા મનુષ્ય એ સર્વે ભક્તિમાં અધિ-
ટે શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે જે કર્મમાં કાલ
કે જે આ સમયમાં આ કર્મ કરવું અને તે
જ તે ફળ દેનારૂં થાય અને અભ્યુદયકારી થા
થી આ તો ‘સદા અવશ્ય કરવી જોઇએ’ એ
એ જે તેમ ન કરે તો પ્રત્યવાયી થાય એટલે
, આ વિષયમાં પ્રમાણ શ્રીકલ્યાણરાયજી કૃત
રાણનો શ્લોક આપે છે કે,

‘स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव ।
स कर्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तवाऽच्युत ॥

અર્થ—હે કેશવ, તમારો જે ભક્ત છે તે સર્વ ધર્મ
રનાર છે. અને જે તમારો ભક્ત નથી તે સર્વ પાપનો કરનાર છે.

ભાવાર્થ—જે ભગવાનને શરણ જાય છે તે સર્વ ધર્મ કરનાર છે અને જે શરણાદિ કરતો નથી તે સર્વ પાપનો કરના છે સારાંશ કે તે અપરાધી બને છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે કે ભગવત્સેવા ન તો તેને પાતક લાગે અને એનો પરિણામ એ કે ભક્તિમાર્ગ વિખુટો પડે માટે જીવે દાસભાવ સમજીને અથવા ભગવાનની સેવા એ એક સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ છે તેમ સમજીને સદા અવશ્ય કરવી જોઇએ.

હવે સેવા એ એવો પદાર્થ છે કે સ્વામીને સંતોષ કરનાર શરીરાદિની મહેનત રૂપ છે; જેમકે રાજસેવા, ગુરૂસેવા તો તે સદા કરી શકાયજ નહી કારણ કે સ્વકીય કર્મો પણ કરવાં જોઇએ તે આ સેવામાં પણ તેમ છે કે કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીગુસાંઇજી વિવૃતિમાં લખે છે.

સેવા બે પ્રકારની છે ૧ ફળરૂપ સેવા ૨ અને સાધનરૂપ સેવા, તેઓમાં માનસી સેવા ફલરૂપ છે એટલે શ્રેષ્ઠ છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે કે સેવા બે પ્રકારની ેક બાહ્ય સેવા અને બીજી આભ્યંતરી સેવા, તેમાંની આભ્યંતરી વા એજ માનસીસેવા કહેવાય છે અને તે બાહ્યસેવાનું ફલ તેથી શ્રેષ્ઠ ગણાયલી છે; અને બાહેરની સેવા છે તે માનસી વાનું સાધન છે અને તેમાં અવાંતરફલ પણ થઈ જાય છે અને સદા વી જોઇએ આ વિષય ઉત્તરમીમાંસા અધ્યાય ૪ પાદ ૧ સૂત્ર ૧.

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्

અર્થ—ઇશ્વર પ્રાપ્તિના સાધનની આવૃત્તિ કરવી જોઇએ રણ કે શ્રુતિમાં પણ વારંવાર ઉપદેશ દીધેલો દેખાય છે જેમકે દોગ્યઉપનિષદ્‌માં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં

'ऐतदात्म्यंमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"

આવી રીતે જડ જીવનું બ્રહ્માત્મપણું નવવાર ઉપદિષ્ટ છે, થી એમ જણાય છે કે ઇશ્વર પ્રાપ્તિના સાધનનો વારંવાર ઉપ- ાગ લેવો જોઇએ. જો એકવાર ઉપદેશથીજ કાર્ય સિદ્ધ થતું ય તો વારંવાર ઉપદેશનો કાંઈ પણ ઉપયોગ ન હતો પણ મ નથી પ્રથમના ઉપદેશથી અંતઃકરણના દોષ દૂર થાય છે; ને સધળાની પછીનો ઉપદેશ એ જ્ઞાન સાધક છે, એમ માનવું જોઇએ. કારણ કે એમાં સ્મૃતિ પ્રમાણ છે. એમ સૂત્રકાર ભગવાન બાદરાયણ મુનિ કહે છે.

लिंगाच्च

અર્થ—શ્રુતિનું અનુમાન સ્મૃતિથી થાય છે, માટે સ્મૃતિ એ લિંગ કહેવાય, જેથી અનુમાન થાય તે લિંગ કહેવાય જેમ ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. આ ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય છે તો પ્રકૃતમાં સ્મૃતિ એ શ્રુતિનું અનુમાન કરાવે છે. આ બાબત સ્મૃતિમાં છે જે પ્રથમ શ્રવણાદિથી અંતઃકરણના દોષ દૂર થાય છે અને ત્યાર પછી ભગવદ્દર્શનાદિ થાય તે સ્મૃતિ--

यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथा श्रवणाभिधानैः ।
तथा तथा पश्यति तत्त्व सूक्ष्मम् । चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तम् ॥

અર્થ—ભગવાનનાં કીર્તન સાંભળવાથી તથા કરવાથી અ તઃકરણના દોષ દૂર થાય છે. અને જેમ જેમ દોષ દૂર થાય તેમ તેમ તત્વ દેખાય છે. અર્થાત ભગવદ્દર્શનાદિક થાય છે, તે દૃષ્ટાંત જેમ આંખમાં ઝાંખ આવી ગઈ હોય તો સૂક્ષ્મ પદા દેખાતો નથી અને જ્યારે કોઈ સારા અંજનનો મ્હાવરો કરે ત્યા કાંઈ કાંઈ દેખાય છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ છે તો એક વારથી અ ખની ઝાંપ દૂર થતી નથી તેમ આખા જન્મમાં એકવાર ભ વત્સેવા કરવાથી તેમાં કહ્યું સઘળું ફળ નથી મળતું, શ્રુતિમાં ભ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં શ્રવણ, મનન અને નિદૃધ્યાસ એ સાધન છે અ ફલ દર્શનાદિ છે.

आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदृध्यासितव्यः ॥

અર્થ—આત્માનું શ્રવણ કરવું તે પછી મનન કરવું અ પછે દૃઢ નિશ્ચય કરવો, તેમ થવાથી દર્શન થવું આ ફળ છે. ફલ પ્રાપ્તિમાં શ્રવણ કીર્તન સ્મરણાદિ સાધન છે, ફળ મલ્યા પ સાધનની કાંઈ જરૂર દેખાતી નથી, એ શંકા આવે છે. એને ઉત્તર જે કેવળ સાધનજ હોય તો તેમ કરવાની જરૂર છે; પણ તેમ નથી અહીં શ્રવણાદિ સાધન અને ફળ બન્ને છે. માટે સદ કરવાં જોઇએ કારણ કે,

आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादि

આ શ્રુતિમાં ક્રમ એવો છે કે આત્માનું દર્શન કરવું શ્રવણ મનન કરવું ઇત્યાદિ. તો પહેલે દર્શન થવાનો સંભવ નથી. દર્શનથી પહેલા શ્રવણ મનનાદિ લખવાની જરૂર છે, અને દર્શન પછી તો લખવાની કાંઈ આવશ્યક્તા નથી. પણ ત્યાર પછી શ્રવણુ મનનાદકનો ઉપદેશ શ્રુતિ કરે છે; તેથી એ સિદ્ધ થાય છે, કે શ્રવણાદિક કેવળ સાધનજ નથી કિંતુ ફળ રૂપ છે જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ અવાંતર ફળમાં ગણેલું . તેમ ભક્તિમાર્ગમાં પણ પરમ ફલરૂપ ભક્તિને સમાન ાહ્યસેવા પણ અવાંતર ફળરૂપ છે. માટે તે પણ સદા કરવી ઇએ; આજ હેતુથી ભગવાન સૂત્રકાર વ્યાસમુનિ એ બ્રહ્મમીંસાના ફલાધ્યાયમાં (એટલે ચોથા અધ્યાયમા) આ સઘળો ચાર કર્યો છે. (આ સૂત્રનો અર્થ અણુભાષ્યાનુસારી છે.)

આ ઉપરથી એ તો સિદ્ધ થયું જે બાહ્ય સેવા પણ સદા વશ્ય કરવી જોઇએ અને એ પણ અવાંતર ફળ રૂપ છે કેવળ ાધનજ નથી.

બ્રહ્મમીમાંસામાં ભક્તિમાર્ગ પ્રચાર કરનાર ભગવાન બાદાયણ મુનિ એ સહકાર્યંતરાધિકરણમાં વિચાર કરેલો છે. તેના અણુભાષ્યનો આ સાર લેવામાં આવ્યો છે.

બ્રહ્મ સાધનથી પ્રાપ્ત થાય છે કે નથી થતું ? કેટલીક શ્રુતિ હ્મ સાધનથી પ્રાપ્ત થતું નથી એમ નિષેધ કરે છે. અને કેટલીક તિ સાધન જણાવે છે તો તત્ત્વનિર્ણય જાણવો જોઇએ; જેમકે,

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥
यमेवैषवृणुते तेन लभ्यः

અર્થ—આ આત્મા વેદના અર્થાદિક કરવાથી મળતો નથી. અને બુદ્ધિના વ્યાપારથી મળતો નથી, તેમ બહુ શ્રવણ કરવાથી ળતો નથી, પણ પરમાત્મા જેનું વરણ કરે તેને મળે છે. એટલે કેવળ જીવના ઉદ્યમથી મળતો નથી. પરંતુ એમની ઇ-

ઇચ્છાથી જેનો સ્વીકાર કરી લીએ 'જે આ મારો છે' તેને મ
છે. આ શ્રુતિમાં વરણ શિવાય કાંઇ પણ સાધન નથી કહ્યું અ
વરણમાં ઇશ્વરની ઇચ્છા કારણ છે, તો બીજા સાધનનો નિષેધ છે
અને આ શ્રુતિ સાધન સૂચવે છે.

"तस्मादेवंविच्छांतोदांतः उपरतस्तितिक्षुः
श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्"

અર્થ—તેથી આ રીતે જાણતો શાંત થઇને અને ઇંદ્રિય
મન કરનારો બનીને સર્વમાં વિરાગશાલી થઇ શ્રદ્ધા રૂપ દ
વાળો બની આત્મામાંજ આત્માને જુવે. આ સઘળાં સાધન કો
વાય છે. હવે આ બન્ને બાબતમાં કોનો સ્વીકાર અને કો
અસ્વીકાર કરવો, અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રાપ્તિમાં સાધન કરવામાં આદ
કરવો કે અનાદર? એ સંશય ઉત્પન્ન થયો તેનો ઉત્તર—સાધન
પ્રકારનો આદર કરવો. નહીં તો તે પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુ
વ્યર્થ થાય.

सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥

अध्याय ३ पाद ४ सूत्र ९

અર્થ—સહકારી નામ સાધન અંતર બાજુ બીજા સાધ
નની જરૂર છે એટલે મર્યાદામાર્ગમાં બીજાં સાધન કરવાની જરૂર
છે અને પુષ્ટિમાર્ગમાં વરણ શિવાય બીજાં સાધનની જરૂર ન
અને બીજાં પણ સાધન ૩ પ્રકારનાં છે. ૧ કાયિક, ૨ વાચિ
૩ માનસિક તેમાં ઇશ્વર વિષયમાં માનસિક સાધન મુખ્ય છ
કારણ કે—

"मनसैवाप्तव्यम्

આ શ્રુતિ કહે છે જે ઇશ્વરને મનથી મળવું, એટલે મળ
વામાં સાધન મન છે. અને આ તૃતીય ઉત્તમ છે અથવા
મુખ્ય છે. તે પણ ક્યાં સુધી તો જ્યાં સુધી સ્નેહ નથી
થયો ત્યાં સુધી. જ્યારે પરમ કૃપાલુ, ભગવાન્‌માં પ્રેમ થયો ત્યારે

પણ વિધિ આદિની પેઠે છે એટલે અર્થવાદ સમાન છે. તેની ઇ જરૂર નથી દેખાતી. જેમ પિતામાં પુત્રનો સ્વાભાવિક સ્નેહ તો તે પિતાની સેવામાં તત્પર રહેશે તેને પ્રેરણા કરવાનું નથી. અથવા અર્થવાદ કરી દેખાડવાનું કામ નથી. જે પિતા ઇશ્વર છે. અને એમની સેવાથી આ ફલ થાય છે ઇત્યાદિ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તે સ્વતઃ તે કાર્યમાં પ્રથમથીજ ત્ત રહે છે. ઇહાં પણ તેમ સમજવું; ઇશ્વરમાં દૃઢ પ્રેમ થયા ી સેવાદિકના ઉપદેશનો ઉપયોગ નથી. કારણ માનસીનો ઉ-શ વાણીથી કરી શકાતો નથી તત્પ્રવણચિત્ત થયા પછી તેમાં તઃ પ્રવૃત્તિ બનીજ રહે છે.

આ ઉપરથી એતો સારી રીતે સિદ્ધ થયું જે ઇશ્વર પ્રા-માં માનસ સેવા મુખ્ય છે. તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય ચરણે માનસી ને મુખ્ય માની છે.

અને વિવૃત્તિમાં શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુ માનસી જેને સિદ્ધ થઈ છે ઉદાહરણ દે છે. માનસી સેવા વ્રજભક્તને સિદ્ધ થઈ છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ ઉદ્ધવજીને દૃષ્ટાંત દઈને કહ્યું છે.

तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मान मदस्तथेदम् ॥

ભા. ૧૧—૧૨—૧૨

અર્થ—તે વ્રજભક્ત ગોપીજન જેઓની બુદ્ધિ મારામાંજ સકત રહેલી છે, જેકે પોતાના દેહને કે બીજા કોઇ પદાર્થને ી જાણતાં હતાં.

ભાવાર્થ—જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મારામાંજ ચોંટી રહેલી છે ર્થાત્ એકતાન થએલી છે. તે પોતાના દેહને તથા પતિ પુત્ર ને જે કે અહંતા અને મમતાનાં સ્થાન છે તેઓને અને લોકને તથા પરલોક જાણતાં ન હતાં કારણકે જાણવાનું મુખ્ય ન મન છે, તોતે ભગવાન્માંજ આસકત છે એટલે ભગવાન્ ા બીજા પદાર્થનું ગ્રહણ કરતું નથી. જ્યાં જુવે છે, ત્યાં ગવત્સાક્ષાત્કારજ થાય છે. આ ઉત્તમ સેવા છે,

શ્રીપુરૂષોત્તમજીએ પણ પ્રકાશમાં આજ્ઞા કરે છે કે આ પ્રક પ્રભુને પણ પ્રીતિપાત્ર છે કારણ કે,

“अथैतं परमं गुह्यं शृण्वंतो यदुनंदन”
सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ॥

भा० ११ अ. ११ श्लो ४

અર્થ—ભગવાન ઉદ્ધવને કહેછે જે તું સાંભળે છે તે પઃ ગુહ્ય છે, અને ગોપન કરી રાખવાનું છે; એટલે અધિકારી વિ જેને તેને કહેવાનું નથી; તોપણ તું મારો ભક્ત છે અને મિત્ર માટે કહું છું. એ પ્રકારે કહીને આ ભક્તિનોજ ઉપદેશ દીધો તે પણ માનસીને ઉત્તમ સૂચવી તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે ભગ નને પણ આજ પ્રકાર પ્રીતિ પાત્ર છે જો તેમ ન હોત તો તેને ઉપદેશ કેમ દે તે?

હવે એ પ્રકારની સેવા સદા અવશ્ય કરવી જોઇએ એતો પ્રતિપાદિત છે. સાધન સેવાનો સદા અભ્યાસ રાખવો જેથી નસી સેવા સિદ્ધ થાય, સાધન રૂપ સેવા વિના ફલ રૂપ સેવા ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી તેથી બન્ને કરવી જોઇએ.

ટિપ્પણમાં એમ અભિપ્રાય છે કે વ્રજભક્ત ભગવાન વિ બીજું કાંઇ જાણતાં ન હતાં તેથી એમ જાણવામાં આવે છે, બીજા કોઇને નહીં જાણતાં માત્ર ભગવાનનોજ આશ્રય ક રહેવું એ ફલ છે એમ સમજી બેઠાં હતાં તે સાધનરૂપ સે સિદ્ધ થયા પછી થાય છે.

શ્રીગોકુલનાથજી ટીકામાં લખે છે કે વ્રજભક્તને જે પ્રકાર માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ તે પ્રકારની જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારેજ રૂપ ગણવામાં આવે છે.

આધુનિક કેટલાએક લોકો કહે છે જે, કેવલ માનસી સેવા કરવી જોઇએ સાધનરૂપ બાહ્ય સેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તો તેમની ભૂલ છે; કારણ કે સાધન શિવાય સાધ્ય થવાની રીતિ ન

વિના માનસીસેવા સિદ્ધ થાયજ નહિં. વધારે ઉત્થા· રવાની કાંઈ જરૂર નથી.

શ્લોકનો સારાંશ એજ સિદ્ધ થયો જે શ્રીકૃષ્ણની સા· પ અને ફલરૂપ સેવા સદા અવશ્ય કરવી જોઈએ (તેઓમાં) માનસીસેવા શ્રેષ્ઠ છે. ૧

પહેલા શ્લોકમાં આ બાબત તો સિદ્ધ થઈ ચુકી છે જે વ માત્રનો એજ ધર્મ છે કે શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા કરવી. અને તે સેવા બે પ્રકારની છે. એક તો સાધનસેવા અને બીજી ફળ પ સેવા આ બન્નેમાં ફલરૂપ સેવા ઉત્તમ છે. અને ફળરૂપ સેવા તે માનસીસેવા કેહેવાય, હવે માનસીસેવાનું શું લક્ષણ ? ને સાધનરૂપ સેવા તે કઇ? આ પ્રશ્નનો અવસર છે; માટે ભક્તિ ર્ગકમલદિવાકર શ્રીવલ્લભાચાર્ય માનસીસેવાનું લક્ષણ કહે છે.

मलम्—चेतस्तत्प्रवणं सेवा

सान्वयपदार्थः—**तत्प्रवणं** તે (કૃષ્ણ)માં એકતાન **चेतः** (ચિત્ત થવું) તે **सेवा** માનસીસેવા (કહેલી છે.)

શબ્દાર્થ—તેમાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) ચિત્તનું પરોવાઈ રહેવું તે મા· સીસેવા કહેવાય.

ભાવાર્થ—તે શ્રીકૃષ્ણમાંજ ચિત્ત પ્રવણ રહે તે માનસી ા. આ વાક્યમાં જે પ્રવણ શબ્દ છે તેના સંસ્કૃતમાં અનેક ર્થ છે. અમરકોશમાં

“प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रव्हे नातु चतुष्पथे”

અર્થ—જે જમીન ક્રમથી નીચી હોય તેનું નામ પ્રવણ તથા મેલા પદાર્થનું નામ પ્રવણ, અને ચૌટાનું નામ પણ પ્રવણ. તેમ શાંતરમાં

“प्रवणस्तु क्षणे प्रव्हे क्रमनिम्ने चतुष्पथे ॥ आयत्ते च

અર્થ—ક્ષણ, નમેલ, ક્રમથી નમેલ, ચહુટો, (ચકલો) અને

આધીન (તાબેદાર) આ અર્થોમાં પ્રવણ શબ્દ વપરા માં ભગવાનને નમેલું મન, અને પછી તેને તાબે થયુ સેવા રૂપ છે. વળી અહિં એક શંકા થાય છે કે નમવું, ઇત્યાદિ ધર્મ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થના છે. મન નથી તે શંકાનું સમાધાન શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે મન અન્નમય છે. એમ વેદમાં કહ્યું છે.

તો અન્ન પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મન પણ પાર્થિ કહેવાય. તે માટે તે ધર્મ ઘટે છે.

ભગવાનમાં મન એવું તો એકતાન થઇ જાય, કે જેને શીવાય કાંઈ પણ ખબર પડે નહીં; જેમ કે,

तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ॥

અર્થ—તે વ્રજભક્ત ગોપીજન જેઓની બુદ્ધિ મારામાં આસકત રહેલી છે જે કે પોતાના દેહને કે બીજા કોઈ પદાથ જાણતાં નહતાં. જ્યારે આવી દશા થાય ત્યારે જાણવું કે તેનું ચિ પરોવાઈ રહે છે. જેને પોતાના દેહનું પણ અનુસંધાન ન અને જેને પોતાના સગા સોઇનું પણ ભાન નથી અને વધારે શું પણ આ લોકનું અને પરલોકનું ભાન નથી. સારાંશ કે તેઓ ચિત્ત ભગવાન શિવાય કોઈનું પણ ગ્રહણ કરતું નથી. એવી જ્યા ચિત્તની દશા થાય ત્યારે માનસીસેવા કહેવાય, જેમ સમાધિ ભગવાનમાં ચિત્તનો લય થાય છે અને જે દેહાદિકની દશા વામાં આવે છે; તેમ આ સેવામાં પણ જાણવું.

આજકાલના કેટલાએક ઉપદેશકપણાનો ફાંકો રાખનારા પદેશકો માનસીસેવાનો ઉપદેશ દીયે છે, અને ઉત્તમતા પણ તાવે છે. અને કાયિક, સેવાને હલકી પાયરીમાં ગણે છે; પણ આ બાબતથી વાકેફ નથી હોતા જે કાયિક સેવા કરી કરી પૂ અભ્યાસ થાય ત્યારે માનસી સેવાનો અધિકાર છે; પહેલે તો કાયિ તો પૂરી આવડતી નથી. અને કરો શરૂ માનસી; આમ થવાથી અ જાણ લોકોને વિટંબણામાં નાખી હેરાન કરે છે. વળી માનસી

વાની સાથે આ પણ ઉપદેશ કરે છે કે ઇશ્વર નિરાકાર છે તેથી નિરાકારનું ધ્યાન કરવું આ કેટલી ભૂલભરેલી વાત છે, નિરાકારનું અને ધ્યાન કરવું આવા અનુભવ વિરૂદ્ધ, શાસ્ત્ર બાધિત ઉપદેશથી આ ાર્ય દેશની જે દિલગીરી ભરેલી દશા દેખવામાં આવે છે તેના તુ તેજ લોકો છે. આ બાબત વધારે લખવાની અહિંયા જરૂર નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે જે માનસીસેવા કરવાની જ્યારે યોગ્યતા થાય ત્યારે કરવી અને તે પહેલાં તો સાધન સેવા કરવી જોઇએ તે આગળ લખવામાં આવશે.

યોજનામાં આ બાબત પર એટલું વધારે લખે છે શ્રીકૃષ્ણ ને અધીન જે ચિત્ત તેજ માનસીસેવા અને તેજ ઉત્તમ કહેવાય છે. જો કે આ શ્લોકમાં મનવાચક ચેતઃ શબ્દ મૂકયો છે; તોપણ મન એજ ભક્તિ ન કહેવાય પણ મનની વૃત્તિ લેવી જોઇએ. તેજ શ્રીમદ્ભાગવત તૃતીયસ્કંધ અધ્યાય ૨૫ શ્લોક ૩૨–૩૩

देवानां गुणलिंगानामानुश्राविककर्मणाम् ।
सत्त्वएवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२ ॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥ ३३ ॥

અર્થ—જે પુરૂષનું મન એક રીતિનું હોય એટલે સંકલ્પ ેવકલ્પાત્મક ન હોય, સંકલ્પાવકલ્પાત્મક મન તે આસુર કહેય, અને સ્વભાવસિદ્ધ એક જાતનું મન હોય તે દૈવ કહેવાય ટલે મન બે પ્રકારનું છે. આ બાબત શ્રીસુબોધિનીમાં આ લોકોની વિવૃત્તિમાં છે. એવા પુરૂષોની ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ, જ્યારે ગવાનમાં નિષ્કામ રહે ારે તે ઉત્તમ ભક્તિ કહેવાય. જે દ્રિયો ણ વૈદિક ધર્મમાંજ તત્પર હોય તે દૈવરૂપ અને બીજા ૨રૂપ ઇંદ્રિય હોય છે. એ વિષયનો પણ ખુલાસો ત્યાંની સુ· જાણવો પ્રકૃતમાં એ સિદ્ધ થયું જે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ ી નિષ્કામ જ્યારે કેવલ ભગવાન્માંજ રહે ત્યારે ઉત્તમ થવા સેવા કહેવાય. સેવા અને ભક્તિ એ બન્ને એક

પદાર્થ છે. કારણ જે ભજન, ભક્તિ, અને સેવન, સેવા એ શ
શબ્દોમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી તો ચિત્તવૃતિ ભગવાન્‌માં એકતા
થાય તેજ માનસીસેવા કહેવાય.

આથર્વણ ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

“भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येन मनः कल्पनम्”

અર્થ—આ પરબ્રહ્મની જે ભક્તિ તેજ ભજન, તે એવું થ
જોઈએ જે આ લોકના પદાર્થમાં અથવા પરલોકના પદાર્થમ
બીલકૂલ આશા ન હોવાથી મનની તેવી કલ્પના તે ભક્તિ કહેવાય. આમાં પણ મનની કલ્પના તેજ ભક્તિ કહેવામાં આવી છે
તેમજ ભક્તિમીમાંસામાં પણ તેવી રીતે લક્ષણ કર્યું છે. જે

“सा परानुरक्तिरीश्वरे”

અર્થ—(ભક્તિ મીમાંસાનું આ બીજું સૂત્ર છે) ઈશ્વરમ
જે અનુરાગ તે પરાભક્તિ કહેવાય.

ભાવાર્થ—અનુરાગ એટલે પ્રીતિ, ઇશ્વરમાં જે પ્રીતિ
ભક્તિ કહેવાય. હવે પ્રીતિ અને દ્વેષ એ મનનાજ ધર્મ
અને મન ધર્મી છે તો ધર્મ અને ધર્મીનો અહિં અભેદ માન
છે. આ સઘળા વચનોથી એજ નક્કી થાય છે જે, ચિત્તની વૃ
શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવાઈ જાય એજ સેવા અથવા ભક્તિ કહેવાય એ
પહેલાં પણ કહી દીધું છે. તેમાં પ્રમાણ—

भज सेवा

ભજ ધાતુ સેવામાં પ્રવર્તે છે. આવું વ્યાકરણમાં કહ્યું છે
ભજન ભક્તિ સેવા સેવન વગેરે સર્વ શબ્દ એકાર્થવાચક
અને આજ હેતુથી ગ્રંથકાર પણ તેવોજ પ્રયોગ કરે છે.

दीयमानं न गृह्णंति विनामत्सेवनं जनाः ।
स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः ॥

અર્થ—પહેલે કહ્યો છે. આમાં માત્ર એજ દર્શાવવાનું

સેવા વિના ભગવદ્ભકત કાંઈ પણ લેતા નથી. આજ ઉત્તમ ભક્તિ કહેવાય આ બે વાકયનો ભાવાર્થ સારી રીતે તપાસીએ છઈએ તો સેવા અને ભકિત એકજ છે એમ વિનાપ્રયત્ન સિદ્ધ ાય છે.

હવે આ જે માનસીસેવા ફળરૂપ ઉત્તમ ગણેલી છે. તેની સિદ્ધિને વાસ્તે બે સાધનરૂપ સેવા છે.

मूलम्—तत्सिद्धयै तनुवित्तजा ॥

सान्वयपदार्थः—(અને) **तत्सिद्ध्यै** તે (માનસીસેવા)ની સિ-ને વાસ્તે **तनुवित्तजा** તનુજા અને વિત્તજા સેવા (સાધનરૂપ ાનેલી છે.)

અર્થ—માનસી સેવાની સિદ્ધિ વાસ્તે તનુજા અને વિત્તજા ાધનરૂપ છે) તનુજા પોતાના શરીરથી કરી હોય તે, અને વિ- દ્રવ્યદ્વારા કરી હોય તે.

ભાવાર્થ—માનસી સેવાની સિદ્ધિમાં સાધન આ બન્ને સેવા છે એક તો પોતાના શરીરથી સઘળી સેવા કરવી તે તનુજા અને સેવામાં જે દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય એટલે દ્રવ્ય સેવાના ઉપયોગમાં ગે અને તે દ્રવ્યથી જે સેવા બને તે વિત્તજા.

શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુ સ્પષ્ટ લખે છે; જે દ્રવ્ય દઈને નોકરની સે કરાવવી. અને પોતે પણ કરવી. ત્યારે તે દ્રવ્યદ્વારા કરાવી તે ત્તજા કહેવાય ને જે પોતાના શરીરથી કરી તે તનુજા કહેવાય.

બન્ને સેવામાં સારી રીતે તપાસીએ તો તનુજા સેવા ઉત્તમ છે અને માનસી સેવામાં સાક્ષાત્સાધન થઈ ડે છે. વિત્તજા સાક્ષાત્સાધન નથી થતી; પણ કાયિકસેવા દ્વારા ાધન છે તનુજા અને કાયિક એ એક પદાર્થના નામ છે. આ પરથી એ સૂચવવાનું છે જે ભગવદર્થ પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન રી દીધા પછી, અર્થાત્ દ્રવ્યાદિનો વિનિયોગ કરી દઈને પોતાના

દેહનો પણ વિનિયોગ સેવામાં કરવો તેમ થવાથી પ્રભુમાં પ્રે
અને પ્રેમ થયા પછી માનસીસેવા સિદ્ધ થાય છે. કેવળ દ્રવ્ય
રકમ એક જુદી કાઢી મંદીર બનાવી દેવું, અને તેમાં નોકર વગે
રાખી દેવા તે પછે ચાહે તેમ કરો તે ખાતે પોતાને ખબ
કાઢવાની પણ જરૂર નહી, એવી વિત્તજા સેવા સાધન ન કહેવાય
પોતાથી બનતી કાયિક સેવા કરતાં, વધારે બાકીની સેવામાં
દ્રવ્યનો પણ ઉપયોગ ભગવદર્થ કરવો તેમાં પણ બીજાં કાં
કારણ ન હોવાં જોઇએ.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે, જે તનુજા અથવા કાયિ
સેવામાં દેહનો ઉપયોગ છે, તો કેવળ ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર શિવાય
દેહ સેવા કરી શકેજ નહી એ તો પ્રત્યક્ષ છે. તેથી ઇંદ્રિય વ્યાપા
રની જરૂર છે. શ્રોત્રથી ભગવદ્‌ગુણ સાંભળવા, આંખોવતી પ્રભુનું
દર્શન કરવું ઇત્યાદી યથાયોગ્ય સર્વ ઇંદ્રિયો, સાક્ષાત્ અથવા પ
રંપરા સંબંધથી પ્રભુ પરિચર્યામાં પૂર્ણ પ્રયત્નથી પરાયણ રહેવાં
જોઇએ.

શ્રીમદ્‌ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં અધ્યાય ૧૯ શ્લોક ૧૯

भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणाय तेऽनघ ।
पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ १९ ॥

અર્થ–(ઉદ્ધવજીનો અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ છે) ભગવ
ઉદ્ધવજીને કહે છે કે હે ઉદ્ધવ ! ભક્તિયોગમાં પ્રીતિ રાખનાર
મેં પ્રથમ ભક્તિયોગ કહ્યો છે; તો પણ ફરીથી મારી (ભગવાન
ભક્તિનું પરમ કારણ કહીશ. એટલે ફળભક્તિનું સાધન છે
કહીશ એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે છે.

श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ इत्यादिना
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां ।
मयि संजायते भक्तिः कोन्येऽर्थो स्याऽवाशिष्यते ॥२४॥ इत्यन्तं

અર્થ—મારી (શ્રીકૃષ્ણની) કથામાં શ્રદ્ધા અને સદા મારા

નું ગાન કરવું. ભગવાન્‌ને દંડવત્પ્રણામ કરવા, અને ભકતોનો ાર અધિક કરવો. અને ભગવદ્‌ભજનમાં વિરોધ લાવનાર દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો, સેવામાં વિરોધિ, પોતાના સુખના સાધનનો ને સુખનો પણ પરિત્યાગ કરવો ઇત્યાદિ, સઘળું યથાસ્થિત કરે રપછી આત્માનું અર્પણ (નિવેદન) કરી દીએ, ત્યારે ફળભકિત દ્ધ થાય. તો આ ઉપર લખ્યા તે સઘળા પ્રકાર સાધનના છે. સાધનમાં શરીરેંદ્રિયોનો વ્યાપાર સારી રીતે કહેવામાં આવ્યો ને જ્યારે ફળભકિત સિદ્ધ થાય ત્યારે પણ પ્રીતિપૂર્વક આ માં- પ્રકાર થાય જ છે. પહેલે સાધારણ રીતિથી કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી વળી એક શંકા થઈ જે દક્ષિણા દઇને બ્રા- દ્વારા યજ્ઞાદિક કરાવ્યાથી જેમ યજમાનને તે યજ્ઞનું ફળ છે; તેમ સેવામાં પણ પગાર આપી નોકરો વડે સઘળું કાર્ય તો તેનું પણ ફળ માલીકને મળવું જોઇએ? હા! આ બા- બરાબર છે, પણ આ વિષે પ્રથમ આટલો વિચાર કરવાની છે જે યજ્ઞ કરવો એ વેદની પ્રેરણા છે; બ્રાહ્મણો વરાવવા ણુ સકલ હિતકારી વેદની પ્રેરણા છે. અને યજમાને કર્મનું ાળવવા બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા દેવી એ પણ તેની જ પ્રેરણા છે, ફળ બરાબર મળે છે; તેમ આ સેવા બાબતમાં ભગવાન્‌ની વી પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી; જે નોકર ચાકરદ્વારા સેવા ઘળી કરાવી લેવી અને તેનું ફળ માનસીસેવા સિદ્ધ થાય. આ પરથી એમ કહેવા ધારેલું નથી, જે નોકર રાખ્યા વગર સઘળી વા પોતે જાતે કરવી અને પ્રભુને પરિશ્રમ દેવો, પણ આજ વાનો પ્રયત્ન છે જે પોતે પણ અવશ્ય સાથે સેવા કરવી એ પોતે તો મોજ મજામાં મસ્ત થઇ આમના તેમના રખડ- ં દિવસ ગુજાર્યા કરે તે અનુચિત કહેવાય, અને એમ કર- ા માનસી સેવામાં એ સાધન નથી થઈ શકતી. કોઇનો આવો અભિપ્રાય રહે છે કે વિત્તજા સેવા એ પણ કહેવાય કે દ્ર- ખરચ કરી પ્રભુને સારૂ અનેક પદાર્થ લેવા અને અંગીકાર

ાથી પ્રભુમાં પ્રે
ે. કેવળ દ્રવ્ય
તેમાં નોકર વગે
ે પોતાને ખબ
સાધન ન કહેવાય
ાકીની સેવામાં
પણ બીજાં કાં
ુજા અથવા કાયિક
ા વ્યાપાર શિવાય
થી ઇંદ્રિય વ્યાપા
આંખોવતી પ્રભુનું
ાક્ષાત્ અથવા પ
થી પરાયણ રહેવું

૧૯ શ્લોક ૧૯
।
मृ ॥ १९ ॥
ાદ છે) ભગવ
ીતિ રાખનાર
મારી (ભગવાન્
ાનું સાધન છે

इत्यादिना

ति ॥२४॥ इत्यन्तं
ા અને સદા મારા

કરાવવા. આ પણ અભિપ્રાયને પ્રાયઃ સહૃદય લોકો હૃદયમાં અ વકાશ દેશે. આ પ્રકારે તનુજા અને યથાશકિત વિત્તજા કરવી જોઇએ તેથી એને માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે. સારાંશ કે કાંઇ પણ કામના અને કપટ શિવાય પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને નિવેદન કરીને પોતાના શરીરનો પણ વિનિયોગ સેવામાંજ કરે; ત્યારે તેને પ્રભુમાં પ્રેમનો ઉદય થાય, અને જે પહેલાં સાધન સમજ સેવા થતી હુતી તેજ ફળ ભાવને પામી કૃતાર્થતા સૂચવતી વ્રજ જન સમાન માનસીસેવા સિદ્ધ થાય છે.

માનસીસેવાની સાધનભૂત તનુજા અને વિત્તજા સેવા છે તે તનુજા સેવામાં અને વિત્તજા સેવામાં અનેક પ્રમાણ વચનો છે તે માંહેલાં થોડાં અહિં લખવામાં આવે છે.

“गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥

અર્થ—ભગવન્મંદિરમાં સેવા કરવી તે કપટ વિના દાસની પેઠે,

आदरः परिचर्यायां

અર્થ—પ્રભુની સેવામાં આદર રાખવો.

“ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

અર્થ—પ્રભુના પરમ પવિત્ર ચરિત્ર સાંભળવાં, જેથી કર્ણનાં કૃતાર્થતા અને પછી તેનો અનુવાદ કરવો ને કીર્તન કરવાં, જેથી જીભનો ઉપયોગ અને ત્યાર પછી સ્મરણ કરવું, એટલે તે ચરિત્રોનું મનમાં યાદ આવવું જેથી મનની મુખ્ય મોહોટા આ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયોનો ઉપયોગ પ્રભુમાં કરવો તે પછી સેવન એટલે ચરણ પરિચર્યા અને તે પછી શ્રીઅંગની સેવા, પછી દંડવત્પ્રણામ કરવા ઇત્યાદિ નવ પ્રકારની ભકિત છે અને ઉત્તરોત્તર હેતુ છે આ બાબત પર બાલબોધના શ્લોક ૧૮ ના

ાખ્યાનમાં લખ્યું છે તેથી પોતાની જિજ્ઞાસા સફળ કરશો. આ
માણે—

“करौ हरेर्मंदिरमार्जनादिषु”

અર્થ—ભગવન્મંદિરના માર્જન આદિ સેવનમાં હાથનો ઉપ-
ગ લેવો જોઇએ.

“शावौ करौ नो कुरुतः सपर्या
हरेर्लसत्कांचनकंकणैर्वा” ॥२२॥

અર્થ–તે હાથ અચેતન સમજવા જે ભગવાનની સેવા ન કરે
ચિત કનકનાં કડાં પહેર્યાં હોય તો પણ શું ?

“करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च”

અર્થ—કરોનું આ કામ છે કે શ્રીકૃષ્ણનાં કૃત્ય કરનાર થવું
દિ અનેક વચન કાયિક સાધન સેવાના વિષયમાં છે. અહિં
રે લખવાથી ગ્રંથનું લંબાણ થઈ પડે છે.

આ જેવી રીતે તનુજા સેવાને વાસ્તે વચનો લખવામાં આ-
તેમ વિત્તજા સેવાની બાબતમાં પણ છે. તે માહેલું એક
દાખલ કરવામાં આવે છે.

“सर्वलाभोपहरणम्”

અર્થ—પોતાને જે મળે તે સઘળું પ્રભુને અર્પણ કરવું.

ભાવાર્થ—જે કાંઈ પોતાના પૂર્ણ પરિશ્રમ વડે પેદા કર્યું
સઘળું પ્રભુને અર્પણ કરવું. આતો સિદ્ધ છે. કારણ કે
તો આત્માનું અર્પણ કર્યું તો ત્યાર પછી શું બાકી રહ્યું. આ
સેવાથી પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા જોઇએ, જેથી પોતાની કૃતા
થાય; કહ્યું છે કે—

“तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः ।
नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥

ર્થ—પ્રાણીનો તેજ જન્મ સફળ કે જેથી પ્રભુની સેવા

બને, મનુષ્યનાં તેજ કૃત્યો વખાણ લાયક કે જેઓનો ઉપયોગ સેવામાં થયો હોય, મનુષ્યનુ તેજ આયુષ્ય ગણતીમાં લેવું જોઇએ કે જેમાં પ્રભુની સેવા કરી હોય, મનુષ્યનું તેજ મન કૃતાર્થ કે જે વડે પ્રભુની સેવા કરી હોય, જે કે સેવા મુખ્ય ગણી મનુષ્યનું તેજ બોલવું શ્રેષ્ઠ કે જેથી પ્રભુના ચરિત્રનાં કીર્ત થયાં હોય. આ શ્લોકમાં કાયિક, વાચિક, અને માનસિક એ ત્ર પ્રકારની સેવા આવી; આ પ્રમાણે પ્રમાણ વચનો જો એકઠાં ક હોય તો અનેક છે. આથી એ તો સ્પષ્ટ વિના શ્રમ સિદ્ધ થ છે જે, તનુજા અને વિત્તજા, સાધનરૂપસેવા ફળરૂપ માન સિદ્ધ કરવા સારૂ અવશ્ય કરવી જોઇએ.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં આ વિષયમાં શ્રીમદાચાર્યચ પ્રણીત નિબંધનો સંબંધ લખે છે. નિબંધના ત્રણ પ્રકરણ પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, અને બીજું સર્વનિર્ણય પ્રકરણ, ત્રીજું શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણ છે તેમાંના બીજા પ્રકરણમાં

‘विशिष्टरूपं वेदार्थ’ ઇહાંથી
‘एतन्मार्ग द्वयं प्रोक्त’ અહીં સુધી

ભક્તિમાર્ગનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. એટલે ભક્તિમાર્ગમાં માણ પ્રમેય સાધન અને ફળ આ બાબતનો વિચાર કર્યા ૨૧૭ શ્લોકથી ૨૫૩ સુધી એજ વિષય છે. એ સઘળો ગ્રંથ ષાંતરની સાથે અહીં લેવામાં આવે તો બહુજ વિસ્તાર થઈ પ તેથી ત્યાંનો સારાંશ દાખલ કર્યો છે.

विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ॥२१७।
तत्साधनं च नवविधा भक्ति स्तत्प्रतिपादिका ॥

અર્થ—ભક્તિમાર્ગમાં જે પ્રમેય છે તે વિશિષ્ટરૂપ છે. ટલે વેદના બે કાંડ છે. એક ક્રિયાકાંડ અને બીજો જ્ઞાનકાંડ. બન્ને જે બ્રહ્મનાં એકેક અંશનું વર્ણન કરે છે. તે બ્રહ્મ પ્રમેય છે, ફળ છે, તેમ તેનો પ્રેમ છે તેજ સાધનભૂત છે.

થવામાં સાધનભૂત નવ પ્રકારની ભક્તિ છે તે એકે ૧ શ્રવણ
ર્તન ૩ સ્મરણ ૫ પાદસેવન ૫ પૂજન ૬ નમન ૭ દાસ્ય-
૮ સખ્ય ૯ આત્મનિવેદન. આ નવધાભક્તિ પ્રેમલક્ષણા
ક્તિના સાધનરૂપ છે. આ ભક્તિ સાધન છે અને તેથી પર-
મા પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં પ્રમાણ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા છે કારણ
તે ફળ વાકય છે. ફળરૂપ શ્રીકૃષ્ણનાં વાકય છે અને એ વાકય
ણાં સંક્ષેપથી કહ્યાં છે તેનો વિસ્તાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. શ્રી
તામાં તથા શ્રીભાગવતમાં ભક્તિનોજ ઉત્કર્ષ છે. આ વિષય
ર આવરણભંગમાં સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. માટે
બે પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી બીજાં બે પ્રમાણ તો સમજી
વાં જે કે વેદ અને વ્યાસસૂત્ર સર્વ મળીને ચાર પ્રમાણ છે—

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ॥
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ नि० शा० ५

અર્થ—વેદ, શ્રીકૃષ્ણનાં વાકય (ગીતાજી) અને વ્યાસસૂત્ર
તર મીમાંસા) વેદવ્યાસની સમાધિભાષા (શ્રીભાગવત)
મુખ્ય ચાર પ્રમાણ છે આનાથી અવિરૂદ્ધ જેટલું તે છે સ-
પણ પ્રમાણ છે.

આ ઉપરથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન, ફળ
મ છે તેથી આ માર્ગનો સર્વમાર્ગ કરતાં ઉત્કર્ષ છે. આજ
ી સર્વ માર્ગ કરતાં આ ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે બીજા માર્ગમા
ભય હમેશાં જાગતો રહે છે; જેમકે યોગાદિની સિદ્ધિના
માં સપડાઇને અયોગ્ય કાર્ય કરવામાં કમ્મર કસે તો તેથી
માર્ગમાં જાય છે. આ બાબતમાં અનેક ઉદાહરણ છે
પણ યાગાદિ કરતાં કરતાં ભૂલથી કાંઇનું કાંઈ
ને છે. વધારે શું લખવું; તામસ દેવની ઉપાસના
બતમાં ભૂલે કે તરત તમાચો લાગે છે, અને
હાલ થાય છે. તેમ આ માર્ગમાં નથી આ મા-

ર્ગના પ્રવર્ત્તક અને આ માર્ગનું ફળ અને પ્રમેય ભગવાન્
તો કદાચીત્ અપરાધ બને તો પણ ભગવાન મોચક છે. ભ
વાન્‌ના વચનાનુસાર ચાલનારને તેજ છોડાવનાર છે પરંતુ ભ
વાને ઉપદેશ દીધેલો છે તેમજ ચાલવું જોઇએ. તેમાં કાંઇ ક
હોય તો તેનો પરીણામ ઉપર લખ્યો તેવો ન થાય ઇત્યાદિ

આ બાબતમાં એક શંકા થવાનો અવસર છે. જે આ
ર્ગમાં ભગવાન્ મોચક છે તેથી આ માર્ગ ઉત્તમ છે તો
વેદાદિમાર્ગ પ્રમાણે ચાલશે તેને ભગવાન્ નહી છોડાવશે ?
છોડાવનાર ભગવાન્ છે તો આ ભક્તિમાર્ગની સઘળા માર્ગે
મોટાઈ શાની ? ઉત્તર—આજકાલ કલિકાલના મહિમાથી વેદા
વર્ણાશ્રમ ધર્મો બરાબર સચવાતા નથી જો તેમ છે તેથી
થવાની આશા ક્યાંથી ? બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયાદિ વર્ણ, અને બ્રહ્મ
ર્યાદિ આશ્રમ યથાસ્થિત થવા જોઇએ ને શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રતિપા
ધર્માચરણ થવું જોઇએ તે તો થતું નથી તો તેથી અપૂર્વની સિ
ક્યાંથી ? એવી રીતે વર્ણાશ્રમ ધર્માચરણમાં ક્ષીણશક્તિ ક
મનુષ્યોને જોઈ, પરમકારુણિક ભગવાને આ ભક્તિમાર્ગનો
દેશ દીધો છે. તેથી આની મોટાઈ માનવામાં આવે છે; આ
ક્તિમાર્ગમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવેશ કરવાથી કૃતાર્થતા થાય છે; કા
શ્રુતિ સ્મૃતિથી પ્રતિપાદિત આચરણ આ માર્ગમાં માન્ય કરવા
આવ્યાં છે, અને જે પ્રમેય છે તે પણ શ્રુતિ સ્મૃતિથી પ્રતિ
દિત છે. ઇત્યાદિ કહીને આ ભક્તિમાર્ગનો સેવાપ્રકાર સારી
કહેલો છે અને સેવ્યનો નિર્ણય પણ કર્યો છે, તેમ અધિકાર
વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રકારે નિબંધમાં તથા વિવરણમાં તથા આ રણભ
સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે જે ફળભકિત અને સાધનરૂપ છે.
ભેદ છે. સાધનભકિતની જે પરકાષ્ટા તે ફળભકિત જ્ઞાનકાંડ.
માર્ગનું ફળ શ્રીકૃષ્ણમાં માનસી સેવા સિદ્ધ થાય તે બ્રહ્મ
પ્રેમલક્ષણા ભકિત છે. નિબંધ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં ભૂત છે.

आदि मू
અર્થ—આ
ની ઇચ્છાથી,
ખેલા સિદ્ધાંત
નનો પરસ્પર
ી છે પરંતુ
છે જે મુખ્ય
ને છે અને જે
ખે છે. મુખ્ય
જો કાંઈ ઇચ્
ટિપ્પણમાં
ર લખે છે જે
એ, અને તેમ
તાત્પર્ય એ
ી જોઈએ એ
ાદિનો સેવા
અને ભોગ
નસી સિદ્ધ થ
તક કરાવવાથી
ાશકિત કરવા
ી અવશ્ય કર
શ્રમ દેવો ન
સેવા હિસા
स्नेहाद्राग
गृहस्थान
यदास्याद
જે ભગ

आदि मूर्तिः कृष्णएव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥

અર્થ---આદિમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી જોઇએ સાયુ-
યની ઇચ્છાથી, આમાં તો ફળ સાયુજ્ય કહ્યું છે અને આ ઉપર
ખેલા સિદ્ધાંતમાં ફળ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહી તો આ બન્ને
ચનનો પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે તેનુ કેમ? એ વિરોધ ઉપ-
થી છે પરંતુ વિચાર કરતાં વિરોધ નથી એ લેખ અધિકારી
ર છે જે મુખ્ય આધકારી છે તે તો પ્રેમલક્ષણાનેજ મુખ્ય
ને છે અને જે મુખ્ય અધિકારી નથી તે સાયુજ્યની ઇચ્છા
ખે છે. મુખ્ય અધિકારી હોય છે તે તો માત્ર સેવા શિવાય
જુ કાંઈ ઇચ્છતાજ નથી એ તો પૂર્વ પ્રતિપાદિત છે.

ટિપ્પણમાં પ્રકાશના સમાન વ્યાખ્યાન છે. આ અંશ વ-
રે લખે છે જે તનુજા અને વિત્તજા આ બન્ને એક કર્તૃક જો-
એ, અને તેમ થવાથી માનસીને સિદ્ધ કરી આપે છે. એ લખ-
તાત્પર્ય એ કે, તનુજા અને વિત્તજા આ બન્ને એક માણસે
જોઈએ એટલે જે પોતાના શરીરેથી સેવા કરે છે તેજ
દિનો સેવા સામગ્રીમાં ઉપયોગ લિયે કેવલ શરીરથીજ સેવા
અને ભોગ ધરતી વખતે તો હેં હેં (કૃપણતા કરે) તોપણ
નસી સિદ્ધ થતી નથી અને કોરાં દ્રવ્યજ દઇને બધું કામ પારકે
તક કરાવવાથી પણ માનસીસેવા સિદ્ધ થતી નથી, પણ બન્ને
શકિત કરવાથી થાય છે. પોતાથી શરીરે જેટલી બનીશકે તે-
ી અવશ્ય કરવી; અને બધી હુંજ કરીશ એ દુરાગ્રહથી પ્રભુને
શ્રમ દેવો નહિ, જેટલી ન બને તે બીજા દ્વારા કરાવવી.
સેવા હિસાબે અથવા નોકરીને હિસાબે પરંતુ પોતાથી બને
स्नेहाद्राग તન તથા વિત્તજા કરવી, માત્ર શુદ્ધ ભાવથી જે સેવન
गृहस्थान શુદ્ધ ભાવથી તનુજા અને તેમજ વિત્તજા જે કરે
પ માનસી સેવા પ્રાપ્ત થાય છે.
यदास्याद् શજી ટીકામાં લખે છે જે આ ઠેકાણે શંકા થાય
જે ભગ ભકતોનો તેવો અધિકાર નથી જે તેઓને સેવા

માનસી સિદ્ધ થાય, તો તેના સાધનભૂત તનુજા અને વિત્ત પણ શો ઉપયોગ ? જો સાધ્ય સિદ્ધ થવાનો અધિકાર હો સાધનમાં મથન કરવું ઉચિત છે. પણ જે બાબતનો જેને ધિકાર નથી તે બાબતને વાસ્તે તેણે માથાપચી કરવી એ ણ માનનું કામ નથી, માટે સાધનરૂપ સેવાનો પણ આ સમય જેનો ઉત્તર—જો કે, હાલના લોકોનો તેવો અધિકાર નથી તેમણે સાધન સેવા ભકિતમાર્ગ પ્રવર્ત્તકાચાર્યચરણે બતાવ્યા ક૨વી તેમ કરતે કરતે અધિકાર પણ સિદ્ધ થઇ જશે; પૂર્વોકત અનુસાર ફળ પણ મળશે.

પંડિતવર શ્રીપુરૂષોત્તમજી પણ પૂર્વ પ્રતિપાદિતને અનુ કહે છે. જો કે આજકાલના લોકને તેવી માનસી સેવા થવાને અધિકાર નથી. તોપણ તનુજા અને વિત્તજા આ બ સેવા આચાર્યચરણોકત પ્રકારથી કર્યા જવી; તેમ કરવાથી પ્રત્યવા દૂર થાય અને અધિકાર મળવામાં સહાયતા મળે. આજ સારી રીતે શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુએ ભક્તિહંસનામના ગ્રંથમાં સમ સમયમાં લખેલો છે. ત્યાં પણ આજ સિદ્ધ કરેલું છે. કે સ્નેહ ઉત્પન્ન નથી થયેલો તેણે [illegible] ભક્તિ કરવી; કારણ તેને પણ કરતે કરતે સ્નેહ થાશેજ; જેમકે કોઈ બ્રાહ્મણનો બાલ છે જેને જનોઈ થયાથી સંધ્યાવંદનાદિનો અધિકાર છે પ તેને સંધ્યાનો પ્રકાર આવડતો નથી અને સંધ્યાવંદન કર શું ફળ થાય છે. તે પણ ખબર નથી; તોપણ પિત્રાદિ ગુરુજ ઉપદેશથી જેમ કહે તેમ કરે તો ન કરવાના પ્રત્યવાયનો પરિ થાય છે, અને થોડા વખતમાં કર્મમાર્ગીયપણું પણ સિદ્ધ છે; તેમજ ભકિતમાર્ગમાં પણ જેઓની ભક્તિનો પ્રકાર નથી અને ભકિતનું શું ફળ છે તે પણ ખબર નથ સોએ પણ તન્માર્ગપ્રવર્ત્તકાચાર્યે બતાવેલા પ્ર સેવા કરવી તેમ કરતે કરતે પ્રત્યવાય દૂર થશે ઉત્પન્ન થશે અને ઉત્તમ ભકિતનો અધિકાર પ

રંતુ સાધન સેવા કરવાથીજ થાય અને તે શિવાય સર્વથા ાયજ નહી.

સાધનસેવા કરનારને પણ માનસી સેવા એતો ફળ છેજ રંતુ આગમચ બીજું ફળ પણ મળે છે. તે શ્રીમદાચાર્યચરણ ાજ્ઞા કરે છે.

मूलम्—ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥

सान्वयपदार्थः—**ततः** તે (તનુજા વિત્તજા સેવા) થી **संसारदुःखस्य** (અહંતા મમતાત્મક) સંસારના દુઃખની **निवृत्तिः** શાંતિ (અને) **ह्मबोधनं** બ્રહ્મનું જ્ઞાન (એ બે અવાંતર ફલ થાય છે.)

શબ્દાર્થ—તેથી (તનુજા વિત્તજા સેવા કરવાથી) સંસાર અહંતા મમતાત્મક) ના દુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મનો બોધ એ બે અવાંતર ફલ) થાય.

ભાવાર્થ—જે સાધારણ રીતે સાધન સેવા કરતો હોય, ને હજુ માનસી સિદ્ધ ન થઇ હોય, તેને અવાંતર ફળ પણ છે. તે એકે, તે સેવાથી સંસારનું દુઃખ અળગું જાય છે. તા અને મમતા એજ સંસાર છે એ હું માફ અને ઓના ધર્મ, હુંપણું અને મારાપણું સંસાર છે એટલે જ્ઞાન છે અને દુઃખ દેનારૂં છે. આ પ્રપંચ એ કાંઇ સંસાર જાણવો કારણ કે પ્રપંચ તો બ્રહ્માત્મા છે આ વિષય ત્રીજા હું લંબાણથી લખવામાં આવશે. અહંતામમતાત્મક સંસા- વૃત્તિ જે થાય તે અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કહેવાય, કારણ કે અ- નિષ્ટ પદાર્થ છે તેની નિવૃત્તિ થઇ, તો ફળ મળવાની થઇ જયાંસુધી અજ્ઞાન હોય છે ત્યાંસુધી ફળ મળવું

स्नेहाद्रागा

गृहस्थानां પંડિત શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે જે અહંતા

यदास्याद् નિવૃત્તિ થવી એ સાધારણ સાધન સેવા કરનાર

જે ભગવર ફળ છે. કારણ મુખ્યફળ તો માનસી સેવા

જા અને વિત્ત
અધિકાર હોય
ાબતનો જેને
ી કરવી એ
આ સમય
ધિકાર નથી
ણે બતાવ્યાગમ
થઇ જશે;
પાદિતને અનુ
ાસી સેવા
તજા આ બ
કરવાથી પ્રત્યવા
ો. આજ
ગ્રંથમાં સમ
હ્યું છે. કે
કરવી; કારણ
ાહ્મણનો બાલ
કાર છે પ
ાવંદન કર
ાદિ ગુરુજ
ાયનો પરિ
ણ સિદ્ધ
પ્રકાર
ૂપ છે.
નકાંડ.
ે બ્રહ્મ
ા છે.

છે, અને કદાચ તે પણ અણજાણ હોવાથી કોઇ વખતે સાધનમાં ભૂલ કરે તો તેથી તેની શી દશા થાય ? આ શંકા અવસર મેળવે છે. ઉત્તર—સાધનમાં ભૂલ કરે તો પણ તેની દુર્ગતિ થવાનો સંભવ નથી, એમ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૦ માં કહે છે કે—

नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

અર્થ—હે અર્જુન, કોઈ કલ્યાણ કરનાર દુષ્ટ ગતિને પામતો નથી.

ભાવાર્થ—જે કોઈ કલ્યાણનાં કાર્ય કરવામાં કમ્મર કસીને તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેને નરકાદિની યાતના હોતીજ નથી. તો ભગવદ્ભકિતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભકતની ભૂલ થઈ તો દુર્ગતિનો સંભવ ક્યાંથી ?

શ્રીકલ્યાણરાયજી કહે છે જે, તેની નિવૃત્તિ એવી રીતે વિવૃતિમાં કહ્યું છે સંસારની નિવૃતિ સમજવી.

યોજનામાં લાલુભટજી લખે છે જે, શ્રુતિમાં તો બ્રહ્મને જે જાણે છે તે પર સુખને પામે છે. તો બ્રહ્મજ્ઞાનને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ સાધન કહ્યું છે તેમાં પ્રમાણ—

“ब्रह्मविदाप्नोति परम्”

અર્થ—જે બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મને જાણે તે પરમાનંદ પા અહીં સાધન જ્ઞાન દેખાય છે માટે જ્ઞાન મેળવવા યત્ન જોઈએ તો તે જ્ઞાન વેદાંતના શ્રવણથી મનનથી અને સથી થાય છે, અર્થાત્ જેમાં ગુરૂના લક્ષણ સઘળાં ઝળકી રહ્યાં હોય, તેવા ગુરૂ પાસે પણ ઘણા વ માનુસાર વેદાંત શ્રવણ કરે ત્યારપછી બ્રહ્મજ્ઞાન અહિં ભક્તિમાર્ગમાં એમ કહેવામાં આવ્યું જે સેવા કરવી, તો સદા સેવા કરતાં વેદાંત શ્રવણ અવકાશ રહ્યો નહીં તો તેને બ્રહ્મજ્ઞાન કેમ થાય

પરિ
સદ્ધ
પ્રકાર
ષ્ટરૂપ છે.
જ્ઞાનકાંડ.
તે બ્રહ્મ
ભૂત છે.

થયા વિના આ
માનંદ મળે ન
પ્રશ્નનો ઉત્તર—
થી સંસારની
એ અજ્ઞાનથી
વૃત્તિ થાયજ
નો આગળ લા
ટિપ્પણમ
નિવૃત્તિ થાય છે
રનાર. જ્યાં સુધી
થવાનો સંભવ
આ અનિ
જોઇએ તે કહે

ભાવાર્થ—
હ્મનું જ્ઞાન થવુ
હેલા પરમભક્ત
ણુ એ સ્વાભાવિ
તિ છે તે થાય
ક શ્રીપુરૂષોત્ત
ગ હોય છે. તે
રે થવાની રી
ર કર્યો છે—

स्नेहाद्रागविना
गृहस्थानांबाध
यदास्याद्व्यस

જે ભગવાન

દેશાઈ પુરુષોત્તમ
બહાદરપુર (

થયા વિના આ અસાર સંસારની નિવૃત્તિ થાય નહિ, અને પરમાનંદ મળે નહિ, તો આ સઘળો પ્રયાસ ફોગટ ગણાય. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રીકૃષ્ણની તનુજા અને વિત્તજા આ બન્ને સેવાથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. જે કે અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. સંસાર એ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયો છે, જો જ્ઞાન થાય તો અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાયજ અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ થાય, આમાં પ્રમાણ વચનો આગળ લખવામાં આવશે.

ટિપ્પણમાં લખે છે સાધન સેવાઓથી અનિષ્ટ સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે; અનિષ્ટ કેમ? તો કહે છે કે ફળનો પ્રતિબંધ કરનાર. જ્યાં સુધી અહંતા મમતા રહી આવે ત્યાં સુધી બ્રહ્મબોધ થવાનો સંભવ નથી.

આ અનિષ્ટની નિવૃત્તિ તો કહી પરંતુ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કહેવી જોઇએ તે કહે છે.

ब्रह्मबोधनम्

ભાવાર્થ—પોતાના આત્મામાં અથવા આ પ્રપંચમાં અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું એ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ છે જો કે ભગવત્સેવામાં લાગી રહેલા પરમભક્તને આ બન્ને પદાર્થની ઈચ્છા નથી હોતી તો પણ એ સ્વાભાવિક રીતે અનિષ્ટ નિવૃત્તિ અને ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ થવાની રીતિ છે તે થાય છે.

[illegible]ક શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે જે ભગવત્સેવામાં ત-[illegible]ગ હોય છે. તેને સંસાર નિવૃત્તિ થવાની અને ત્યાર પછી ઇષ્ટ [illegible]રે થવાની રીતિ વિષે શ્રીમદાચાર્યચરણે ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં જાહેર કર્યો છે—

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्यास्याद्गृहारुचिः ।
गृहस्थानांबाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ॥ ४ ॥
यदास्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैवहि ।

જે ભગવાન્‌ની સેવામાંજ તત્પર છે તેને થોડા વખતમાં

ભગવાનમાં સ્નેહ થાય છે, અને ત્યાર પછી તેમાંજ આસક્તિ થાય છે, અને છેવટ તેમાંજ વ્યસન થાય છે, અને વ્યસન થયું કે તેની કૃતાર્થતા થઈ. હવે જ્યારે ભગવાનમાં સ્નેહ થયો ત્યારે તેને ઘરની માયા છૂટે છે, અને જ્યારે ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, ત્યારે ઘરમાં અકલામણ (અરૂચિ) આવે છે. ત્યાર પછી જ્યારે વ્યસન થઈ જાય ત્યારે તો એ કૃતાર્થજ કહેવાય આજ ભક્તિનો ક્રમ છે અને અંદરના ફળો પણ આ પ્રકારેથી મળે છે અને ત્યાર પછી મુખ્ય ફળ પણ યોગ્યતાનુસારે મળે છે.

લાલૂભટજી યોજનામાં લખે છે કે તનુજા અને વિત્તજા સેવા કરનારને સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે સંસારનું દુઃખ એ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તો અજ્ઞાનના નાશથી તે પણ નષ્ટ થાય છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. આ બન્ને મુખ્ય ફળના પેટાનાં ફળ છે. આમાં પ્રમાણ—

मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥
सगुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूताय कल्पते

(ભગવાન કહે છે, જે કોઇ મારી સેવા કરે છે તે પ્રેમ ગુણોને અતિક્રમણ કરી નિર્ગુણબ્રહ્મપણાને પામે છે).

આજ બાબતમાં બીજું પ્રમાણ—

इत्यच्युतांघ्रि भजतोनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।२,

શ્રીમદ્ભગવાન્‌ના ચરણને દાસભાવથી ભજનાર જનજ ગવાન્‌માં ભક્તિ, સંસારમાં વિરક્તિ (વૈરાગ્ય) અને બ્રહ્મનુંપરિ થાય છે.

આ ઉપરથી સહેલથી સિદ્ધ થાય છે જે, મુખ્ય ફળ પહેલાં સંસારની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મજ્ઞાન આ બેય અવાંતર ફળો મળે છે.

ટિપ્પણમાં કહે છે કે સંસારની નિવૃત્તિ તે અનિષ્ટ નિવૃત્તિ તે તો કબૂલ કરીએ છીએ, પરંતુ ઈષ્ટપ્રાપ્તિમાં બ્રહ્મજ્ઞાન તે શું અને કયા

પ્રકારનું—? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિવૃતિના અનુવાદ કરતી વખતે પણ દીધો છે. તો પણ ટુંકામાં અહીં દર્શાવવામાં આવે છે—

પોતાના આત્મામાં અથવા પ્રપંચમાં બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે અક્ષરબ્રહ્માત્મકની સમજણ. અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરૂષોત્તમનું અધિષ્ઠાન છે અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાંજ આવનાર છે માટે અહીં લખ્યું નથી. અક્ષરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમનું અધિષ્ઠાન છે તે બાબત ઉત્તરમીમાંસાના તૃતીયાધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં સારી રીતે વેદવ્યાસે દર્શાવી છે. વળી શંકા ઉઠે છે જે, ભગવત્સેવા જ્ઞાનમાં હેતુ હોય તો તે સ્વતઃ પુરૂષાર્થ નહિ કહેવાય? ઉત્તર—પ્રથમ કહ્યું કે બ્રહ્મજ્ઞાન તે આ સેવાનું મુખ્ય ફળ નથી ખેમ લખતે લખતે કલમની ટોચ પણ બૂઠી થઈ ગઈ તો પણ ંકા કરનારને શરમ આવતી નથી; અથવા યોગ્ય છે શંકા કરારને શરમ કયાંજ હોય?

वादी भद्रं न पश्यति

(વાદ કરનાર સારી વાત નજરમાં લાવેજ નહીં) તો ઠીક સેવાનું મુખ્યફળ તો પ્રેમલક્ષણાસેવાજ છે અને અવાંતર ા આ પણ થાય છે. તે સેવા કરવાથીજ થાય તેમ નથી પરંતુ ણક આત્મસમર્પણ થતેજ થાય છે શ્રવણ દર્શનાદિક બ્રહ્મજ્ઞાન છી ઉત્તમ પ્રકારના બને છે શ્રવણ દર્શન, અને સ્નેહ એ ત્રણ ોકઠા મળવાથી શ્રવણભક્તિ સિદ્ધ બને છે તો બ્રહ્મના જ્ઞાન ગર સ્નેહ કેમાં બંધાય? બ્રહ્મના જ્ઞાન વગર કોનું દર્શન રે? બ્રહ્મજ્ઞાન વગર કોનું સ્મરણ કરે? એજ વિચાર કરતાં કહે ક્તિઓમાં બ્રહ્મજ્ઞાન હોય છે. માટે તે મુખ્ય ફળ ન કાય—નારદપંચરાત્રમાં ભકિતનું આ લક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે જે (ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થયા પછી સજ્જડ, સહુથી અધિક જે સ્નેહ તેજ ભકિત) તો મુખ્ય, મહામહિમનો મહિમા જાણ્યા પછી ભકિત કહેવાય.

આ શ્લોકનો ટુંકામાં સારાંશ કે કરૂણા વરૂણાલય (સાગર)

શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તનું પરોવાઈ રહેવું તે માનસી સેવા અને માનસી સેવાની સાધનરૂપ તનુજા, અને વિત્તજા સેવા છે. મા પહેલે તેનો અભ્યાસ કરવો. સાધન સેવાનું મુખ્ય ફળતો માનસી સેવા છે, અને અવાંતર બીજું પણ ફળ થાય છે તે એ કે હુગેહાદિમાં અહંતા અને મમતા છૂટે; અને પોતામાં તથા આ પ્રપંચમાં અક્ષરબ્રહ્મનો બોધ થાય. ॥૨॥

मूलम्—परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानंदकं बृहत् ॥
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥३

સાન્વયપદાર્થઃ—हि જે હેતુ માટે (શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરેમ શ્રીકૃષ્ણનેજ પૂર્ણાનંદ કહેલા છે માટે) परं પર ब्रह्म બ્રહ્મ तु તે कृष्णः કૃષ્ણ (છે અને) सच्चिदानंदकं સત્ ચિત્ અને આનં જેમાં થોડાક છે અર્થાત્ જેનો આનંદ ગણી શકાય છે એવું બૃહ અક્ષર બ્રહ્મ (છે અને) तत् તે (અક્ષરબ્રહ્મ) हि નિશ્ચયે કરી एकं એક सर्वं સર્વ જગતરૂપ (અને એક) तस्मात् તે (જગ રૂપ)થી विलक्षणं બીજું (જ્ઞાની લોકોને ઉપાસના કરવા યો એમ) द्विरूपं બે રૂપવાળું (માનેલું છે.)

શબ્દાર્થ—જે હેતુ માટે શ્રુતિસ્મૃતિ વિગેરેમાં શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણાનંદ કહેલા છે માટે પરબ્રહ્મ તો શ્રીકૃષ્ણજ છે અને ચિત્ અને આનંદ જેમાં થોડાક છે અર્થાત્ જેનો આનંદ ગ શકાય છે એવું અક્ષરબ્રહ્મ છે અને અક્ષરબ્રહ્મ તે નિશ્ચય રીતે એક સર્વ જગત્‌રૂપ અને એક તેથી વિલક્ષણ એટલે જ્ઞા લોકોને ઉપાસના કરવા યોગ્ય એમ બે રૂપવાળું માનેલું છે.

વિવેચન—પહેલે કહ્યું જે સાધનસેવા કરવાથી અ મમતાત્મક સંસાર સંબંધી દુઃખ અળગું જાય, અને પોતામા આત્મામાં અથવા આ પ્રપંચમાં અક્ષરબ્રહ્માત્મકપણું જાણવા આવે; અહિં આ શંકા ઉપજે છે, જે અક્ષરબ્રહ્મ એજ પરબ્ર કે કેમ ?

ઉત્તર--ના પરબ્રહ્મ તો શ્રીકૃષ્ણ છે તેજ શ્રીમદાચાર્ય નિ· ય કરે છે,

'परं ब्रह्मतु कृष्णोहि'

અર્થ—પરબ્રહ્મ તો શ્રીકૃષ્ણ છે.

ભાવાર્થ—એટલે જીવ અથવા અક્ષર તે પરબ્રહ્મ ન જા· વા પરબ્રહ્મ તો તેજ શ્રીકૃષ્ણ જેને યશોદાજીએ લાડ લડાવ્યાં છે. એ સૂચવવા શ્રીકૃષ્ણ એ મૂલ નામ કહ્યું છે. કૃષ્ણ આ શા· દમાંથી પણ એવો અર્થ થઈ શકે છે જેમ કે—

कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परंब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ (શ્રુતિ)

(અર્થ—કૃષ આ ભૂવાચક છે. અને ણ એ આનંદવાચક સદ્ અને આનંદ મળીને સદાનંદ અને સચ્ચિદાનંદ પણ હેવાય તેજ પરબ્રહ્મ છે જે કે કૃષ્ણ પદવાચ્ય છે.)

આ ગોપાલતાપિની ઉપનિષદ્ની ટીકામાં શ્રુતિ છે. ગોપાલ પિનીના પ્રારંભની તો આ શ્રુતિ છે—

ॐ सच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाऽक्लिष्टकर्मणे ।
नमोवेदांतवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

આનો અર્થ કરતી વખતે શ્રીનારાયણ પંડિતે કૃષિર્ભૂવાચક હિં તિ લખી છે. અને તેમ પંડિતવર શ્રીવિશ્વેશ્વરે પણ આર્થિક કમાત્ર કીધો છે પરંતુ કંઠરવથી તે શ્રુતિ લખી નથી આ લતાપિનીના બે ભાગ છે પૂર્વભાગ તથા ઉત્તરભાગ, આની ટીકા છે એક તો શ્રીનારાયણકૃત, તથા બીજી શ્રીવિશ્વેશ્વરકૃત ત્રીજી શ્રીજીવગોસ્વામિકૃત આનું નામ આથર્વણોપનિષદ છે આમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના પ્રકારો છે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે જે શ્રીકૃષ્ણ તેજ પરબ્રહ્મ કહેવાય અને તેજ [illegible]પાલ તાપિની ઉપનિષદ્માં—

गोपवेशमब्भ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १२ ॥

ગોપવેશને ધારણ કરે છે અબ્ભ્રાભ છે, અબ જલને ભર
રાખનાર જે સમુદ્ર તેના જેવા છે એટલે સમુદ્રના જેવા શ્યામ
છે. અથવા સમુદ્ર સમાન અપાર છે અથવા જલને ધારણ કરનાર
અભ્ર મેઘ તેના જેવા શ્યામ છે અને તરૂણ છે એટલે જરા
દોષ રહિત છે અથવા નવયૌવનશાલી છે કલ્પદ્રુમ એટલે વેદ
કારણ કે જે મનોરથ હોય તે દેનાર વેદ છે; તે વેદોએ જેને
આશ્રય કીધો છે અર્થાત્ વેદ પ્રતિપાદ્ય, એવા પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ
છે. ઉપનિષદ્‌માં આવો ઇતિહાસ છે જે સનકાદિમુનિમંડલ
બ્રહ્માની પાસે ગઈ અને તેણે પુછયું જે, પરમ દેવ કોણ
કોનાથી મોત પણ ડરે ? કોને જાણવાથી આ સઘળું જાણવામ
આવે ? કોણે આ સઘળું ઉત્પન્ન કીધું છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનાં
ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ એ પરમદેવ છે ઇત્યાદિ કહી આ શ્રીકૃષ્ણ
સ્વરૂપ દર્શાવ્યું ત્યાંની શ્રતિ છે એ પ્રકારે અનેક શ્રુતિ છે. તે
ઉપનિષદ્‌માં–

गोपवेशोमे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूव ॥ पू. २७

(બ્રહ્મા સનકાદિકને કહે છે કે મેં સ્તુતિ કરી ત્યારે યો
નિદ્રાથી ભગવાન્ ઉઠયા અને ગોપના વેશમાં પરબ્રહ્મ પ્રકટ થ
આ શ્રુતિઓ ઉપરથી ખુલ્લું સિદ્ધ થાય છે, જે પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ
છે. તેમ આ બાબતમાં બીજા પણ પ્રમાણ–

'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'

(કૃષ્ણ એ પૂર્ણપુરૂષોત્તમ છે,) અને વધારે શું એ
પાલતાપિની ઉપનિષદ્‌ના નામથી સિદ્ધ થાય છે. જે ગોપા
શ્રીકૃષ્ણ તેજ પરબ્રહ્મ છે, તેમ બીજી શ્રુતિમાં પણ છે જે અક્ષ
થકી પર, જીવાત્માથી પર તે પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે.

પુરૂષોત્તમ અક્ષરથી જુદા છે એ તો નિર્વિવાદ છે કારણ
ભગવદ્ગીતામાં અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૭-૧૮

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥
यो लोकत्रय माविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहं अक्षरादपिचोत्तमः।
अतोस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

અર્થ—ઉત્તમ પુરૂષ બીજા છે. જે ક્ષર. અને અક્ષર એથી જુદા છે. જેને પરમાત્મા કહે છે. જે ત્રણ લોકમાં વ્યાપી ભરણ ાષણ કરે છે અવિનાશી છે અને સઘળાને શાસન કરનાર છે ૧૭ ાા પહેલા કહ્યા સ્વભાવથી, ક્ષર અને અક્ષરથી જુદા અને એઓથી ઉત્તમ; માટે લોકમાં (સ્મૃતિમાં) અને વેદમાં પુરૂષો- ।મ આ નામથી પ્રસિદ્ધ છું (છે).

ભાવાર્થ—પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું જે લોકમાં બે પુરૂષ પ્રસિદ્ધ . જે કે એક ક્ષર અને બીજો અક્ષર છે. તેઓમાં ક્ષર એ સર્વ તમાત્ર જડવર્ગ—અને અક્ષર એ ચેતન જીવ, જે કે કૂટસ્થ કહેવાય છે. આ બેયથી જુદા પુરૂષોત્તમ છે. જેઓને પરમાત્મા કે છે. વેદમાં પણ પુરૂષોત્તમ ઉત્તમ પુરૂષ પરબ્રહ્મ એવો વ્યવ- એમનોજ છે જેમકે શ્રુતિમાં—–

રં ज्योति रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते सउत्तमः पुरुषः'

(જે કે પર તેજ છે પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપ જે ટ કરે છે અને પછે પાછું તિરોધાન કરે છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય) આ શ્રુતિ શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કરે છે. શ્રીરામાનુજ વિર- ત ગીતાભાષ્ય **परंब्रह्म परंधाम** આના વ્યાખ્યાનમાં તથા .मात्क्षरमतीतोहं શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વ્યવહૃત છે અને શ્રી ષોત્તમજીએ પણ પ્રકાશમાં પ્રકાશિત કરેલું છે. તેમજ—–

परं ब्रह्म परंधाम पवित्रं परमं भवान्

અર્જુન કહે છે. પરબ્રહ્મ તમે છો, પરતેજ તમે છો, પરમ ક છે મે છો ઈત્યાદિ પ્રમાણ વચન પરંપરાથી સિદ્ધ થાય છે જે ણુ તેજ પરબ્રહ્મ છે. અક્ષર છે તે પરબ્રહ્મ ન કહેવાય.

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે. એ વાત સિદ્ધ છે તેમાં પ્રમાણ પહેલે લખવામાં આવ્યાં છે અને આ પણ પ્રમાણ છે. ગોપાલ પેની પૂર્વ ભાગમાં મંત્ર ૧૦

परब्रह्मैवतत् यो ध्यायाति रसाति (रसयति) भजति सोऽमृतो
भवाति सोऽमृतो भवाति ॥ १ ॥

અર્થ–શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીજનવલ્લભ તેજ પરબ્રહ્મ છે. તેનું જે
ધ્યાન કરે છે, તેના મંત્રનો જે જપ કરે છે, તેની જે ભાકત
કરે છે. તે મરણ ભયથી છૂટે છે અને મોક્ષને મેળવે છે.) આ
વચનપરથી પણ સિદ્ધ થયું અને ગીતા વચનોથી પણ એ સિદ્ધ
થાય છે. જે પુરૂષોત્તમ એ સૌથી પર છે તેથી પર બીજું કોઇ નથી
એટલે પરબ્રહ્મ તો તે છે. અક્ષર એ બ્રહ્મ છે પણ પર વિશેષ
નથી દેવામાં આવતું જેમકે—

मतः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ।

અર્થ—(હે અર્જુન મારાથી કાંઈપણ પર નથી. સર્વથી
પર હું છું.) માટે જે પરબ્રહ્મ તે શ્રીકૃષ્ણ છે. માટે તેની
સેવા કરવી જોઇએ.

પ્રકાશમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે જે–

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि (गीता १०-३७)

(યાદવોમાં જે વૃષ્ણિકુલ છે તેમાં વાસુદેવ તે
આ વિભૂતિઅધ્યાયમાં છે. તો વાસુદેવ એ વિભૂતિ છે. એ
પુરૂષોત્તમ નથી તેમજ—

रामकृष्णावीति भुवो भगवानहरद्भरम् ।

(રામકૃષ્ણ એ નામના ભગવાને ભૂમિનો ભાર ઉતા
ઈત્યાદિ વચનોમાં જેનું વર્ણન છે તે પરબ્રહ્મ નહિં તેતો અ
બ્રહ્મ સમજવા પરબ્રહ્મ તો તેજ જે કે શ્રીયશોદાજીએ જે
લડાવ્યાં છે જે ગોપવેશ ધારણ કરનાર છે. માટે, ગોપાલ
એવી ઉપાનષદ્ છે જો તે મુખ્ય ન હોતે તો યાદવતાપિની ઉપ-
નિષદ્ એવી સંજ્ઞા રાખતે અને ગોપવેશથી આવિર્ભાવ પણ ન લે

ટિપ્પણમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે જે જેનું પ્રપંચમાં લખે

અને સ્વાત્મામાં ભાન છે તે પુરૂષોત્તમ નહીં પરંતુ તે અક્ષરબ્રહ્મ છે.

વિવૃતિમાં શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે જે અક્ષરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમથી જુદા છે કારણ કે કેટલા અક્ષરબ્રહ્મના આનંદ ધર્મગણિત છે અને પુરૂષોત્તમના આનંદ ધર્મ અગાણુત છે, મૂલમાં પણ શ્રીમદાચાર્ય ચરણ પ્રતિપાદન કરે છે.

सच्चिदानंदकं बृहत् ॥

અર્થ--(ગણિત) સત્ ચિત્ અને આનંદાત્મક જે બ્રહ્મ તે અક્ષરબ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થ--સત્‌ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ભગવાનના ધર્મ છે. આ ત્રણે પ્રકટ જેમાં છે તે અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય, અને અક્ષરબ્રહ્માત્મક પ્રપંચ સઘળો છે, માટે સત્‌ચિત્ અને આનંદ ત્રણે ધર્મ છે. પણ આટલો વિચાર કરવો પડે છે જે જડ ર્થમાં તો સદ્ અંશ માત્ર છે- સત્ એટલે સત્તા (છે પણું) કાલમાં સત્તા એજ સત્યપણું અને બીજા બે ધર્મ જે ચિત આનંદ તિરોહિત છે એટલે જડ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા , જડ તે પંચમહાભૂતાદિ ચેતન્ય વગરનું સઘળું. તેમ જીં સત અને ચિત્ આ બેય ધર્મ પ્રકટ છે અને આનંદમાત્ર રાહિત છે ચિત્ તે ચેતન, જ્ઞાન, બુદ્ધિવાળાપણુ તો જીવ, છે અને ચિત્ છે. પરમાત્મામાં સચ્ચિદાનંદ એ ત્રણે ધર્મ ષેઅક્ષરબ્રહ્મમાં અને શ્રીપુરૂષોત્તમમાં આ ત્રણે ધર્મ રહે છે ભેદ આટલોજ છે કે અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે. અને પુ-ત્તમ અગણિતાનંદ છે. અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણતી થઈ છે પરંતુ પુરૂષોત્તમના પરમાનંદની ગણતી થઈ શકતી થી; પુરૂષોત્તમમાં અક્ષરબ્રહ્મમાં આજ માત્ર ભેદ છે. જે એક અગણિતાનંદ અને બીજા ગણિતાનંદ છે.

પ્રભુ પ્રસાદ પ્રતિપન્ન પ્રજ્ઞ શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં શંકા લખે છે. અને વિવૃતથી ઉત્તર મેળવે છે. અક્ષરબ્રહ્મ અને શ્રી-

કરે છે. ણુથી સ
કૃષ્ણ બેયના વિષયમાં શ્રુતિ અભેદનું પ્રતિપાદન ા પહેલાં
સમાનતા પણ દેખાડે છે. તો કયા વિશેષ ધર્મથી શ્રીકૃષ્ણ અ ર્ણન હતું
અક્ષરબ્રહ્મ ભિન્ન સમજવાં? જેમ કે ગોપાલતાપિની ઉપ આ
ષદ્‌ની પ્રથમ શ્રુતિ શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કરે છે. ચ્ચદાનંદ

सच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाऽक्लिष्टकर्मणे ॥ શ્રીકૃષ્ણ

અર્થ—(સદ્, ચિત્, અને આનંદ એજ છે સ્વરૂપ જે ણ એ
અને દુઃખને દૂર કરનાર. શ્રીકૃષ્ણને (નમન કરૂં છું) પુરૂષોત્ત

ભાવાર્થ—આ શ્રુતિમાં જે શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન છે ને અક્ષર મય મેળ
વર્ણન જેવું છે કારણ અક્ષરબ્રહ્મમાં પણ સચ્ચિદાનંદરૂપપણું દક' એવે
અને તેમ શ્રુતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે જેમકે તૈત્તિરીયોપ વો થાય
ષદ્‌ના બીજા અધ્યાયના પ્રથમાનુવાકમાં— નાથી ન્ય

‘ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ’ વો પણ

અર્થ—આ શ્રુતિમાં સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ ત્રણ સ તેવ
શેષણ છે, અને તેઓનું વિશેષ્ય બ્રહ્મ છે, પરસ્પર નિરપેક્ષ એ 'ન
શેષણોનો માત્ર વિશેષ્યનીજ સાથે સંબંધ હોય છે. વિશેષ ા છે,
પરસ્પર સંબંધ હોતો નથી. તો "સત્ય, અનંત એવું જે પણીમ
તે બ્રહ્મ" એવો અર્થ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ આ તે ત' અ
જ્ઞાન તે બ્રહ્મ અને અનંત તે બ્રહ્મ એવો અર્થ વો જોષોત્તમ
હવે સત્ય તે ત્રણે કાલમાં અબાધ્ય, અને તેથી બીજુ તે આનંદ છે,
જે પ્રથમ નથા અને મધ્યમાં છે (એવો પ્રત્યય) અને અંલીજ
નથી તે અસત્ય. તો બ્રહ્મ સત્ય છે, સદા સત્તાશાલી છે. કરી
ઘન પણ બ્રહ્મ છે. અર્થાત્ ચૈતન્યશાલી અનંત પણ તે તૈત્તિ
જેની ઇયત્તા (આટલામાંજ છે એવા પરિમાણશાલિતા) નારી
અર્થાત્ ભૂમા છે, વ્યાપક છે, સુખરૂપ છે, આનંદઘન છે. અ

"यो वै भूमा तत्सुखं"

જે ભૂમા છે તે સુખમય છે, સર્વવ્યાપક છે, તે આનંદમ તયે
આ શ્રુતિમાં અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્રણ સુ

ન કરે છે. અ ણુથી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે તે પણ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે;
થી શ્રીકૃષ્ણ અને પહેલાં ગોપાલતાપિનીની શ્રુતિ લખી હતી તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું
તાપિની ઉપનિ વર્ણન હતું અને આ અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન છે.

આ બન્નેમાં વિશેષ જાણવો જોઇએ. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ
ણે ॥ ચ્ચિદાનંદ રૂપ છે અને અક્ષરબ્રહ્મ પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે.
શ્રીકૃષ્ણ તે અક્ષરબ્રહ્મ કેમ નહી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રી
છે સ્વરૂપ જે ષ્ણ એ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે. માટે અક્ષરબ્રહ્મ તેથી ન્યૂન છે. જો
રૂં છું) પુરૂષોત્તમમાં પણ સચ્ચિદાનંદ છે, તેથી તે વિષે પણ શંકા
ન છે ને અક્ષર મય મેળવે છે પરન્તુ તેમ નથી અક્ષરબ્રહ્મને વાસ્તે સચ્ચિદા-
દાનંદ રૂપપણું નંદક એવો શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે "ક"નો અર્થ નકલ કરવી
કે તૈત્તિરીયોપ વો થાય છે. અથવા, અલ્પ એ પણ અર્થ થાય છે અથવા
નાથી ન્યૂન એ પણ અર્થ થાય છે, અથવા વખોડવા જેવો
વો પણ અર્થ થાય છે આ 'ક' પ્રત્યય છે અને એના ઉપર
અનંત એ ત્રણ આ તેવા અર્થો થાય છે. તે માંહેલો અર્થ અહિં શ્રીપુરૂષોત્ત-
રસ્પર નિરપેક્ષ એ 'નકલ કરવી' એ લીધો છે, શ્રીલાલુભટજીએ 'અલ્પ' એ
હાય છે. વિશેષ છે, શ્રીગોકુલનાથજીએ 'વખોડવા લાયક' એ લીધો છે.
નંત એવું જે ણીમાં 'ન્યૂન' એ અર્થ લીધેલો છે શ્રીકલ્યાણરાયજીએ 'પૂ-
પરંતુ આ તે ન' અર્થ લીધો છે આ બધા અર્થોનો ભાવાર્થ એકજ છે જે
અર્થ વો જોષોત્તમથી અક્ષરબ્રહ્મ ન્યૂન છે કારણ કે પુરૂષોત્તમ અગણિ-
થી બીજુ તે આનંદ છે, અને અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણના થઇ શકે છે માટે
ત્યય) અને અંશીજ હીનતા છે. અહિં શંકા આવે જે આનંદની ગણના
સત્તાશાલી છે. કરી છે ? તો તે ભગવાનના નિશ્વાસભૂત બ્રહ્મરૂપ વેદે કરી
અનંત પણ તેતૈત્તિરીયોપનિષદ્‌માં તથા બૃહદારણ્યકોપનિષદ્‌માં આનંદની
માણશાલિતા) નરી કરી છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ અધ્યાય ૨ અનુવાક ૮
આનંદઘન છે.

सैषानंदस्य मीमांसा भवति

અર્થ—આનંદનો વિચાર છે અહિંથી ૧ પ્રારંભ કરીને
ક છે, તે આનંદમય ये शतं प्रजापते रानंदाः स एको ब्रह्मण आनंदः ॥
છે અને ત્રણ સુધીમાં સઘળા આનંદની ગણતી કરી છે. મૂલ ગ્રંથ લ-

ખવાથી ગ્રંથ વિસ્તાર વધારે થાય માટે તેનો ભાષામાં મતલબ લીધો છે.

આનંદ એક અસાધારણ પદાર્થ છે, સઘળા પ્રયત્નો તેને વાસ્તે છે. આ જગત્માં ઉત્પન્ન થયેલાં સઘળાં પ્રાણી જન્મર્થ આનંદનેજ ઇચ્છે છે, તે આનંદ બે પ્રકારનો છે. એક લૈકિક અને બીજો અલૌકિક, એટલે એક લોકસંબંધી અજ્ઞાનથી માને લો અને બીજો ઇશ્વર સંબંધી અખંડ ભાસમાન છે.

હવે તે લૈકિક અલૌકિકની ગણુતી કરી દર્શાવે છે.

સાધારણ મનુષ્યને જે આનંદ થાય છે તેથી સોગણો આનંદ આ સમગ્ર પૃથ્વીના રાજાને અર્થાત્ 'સાર્વભૌમ'ને થાય છે તે સાર્વભૌમ પણ સારી રીતે વેદાદિક ભણેલો, શાસન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર, ધૈર્યવાલો, બલવાન, સદાચારમાં રહેનાર અને જુવાન હોય ત્યારે તે આનંદનો ઉપયોગ લીએ છે. આ આનંદને માનુષ્યાનંદ કહે છે. આ માનુષ્યાનંદથી સોગણો આનંદ મનુષ્ય ગંધર્વને હોય છે અને મનુષ્ય ગંધર્વના આનંદથી સોગણો આનંદ દેવતાના ગંધર્વોને હોય છે. જેની એક જાતિ છે અને તેને ગંધર્વજ કહે છે, જે કે સ્વર્ગની વેશ્યા અપ્સરાની સાથે રહેનાર હોય છે. દેવગંધર્વના આનંદથીજ સોગણો આનંદ પિતૃલોક હોય છે; જે કે સદા તે લોકમાં રહેનાર છે. જેમ દેવલોક તેમ પિતૃલોક પણ છે. અને ત્યાં તે પણ એક જાતિ છે. જાતિમાં મળેલાનો પૂર્વજ એવો વ્યવહાર કરાય છે, તે પિતૃલો કરતાં સોગણો આનંદ, શ્રોતસ્માર્ત્ત કર્મથી દેવ બન્યા હોય તેઓને ઉપજે છે. તેઓમાં પણ સ્માર્ત્ત કર્મથી દેવ થયા હો તે કરતાં વૈદિક કર્મથી દેવ થયા હોય તેને વધારે આનંદ થા છે. અને આ બન્ને બનેલા દેવ કરતાં સ્વભાવથી દેવતા હોય તેઓને સો ગુણો આનંદ વધારે હોય છે. તે તે દેવો કરતાં ઓના સ્વામી જે ઇંદ્ર તેને સોગણો આનંદ થાય છે. ઇંદ્ર આનંદથી સોગણો આનંદ તેના ગુરૂ જે બૃહસ્પતિ તેને થ

અને બૃહસ્પતિના કરતાં સોગણો આનંદ જગત્‌ને ઉત્પન્ન
રનાર બ્રહ્માને થાય છે, અને બ્રહ્માના આનંદથી સોગણો આ-
ંદ અક્ષરબ્રહ્મને રહે છે. આ આનંદની ગણુતી છે.

અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણુતી થઇ પણ પૂર્ણબ્રહ્મ જે
ુરૂષોત્તમ તેના આનંદની ગણુતી થતી નથી. માટે એ ઉત્તમ
હેવાય છે એ પૂર્ણબ્રહ્મ કહેવાય છે આજ પ્રકારે બૃહદારણ્યકમાં
અધ્યાય ૬ બ્રાહ્મણ ૩ અને મંત્ર ૩૩ માં આનંદની મીમાંસા
રી છે. ત્યાં કહ્યું છે કે:—

'ये शतं प्रजापति लोके आनंदाः स एको ब्रह्मलोक आनंदः'

જે પ્રજાપતિ લોકમાં આનંદ છે તેથી સોગણો આનંદ
અક્ષરબ્રહ્મના લોકમાં છે. પહેલેમાં અને આમાં ફેર એજ કે તેમાં
અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ કહ્યો હતો આમાં કહ્યું જે તેના લોકમાં
ાનંદ અર્થાત્ તેમાં તે આનંદ તો સિદ્ધજ થયો. માત્ર આ અંશ
ુધારે જે પુરૂષોત્તમનું તે આધષ્ટાન છે. તૈત્તિરીયઉપનિષદ્‌માં
હેલે આનંદમીમાંસા લખ્યા પછી નવમાનુવાકમાં પુરૂષોત્તમના
ાનંદની મીમાંસા કરતી વખતે લખે છે કે—

'यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह'

અર્થ—મનની સાથે વાણી જેને નહિં પહોંચી અને પાછી
ે છે.

ભાવાર્થ—પૂર્ણ પુરૂષોત્તમનું આ વર્ણન છે જે અપરિચ્છન્ન
મન વાણીથી જેનું વર્ણન થઇ શકતું નથી અર્થાત્ અપરિ-
ચ્છન્ન આનંદરૂપ છે.

હવે અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરૂષોત્તમનું સરખું રૂપ છે. એટલે
નંદાત્મક છે તો પણ અક્ષર અને પુરૂષોત્તમમાં કાંઇ ભેદ છે. તે
મીમાંસામાં अदृश्यत्वाधिकरणमां વિસ્તારથી લખવામાં
્યું છે. તે પરથી જાણવું, યદ્યપિ અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરૂષોત્તમનો
ભેદ પણ કહેવાય છે. તે અભેદનો અર્થ એ નહિ કે ભેદનો

ાષામાં મતલ
ા પ્રયત્નો તે
પ્રાણી જન્મ
ે. એક લૌકિ
અજ્ઞાનથી મા
ા છે.
ર્શાવે છે.
થી સોગણો
ભૌમ'ને થાય
શાસન કરવા
માં રહેનાર
છે. આ આન
આનંદ મ
દથી સોગણો
ાતિ છે અને
ાની સાથે રહેના
આનંદ પિતૃલો
જેમ દેવલોક
ેક જાતિ છે.
ય છે, તે પિતૃ
દેવ બન્યા હોય
ી દેવ થયા
ત્યારે આનંદ થા
ાથી દેવતા હોય
તે દેવો કરતાં
થાય છે. ઇ
ૃહસ્પતિ તેને

અભાવ, કિંતુ ભેદ વિરૂદ્ધ સંપદ્રૂપ કરવો; જેમ અમિત્ર શબ્દ જેનો અર્થ એવો નથી જે મિત્રનો અભાવ, પણ આવો કર જોઇએ જે મિત્ર વિરૂદ્ધ સંપદ્ અર્થાત્ શત્રુ. આ ઉપરથી ત ત્મ્ય અભેદ છે એ સિદ્ધ થયું અને આ પણ સિદ્ધ થયું પુરૂષોત્તમથી અક્ષરબ્રહ્મ ન્યૂન છે.

ટિપ્પણમાં કહે છે કે સત્ ચિત્ આનંદ એ ત્રણે ભગવ નના ધર્મ છે અને તે ધર્મો આ પ્રપંચમાં દેખાય છે. તો આ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે, હવે આ પ્રપંચ જે બ્રહ્માત્મક છે, અક્ષરબ્રહ્માત્મક જાણવો, કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયે છે, તેજ સાચ્ચદાનંદ એ અક્ષરના ધર્મ આમાં છે ત્યારે આ એક શંકા ઉપજે છે જે સર્વ સ્થાનમાં સચ્ચિદાનંદ કેમ સ્પ દેખાતાં નથી ? તો જડમાં માત્ર સદંશ દેખાય છે. અને ચિ નંદ તિરોહિત છે અને જીવમાં સાચ્ચદ્ આ બે ધર્મ દે છે અને આનંદ એ એક અંશ તિરોહિત થયો છે. અને ર્યામિમાં આ ત્રણે ધર્મ છે તે સદા સચ્ચિદાનંદપુરૂષ છે.

વિવૃત્તિમાં શ્રીવિઠુલેશપ્રભુ લખે છે જે શ્રીકૃષ્ણ શ પુર્ણપુરૂષોત્તમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થયું હવે અક્ષરબ્રહ્મનું પણ શ્રીમદાચાર્ય કરે છે. द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यात् एकं त द्विलक्षणम् અક્ષર બ્રહ્મમય પ્રપંચ છે તેથી અક્ષર આ પણ એક રૂપ જાણવું. અને બીજું રૂપ આ પ્રપંચ વિલક્ષણ એટલે જેનું શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેની જ્ઞાન સના કરે. જે જ્ઞાનિજનોનું મુક્તિસ્થાન છે. જે પુરૂષોત્ત ધિષ્ટાન છે. આ સઘળાં પ્રપંચથી વિશેષ લક્ષણ હોવાથી કહેવામાં આવ્યું છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે જે પૂર્વોક્ત કારિકાથી પૂર્ણપુરૂષોત્તમનું પ્રતિપાદન કર્યું, જે કે મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય છે. અને હવે અવાંતર પ્રતિપાદનીય અક્ષરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. અક્ષર બ્રહ્મ દ્વિરૂપ છે. એક તો સર્વાત્મક અને બીજું એથી

લક્ષણ, જે ગાર્ગીબ્રાહ્મણાદિ ઉપનિષદ્ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ છે, નો સારાંશ કે હે ગાર્ગી તે અક્ષરબ્રહ્મ અદૃશ્ય છે, અગ્રાહ્ય, અસ્થૂલ છે તે અનણુ છે, અને તે અદૃશ્ય છે આ સઘળું અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન શ્રુતિમાં છે. તેમજ “अक्षरं ब्रह्म परमं” ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં પણ છે. તો શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રતિપાદિત અક્ષર બે પ્રકારના સમજવા.

વિવૃતિમાં કહ્યું જે પુરૂષોત્તમનું અધિષ્ઠાન અક્ષરબ્રહ્મ છે. માં પ્રમાણ—

तदक्षरे परमे व्योमन्

અર્થ—તે પૂર્ણબ્રહ્મ વ્યાપ્ત અક્ષરબ્રહ્મમાં રહે છે. ચરણાદિ વ્યવહાર પણ વેદમાં છે વિસ્તાર ભયથી અહિં દર્શાવવામાં આવતો નથી.

યોજનામાં લાલૂભટજી પણ પૂર્વાનુસારી અર્થ લખે છે જે—

सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म

આ જેનું વર્ણન શ્રુતિ કરે છે તે અક્ષરબ્રહ્મ. આ પણ રીયોપનિષદ્ની શ્રુતિ છે અને,

योवेद निहितं गुहायाम्

અર્થ—જે હૃદયરૂપ અથવા બુદ્ધિ ગુફામાં રહે છે તે અક્ષર વા. તેમજ કહ્યું છે કે—

सत्यं ज्ञान मनंतं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । (ભાગવત)
ન **तदाहुरक्षरं ब्रह्म** (ભાગવત) **तद्धाम परमं मम ॥** (ગીતા)

અર્થ—જે સત્ય, જ્ઞાનનો વિષય છે. સદા તેજોમય છે, અક્ષરબ્રહ્મ છે. એમ કહે છે અને તે મારૂં (ભગવાનનું) ધામ છે આ અક્ષરબ્રહ્મનું ખુલ્લું વર્ણન છે. આથી એ થાય છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમનું અધિષ્ઠાન છે. જેમાં અધિષ્ઠાન કહેવાય અને જે રહેનાર છે તે આધિષ્ઠાતા ય, જેમકે લાકડામાં અગ્નિ રહે છે તો લાકડું અગ્નિનું

અધિષ્ઠાન કહેવાય ને અગ્નિ અધિષ્ઠાતા કહેવાય છે.

વિવૃતિમાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી લખે છે. જે અક્ષર બ્રહ્મના ભે
રૂપ કહ્યાં અને તે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પણ કહ્યાં તેથી ભેદ ન
સમજવો જોઈએ, કેમકે પદાર્થ જૂદી જૂદી જાતના હોય તો ભે
મનાય છે; તો પણ આ બ્રહ્મ વિષયમાં ભેદ ન માનવો જોઈએ
કારણ કે વિરૂદ્ધધર્માશ્રય પણ બ્રહ્મજ છે અને તેથી વિરૂદ્ધધર્મ
બ્રહ્મમાં રહે છે. એ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. દ્વૈતાપત્તિ
શંકા લાવવાની જરૂર નથી અને વિરૂદ્ધધર્મો પણ બ્રહ્મમાં
પ્રતિપાદિત છે.

'तदेजति तन्नेजति

અર્થ--તે અક્ષરબ્રહ્મ કંપે છે. અને તે અક્ષરબ્રહ્મ કંપ
નથી આ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધધર્મ છે. પરંતુ અલૌકિક બ્રહ્મ વિષ
છે માટે તેમાં તેવો વિચાર પહોંચે નહિં, લોકમાં વિરોધ આ
અને કલ્પના થાય છે; પરંતુ અલૌકિક બ્રહ્મમાં વિરોધ
સંભાવના પણ થઈ શકતી નથી. આ સઘળો વિષય બ્રહ્મ
ભાષ્યમાં સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે માટે વધારે
જ્ઞાસા તે વડે પૂરી કરવી.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે જેનાં બે રૂપ હોય
એકબીજામાં તફાવત હોય, ત્યારે ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તે ભેદ
વળ રૂપનો નાહ પણ તે રૂપવાળા પદાર્થોનો પણ સિદ્ધ થા
તેથી અહિં બ્રહ્મમાં પણ દ્વૈતાપ[illegible] આવશે તેનું સમાધાન
કે લૌકિક વિષયમાં એ વાત [illegible] પરંતુ અલૌકિક બ્રહ્મ
કાંઈ એ વાત સંભવતી નથી; [illegible]તિ તેનુંજ વર્ણન
છે. લોક વિરોધ છે કાંઈ શ્રુતિ વિરો[illegible]થી. વળી એક શંકા
આવે છે કે, જ્યારે શ્રુતિમાં વિરોધ આ[illegible] ત્યારે મીમાંસા તેની
વ્યવસ્થા કરે છે અને આવા સ્થાનમાં તે શ્રુતિને સ્તુતિપર લગાડવામાં આવે છે, અથવા ઉપચારપર લગાડવામાં આવે છે; તો
તેમ અહિં તો નથી? એ શંકાના ઉત્તરમાં લખે છે જે આ બા-

બતનો
સ્તાવક
એ નામ
રહી ગયું
સઘળો
વિરોધ
શ્રી
દેખાય છે
વ્યવહાર્યત
નિષેધ છે
જોઈએ?
છે માટે
સ્વીકાર ન
એટલું જ
તો તે વેદ
માટે વિરૂદ્ધ
આ
શ્રીકૃષ્ણ
આથી
યોગ્ય
અક્ષર
આ

બતનો નિર્ણય તો બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યમાં કરેલો છે, માટે તે શ્રુતિ સ્તાવક છે અથવા ઉપચાર કરનારી છે એવી કલ્પના નહિં કરવી.

ટિપ્પણમાં લખે છે જે પુરૂષોત્તમનું તો પ્રતિપાદન શ્રીકૃષ્ણ એ નામમાત્રથીજ થયું પણ અક્ષરબ્રહ્મનું નિરૂપણ અવશિષ્ટ રહી ગયું તે અવશ્ય કર્ત્તવ્ય જાણી કારિકાર્દ્ધથી કરે છે બીજો સઘળો અર્થ—વિવૃતિ પ્રકાશ સમાન છે માત્ર ભેદનો અર્થ વિશેષ લખે છે.

શ્રીગોકુલનાથજી ટીકામાં લખે છે વિરૂદ્ધધર્મથી જે ભેદ દેખાય છે તે વિરૂદ્ધધર્મ એ જે પ્રપંચમાં દૃશ્યત્વ છે, અને વ્યવહાર્યત્વ આદિ અનેક ગુણ છે અને અક્ષર અદૃશ્યત્વાદિનો નિષેધ છે માટે વિરૂદ્ધ ધર્મશાળી પદાર્થ કેમ એકજ સમજવો જોઇએ? જવાબમાં લખે છે વિરૂદ્ધ ધર્મ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ છે માટે તે સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ પણ અડચણ નથી તેમ જો સ્વીકાર નહિં કરીએ તો શ્રુતિમાં અપ્રમાણિકપણું આવશે, અને એટલુંજ નહી પણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન માત્ર વેદથીજ થાય છે તો તે વેદવચનો પરજ અપ્રમાણપણું તો પ્રતિપાદનજ શાનું? માટે વિરૂદ્ધ ધર્મ છે, એજ માનવું ઉચિત છે.

આ શ્લોકનો ટુંકામાં સારાંશ કે પૂર્ણપુરૂષોત્તમ સચ્ચિદા-ંદ શ્રીકૃષ્ણ છે. અક્ષરબ્રહ્મ એક સઘળા પ્રપંચાત્મક અને બીજુ પ આથી જુદું પુરૂષોત્તમનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાનીને ઉપાસના ા યોગ્ય અને મુક્તિનું સ્થાન, તેજ આ કારિકામાં પુરૂષોત્તમનુ અક્ષરનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૩

આ શ્લોકમાં અક્ષરબ્રહ્મનું તથા પુરૂષોત્તમનું પ્રતિપાદન વે ચોથા શ્લોકમાં પ્રપંચરૂપ અક્ષરબ્રહ્મના વિ- રના મતો દેખાડવામાં આવે છે; કારણ કે તે સ્વમત સારી રીતે જાણી શકાશે, અને તે રોધનો પણ પરિહાર કરવામાં આવશે; આ મહાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે.

मूलम्–अपरं तत्र पूर्वस्मिन्वादिनो बहुधा जगुः
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा ॥४

સાન્વયપદાર્થઃ--तत्र તે पूर्वस्मिन् પેહેલાં કહેલાં પ્રપંચરૂ બ્રહ્મ વિષે वादिनः વિવાદ કરનારા લોકો अपरं બીજા (વેદ મતથી ભિન્ન) મતને बहुधा ઘણા પ્રકારે जगुः કહે છે (એવી રીતે કે) मायिकं (માયાવાદીઓ) માયાનું બનાવેલું (ક છે અને) सगुणं (સાંખ્ય મતવાળાઓ) ગુણોનું કાર્ય છે (એ કહે છે અને) कार्यं (નૈય્યાયિક લોકો દ્વયણુ ત્ર્યણુકાદિ ક્રમે કરી ઇશ્વરનું) બનાવેલું છે (એમ કહે છે તેમજ) स्वतंत्रं (મીમાંસ લોકો તો) સદા આવુંને આવું જ છે च અને (તેથી બીજા બૌ માધ્યમિક, વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, આર્હત, ચાર્વાક અથવા લોકા તિક, વામ અને શાક્ત વિગેરે વેદથી બહિર્મતવાળા લોકો પોતાની મરજી માફક કહે છે) इति એ રીતે एकधा એક પ્ર न નહિં (કહેતાં અનેક પ્રકારે કહે છે.,

અર્થ—વેદ મતથી બીજા મતોમાં આ અક્ષરબ્રહ્માત પ્રપંચને, કોઈ વાદી માયિક કહે છે. [માયાવાદી] કોઈ ગુણે કાર્ય છે એમ કહે છે, [સાંખ્ય] કોઇ ઇશ્વરનું કાર્ય છે એમ કહે [નૈયાયિક] કોઇ સ્વતંત્ર એટલે આવુંને આવુંજ છે એમ કથે છે, [માંસક] અને તે શિવાય વેદબાહ્ય મતો, બૌદ્ધ, જૈન, ચા આદિ પોત પોતાની મરજી માફક કહે છે.

ભાવાર્થ—શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે કે વિરોધ રિહાર કરવાને નૂ તે તે મત પ્રવર્ત્તકોના નામ લખવામાં આ છે, અને વિરોધ તા દેખીતો આવે છે જેમ કે શ્રીનૃસિંહતાપિ માં લખે છે જે—

एषाऽविद्या जगत्सर्वं

અર્થ—આ જગત્ સઘળું અવિદ્યા છે, આ વાક્યના આધારથી માયાવાદ આવે છે તેમજ—

। जगुः
नैकधा ॥
કલાં પ્રપંચરૂ
બીજા (વેદ
ઃ કહે છે (
બનાવેલું (
કાર્ય છે (
ૃકાદિ ક્રમે કરી
ત્રતંત્ર (મીમાંસ
તેથી બીજા બૌ
; અથવા લોકા
તવાળા લોકો
ક્રધા એક પ્ર
મા અક્ષરબ્રહ્માત
દી] કોઈ ગુણે
ર્ય છે એમ કહે
એમ કથે છે, [
દ્ધ, જૈન, ચા
ા છે કે વિરોધ
ા લખવામાં આ
; શ્રીનૃસિંહતાપિ
, આ વાકયના આ-

यस्तंतुनाभइव तंतुभिः प्रधानजैः स्वभावतः इति

અર્થ—જેમ કરોળિઓ પોતાની લાળવતી ઘર બનાવે છે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે તેમાં રમે છે અને પછે એ લાળ ાછો ગળી જાય છે તેમ આ જગત્ ઈશ્વર પોતામાંથી બનાવે અને તેમાં રમે છે, અને અંતે સંહાર કરે છે, એટલે પોતામાં માવી લે છે. માટે સઘળું અક્ષર બ્રહ્મમય છે—આ સત્કાર્યવાદી ાંખ્ય આદિનો મત છે. આવો અનેક મતોનો પરસ્પર વિરોધ ાવે છે માટે તે દૂર કરવાને સારૂ તે તે મતો ચલાવનાર ના- ની સાથે શ્રીગુસાંઇજી વિવૃતિમાં લખે છે. ઘણું સંક્ષેપથી લ- વામાં આવ્યું છે; નહિં તો ગ્રંથ વિસ્તાર બહુ થઈ જાય.

યોજનામાં લાલૂભટજી લખે છે કે—

આ પંચમહાભૂતાત્મક પ્રપંચ બ્રહ્મમય છે; એમ કહેવું યોગ્ય છે કારણ કે પાંચ ભૌતિક પ્રપંચનો નાશ અને ઉત્પત્તિ વામાં આવે છે અને બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ તથા નાશનો સંભવ નથી રણ કે બ્રહ્મ અજ છે; (જન્મ જેનો નહી) અને અવિનાશી છે, આ પ્રપંચ બ્રહ્મમય નથી કિંતુ માયાથી મનાયો છે માટે યિક માનવો જોઇએ. આવી રીતે કેટલાએક વાદી માને છે. ણુ તેમની આ ઉક્તિ ઉપરઉપરથી રમણીય છે, વાસ્તવિકરીતે ાસીએ તો આ સઘળું બ્રહ્મમય છે. તેમાં કાંઇપણ સંદેહ વાનો અવસર નથી; કારણ કે આ પ્રપંચ સઘળો બ્રહ્માત્મક એમ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ ઘણી છે, અને ભક્તિમાર્ગ ર્ક ભગવાન્ વ્યાસમુનિ પણ વેદાંતસૂત્રમાં આ સિદ્ધ કરે કે પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે. તે માંહેલી કેટલીક શ્રુતિ તથા સૂત્ર લખવામાં આવે છે.

सहैतानावास

સઘળા સાથે થયા.

સમય પરબ્રહ્મને રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ

ર્યો જે એકલાથી રમાય નહિ.

‘तस्मादेकाकी न रमते सद्वितीय मैच्छत्’

અર્થ—એકલાથી રમાય નહી માટે તેણે રમવાસારૂ બીજ ઇચ્છા કરી અને સઘળું પોતામાંથી ઉત્પન્ન કર્યું એટલે સ થયા. આ બૃહદારણ્યકની શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે જગત્ બ્રહ્માત્મક છે તેમજ—

आत्मानं स्वय मकुरुत

અર્થ—આત્મરૂપ આ જગત્‌ને બ્રહ્મે ઉત્પન્ન કર્યું તેમજ બીજી પણ શ્રુતિ—

एतदात्म्य मिदं सर्वं

અર્થ—આ સઘળું આ પરબ્રહ્મ સંબંધી છે. આ રથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે જે આ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે બીજી પણ શ્રુતિ—

यद्‌यमात्मा तत्सत्यं

અર્થ—જે આ આત્મા છે તે સત્ય છે. તેમ બીજી શ્રુતિ—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म

અર્થ—સઘળું આ બ્રહ્મ છે. અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્માત્મક પ્રપંચ છે.

तज्जलान् इति

અર્થ—તે બ્રહ્મથી આ પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયો અને ત લીન થાય છે અને તેજ વિશ્વંભર આની રક્ષા કરે છે.

આ બધી શ્રુતિ બ્રહ્માત્મક પ્રપંચ છે અને સત્ય છે સિદ્ધ કરે છે જેથી માયિક છે એમ કહેવું કોઈપણ શ્રુતિ ધારે હશે ? અને જેમ આ શ્રુતિઓનો ઉત્તાનઅર્થ જ સત્યપણું કરી આપે છે, તેમજ શ્રુતિઓનું લાપન થવું આ ઉપર લખી શ્રુતિઓનો અર્થ વાક્તાંડવથી ન કરવાનું

જ કે આ સંપ્રદાયનો અક્લિષ્ટ સિદ્ધાંત સઘળી શ્રુતિઓમાં કળે છે. જેમ આ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે તેમ બ્રહ્મ મીસામાં પણ સ્પષ્ટ આમજ જોવામાં આવે છે જે જગત્ મિથ્યા થી. અને સત્ય છે જેમ કે–

सत्वाच्चावरस्य अ. २ पा. १ सू १६

અર્થ—અવર જે આ પ્રપંચ છે તેનું ત્રણે લોકમાં રહેવું માટે સત્ય છે અને બ્રહ્માત્મક છે.

તેમાં પ્રમાણભૂત શ્રુતિ—

सदेव सौम्ये दमग्रआसीत्

અર્થ—હે સૌમ્ય આ બ્રહ્મરૂપ જગત્ પહેલે સત્યરૂપ હતું ટલે બ્રહ્મમાં લીન હતું અને વર્તમાનકાલમાં પણ—

यदिदं किंच तत्सत्यं

અર્થ—જે આ કાંઇ છે તે સત્ય છે. આ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ ાય છે. જે આ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે અને પ્રલય સમયમાં માંજ લીન થશે. માટે ત્રણેય કાલમાં સત્ય સમજવો આ મિથ્યાવાદિને જોવામાં આવ્યું નહિ હોય ? જો જોવામાં તું તો પૂર્વ સૂત્રમાં પાઠ ન બદલાવતે અને મિથ્યાવાદ ન ત. તેમ આ સૂત્ર પછીના સૂત્રમાં પણ જગત્ સત્ય છે એજ દ્ધ કરે છે.

सद्व्यपदेशान्नेति चेद्धर्मांतरेण वाक्य शेषात् अ. २-१-१७

આ સૂત્ર સત્કાર્યવાદ પ્રતિપાદક છે, સત્કાર્ય એટલે આ ત્રૂપ જે બ્રહ્મનું કાર્ય છે તે સત્ય છે.

અર્થ—પહેલાં ત્યાંના વ્યાખ્યાનમાં લખવામાં આવ્યું જે જગત્ સત્ય છે કારણ કે ત્રણે કાલમાં આની સત્તા રહે છે. જ વિષયમાં એક શ્રુતિ લખવામાં આવી જેનો અર્થ આ છે આ જગત આગળ સદ્રૂપ હતું જે આ કાંઈ દેખાય છે તે

સત્યજ છે. આ શ્રુતિમાં સંદેહ થાય છે, કારણ કે "આ જગત સત્ય પહેલે હતું" એ પ્રતિજ્ઞા પહેલાં એ તો જાણવું જોઈએ કે પહેલાં જગત હતું કે નહોતું એ તો પ્રથમ સિદ્ધ કરવું જોઇએ જો પહેલાં જગતની સત્તા ન હોય તો પછે સત્યત્વ શાનુ ? આ સંદેહ દૂર કરવાને સૂત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

આ પહેલાં અસત હતું એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે માટે આ જગત સત્ય છે એમ ન સમજવું. જેમકે—

'असद्वा इदमग्र आसीत्'

અર્થ—પહેલે લખ્યો છે. આ શ્રુતિથી એમ ન સમજવું જોઈએ કે પહેલાં જગત અસત્ય હતું કારણ કે એક બીજા ધર્મથી હતું એટલે આ જગત પહેલે નહિં એમ કહેવું નથી ઘટતું, પણ એક બીજા ધર્મથી હતું તે એ ધર્મ, કે વિસ્તારથી પ્રકટ નહિં હતું તે પછે વિસ્તારવાળું થયું. આ ઉપરથી એમ કાંઇ સિદ્ધ થતું નથી જે જગત પહેલાં નહિં હતું; અને બીજું પણ શ્રુતિના કહે ;વામાં આવ્યું કે 'આ જગત પહેલાં અસત્ય હતું' આ સત્ય દેખા ાય છે તે પહેલાં અસત્ય હતું અને હવે સત્ય છે આ કહેવું બનતું નથી માટે એમજ માનવું જોઇએ જે આ જગત પહેલાં અ ાકૃત હતું એટલે નામરૂપ સુદ્ધાં બ્રહ્મમાં લીન હતું અને પછે વિ સ્તાર પૂર્વક પ્રકટ થયું છે. આ ઉપરથી આમ નથી કહી શકાત ું જે પહેલાં સૂક્ષ્મરૂપે હોય અને પછે પ્રકટ દેખાય તે અસત્ય કહે વાય કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષ બાધ આવે છે.

पटवच्च अ० २-१-१९

અર્થ—જેમ સંકેલેલો કપડાનો તાકો હોય અને પછે તાકાને ખોલે ત્યારે કપડાનો વિસ્તાર જોવામાં આવે છે, તો ત્યાં એમ સમજવું જોઈએ કે પહેલે એજ કપડું સંકોચથી હતું અને હવે પછે પ્રસારણ થવાથી લાંબું દેખાય છે. પરંતુ કાંઈ કપડું ન હતું એમ નહિં કહી શકાય, તેમ આ જગત પણ પહેલાં બ્રહ્મમાં સંકોચથી રહેલું હતું અને હાલમાં તે વિસ્તારથી જોવા-

માં આવે છે. પરંતુ જગત તેનું તેજ; તો આ પદાર્થને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ, એવી સંજ્ઞા દેવામાં આવી છે. આવિર્ભાવની વખતે તો સઘળું વિસ્તૃત ફેલાયલું રહે છે, અને તિરોભાની વખતે સંકુચિત થઇ બ્રહ્મમાં રહે છે. જેમ કપડાનો તાકો! આ બાબત પર ઉપર લખી ચુકયા છીએ માટે ફરી લખવાની જરૂર નથી. આ પરથી એ સિદ્ધ થાય છે જે આ જગત માયિક નથી એટલે મિથ્યા નથી કિંતુ સત્ય છે. કારણ કે જો અસત્ય હોય તો દેખાવું ન જોઇએ, અર્થાત્ બુદ્ધિનો વિષય ન થવું જોઇએ. તેથી આ જગત્નો અભાવ નથી એમ સમજવું. આ વિષય ભક્તિમાર્ગાણુજમાર્તંડ ભગવાન સૂત્રકાર લખે છે જે—

નાऽભાવ ઉપલબ્ધેઃ અ૦ ૨ પા૦ ૨ સૂ૦ ૨૮

અર્થ—આ જગત્નો અભાવ નથી કારણ કે ઉપલબ્ધિ [illegible] છે, એટલે બુદ્ધિનો વિષય છે.

ભાવાર્થ—જે જે પદાર્થનો બુદ્ધિ અનુભવ કરે અને તે [illegible] રૂપમાં રહે તો તેને અસત્ય ન સમજવો જોઇએ. યદ્યપિ [illegible]માં અનેક પદાર્થનું ગ્રહણ બુદ્ધિ કરે છે. પરંતુ તે પદાર્થ [illegible] રૂપમાં રહેતા નથી. સ્વપ્નથી જાગ્યા પછી તે માંહેલું કાંઈ [illegible]માં આવતું નથી. અથવા તેજ વખતે બીજા સ્વપ્નમાં પણ [illegible] નથી દેખાતું, અને આ જગત્ના પદાર્થ તો તેજ રૂપમાં [illegible]શે. જેમ કોઇને વર્ષ પહેલાં થાંભલો જોવામાં આવ્યો હોય [illegible] પાછો બીજી વખતે જુએ તો તેને થાંભલોજ કહેશે તેને કાંઈ [illegible] નહિં કહે, તો સ્વપ્નનો દૃષ્ટાંત, અથવા ઇંદ્રજાલનો દૃષ્ટાંત [illegible] રોકાતો નથી; કારણ કે સ્વપ્નમાં તથા ઇંદ્રજાલમાં તેને તે પદાર્થ તેજ રૂપમાં નથી દેખાતો, માટે જગત્ સત્ય છે, અને અવિકૃતપરિણામવાદ આ સંપ્રદાયમાં છે. અવિકૃત પરિણામનો અર્થ એજ છે જે કારણથી કાર્ય બન્યું હોય તે પાછું પૂર્વભાવને પહોંચે. જેમ સુવર્ણમાંથી કટકકુંડલાદિ બને છે અને પછે જ્યારે કર્ત્તાની ઇચ્છા હોય ત્યારે પાછું કટકકુંડલાદિ આકાર

તિરોહિત કરી દીએ છે, તેમ આ જગત્ પણ જાણવું. બ્રહ્મમાંથ
બન્યું છે, બ્રહ્મરૂપ છે, અને અંતે અવ્યાકૃત બ્રહ્મરૂપ થઈ જશે. મા
આ અવિકૃતપરિણામવાદ છે. આથી વિરૂદ્ધ પરિણામ વાદ
જેમ દૂધનો વિકાર અથવા પરિણામ દહીં થાય છે તે દહીં પા
દૂધ નથી થઈ શકતું. માટે તે પરિણામ વાદ છે. અને વ્યાસ
ચાર્યનો આ મત છે. જે માટે બ્રહ્મમીમાંસામાં પ્રથમાધ્યાયના
થમ પાદના સૂત્ર ૨૬ માં દર્શાવ્યો છે. આ પ્રમાણે વિચ
કરીએ છીએ તો એજ સિદ્ધિ સૌધપર ધ્વજા માફક સિદ્ધાંત
બાય છે. આવું કહેવું કેમજ બને ? જે ઈશ્વરમાંથી જગત્ બ
પરંતુ અસત્ય છે, મિથ્યા છે, ભ્રાંતિ છે, માયિક, ઇંદ્રજાલ જેવું
સ્વપ્ન જેવું છે, 'કારણના ગુણો કાર્યમાં આવે' આ ન્યાય
જેમકે લાલ તંતુઓથી બનેલો પટ (કપડું) લાલ થશે
પીળા તંતુઓથી બનેલો પટ પીળો થશે, તો જો બ્રહ્મ અ
હોય, જો બ્રહ્મ મિથ્યા હોય, જો બ્રહ્મ એ ભ્રાંતિ હોય,
બેશક તેમ બોલવું પ્રામાણિક ગણાય પરંતુ તેમ તો છેજ
અને બ્રહ્મ અસત્ય છે. એમ કહેનાર કોઈ આસ્તિક દર્શ
અનુયાયી છેજ નહિ; તો પછે જગતમાં અસત્યત્વવાદ ક્યાંથી
છે ? તે વાદીનેજ પૂછવું એમ હું આપ લોકોને ભલામણ
છું–કદાચિત વાદી તરફથી આ શંકા થાય કે જગત્ સત્ય
તેની સત્તા ત્રણે કાલમાં હોવી જોઈએ કારણ કે જે
સત્ય છે. તે ત્રણે કાલમાં સત્તાશાલી છે તેમ જગત્ દેખાતું
પ્રત્યક્ષમાં પણ નાશ ને ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે જો સત્ય
તો નાશ ન થવો જોઇએ, અને ઉત્પત્તિ પણ ન થવી જો
તો નાશ ને ઉત્પત્તિ આ જગત્ની જોવામાં આવે છે.
અસત્ય છે.   ઉત્તર—જે પદાર્થ સત્ય તે ત્રણે કાલમાં
શાલી હોય છે આ વાતને અમે મલતા છીએ. અને આ
તેવું છે. ત્રણે કાલમાં સત્તાશાલી છે તો નાશ ને ઉત્પત્તિ
છે તે ભ્રાંતિ છે કારણ કે તેઓનું નામ આવિર્ભાવ અને તિરે
છે. ને ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે તે આવિર્ભાવ અને જે

વામાં આવે છે તેજ તિરોભાવ. તો આ બન્ને પદાર્થથી સિદ્ધ ય છે જે જગત્ સત્ય છે અને નિત્ય છે. આવિર્ભાવ તિરોભાવને તે બીજે ઘણે સ્થળે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે માટે અહિં રતાર કર્યો નથી. વળી એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે છાન્દો- ના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે વાણીના અવલંબને વાસ્તે વિકાર નામ છે. પરમાર્થથી તો કાંઈ વિકાર નથી આજ તાત્પર્યની તિ—

'वाचारंभणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्'

અર્થ—વાણી માત્રને આલંબન કરીને રહેલો વિકાર એ મ છે, ઘડો, માટલી, કોડીયાં ઇત્યાદિ, પરંતુ વિકાર એ કાંઈ ાર્થ બીજો નથી. ને સત્ય નથી સત્ય તો મૃત્તિકા (માટીજ) છે.

ભાવાર્થ—શ્વેતકેતુ અને એના પિતા આરૂણિનો ઇતિહાસ શ્વેતકેતુ ગુરૂને ત્યાં બાર વરસનો થઈ ભણવા ગયો હતો. ને ચોવીસ વરસ થયાં એટલે બાર વરસ સુધી ગુરૂ કુલમાં રહી ચર્ય વ્રત પાળીને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો, તેમાં ચાર વેદ ભણ્યો ને પછી ઘેર આવ્યો, તે વખતે એમ સમજતો હતો જે હું ભણી ચુકયો છું, તેથી મનમાં કાંઇ શેખી રાખતો હતો. તેના પિતાજીએ પૂછયું જે, હે શ્વેતકેતો? તું ભણવાની ો રાખે છે, અને અવિનયવાન્ દેખાય છે, તે તું ગુરૂ પા- એવી શી વિદ્યા શીખી આવ્યો છે? જેથી આવો ફાંકો શું તું બ્રહ્મ વિષયક પ્રશ્ન કરી ગુરૂ પાસેથી તત્ત્વ જા- આવ્યો છે? કે જે જાણવાથી જે ના સાંભળેલું હોય તે જેવું કામ દે, અને જે ન જાણ્યું હોય તે જાણ્યું ત્યારે શ્વેતકેતુયે પોતાના પિતાને કહ્યું કે હે ભગવન્! આદેશ શો? અને કેવી રીતનો, ત્યારે તેના પિતાનું આ ું છે જે—

થા સૌમ્યેકેન મૃત્પિંડેન સર્વં મૃણ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાદ્વાચારંભણં
કારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્' ॥ ૪ ॥

વું. બ્રહ્મમાં
ઈ જશે. મા
ગ્રામ વાદ છે
તે દહીં પા
અને વ્યાસ
માધ્યાયના
માણે વિચા
દક સિદ્ધાંત
ી જગત બન્
દ્રજાલ જેવું છે
આ ન્યાય
ાલ થશે અ
ી બ્રહ્મ અસ
ાંતિ હોય,
તો છેજ ની
સ્તિક દર્શન
વાદ કયાંથી લા
ભલામણ અ
ગત્ સત્ય દે
ગુ કે જે
ગત્ દેખાતું
છે જો સત્ય
ી થવી જો
ી છે. મ
ગુ કાલમાં સત્તા
અને આ જગ
ને ઉત્પત્તિ દેખા
ી અને તિરોભા
અને જે ના

અર્થ--હે સૌમ્ય! જેમ એક માટીના પિંડાને જાણ તા કાર્ય કાર
તે માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા પદાર્થો જાણવામાં આવે ુ એજ કહે
વાણીને આશ્રય આપનાર આ જે વિકાર તે નામ માત્ર છે. જૂદા જૂદા
રંતુ સત્ય પદાર્થ તો માટીજ છે. આ માયાવાદી સંમત ને તે સત્યજ
છે. આ પરથી એમ સિદ્ધ કરે છે જે આ જગત સઘળું અ તિને મિથ્યા
છે. પરંતુ શિષ્ટ સંમત આ અર્થ નથી, કારણ કે બીજી શ્રુ મ હતું ? તે
વિરોધ આવે છે, અને સૂત્રનો પણ વિરોધ આવે છે, તેથી થી કાર્ય જ
સંમત અર્થ કરવો જોઇએ. અણુભાષ્યમાં તથા પ્રકાશમાં ત્રનો છે.
યાધ્યાય પ્રથમ પાદ સૂત્ર ૧૪ ના વ્યાખ્યાનમાં સારી રીતે આ બા
કાર એ ઘ
વામાં આવ્યું છે, જે પરથી સાફ સિદ્ધ થાય છે જે જગત ી ? ઉત્તર
છે, અને વાચારંભણ શ્રુતિનો પણ યથોચિત અવિરુદ્ધ દ્ધાંતમાં
કરવામાં આવ્યો છે; સૂત્રકારે પણ તેજ સૂત્રમાં અર્થ કર્યો છે રિણામમાં

तदनन्यत्वमारंभण शद्धादिभ्यः ॥ ૨-૧-૧૪ ના વિકાર

અર્થ--આરંભણ શબ્દથી-તથા ઇતિ શબ્દથી તથા કે દૂધ
ધેય શબ્દથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે પ્રપંચ બ્રહ્મથી જુદો કાળે

ભાવાર્થ—જો પ્રપંચ મિથ્યા હોય તો બ્રહ્મ કેનું કહેવાય છે
કહેવાય ? આકાશના પુષ્પનો વેલો શોધીએ તો મળેજ ની માને
અને શોધવો એજ ભૂલ ભરેલી વાત છે. તેમ જો જગત મિ ાને પા
છે, શબ્દ માત્રથીજ તેનો વ્યવહાર થાય છે તો તેનું કારણ ળાં કા
છે ? કોઇજ નથી. તેમ આ જગતનું પણ કારણ બ્રહ્મને જ્યારે તે
અને જો કદાચિત માયાવાદી આ વાતનો સ્વીકાર કરી લીએ નાપણ
यतो वा इमानि આ શ્રુતિમાં જે સૃષ્ટિનો ક્રમ કહ્યો છે, પન્ન
બ્રહ્મને કારણ કહેલા છે. તે શ્રુતિઓ સંઘળી મિથ્યા થશે રે પો
શ્રુતિનો અપલાપ ઠરશે. તેથી આતો વાદીને પણ કબૂલ કરવું
પડે છે. જે આ સઘળાનું કારણ બ્રહ્મ છે. જો કારણ માને છે તો
જગતનું મિથ્યાપણું તો મિથ્યાજ છે. કારણ કે જેવું કારણ હોય
તેવું કાર્ય થાય છે. અને કારણથી કાર્ય ભિન્ન નથી હોતું માટે
આ વાચારંભણ શ્રુતિ પણ મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન નથી કરતી પણ

તા કાર્ય કારણનો ભેદ નથી એ સિદ્ધ કરે છે. અને સૂત્રકાર ગુ એજ કહે છે કે વાણીનો આશ્રય જે વિકાર છે તે કારણજ જૂદા જૂદા નામથી વ્યવહાર તે કારણરૂપ મૃત્તિકાનોજ છે, ને તે સત્યજ છે. તેથી આ પ્રપંચ પણ સત્ય સમજવો. જો તિને મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવું હતું તો ઇતિ શબ્દ લખવાનું શું મ હતું ? તેથી મિથ્યા ન જાણતાં સત્ય સમજવું અને કાર- થી કાર્ય જૂદું ન સમજવું, એવો અભિપ્રાય શ્રુતિનો તથા ત્રનો છે.

આ બાબતમાં બીજી કોટી થઈ શકે છે. જેમકે માટીનો કાર એ ઘડો છે એમ આ પ્રપંચમાં બ્રહ્મના વિકારપણુ છે કે થી ? ઉત્તર–ના. પ્રપંચમાં બ્રહ્મના વિકારપણું નથી કારણ કે આ દ્ધાંતમાં અવિકૃતપરિણામવાદનો સ્વીકાર છે. અર્થાત્ જેનો રિણામમાં વિકાર હોય છે તેવા વાદનો સ્વીકાર નથી જેમ દૂ- નો વિકાર એ દહિં છે આ વિકૃતપરિણામવાદ કહેવાય કા- કે દૂધનો વિકાર દહીં તે વિકારનો વિકારજ રહેવાનો ફરી કાળે તેમાંથી દૂધ થવાનું નથી. માટે એ વિકૃતપરિણામ કહેવાય છે અને આ પ્રપંચ અને બ્રહ્મ એ અવિકૃતપરિણામ નલી માનેલ છે. જે કાર્ય ફરી પૂર્વભાવને પામે એટલે કારણ- ાને પામે તે અવિકૃતપરિણામ કહેવાય. જેમ સોનાનાં કડાં કળાં કરનારની ઈચ્છા સુધી તો કડાં સાંકળાં રહે છે પરંતુ જ્યારે તેની પાછી કારણભાવના કરે ત્યારે કેવળ વિના આકારથી ણાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ આ બ્રહ્મમાંથી પ્રપંચ સઘળો ળો થયો છે અને જ્યારે બ્રહ્મની ઇચ્છા સંહાર કરવાની થશે રે પોતામાં સઘળું લીન કરશે, અથવા સચ્ચિદાનંદના પ્રાદુ- કરવું પણ પૂર્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આ અવિકૃત પરિ- દ છે. વળી જે આ જગત્ માયિક છે એમ કહેનાર પૂછવું જોઇએ 'આ શું અસત્ય છે અને જણાય છે'? જણાય છે) જેમ શુક્તિમાં '(છીપમાં) રૂપુ' છીપમાં ી તો પણ અજ્ઞાનીની નજરમાં રૂપુ છે એમ ભાસે છે.

પંડાને જાણુ
તણવામાં આવે
ામ માત્ર છે.
ાદી સંમત
ત્ સઘળું અ
કે બીજી શ્રુ
ાવે છે, તેથી
. પ્રકાશમાં દ્વિ
સારી રીતે
છે જે જગત્
ત અવિરૂદ્ધ
ં અર્થ કર્યો છે
-૧-૧૪
શબ્દથી તથા
બ્રહ્મથી જુદો
બ્રહ્મ કેનું
તો મળેજ
ન જો જગત્ મિ
તો તેનું કારણ
ારણ બ્રહ્મને
ીકાર કરી લ
કેમ કહ્યો છે,
મિથ્યા થશે
ને પણ કબૂલ
તે કારણ માને છે તો
કે જેવું કારણ હોય
.ન નથી હોતું માટે
ાદન નથી કરતી પણ

તેમ આ સઘળું જગત્ બ્રહ્મમાં છે એમ ભાસે છે, અર્થાત્
ભ્રાન્તિ છે, આવી રીતે કહેનારને પૂછવું જોઇએ જે ‘ આંખ
વિષય જ્યારે છીપ થાશે ત્યારે તેના ચળકાટ પરથી રૂપા
ભ્રાન્તિ થાશે. છીપ દેખાયા વિના રૂપાની ભ્રાન્તિ થવાની રી
નહિં. તેમ આ બ્રહ્મના વિષયમાં બનતુ નથી, કારણ કે બ્ર
ઇંદ્રિયનો વિષય નથી એટલે એ બ્રહ્મને આંખો જોઈ શકતી નથ
તો ભ્રાન્તિ ક્યાંથી થાશે ? વિના અધિષ્ઠાન પ્રત્યક્ષ થયે ભ્રમ
વાની રીતિ નથી. તો પ્રકૃતમાં બ્રહ્મ પરોક્ષ છે. માટે બ્રહ્મા
સ્થાનક ભ્રમની સંભાવના પણ થતી નથી. આ એક બાબત થ
અને બીજી પણ આ બાબત પૂછવી જોઇએ કે ‘ ભ્રમ થવા
સરખાઇ કારણ હોય છે ’ જેમ છીપમાં એ ચળકાટ છે અ
રૂપામાં પણ તેવો ચળકાટ છે અર્થાત્ સરખાવટ છે તો છીપ
રૂપાનો ભ્રમ થાય છે, પણ છીપમાં હાથી ઘોડાનો કાં ભ્રમ થ
નથી ? કારણ કે તેઓનું સરખાપણું નથી. તેમ તમારા ર
તો જગતમાં અને બ્રહ્મમાં કોઇ અંશનું સમાનપણું તો છે નહિ
ત્યારે ભ્રમજ કેમ થશે, અને જે પદાર્થનો ભ્રમ થાય તે પ
સાચો ક્યાંય પણ જોયેલો હોવો જોઇએ ત્યારે પછી બી
પદાર્થમાં એટલે અસત્યમાં ભ્રમ થાય; જેણે જનમથી રૂપુ
નથી અને એમ જાણતો પણ નથી કે રૂપુ એ ચળકતી સ
કોઈ ચીજ છે. તેવા પુરૂષને છીપમાં રૂપાનો ભ્રમ થશે ન
તેમ આ જગત પહેલાં કોઇ ખરૂં જગત જોયેલું હોવું જોઇએ.
સંસ્કારથી આ ખોટું જગત્ છે; તો પણ ભ્રાન્તિ થાય છે. ર
ઉત્તરને વાસ્તે સારો વિચાર કરવો જોઇશે.

પહેલી શંકાને વાસ્તે કદાચિત્ વાદી તરફથી કહેવામાં
જે અધિષ્ઠાન ન પ્રત્યક્ષ છતાં, અને સરખાવટ ન છતાં પણ
કોઇ કોઇ ઠેકાણે ભ્રમ થાય છે જેમ ‘ આ આકાશ કાળું છે ’
આ ભ્રમ અજ્ઞાની જનને થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં જગતનો ભ્રમ થઇ
શકે છે. તે વાદીનું કહેલું આ દૃષ્ટાંત બ્રહ્મમાં મળતું નથી કારણ
મનોગોચર પણ નથી અને વ્યવહારનો વિષય પણ નથી

આકાશ તો મનોગો
પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંત અ
પહોંચી શકતાં ન
“યતોવાચ
અર્થ—જે
આ પ્રમાણે
ભ્રમ કેમ થાય
સાબીત કરવો
બ્રહ્મ માનેલા છે
કારણ કે જે
માં આવી છે.
જો કે આરો
નાય છે, તેમ
જ્ઞાનમાં જે
ય છે. માટે
જોઇએ તે
‘ હું છું ’
તને થાય
રૂપાધિ છે.
થઈ શ
નિષે
અમુક
નથી. પ

છે, અર્થાત્
મે જે 'આંખ
ર પરથી રૂપા
ન્ત થવાની રી
, કારણ કે બ્ર
જોઈ શકતી ન
ત્યક્ષ થયે ભ્રમ
છે. માટે બ્રહ્મા
એક બાબત
કે 'ભ્રમ થવા
ચળકાટ છે
ટ છે તો છીપ
ડાનો કાં ભ્રમ
તેમ તમારા
નપણું તો છે ન
ભ્રમ થાય તે
ત્યારે પછી
જનમથી રૂપુ
એ ચળકતી
નો ભ્રમ થશે
નું હોવું જોઇએ.
ાન્તિ થાય છે.

ારફથી કહેવામાં
ખાવટ ન છતાં પણ
ા આકાશ કાળું છે
માં જગતનો ભ્રમ થઇ
માં મળતું નથી કારણ
કારનો વિષય પણ નથી

ાકાશ તો મનોગોચર છે અને વ્યવહારનો વિષય પણ છે તેથી વોક્ત દૃષ્ટાંત અસંગત છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મને વાણી અને મન હોંચી શકતાં નથી. એતો શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે—

"यतोवाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह"

અર્થ—જેથી મનની સાથે વાણી પહોચ્યા વગર પાછી ફરે . આ પ્રમાણે જે બીલકુલ મન વાણીનો વિષય નથી તેમાં મ કેમ થાય ? જે જ્ઞાનનો વિષય નથી તે વિષયમાં ભ્રમ ાબીત કરવો બહુજ મુશ્કેલ છે. તમારા મતમાં જે નિર્વિશેષ હ્મ માનેલા છે, તેમાં સાવ જ્ઞાનનો વિષય નથી એમ માનેલું કારણ કે જે જે વિષય છે તે તે જડ છે એવી વ્યાપ્તિ માનમાં આવી છે. વળી બીજી શંકા મનમાં લાવી સમાધાન કરે જો કે આરોપની બાબતમાં અધિષ્ઠાનનું સાધારણ જ્ઞાન કારણ ાય છે, તેમાં વિશેષ જ્ઞાનની કાંઇ જરૂર નથી. 'હું છું' જ્ઞાનમાં જે ભાસમાન તે આત્મા છે તેને સાધારણ જ્ઞાન તો ય છે. માટે જગત્ એ આરોપ છે એમ કહી શકાય છે. આ પણ જોઇએ તેવી દૃઢ શંકા નથી; કારણ કે ઉત્તર સહજ છે જેમ 'હું છું' આવું જે જ્ઞાન છે તે ઉપાધ્યવચ્છિન્ન એટલે ઉપાધિ તને થાય છે. કાંઇ નિરૂપાધિને થાતું નથી. હવે આત્મા તો રૂપાધિ છે. માટે તેને તેવા જ્ઞાનનો અભાવ છે; માટે જગદા થઈ શકતો નથી. આ બાબત વિદ્વાનોએ અવશ્ય જાણવી. ક નિષેધમુખેજ્ઞાન એ સામાન્યજ્ઞાન માને છે. જેમ કે અમુક છે. તો ના એ નથી ત્યારે અમુક છે, તો પણ ના નથી. પણ કાંઇક છે. એમ સામાન્ય જ્ઞાન કારણ માનો તો અહિં નથી સંભવતું; કારણ કે એ જ્ઞાન શાસ્ત્ર વ્યુત્પન્ન થાય છે. એ કાંઇ સઘળાને હોતુ નથી તેમાં પણ ો સુતરામ્ તેવું જ્ઞાન હોય નહિં. જો જ્ઞાન હોય તો મ કહેવાય ? તો મૂર્ખને આ જગત્ છે એવી પ્રતીત જોઇએ. અને પ્રતીતિ તો થાય છે. તેથી તેવી જાતનું

સાધારણ જ્ઞાન ન માનવું જોઇએ, વધારે શું ? એ નહિં, એ ન ગારા છે, તે
એ નહિં એમ સઘળાની વ્યાવૃત્તિ કર્યા પછી ખરૂં અધિષ્ઠાન સહજ કહી
જ્ઞાન વિદ્વાનોને થાય છે. ત્યારે પછે ભ્રમ થવાની રીત નહિં જ મ છે, તે સાક
સુધી અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધીજ ભ્રમ થવાનો રીવ ભ્રમ સાબીત
છે. જે એમ જાણે છે કે 'આ દોરડું' છે તેને સર્પનો બંધ નથી. તે
થશે નહીં. જેણે એમ જાણ્યું છે કે આ છીપ છે, તો તેવા પુરૂ ન ભૂત જે અ
રૂપાનો ભ્રમ થશે નહિં. અલબત જ્યાં સુધી ખરૂં જાણ્યું નથી ત્યાંસુ છે એમ મ
તો વિટંબણામાં મણા રહેતી નથી તો પહેલેથી વિદ્વાનોને વાસ્તે ક રૂપથી જ્ઞાન
છો તો તેને તો અધિષ્ઠાનની બરાબર ખબર છે માટે તેએ જાય છે કે અ
જગતનો ભ્રમજ ન થવો જોઇએ. સારાંશ નિષેધમુખથી આકાશનું જ્ઞ
વિદ્વાનને અને મૂર્ખને જગતનો ભ્રમ ન થવો જોઈએ. વળી શ ત્યારે નિશ્ચ
કરે છે અજ્ઞાનીને ભ્રમ થવાની રીત છે. જેમ કે આકાશની અસત્ય છે અ
બર નથી તેવા બાલકને એમ તો જાણવામાં આવશે કે ' એવી પ્રતી
કાંઈ કાળું છે.' પ્રતીતિ થવ

આ ભ્રમમાં અધિષ્ઠાનના સામાન્ય જ્ઞાનનું કાંઇ કામ નથ જેવો પદાર્થ
તેમ નિર્વિશેષના આધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન ન છતે પણ તેછે અધિષ્ઠાન જે જે ન હોય
એવો ભ્રમ થઇ શકે છે. આ કહેવું તો ઘણુંજ સાધારણ ય. તો આકા
કારણ કે આ બાબતમાં પણ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન હોય છેજ કા મ કહેવાય.
કે એમ જાણશે કે 'આ કાંઇ કાળું છે' આ જ્ઞાનના આકા ન્ય રીતે જાણ
'કાંઈક' જે પદાર્થ છે. તે અધિષ્ઠાનની સત્તા જણાવે છે. મ ાં નિર્વિશેષ
અહિં પણ અધિષ્ઠાન જ્ઞાન રહ્યુંજ આવ્યું. બીજું વળી જો તો તેને અ
ધિષ્ડાનના જ્ઞાન વિના કાળાશ જાણવામાં આવતી હોય તો એ દિશા [illegible]
ભ્રમજ ન કહેવાય, કારણ કે કાળાશ સદા સહુને જણાય છે. સત્તારૂપે કરી
કાંઇ ઉપાધિ ન આવ્યો અને ઉપાધિના નાશથી તેનો નાશ
પણ ન ઠર્યું. જે માયિક નીલ રૂપ છે, તેજ જાણવામાં આવે જાણવામાં આ
એનો જ્ઞાને કરી બાધ થતો નથી એ નીલ રૂપ નથી, એ તો
જેમ આકાશ સ્થિર છે, તેમ તે પણ છે. એમાં બીજી કોઈ કલ્પના થઇ શકતી નથી. અધિષ્ઠાન ભૂત જે આકાશ છે, તેના
સંબન્ધ વિના 'આ કાળુ છે' એમ જાણે તો પણ આકાશમાં

ાહિં, એ ની ગારા છે, તેથી કાળાપણાનો આરોપ માનીએ તો આ ભ્રમ છે
રૂં અધિષ્ઠાન સહજ કહી શકાય છે? ‘આકાશ કાળું’ આ જાણવામાં તો
ોત નહિં જ મ છે, તે સાફ જણાય છે, પરંતુ ‘આ કાળું’ એમ જાણવા-
થવાનો રીવ ં ભ્રમ સાબીત થઈ શકતો નથી. કારણ કે તેમાં આકાશનો
ને સર્પનો બંધ નથી. તેથી આ સઘળાં દૂષણ દૂર કરવાને માટે અધિ-
તો તેવા પુરૂ ન ભૂત જે આકાશ છે તેનું કોઈ પણ રીતિનું બાલકને પણ
યું નથી ત્યાંસુ ન છે એમ માનવું જોઇએ. રૂપરહિત આકાશ છે, અને તેનું
ાનોને વાસ્તે ક ્ન રૂપથી જ્ઞાન થયું છે, એ કેમ? એમ શાસ્ત્ર જાણ્યા પછી
ે માટે તેએ જાય છે કે આકાશમાં રૂપ તો રહેતું નથી પછી નીલરૂપપણે
ષેધમુખથી આકાશનું જ્ઞાન થયું છે તે જાૂઠું છે, ભ્રમ છે, એમ સમજ
ઇએ. વળી શ ે ત્યારે નિશ્ચય થાય, જે આકાશમાં રૂપ છેજ નહિં, અને
કે આકાશની અસત્ય છે અને જણાય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન હોય નહિં ત્યાં
આવશે કે ‘ ી એવી પ્રતીતિ ન થાય કે આ અસત્ય છે અને જણાય છે,
પ્રતીતિ થવી એનુંજ નામ જ્ઞાન સત્ય જાણવું. તેજ જ્ઞાન
કાંઇ કામ નથ જેવો પદાર્થ હોય તેને તેવો જાણવો એજ જ્ઞાન કહેવાય.
ાછે અધિષ્ઠાન જે ં જે ન હોય અને તેમાં તે છે, એવી રીતે જણાય તે ભ્રમ
ાુંજ સાધારણ ાય. તો આકાશમાં કાળાશ નથી, અને જે જાણવામાં આવી
હોય છેજ કા મ કહેવાય. આટલા ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે ‘ અધિષ્ઠાનનું
જ્ઞાનના આકા ન્ય રીતે જાણવું એ ભ્રમ માત્રમાં કારણ છે. તો તમારા
જણાવે છે. મ ં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું કોઈ પણ રીતે જ્ઞાન વિષય પણું છેજ
ાજું વળી જો તો તેને અધિષ્ઠાન માનીને ભ્રમ કેમ મનાય? આ તો
ાવતી હોય તો દિશા ાવવી છે. બ્રહ્મની સત્તા બધે ઠેકાણે દેખાય છે.
ને જણાય છે. એ સત્તારૂપે કરી બ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે. પરંતુ બીજી રીતે
થી તેનો નાશ જાણવામાં આવતું નથી ‘ઘટ છે’ ‘પટ છે’ આ વાક્યમાં
જાણવામાં આવે
ધિષ્ઠેયમાં રહેલી સત્તા તેજ જોવામાં આવે
ા રૂપ નથી, એ તો
છે, પરંતુ નિર્વિશેષબ્રહ્મની સત્તા જોવામાં
મમાં બીજી કોઈ ક-
ભ્રમ, ભ્રમના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમાં સિદ્ધ
આકાશ છે, તેના
છે. આ બાબત પ્રપંચને મિથ્યા કહેનારે
તો પણ આકાશમાં

જાણુવી જોઈએ. વળી જગત્‌ને ભ્રમ ઠરાવશો. તો પરમેશ્વર પણ ભ્રમ ઘુશી જાશે. કારણુ કે, ભ્રમ રૂપ જગત્‌ને જોતા પરમે શ્વર પણ ભ્રાંત (ભ્રમવાળા) જાણુવા જોઈએ. કારણુ કે છીપ ભ્રમથી જણાતું રૂપું જે જૂએ છે. તે ભ્રમ વાળો સમજવો જોઈએ જે જાણે છે કે આતો ચમકે છે તે છીપ છે કાંઈ રૂપું નથી તે માણુસને રૂપાનો ભ્રમ થશે નહિં. પણ જે અજ્ઞાની હશે જે ભ્રાં હશે તે ચળકાટપરથી એમ જણુશે કે આ રૂપું છે, આ જગ એમ જાણુનાર અને જોનાર ઇશ્વરને પણ તમારા મતમાં ભ્ર વાળા સમજવા જોઇએ. તપાસો તો ખરા? તત્વસૂત્રમાં વ્યા ચરણુ શું કહે છે? શું લખે છે? શું પ્રપંચનુ મિથ્યાપણ લખ્યું છે? અથવા સ્વપ્ન જેવો આ પ્રપંચ છે એમ લખ્યું છે? અથવા મરૂ મરીચિકા (ઝાંઝવાના પાણી) નુ દ્રષ્ટાંત દી છે? અથવા શું વાંઝણીના છોકરાનું ઉપમાન કર્યું છે? અથ શું આકાશના પુલનું સદૃશપણું વાપર્યું છે? અથવા શુ કા વીના દૂધના દરિયાની સાથે જગત્‌ને મેળાવ્યું છે? જેથી અસત્ય, એમ મુક્ત કંઠે કહો છો? વ્યાસ ચરણુનું તો એ કહેવું છે. કે સત્ય છે. જો તેમ ન હોત તો આ સૂત્ર કેમ લખતે-

न स्वप्नादिवत्

અર્થ—આ જગત સ્વપ્નાદિ જેવું નથી એટલે અસ નથી આદિ શબ્દથી અસત્ય પ્રતિપાદક સઘળાનો નિષેધ બતલાં તેથી સાફ વિનાશ્રમ સિદ્ધ થાય છે. કે આ અસત્ય નથી પ સત્ય છે. વળી પણ જે આ જગત્‌ને અસત્ય કહે છે તેની નિં ભગવાન્ ગીતાજીમાં કરે છે.

असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरम् अ० १६ श्लो० ८

અર્થ—આ જગત અસત્ય છે. આની જે પ્રતિષ્ઠા, ધર્મ અને અધર્મ રૂપ વ્યવસ્થા નથી અને તેનો વ્યવસ્થાપક કોઇ છે નહિં એમ કહે છે. આથી આગળ આમ કહેનારની નિંદા કરી છે. તેથી આ જગત્‌ને અસત્ય કહેવું એ એક મોટું સાહસ છે

એ માટે જગત્ને સત્યજ કહેવું જોઇએ અને તેમજ છે. વળી આ પણ એક કોટી રહી જાય છે જે બ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન જો થાય તો તે જાતના ભ્રમ દૂર થાય છે. જેમ જ્યારે છીપનો બોધ થાય ત્યારે રૂપું છે. એ જે અજ્ઞાન હતું તે દૂર થાય છે તેમ અહિંપણ સમજી લેવું આ વાદીનું બોલવું છે. પણ આ બોલવું પ્રમાણ પ્રદ્ધતિપર પગલાં ભરતું નથી. કારણ કે આ બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન, શ્રવણમનનાદિ સારી રીતે કરવાથી થાય છે તો શ્રવણ મનનાદિ આ અસત્ય પ્રપંચમાં સમાયેલાં છે તેથી અજ્ઞાન રૂપ કહયાં જાય, અજ્ઞાન રૂપ પ્રપ્રંચમાં થયાં તે અજ્ઞાન કહેવાય, માટે બ્રહ્મ જાણવામાં અને આ જગત્ના અસત્ય પણા વિષે પક્કી ખાતરી વાસ્તે, કાંઇ હવે સાધનાંતર શોધવું જોઇએ તે સાધન એવું હોવું જોઇએ કે પ્રપંચ માંહેનું તે ન હોય? આવા સાધનથી તો અલબત અજ્ઞાન દૂર થાય એથી એવા
ાધન વિના જે સિદ્ધ બન્યા હોય તે પર વિચાર કરવાનો
રૂર છે. જેમ કાદવથી કાદવ ધોવાય નહીં અગ્નિથી અગ્નો ઠંડો
ાય નહી તેમ અજ્ઞાનથી અજ્ઞાન કેમ મટે? અને તમો જેને
ાન કહો છો તે અજ્ઞાન છે કારણ કે આ પ્રપંચમાંજ ઉત્પન્ન
યું છે તે અજ્ઞાનને જનમવાની જુદી જમીન જોવામાં આવતી
થી. તેથી બીજાં સાધનની જરૂર જણાય છે. જે કે અજ્ઞાનને
કરે. એક આમ પણ કોટી કેટલાએક કરે છે. કે એક છેલ્લી
ત, અજ્ઞાનનું સઘળુ કાર્ય જે આ જગત્ તેનો નાશ કરી
વાડેથી પોતે પણ નાશ પામે છે. જેમ કતકનો ભૂકો. કતકનો
ભાવ છે કે પાણીમાં જેટલો મેલ હોય તેને દૂર કરે છે
ણ પાણીમાં પીગળી ગળી જાય છે. આ કહેવું
કેમ કે ચરમ (છેલ્લી) વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયો
તેનો નાશ કરનાર બીજો કોઈ નથી માટે
) રહી આવે છે તો અદ્વૈતસિદ્ધિમાંજ
ળી, બીજું પણ ચરમ વૃત્તિને જગતના

નાશ પ્રતિ કારણ માનો છો ના? તો કારણ કેને કહેવું એ પહેલે આપ વિચારો? કાર્ય અને કારણ આ બે પદાર્થ છે પ્રકૃતમાં જગત્નો નાશ થવો એ કાર્ય છે, અને વૃત્તિથા થા છે માટે વૃત્તિ એજ કારણ છે ‘ જે ચીજ કોઇના કરવાથી થા તે કાર્ય કહેવાય અને ઉત્પન્ન થયેલી ચીજની ઉત્પત્તિમાં જરૂ જેનો ખપ પડે, અને પહેલેથી જે હોય તે કારણ કહેવા કાર્ય કારણનો સારી રીતે ખુલાસો એક કારિકાથી વેદાંત ચિતા મણિ નામના ગ્રંથમાં પંડિત પંચનદી ગટ્ટૂલાલજીએ કરે

તે કારિકા—

यत्पूर्वृत्तिनियतं यदुत्पत्तावपेक्ष्पते ॥
तत्तस्य कारणंप्रोक्तं कार्य मुत्पाद्य मस्य यत् ॥

અર્થ—જે પદાર્થ પેહેલેથીજ હોય, અને કોઈ વસ્તુ ત્પન્ન થવામાં જરૂર ઉપયોગી હોય, તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થન વસ્તુનું કારણ જાણવું; અને તે કારણથી જે ઉત્પન્ન થાય તે ક જાણવું. જેમકે માટી કારણ છે અને ઘડા વિગેરે તેનાં કાર્ય ઘડા વિગેરે વસ્તુથી માટી પ્રથમથીજ છે, અને તે વિના વિગેરે બનીજ શકે નહીં, માટે માટી તેનું કારણ અને માટી થી પેદા થનાર ઘડા વિગેરે તેનું કાર્ય કહેવાય. તેમજ સે કારણ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કડાં, વીંટી વિગેરે કાર્ય; તાંતણા કારણ અને તેમાંથી બનેલું લુગડું કાર્ય કહેવાય છે. રણ બે પ્રકારનું હોય છે. એક ઉપાદાન તથા એક નિમિત્ત. ચીજમાંથી હરકોઈ ચીજ પેદા થાય તેને ઉપાદાન કહે છે. જે માટીમાંથીજ ઘડો પેદા થાય છે, તેથી માટી ઘડા વિગેરેનું દાન કારણ કહેવાય. જે વસ્તુ પોતે જુદુ રહીને કોઈ વસ્ત કરે તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે. જેમકે કુંભાર તથા ચ ગેરે સાધનો ઘડા વિગેરેથી જુદાં રહીને તેને ઉત્પન્ન કરે તેથી તે સર્વ ઘડાનું નિમિત્તકારણ કહેવાય. નિમિત્તકારણના પણ બે ભેદ છે. સ્વતંત્ર નિમિત્ત તથા પરતંત્ર નિમિત્ત. કુંભાર

સ્વતંત્ર નિમિત્ત છે,
બનાવી શકે છે. ચાક
કેમકે તે સાધનો ચ
ઘડો પેદા કરી શકે
લાગુ પડે છે, જેમકે
કારણ. સોની સ્વતંત્ર
પરતંત્ર નિમિત્તકારણ
ઉપાદાનકારણ. વણ
ાકડી વિગેરે પરતંત્ર
આ કારણો બુદ્ધિથી ર
યીકારણ પણ કહે
ને નિમિત્ત એ બે
, પરંતુ સર્વ શાસ્ત્ર
સંગે અસમવાયી કા
તમાં જે વૃત્તિને
ર્યથી પહેલે જરૂર
ણું અવશ્ય અપેક્ષિ
કદાચિત્ વૃત્તિના
જ. જો કાલ
તો બ્રહ્મ અને
છે, માટે વિચાર
બ્રહ્મ રૂપ કાલ છે
ચણ નથી આવત
બાકી રહ્યા એ
રણમાં કલ્પ
વા કાલનો બ્ર
બાબતમાં જો
બીજી પણ
ણ ટકશે

વતંત્ર નિમિત્ત છે, કેમકે તે પોતાની મરજીથીજ ઘડા વિગેરે
નાવી શકે છે. ચાકડો, લાકડી વિગેરે પરતંત્ર નિમિત્ત છે.
મકે તે સાધનો ચલાવનાર કુંભાર વિના, એકલા ચાકડા વિગેરે
ડા પેદા કરી શકે નહીં. આ કારણો ઘણુંકરીને સર્વ ચીજોમાં
ાણુ પડે છે, જેમકે કડાં વીંટી વિગેરે ઘરેણાનું સોનું ઉપાદાન
રણ. સોની સ્વતંત્રનિમિત્તકારણ છે. અને હથોડી વિગેરે
રતંત્ર નિમિત્તકારણ કહેવાય છે. તેમજ તાંતણાઓ લુગડાનું
પાદાનકારણ. વણનારો સ્વતંત્રનિમિત્તકારણ, ને વણવાનાં
કડી વિગેરે પરતંત્ર નિમિત્ત કારણ. આવી રીતે સર્વ ચીજમાં
કારણો બુદ્ધિથી સમજી લેવાં. ઉપાદાનકારણનું નામ સમ-
યીકારણ પણ કહે છે. વૈશેષિક મતાભિમાની લોકો સમવાયી
ને નિમિત્ત એ બે કારણથી જુદું એક અસમવાયીકારણ માને
પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રવાળા તેમ માનતા નથી માટે અમો આ
સંગે અસમવાયી કારણનું સ્વરૂપ લખવાની જરૂર ધારતા નથી.
તમાં જે વૃત્તિને કારણ કલ્પી છે, તે વૃત્તિ જગન્નાશ રૂપ
ર્યથી પહેલે જરૂર રહેવી જોઇએ. કારણ શરીરમાં પૂર્વ રહેના-
ણું અવશ્ય અપેક્ષિત છે. પૂર્વ રહેનારપણું એ કાલથી બનેલું
કદાચિત્ વૃત્તિના નાશ પછી પણ કારણભૂત કાલ તે બાકી
ાજ. જો કાલ બાકી રહ્યો તો પછી અદ્વૈતપણું કર. રહ્યું ?
તો બ્રહ્મ અને બીજો કાલ એ બેય પછવાડે રહ્યા, તો દ્વૈત
છે, માટે વિચાર કરવો જોઇએ. એમ પણ નથી કહી શકાતું
બ્રહ્મ રૂપ કાલ છે તે બાકી રહે તો તેથી કાંઈ અદ્વૈત સિદ્ધિમાં
ચણ નથી આવતી. કારણ કે બ્રહ્મરૂપજ જ્યારે કાલ છે, ત્યારે
બાકી રહ્યા એટલે અદ્વૈતજ. તો હાં ઠીક, વૃત્તિનાશરૂપ કા-
રણમાં કલ્પાયો કાલ, જે કે સર્વનો પરિચ્છેદ કરનાર
વ કાલનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ કેમ કહી શકાય? વળી
બતમાં જો પહેલાં બતાવી તે આફત હરકત પેદા કરતી
. નિમિત્તકારણનાબીજી પણ યુક્તિ વાદી તરફથી થઇ શકે છે આખર
ંત્ર નિમિત્ત. કુંભારણ ટકશે એમ નથી.

આ પ્રપંચના ભ્રમને દૂર કરનાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ભૂત આ સઘળા
એજ છે જેમકે તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌ના બીજા અધ્યાયના પ્રથમ છે, જો સઘ
અને આ ર
વાકૂમાં— ડી શકાતું

"સત્યં જ્ઞાન મનંતં બ્રહ્મ"

અર્થ—આ શ્રુતિ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ ત્રણ વિશે દિ પ્રકારે
છે, અને તેઓનુ વિશેષ્ય બ્રહ્મ છે, પરસ્પર નિરપેક્ષ વિશેષણે ય છે, એ
માત્ર વિશેષ્યનીજ સાથે સંબંધ હોય છે. વિશેષણોનો પર હિરસ્ફુટ
સંબંધ હોતો નથી. તો "સત્ય, અનંત એવું જે જ્ઞાન તે બ્ર . સઘળ
એવો અર્થ કરવાની જરૂર નથી ત્યારે સત્ય તે બ્રહ્મ, જ્ઞાન ટક રસ્તે
બ્રહ્મ અને અનંત તે બ્રહ્મ એવો અર્થ કરવો જોઈએ. હવે તે એ
તે ત્રણે કાલમાં અબાધ્ય અને તેથી બીજુ તે અસત્ય, જે ી કે જે
નથી અને મધ્યમાં છે (એવો પ્રત્યય) અને અંતમાં નથી ક્ત પણ
અસત્ય, તો બ્રહ્મ સત્ય છે. સદા સત્તાશાલી છે. જ્ઞાન ઘન તે બ્રહ્મ
બ્રહ્મ છે. અર્થાત ચૈતન્યશાલી અનંત પણ તેજ છે જેની જગત
(આટલામાંજ છે એવા પરિમાણશાલિતા) નથી અર્થાત છે, ક
છે. વ્યાપક છે, સુખરૂપ છે, આનંદઘન છે. ચીજ

વળી જ્ઞાનઘન છે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું, સ્થાન
તે પ્રપંચને નાશ કરનાર આમ સિદ્ધ કરવામાં પણ એમ અ
આવે છે. કારણ કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે. એ વાદ હવે કયાં વ્યાપ
અને વાદિ સંમત નિર્વિશેષ વાદ પણ છે, વળી એ પણ લદી
થયું છે, જે પ્રપંચના નાશ કરનાર બ્રહ્મજ ઠર્યો. હવે બ્ર છે,
સત્ય છે એટલે સદા સત્તાશાલી છે. સર્વ વ્યાપક છે. તો એવું
મોક્ષ થવો જોઈએ, કોઇનો બંધ નજ થવો જોઇએ. જો કે માર
બંધ નથી સઘળા મુક્ત છે, એમ માનવામાં આવે તો; ક
પણ હરકત છે; કારણ કે જો સઘળા મુક્ત છે તો પછી કારણ
નાદિ વિધિનું શું કામ છે ? કદાચિત આપણ સ્વીકારી છે.
તો શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણાદિનો વ્યાકોપ થાય. શ્રુતિમાં કહે વ્યા
આત્માનું દર્શન કરવું, મનન કરવું, અને નિદધ્યાસન ઉ

આ સઘળા સાધન કહેલાં છે અને એઓથી સાધ્ય એ મોક્ષ
છે, જો સઘળા મુક્તજ હોય તો પછે સાધન કરવાનું શું કામ ?
અને આ સાધનના ઉપદેશની પણ શી જરૂર ? તેથી એમ નથી
હી શકાતું કે બધા મુક્ત છે. કદાચ આમ રસ્તો કાઢે કે મન-
ાદિ પ્રકારો કરવા, એઓથી આત્માની અભિવ્યક્તિ (ખુલાવટ)
ય છે, એથી કાંઈ નવો મોક્ષ પેદા થાતો નથી જે છે તેજ
ાહરસ્પુટ ભાસે છે માટે નતો મનનાદિક વિધિનું વ્યર્થપણું
ા સઘળાનો નવો મોક્ષ થયો એમ પણ સિદ્ધ થયું. આ નિ-
ટક રસ્તો છે. આ પ્રમાણે સ્વીકારતાં પણ એક આફત આવે
તે એ કે સ્વરૂપ ભૂત તે (બ્રહ્મ) માં કોઇપણ ધર્મ રહેતો
ા કે જે ધર્મ સાધારણ ધર્મને જુદો પાડનાર હોય. માટે
ક્ત પણ અઘટિત દીસે છે કદાચ એમ વાદિનું કહેવું હોય
તે બ્રહ્મ વ્યાપક છે. માટે વ્યાપકપણું એ એક ધર્મ છે- આ
જગતને મિથ્યા માનનારનાં મતમાં ઘણી મહેનતથી સિદ્ધ
છે, કારણ કે વ્યાપ્ય વિના વ્યાપક સિદ્ધ થવાની રીતિ નથી.
ચીજ થોડામાં રહે તે વ્યાપ્ય કહેવાય, વ્યાપ્ય વ્યાપક વિના
સ્થાનમાં ન રહે, અને વ્યાપક વ્યાપ્યવિના પણ રહી શકે
મ અગ્નિ અને ધુમાડો. આ બે પદાર્થમાં વ્યાપ્ય કોણ ?
વ્યાપક કોણ ? એ પર વિચાર કરશું અને લક્ષણ ઘટાવશું
લદી જણાશે કે અગ્નિ એ વ્યાપક છે અને ધૂમાડો એ
છે, કેમકે અગ્નિ ઘણે ઠેકાણે રહે છે જ્યાં કે ધૂમાડો
એવું ઉદાહરણ તપાવેલા લોઢાનાં ગોળામાં અગ્નિ રહે છે
માડો નથી. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હશે ત્યાં અગ્નિ મુકરર હોવો
; કારણ કે અગ્નિ વિના ધૂમ થવાની રીતિ નથી વિના
કારણ કયાંથી થાય ? ધૂમાડાની ઉત્પત્તિમાં અગ્નિ એ
છે. ચાલતા વિષયમાં ઈશ્વર એ વ્યાપક છે, અને જગત
વ્યાપ્ય છે. વ્યાપ્ય ઉપરથી વ્યાપક જાણી શકાય છે.
ઉપરથી અગ્નિ જાણી શકાય છે કે એ વ્યાપક છે જો

સ્વરૂપ ભૂત
ચાયના પ્રથમ
એ ત્રણ વિશે
રપેક્ષ વિશેષણે
શેષણોનો પર
જે જ્ઞાન તે બ્ર
તે બ્રહ્મ, જ્ઞાન
જોઈએ. હવે
તે અસત્ય, જે
ને અંતમાં નથી
છે. જ્ઞાન ઘન
તેજ છે જેની
) નથી અર્થાત
એમ સિદ્ધ થયું,
કરવામાં પણ એ
એ વાદ હવે ક્યાં
છે, વળી એ પણ
જ ઠર્યો. હવે બ્ર
વ્યાપક છે. તો
થવો જોઇએ. જો
માનવામાં આવે તે
મુક્ત છે તો પછી
આપણ સ્વીકારી
થાય. શ્રુતિમાં કહે
અને નિદધ્યાસન

ધૂમાડો નજ હોય તો અગ્નિ વ્યાપક છે એમ કહેતાં અચ અસત્ય
પડે તેમ અહિ પણ જેને વ્યાપ્ય કહાયે છીએ તેતો અ કે શ્રીમ
કલ્પિત છે તેતો અસત્ય છે. તે પરથી વ્યાપકપણું પણ અ
કલ્પિત અને જૂઠું છે એમ કહેવું પડશે તો કદાચ તેમ
સ્વીકાર કરે તો શ્રુતિનો વ્યાકોપ થાય જેમ કે— ર

બૃહત્વાત્ બૃંહણત્વાચ્ચ બ્રહ્મ इति

થાય છે

અર્થ—મોટા છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે માટે બ્રહ્મ ાનથી
વાય છે. આ શ્રુતિ કેમ ઘટે ? માટે વ્યાપક છે. એ તો સ્વીક તીતિ
પડે છે જો કદાચ એમ માને કે, ભલે શ્રુતિમાં કહ્યું તે ન
કારણ કે શ્રુતિ પણ જગતમાંની છે. એટલે જગત્ અસત અ
તેથી તે પણ તેમ એક કેવલ વ્યવહાર માત્રજ છે એટલે શ્રુ
જે કહ્યું છે તે વ્યવહાર માત્ર છે. પરમાર્થ વિચાર કરત
કાંઇજ નથી એમ હોય તો તમારા મતમાં જે પરમાર્થ ણ ર
માનેલું જે આત્માનું નિર્વિશેષપણું અજ્ઞેયપણું (ન જા થઇ
કાય તેવા પણું) અને નિરાકારપણું તે પણ વ્યવહારને સત્ય
છે પરમાર્થમાં કાંઇજ નથી. તો આ સઘળું કહેવું મનો
રથી છે; તો તમારા મતમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ છે તેને તો મન ભેદ
શકતું નથી, અને આ જેને વાસ્તે કહાછો એતો કોઇ ન
શિવાય બીજાને વાસ્તેજ. માટે હવે વધારે કહેવાથી કે લ નથ
શું ? આ સઘળો વિષય ઘણો વિચારવા જેવો છે, ગહન તિ

હવે ઈશ્વર અને જગત્ વાસ્તે થોડુંક લખવામાં આવ્યું પાજો
થોડુંક બાકી છે જે કેટલાક એમ કહે છે. કે જો જગ જે
હોય તો તેનો કોઇ કાલે બાધ થવો જોઇએ નહી. અર્થાત્ સત
થવો ન જોઇએ ? અને જો અસત્ય છે તો દેખાવું ન ની
અહીં આ જગત સત્ય છે. પણ આનો નાશ થાય
અસત્ય છે તોપણ દેખાય છે. માટે સત્ય અને અસત
વિલક્ષણ આ જગત છે. જેને વાસ્તે કાંઇપણ કહી શકા
તેવું આ જગત છે. આ બે કોટીમાં જે છેલ્લી કોટી કર

અસત્ય હોય તો જાણવું ન જોઈએ એ કહી શકાતું નથી કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવત તૃતીયસ્કંધ અધ્યાય ૭ શ્લોક—

अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतितस्यापि नात्मनः।
तां चापि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे ॥ १८ ॥

અર્થ—પદાર્થના અભાવ છતે જે અનાત્મ છે તેની પ્રતીતિ થાય છે. તોપણ હે મૈત્રેય આપના ચરણની સેવાથી એ જો અ-જ્ઞાનથી થતી પ્રતીતિને મેં દૂર કરી છે એટલે અસત્પદાર્થની પણ પ્રતીતિ થઇ શકે છે તેમજ—

छाया प्रत्याह्वयाभासा
असंतोऽप्यर्थ कारिणः ॥ भा. ११ अध्याय २८ श्लोक. ४

અર્થ—પ્રતિબિંબ, પડછંદો, આભાસ એ અસત્ય છે તો પણ અર્થ કરી શકે છે જેમ પ્રતિબિંબાદિ જોઇ કાંઇ કરવું હોય તો થઈ શકે છે. આ બે શ્લોક ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે જે અસત્પદાર્થની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, જે અસત્ય પદાર્થના પણ બે ભેદ છે એક તો આ અસત્ય પદાર્થ કે જેની પ્રતીતિ થાયજ નહિ જેમ કે 'શશલાનું શીંગડું' આ કોઇ ઠેકાણે જણાતું નથી ચનથી વ્યવહાર કરાય છે, જે શશલાનું શીંગડું પરંતુ એની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી એક એવો અસત્ય પદાર્થ જાણવો અને બીજો આવો પણ અસત્ય પદાર્થ થાય છે કે જેની પ્રતીતિ થાય જેમ છીપમાં રૂપુ નથી તો પણ રૂપાની પ્રતીતિ થાય છે. આ અર્થાત્ અસત્ય પદાર્થ છે તો પણ પ્રતીતિ થાય છે એનું ઉદાહરણ છે જો અસત્ય પદાર્થ પણ બે જોવામાં આવે છે. તેથી પહેલાં જે શંકા કરી હતી કે જો જગત્ અસત્ય હોય તો પ્રતીતિ ન થવી જોઇએ તેનો ઉત્તર આ છે જે અસત્ય પદાર્થની પણ પ્રતીતિ થઈ શકે છે. આવાં પણ પુરાણમાં વચનો જોવામાં આવે છે કે આ કરી છે તેઓનું સમાધાન શી રીતે કરવું. જેમકે—

' त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ' પણ મ

અર્થ—(હે ભગવન્! અદ્વિતીય આપમાં આ ભ્રમ છે રણાભાવ આ ભ્રમ છે. આથી તો જગતની અસત્યતા મળે છે. મ ણુ એવું અસત્યતા માનવી જોઇએ. ઉત્તર—જગતની અથવા પ્રપંચ દાર્થ મિ અસત્યતા નથી પણ એતો સંસારની અસત્યતા જણાવે લ જે હે ભગવન્ ? આપ સર્વમાં એકજ છો સઘળુ શુદ્ધાદ્વૈત નો જ્ઞાન તોપણ અજ્ઞાનિઓને આ ભ્રમ રહ્યો આવે છે જે ' આ લાજ્ઞાન અને મારૂં ' આ જે અહંતા મમતાપર પર્યાય માયારૂ વા એ સંસાર છે તેનો ભ્રમ રહ્યો આવે છે, અને આ અસત્ય છે અ અજ્ઞાન છે. આ પર વધારે વિવેચન સિદ્ધાંત ગ્રંથમાં કરેલું લાએ એક આ પણ પ્રવાહ ચાલે છે કે આ ભ્રમ અનાદિ ચાલ નનાર આવે છે. આ પણ વિચાર કરવા જેવું છે કારણ કે તે ણ કે શકતું નથી. ભ્રમ પદાર્થ છે તે જ્ઞાનમાં સમાયેલો છે. એ ાત જ્ઞાનત્વમાં વ્યાપ્ય છે, એને સઘળાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. મતિ નિયમ છે. કાંઇ અનાદિ જ્ઞાન નથી. અને જ્ઞાન સઘળાંને ઉત્પ જો થવાનો રીવાજ છે. તો પછી ભ્રમ અનાદિ છે, આજ ભ્રમ એ નહિં ? આ પણ કોટી છે કે શ્રીમદ્દભાગવતમાં કહે છે કે ાય

' बंधोऽस्याविद्यया नादिः ' ત

અર્થ—(આ જીવને અવિદ્યાએ કરી અનાદિ બંધ છે) (શ્લોક ઉપરથી સાફ સિદ્ધ થાય છે જે બંધ અનાદિ છે. સમાધ અવિદ્યાએ કરીને બંધ છે એમ કહેવામાં અવિદ્યા એ બં કારણ છે. કારણનો આ નિયમ છે કે જેનું કારણ જે હેય ઉત્પત્તિ વધારે ઉપયોગ આવે તો ઉત્પત્તિ તો આ ઉપરથી દેખાય છે માટે અનાદિપણુ કયાં રહ્યું? પરંતુ શ્લોકમાંજ અ એમ કહ્યું છે તેનો નર્વાહ આમ કરવો જોઇએ, કે જેમ પટાદિ સાદિ છે તેમ આ સાદિ નથી કિંતુ ઘણા સમયથી છે જેમ દેવતાઓને અમર કહે છે. અને એ અમરપદે કરી ણનો નિષેધ સૂચવાય છે. વસ્તુગત્યા તો પ્રલયમાં નાશ થા

ોપણ મનુષ્યાદિથી વધારે જીવે છે. અમરપદે કરી સર્વથા
આ ભ્રમ છે રણાભાવ જણાવાતો નથી માટે આ બંધનમાં અનાદિપણું
મળે છે. મણુ એવુંજ જાણવું. બીજું પણ 'જ્ઞાને કરી જેનો બાધ થાય તે
અથવા પ્રપંચ દાર્થ મિથ્યા' આ કહેવું પણ બરાબર નથી ઘટતું, કારણ કે
ત્યતઃ જણાવે ૂલ જે અજ્ઞાન છે તે ઉત્પન્ન થયું નથી કારણ કે મૂલ છે
ણુ શુદ્ધાદ્વૈત ો જ્ઞાને કરી બાધ કેમ થઇ શકે ? અને આપના મતમાં
છે જે 'આ ૂલાજ્ઞાનને તો અનાદિ માનેલું છે. આ પ્રમાણે અનેક વિચાર
પર્યાય માયારૂ વા બેસે તો થઇ શકે છે.

ા અસત્ય છે આ સઘળી ઉપર લખી યોજનાનો સારાંશ આ છે જે—
ગ્રંથમાં કરેલું ાએક વાદી આ જગત્‌ને માયિક કહે છે એટલે માયા પ્રધાન
મ અનાદિ ચાલ નનારા માયિક છે એમ કહે છે, તે પર લાલૂભટજીનું બોલવું
કારણ કે તે બ કે માયિક જગત્ છે તેમ કહી શકાતું નથી; કારણ કે આ
સમાયેલો છે. એ ગત્ બ્રહ્માત્મક છે. તે વિષે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, સૂત્ર સઘળાં
ઉત્પન્ન થાય છે. મતિ ભરે છે. ત્યારપછી એ પણ શંકા કરવામાં આવી હતી
ાન સઘળાંને ઉત્પ જો જગત્ બ્રહ્માત્મક છે. તો નાશ અને ઉત્પત્તિ ન થવાં
દે છે, આજ ભ્રમ એ કારણ કે જેનો નાશ થાય અને ઉત્પત્તિ થાય તે અસત્ય
ાવતમાં કહે છે કે ાય જેના ઉત્તરમાં લખવામાં આવ્યું છે કે નાશ અને ઉ-
' ત એને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ કહીયે છીએ. આવિર્ભાવ
અનાદિ બંધ છે) તિરોભાવ જેનો હોય તે અનિત્ય અને અસત્ય ન કહેવાય.
ંધ અનાદિ છે. સમા હવે બ્રહ્માત્મક કહેવામાં પણ કાંઈ હાણ નથી વળી વાદી
અવિદ્યા એ બંધી વાચારંભણ શ્રુતિનો ઉપન્યાસ કર્યો અને વ્યાસચરણે
ંનું કારણ જે હેય જે અર્થ કર્યો છે તે પણ લખવામાં આવ્યો. આ શ્રુતિના
તે તો આ ઉપરથી ાસથી એ સૂચવે છે કે વિકારભૂત આ જે જગત્ છે તે
પરંતુ શ્લોકમાંજ અ છે એતો વાણીના આધારથી રહે છે એટલે વાચનિક છે
ા જોઇએ, કે જેમ ર્થી તો ફક્ત સત્ય માટીજ છે. આના ઉત્તરમાં બ્રહ્મ
કિંતુ ઘણા સમયથી ાના ૨-૧-૧૪ સૂત્રનો સિદ્ધાંત લખવામાં આવ્યો કે.
ને એ અમરપદે કરી ણ શબ્દથી, અને ઇતિ શબ્દથી, અને નામધેય શબ્દથી
ા પ્રલયમાં નાશ થા સિદ્ધ થાય છે. કે પ્રપંચ બ્રહ્મથી જૂદો નથી વાચારંભણ

શ્રુતિ કાર્યકારણનો અભેદ સિદ્ધ કરે છે. માટીરૂપ કારણ ઘડા, કોડિયા વિગેરે કાર્યથી ભિન્ન નથી. આ વિષયપર પ્રથમ લખ્યું છે. તેથી જાણવું ત્યારપછી જગત્ માયિક છે એમ કહેનારનેજ પૂછવું કે શું જગત અસત્ય છે અને ભાસે છે, કે જેમ છીપમાં રૂપું એમ પણ કહી શકાતું નથી કારણ કે છીપ જ્યારે આંખનો વિષય થાશે ત્યારે તેમાં રૂપાની ભ્રાંતિ થાશે, તેમ અહિં બ્રહ્મમાં ભ્રાંતિ કેમ થાય? બ્રહ્મ આંખનો વિષય નથી એમ 'પરાંચિખાનિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કહે છે જે ઇંદ્રિયોથી અગોચર છે. તેથી ભ્રમ સંભાવના પણ નથી થઇ શકતી; મ થવામાં સરખાવટ કારણ છે. વિના સદૃશપણે ભ્રમ થાય નહિ; તો બ્રહ્મમાં અને પ્રપંચમાં વાદીના મતમાં કયા અંશથી સદૃશપણું છે? જો સચ્ચિદાનંદાંશથી સમાનતા છે તો પછે મિથ્યા છે. અને ભ્રમ છે એ સઘળું બોલવુંજ વ્યર્થ છે. જો મિથ્યાપણાથી સાદૃશ્ય છે એમ કહે તો પછે અવાધ આવી રહ્યો. જ્યારે બ્રહ્મ મિથ્યા છે ત્યારે રહ્યું શું? માટે આ કોટી પર કાંઈ જવાબ સર નથી અથવા આ કોટી ન કબૂલ કરતાં આ બાબતપરજ વિચાર કરતા હોય, જે સરખાવટ વિના ભ્રમ થાય છે, કે અહિ જેમ આ આકાશ કાળું છે, અહી નથી સદૃશતા અને નથી આકાશ આંખનો કે નાકનો વિષય તેમ બ્રહ્મમાં આ જગ ભ્રમ થાય છે. અને નથી સદૃશતા, અને નથી આંખ વિગેરેનો વિષય, આ કોટીપર ધ્યાન દઈએ તો જેવી ધારીએ તેવી મજબૂત નથી કારણ કે આમાં બ્રહ્મનું અને આકાશનું દૃષ્ટાંતજ મળતું નથી કારણ કે આકાશ મનોગોચર છે, અને વ્યવહારનો વિષય છે. બ્રહ્મ નથી મનોગોચર અને નથી વ્યવહારનો વિષય; તેથી બ્રહ્મમાં જગત્નો ભ્રમ છે એ વાત મનાતી નથી. વળી આ પણ સંદેહ થાય છે કે આરોપ માનીએ તો શી અડચણ કારણ કે આરોપમાં સામાન્ય જ્ઞાનનુંજ કામ છે. વિશેષ જ્ઞાનનું કામ નથી. તે નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં જગતનો આરોપ છે કાંઇ

જગત્ છે નહિં. આ પણ કોટી વગરપગની છે માટે વધારે ચાલે તેમ નથી. યદ્યપિ આરોપમાં વિશેષ જ્ઞાનનું કામ નથી તે ખરૂં પણ સામાન્ય જ્ઞાન તો જોઇએ વાદીના મનમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં જ્ઞાનનો અભાવજ માનેલ છે. માટે એ કેમ કબૂલ કરાય ? કોઇનું એ પણ કહેવું છે, કે નિષેધને આગેવાન કરીને જે જ્ઞાન છે તે સામાન્ય જ્ઞાન છે જેમકે બ્રહ્મમાં અમુક છે તો ના અમુક છે તો ના. એમ કરતે કરતે જે બાકી બચે તે બ્રહ્મ. તો સામાન્ય જ્ઞાન થશે ત્યાં વિશેષ જ્ઞાનનું કામ નથી. માટે હવે આરોપ થઈ શકશે, અને જગત્ છે એમ જણાશે. આ વાત પણ હસીકાઢવા જેવી છે કારણ કે આવી રીતે જે સાધારણ જ્ઞાન થવું તે શાસ્ત્રના પ્રયાસપૂર્વક અભ્યાસથી અને તે પણ કોઈ વિદ્વાનને; મૂર્ખને કાંઈ તેવું જ્ઞાન હોતું નથી માટે મૂર્ખને આ જગત્ છે એવું ભાન ન થવું જોઇએ. કારણ કે વાદીએ જે સાધારણ જ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું છે, તત્પ્રકારક સાધારણ જ્ઞાન મૂર્ખને હોતું નથી એ તો કાળા અક્ષરને કીડી મંકોડી સમજનાર હોય છે. અને જો જ્ઞાન હોય તો પછે મૂર્ખપણાની પદવી કેમ ભોગવે ? એટલે એ વાત પર લક્ષ દઈએ છીએ તો તેમ છે. કારણ કે આ જગત્ છે આટલું ભાન તેઓને છે સામાન્ય જ્ઞાન સર્વને હોય છે. જેમ બાલકને તેમ ખબર બરાબર નથી કે આકાશમાં રૂપ નથી તેથી એમ કહેશે કે ‘ આ કાંઈ કાળું છે ’ તેના મનમાં આકાશ કહેવાનું છે, તેમ નિર્વિશેષબ્રહ્મમાં પણ ભ્રમ સંભાવના થઇ શકે છે હવે આ પર પણ લગાર વિચાર કરશું તો અહિં પણ જ્ઞાન કાંઇક રહે છે. ‘આ કાંઇક કાળું છે’ એ વાકયમાં કાંઇક પણ આકાશનું જ્ઞાન બન્યું રહ્યુંજ તો ? એટલે અધિષ્ઠાનનું સાધારણ જ્ઞાન રહ્યું સર્વથા જ્ઞાનનો અભાવ નથી તેમ બ્રહ્મમાં કેમ ઘટે ? તેમાં તો જ્ઞાનનો અભાવ માની બેઠા છે કદાચ એમ કહે કે બીલકૂલ અધિષ્ઠાનરૂપ આકાશનું બાલકને ભાન નથી અને કહે છે કે આ કાળું છે, હવે કેમ ? બહુજ

સારૂં. આકાશનો કાંઇ પણ સંબંધ નથી અને જો એને આકાશનું જ્ઞાન છે તો એ ભ્રમજ કહેવાય નહી એ તો પ્રમા ઠરી હવે શું કહો છો? માટે વધારે વાદાવાદી કરવામાં શું સાર છે? આમ તો માનવુંજ જોઇએ જે અધિષ્ઠાનનું સામાન્ય જ્ઞાન ભ્રમનું અથવા આરોપનું કારણ થાય છે. કદાચિત્ આમ કહેવા તૈયાર હોય છે. અસ્તિ રૂપથી જ્ઞાન છે બ્રહ્મનું, તો બ્રહ્મનું અજ્ઞાન નથી પણ ઘટ છે, પટ છે, એમ જ્ઞાન છે તો ઘટની અસ્તિરૂપથી સત્તા છે કાંઈ નિર્વિશેષ બ્રહ્મની તે સત્તા મનાય તેમ નથી વળી આ જગત્‌ને જોનાર ઇશ્વરને પણ ભ્રાંત જાણવો જોઇએ કારણ કે છીપમાં રૂપુ જે જુવે છે માટે આ જગત્‌ને તે તો ભ્રાંતજ હોવો જોઇએ, જોનાર પણ ભમી ગયેલ ઠર્યો અને હવે વધારે શું કહેવું જોઇએ. બ્રહ્મ મીમાંસામાં વ્યાસાચાર્ય પણ એમ કહે છે આ જગત્ સ્વપ્ન જેવું નથી આ જગત્ ઝાંઝવાના જળ જેવું નથી આ વાંઝણીના છોકરા જેવું નથી આ જગત્ અમાવાસ્યાના ચંદ્ર જેવું નથી વધારે શું કહેવું, અસત્ય પ્રતિપાદક કોઈ કોઈ દૃષ્ટાંત આવ્યું નથી; માટે આપણે એવી રીતે માનવામાં હાંસલ શું છે? તે જણાતું નથી? ભગવાન પણ ગીતાજીમાં અસત્ય માનનારને નાસ્તિક કહે છે તો શું નાસ્તિકનો ખિતાબ લેવો છે? તેમ કહીએ જો જગત્ મિથ્યા તો જગતમાં જેટલાં જ્ઞાન છે તે પણ મિથ્યા સમજવાં જોઇએ. જો છેલ્લી વૃત્તિને માનો તો તેનું સવિસ્તર સ્વરૂપ પાછળમાં લખવામાં આવ્યું છે તેથી તે પણ નથી કહી શકાતું, બ્રહ્મનું સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાન આ સંસારનો નાશ કરે છે; તેમ માને તે નિર્વિશેષવાદમાં આક્ત અને જો બ્રહ્મ જગત્‌નો નાશ કરે તો બધાનો મોક્ષ થવો જોઇએ અને જો બધાયનો મોક્ષ થાય છે એમ માને તો મોક્ષનાં સાધન જે મનનાદિ વિધિ છે તે વિધિ વ્યર્થ થાય, અને તેનો ઉપદેશ કરનારાં વેદવચનો સઘળાં વ્યર્થ જાય, માટે તેમ માનતાં વિચારવું જોઇએ. બ્રહ્મ વ્યાપક છે, એ પણ સિદ્ધ કરવું

મુશ્કેલ છે, કેમકે વ્યાપ્ય સિદ્ધ થયા વિના વ્યાપક સિદ્ધ થાય નહિ, જો વ્યાપ્ય પદાર્થજ કાંઈ નહિ અથવા અજ્ઞાનથી કલ્પિત છે તો વ્યાપક પણ તેમજ, આમ કદાચ સ્વીકારે તો પણ આંટી છે કારણ કે શ્રુતિમાં કહે છે જે બ્રહ્મ વ્યાપક છે, તો શ્રુતિને પ્રમાણ માન્યાવગર ચાલેજ નહી અને જગતને અસત્ય માને તો જગતમાં રહેલી શ્રુતિઓ પણ અસત્ય સમજવી જોઇએ, વ્યવહારમાંજ પ્રમાણ માને તો પરમાર્થથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ નિરાકાર, અજ્ઞેય, આદિ જે કહેવું તે અપાર્થ થશે. જગત્ સદસદ્વિલક્ષણ છે, આ કહેવું પણ સાધારણ છે આ બાબતમાં ઉપર બહોળું લખી આવવાથી, અહિં પિષ્ટપેષણનું કામ નથી. આ ઉપરથી કેટલાએક સંદેહ થયા તે સઘળા લખ્યા છે, અને એ લખવા તાત્પર્ય એ છે જે માયિક છે એમ કહેવું નથી બની શકતું. ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે કારણ કે આ વિષયનો પાર આવે તેમ નથી, આ વિષય કાંઈ સાધારણ નથી અને આ બાબત પર ગ્રંથો પણ ઘણા લખાતા આવ્યા છે અને લખાય છે. જેઓની જેટલી બુદ્ધિ તે તેટલું સમજી શકે. આકાશમાં ગરૂડ પણ ઉડે છે, અને મચ્છર પણ ઉડે છે. પરંતુ આકાશનો પાર કોઈ પામતું નથી તેમ આ બ્રહ્મનો વિષય અગાધ છે તેથી આનો પણ પાર આવે તેમ નથી. આ વ્યાખ્યાન માયિક પદનું છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે, કે આ શ્લોકમાં જે કહ્યું કે વાદી અનેક પ્રકારે કહે છે તો શ્રુતિ તો સઘળાને માનનીય છે; પણ શ્રુતિનું તાત્પર્ય તેઓને પ્રકારાંતરથી ભાસ્યું જેથી મત ભેદ થયો છે. તે જણાવવાને વિવૃતિમાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી તે તે મત પ્રવર્ત્તકોના નામથી કહે છે. માયા ઉપાદાનથી આ જગત બન્યું છે એમ માયાવાદી કહે છે, આ વિષય ઉપર તો ઘણું લખવામાં આવ્યું છે. હવે સગુણ અને ગુણોનું કાર્ય આ જગત્ છે એમ સાંખ્ય શાસ્ત્રકારનું મત છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનું મત બાલબોધના ૬—૭ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં ઘણું વિષદ કરી

દેખાડવામાં આવ્યું છે માટે અહિં ફરી લખવાની જરૂર જણાતી નથી. આ જગત્ કાર્ય છે, અને ઈશ્વર તે આનું કારણ છે કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ને ઈશ્વરથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. એમ વૈશેષિક દર્શનકારનું મત છે. કોઇ પ્રસંગે આ મતનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવશે. પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર કારનું આવું મત છે કે આ જગત્ સ્વતંત્ર છે, અને આવું જગત્ કોઈ વખતે હતું નહિં આ મીમાંસક લોકો કર્મપ્રધાન વાદિ છે. આ સઘળાં આસ્તિક દર્શન કહ્યાં અને જેટલા નાસ્તિ દર્શન છે તે વેદબાહ્ય છે. તો વેદબાહ્ય મતોનું સ્વમત સ્થાપન કરવાથી ખંડન થઈ જાય છે. માટે પ્રથક્ લખવાની કાંઈ આવ શ્યકતા નથી વેદબાહ્ય બૌદ્ધ ચાર પ્રકારનાં છે માધ્યમિક, વૈ ભાષિક, સૌત્રાંતિક, અને બીજા આર્હત મતવાળા અને ત્રીજા ચાર્વાક જેનું બીજું નામ લોકાયતિક છે, અને વામમત શાક્ત આદિ અનેક મતમતાંતર છે, તે સઘળાનું નિરાકરણ શ્રુતિઓથી કર્યું છે માટે અહિં શાને લખવું જોઇએ ? શ્રુતિના અર્થને પ્રકાશ કરનાર ભાષ્યમાં સારી રીતે વિસ્તારથી નિરાકરણ કર્યું છે માટે દ્વિતીયાધ્યાયના અણુભાષ્યના પ્રકાશથી જાણવું જોઇએ.

શ્રી ગોકુલનાથજી કહે છે જે સ્વમત નિરૂપણથી તે નિરાકરણ થઇ જશે કારણ કે સ્વમત શ્રુતિ પ્રતિપાદિતજ છે શ્રીકલ્યાણરાયજીનું કહેવું લાલુભટજીના અને શ્રીપુરૂષોત્તમના કહે વાથી અધિક અને અપૂર્વ નથી તેથી જુદો અનુવાદ કર્યો નથ ટિપ્પણમાં કાંઇ વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી માટે અનુવા કર્યો નથી.

આ ચોથા શ્લોકનો સારાંશ એ છે જે પુર્વ શ્લોકમાં સ્વ સિદ્ધાંત કહેવામાં આવ્યો હતો જે પરબ્રહ્મ શ્રી [illegible] છે. અને અક્ષરબ્રહ્મ પ્રપંચરુપ છે; વ્યાપક છે. એ સઘળું કહ્યું આ શ્લોકમાં વાદીના મતો કહેવામાં આવ્યાં જે પ્રપંચરૂપે કરી અક્ષરબ્રહ્મ પ્રકટ્યા છે તેને વાદી અનેક પ્રકારથી વદે છે. કેટલાએક માયાના

દેસાઇ પુરુષોત્તમદાસ ગટભાઇ
[illegible] R.

ઉપાદાનથી સરજ્યું છે, માટે માયિક છે. એમ કહે છે (માયાવાદી) કેટલાએક કહે છે, જે ગુણોનું કાર્ય છે (સાંખ્ય) વળી કેટલાએક કહે છે જે દ્વયણુકાદિ ક્રમેથી કાર્ય છે તે ઈશ્વર કાર્ય છે (વૈશેષિક) કેટલાએક કહે છે જે આ સ્વતંત્ર ચમત્કારિક છે (ભીમાંસક) એ શિવાય નાસ્તિકો વામ શાક્ત વગેરે અનેક પ્રકારથી માને છે પણ મત બતલાવાનો એજ હેતુ છે કે સ્વમત અંતઃકરણમાં થાય, તેમજ સ્વમતનું પ્રતિપાદન કરવાથી આર્થિક પરમતનું નિરાકરણ પણ થઇ જાય; માટે બીજા મતો દેખાડવામાં આવ્યા

આ વિષય એવો ગહન છે. અને વિસ્તૃત છે. કે જેટલુ લખીએ તે થોડુ પણ વાંચનારને રસ ન ઉપજે માટે જલદી ઉપસંહાર કર્યો છે શ્રીમન્મહાપ્રભુજીનાં ગ્રંથ એવા તો ગંભીર છે કે જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ અભિપ્રાય ખુલતો જાય માટે આપ સર્વેને મારી એ વિનંતિ છે, કે દરરોજ પાઠ કરતી વેળાયે અર્થ ઉપર વિચાર કરતા જાજો જેથી પાઠનું અધિક ફળ થાય. ॥ ૪ ॥

પૂર્વ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન થોડું વિસ્તારવાળું છે. તેથી હવે કમાં કરવામાં આવશે. બીજા મતોને પૃથક્ જણાવી ખંડન કરવાની જરૂર નથી, અને જો તેઓનું નિરાકરણ જાણવું હોય તો પણ સ્વમત જાણવાથી બીજાનું નિરાકરણ સિદ્ધજ છે માટે સ્વસિદ્ધાંત હવે લખવામાં આવે છે.

मूलम्–तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—तत् તે (અક્ષરબ્રહ્મ) एव જ एत त्प्रकारेण એ (જગતની) રીતે કરીને भवति થાય છે इति એ રીતનો श्रुतेः વેદનો मतं મત (છે)

દર્થ—તેજ અક્ષરબ્રહ્મ આ પ્રપંચાત્મક (જગતરૂપ) છે
ાનો મત છે.

ાર્થ—તેજ બ્રહ્મ આ પ્રપંચાત્મક છે એમ બૃહદારણ્યક
ી જણાય છે જેમકે—

ાની જરૂર
આનું કારણ
આ જગત
કોઇ પ્રસંગે
માંસા શાસ્ત્ર
અને આવું
કર્મપ્રધાન
ાલા નાસ્તિક
મત સ્થાપન
કાંઈ આવ
ધ્યમિક, વૈ
અને ત્રીજા
મત શાકત
ુ શ્રુતિઓથી
ના અર્થનો
કરણ કર્યું છે.
જોઇએ.

રૂપણથી તેનું
પાદિતજ છે.
ત્તમના કહે-
દ કર્યો નથી
ટે અનુવાદ

શ્લોકમાં સ્વ-
છે. અને
આ શ્લોકમાં
અક્ષરબ્રહ્મ
એક માયાના

"सहैतावानास"

અર્થ—તે આ સઘળા સાથે થયા.

ભાવાર્થ—આ સઘળું અક્ષર બ્રહ્માત્મક છે એમ આ શ્રુ સિદ્ધ કરી બતાવે છે. તેમજ બીજી પણ શ્રુતિ—

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म"

અર્થ—આ સઘળું બ્રહ્મ છે, એટલે અક્ષર બ્રહ્માત્મક બીજી પણ શ્રુતિ

"तज्जलान्"

અર્થ—તે બ્રહ્મથી આ પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયો છે. તેમાં પાછો લીન થાય છે અને તેજ આની રક્ષા કરે છે.

ભાવાર્થ—આ પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરનાર અને ફરી લી કરનાર અને પાલન કરનાર તેજ બ્રહ્મ છે. માટે આ પ્રપંચ પ નિત્ય છે. આ વિષય પહેલાં લખવામાં આવ્યું છે માટે અ વધારે લખવાની જરૂર નથી.

પ્રકાશમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી પણ આ ઉપર લખી તે શ્રુ એ લખીને મુંડકની પણ શ્રુતિ લખે છે. જેમકે—

"यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः
तथा अक्षराद्विविधाः सौम्यभावाः प्रवर्तंते तत्र चैवापि यंति ॥ इ

અર્થ—જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિના અંગારમાંથી હજારો તણ નિકળે છે અને તે સઘળા સરૂપ હોય છે તેમજ અક્ષર બ્રહ્મ થી પણ અનેક પ્રકારના ભાવો નિકળે છે અને અંતે તેમાંજ મળે

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે જે પ્રપંચ આકારમાં અક્ષર બ્રહ્મજ થયા છે. જેમ નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં પણ પહેલાં લખેલી શ્રુતિ લખ્યા પછી ઉપસંહાર કરતી વેળાએ પરમાત્માનેજ જગતના કારણ કહેલા છે માટે શ્રુતિઓનો પરસ્પર આ વિરોધ છે. એમ ન સમજવું.

શ્રીગોકુલનાથજી લખે છે કે સ્વમતના નિરૂપણથી પરમતનું નિરાકરણ થાય છે, કારણ કે સ્વમત શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે હવે જે અક્ષરબ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ કહ્યાં તેનેજ દૃષ્ટાંત દઈ દૃઢ કરી દેખાડે છે.

મૂલમ્—દ્વિરૂપં चापि गंगावत्ज्ञेयं साजलरूपिणी ॥५॥

સાન્વયપદાર્થઃ—च અને द्विरूपं (એક જગત્રૂપ અને તેથી બીજું પોતે અક્ષરરૂપ એમ) બે રૂપ વાળું (અક્ષરબ્રહ્મ) अपि પણ गंगावत् ગંગાજીની પેઠે ज्ञेयं જાણવું (જેમ) सा તે (શ્રી ગંગાજી એક) जलरूपिणी જલરૂપી (આધિ ભૌતિકી)

શબ્દાર્થ—પ્રપંચરૂપ અને તદ્‌ભિન્નરૂપ એ બે પ્રકારથી અક્ષરબ્રહ્મના પણ બે રૂપ છે એમ જાણવું, તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે જેમ ગંગા જળરૂપિણી છે, અને તદ્‌ભિન્ન રૂપવતી પણ છે.

ભાવાર્થ—તે એકજ અક્ષરબ્રહ્મના બે રૂપ છે. એક તો પ્રપંચાત્મક અને બીજું પ્રપંચથી ભિન્ન જ્ઞાનીઓની ગતિરૂપ એ મળીને બે રૂપ. આમાં દૃષ્ટાંત દેવામાં આવે છે જેમ શ્રીગંગાજી એક તો જળ રૂપિણી અને બીજાં તીર્થરૂપિણી. એ મળીને બે રૂપ છે.

વધારે વિચાર કરી જોતાં શ્રીગંગાજીનાં ત્રણ રૂપ છે તેમ પણ કહી શકાય છે તે શ્લોકમાં લખવામાં આવશે.

શ્રીગંગાજીનું એક તો આધિભૌતક રૂપ જે કે જલ રૂપ છે. જેની વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ દેખાય છે, અને વધારે તાપથી હ્રાસ દેખાય છે જે જલ સર્વ વ્યવહારમાં કામ આવે છે તે શ્રીગંગા- ધિભૌતિક રૂપ કહેવાય છે. ॥૫॥

માણે પાંચમા શ્લોકમાં ગંગાજીનું પ્રથમ સ્વરૂપ ખાવ્યું. હવે આ છઠ્ઠા શ્લોકમાં તેનું બીજું જે આ- રૂપ છે તે દેખાડવામાં આવે છે.

मूलम्—माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा।
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्माऽपि बुद्धयताम्॥

सान्वयपदार्थः—माहात्म्यसंयुता (પોતાનાં) માહાત્મ્યે કરી સંયુક્ત એવાં (તીર્થરૂપી કે જે) **मर्यादामार्गविधिना** મર્યાદા માર્ગની રીતે **सेवतां** (સ્નાન, દાન, પૂજન વગેરે કરીને) સેવા કરનારાં **नृणां** મનુષ્યોને **भुक्ति मुक्तिदा** ભોગ અને મોક્ષરૂપ (ફલને) આપનારાં છે **तथा** તેમ **ब्रह्म** અક્ષરબ્રહ્મ **अपि** પ **बुद्धयतां** જાણવું.

અર્થ—મર્યાદા માર્ગના પ્રકારથી સેવા કરનાર મનુષ્યોને જે માહાત્મ્ય યુક્ત છે ને ભોગ મોક્ષ આપનાર છે તે (તે તીર્થરૂપ) આધ્યાત્મિકી જાણવાં જોઈએ, તેમ અક્ષર બ્રહ્મ પણ જાણવા

ભાવાર્થ—જે ગંગાજીનાં ત્રણ રૂપ કહ્યાં છે તેમાંનું પ્રથમ રૂપ જે આધિભૌતિક તે તો પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યું, હવે આમાં આધ્યાત્મિકનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તો આધ્યાત્મિક તેજ રૂપ જાણવું કે જે તીર્થરૂપ છે. એટલે જેમાં સ્નાન પૂજા મર્યાદા માર્ગની પદ્ધતિથી વિધિ પૂર્વક કરવાથી શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ સિ થાય છે. જો કે પ્રવાહમાં જે જળ છે તે, અને એક ઘડામાં જળ ભરેલું છે તેમાં જળપણાથી તો કાંઈ વધારે ઓછું દેખાતું નથી તો પણ જે માહાત્મ્ય પ્રવાહનું છે તે માહાત્મ્ય ઘડામાં રાખે ગંગાજળનું નથી. એટલે પ્રવાહમાં સ્નાન કરવાથી જે ભોગ મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે, તેજ ફળ સો બસો ગાઉ પર ગંગાજળથી નાહાવાથ મળે નહિં; મળે છે એમ કોઈ સ્મૃતિ સાક્ષી દેતી નથી એ શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે. પ્રવાહમાં જે જળ છે અને બા જે ભેદ છે તેજ શ્રીગંગાજીનું રૂપાંતર છે. તેમજ પ્રપંચ અને પ્રપંચથી ભિન્ન એ અક્ષરબ્રહ્મનાં બેય રૂપ જાણવાં જોઈએ. જેમ ગંગાજીના આધિભૌતિકરૂપમાં વૃદ્ધિહ્રાસ છે. તેમ પ્રપંચમાં પણ છે, જેમ માહાત્મ્યયુક્તના સેવન કરવાથી ભોગ મોક્ષ મળે

છે જેમ બાહિર ઉદ્ધૃત કેવળ જળના સેવનથી ભોગ મોક્ષ નથી મળતો; તેમ કેવળ પ્રપંચની ધ્યાનાદિ ઉપાસનાથી મોક્ષ થતો નથી આ સઘળું દૃષ્ટાંતમાં પણ ઘટે છે. મૂળ શ્લોકમાં सेवतां એવો શબ્દ આવેલો છે. તે સેવૃ ધાતુથી શતૃ પ્રત્યય કરવાથી પ્રયોગ થયો છે આને વાસ્તે કોઇ એમ સમજે કે આ ધાતુ આત્મનેપદીજ છે માટે શાનચ્ પ્રત્યયજ થવો જોઇએ, તો તેને વાસ્તે એમ નિયમ છે જે અનુદાત્તેત્ માની આત્મનેપદ છે તે અનિત્ય છે, માટે પરસ્મૈપદ પણ બની શકે છે. અને આવા પ્રયોગ પણ આવે છે—

“ त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तराया ”

આમાં પણ सेवतां એવો પ્રયોગ છે તેથી સેવતાં આ પ્રયોગ અસાધુ છે એમ કોઈએ શંકા રાખવી નહિં. આ શ્લોકની વ્યાખ્યાઓમાં ટીકાકારો વધારે લખતા નથી તેથી અનુવાદ કર્યો નથી ।। ૬ ।।

પાંચમા તથા છઠ્ઠા શ્લોકમાં ગંગાજીનું આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ દેખાડયું હવે આ સાતમા શ્લોકમાં આધિદૈવિક સ્વરૂપ દેખાડવામાં આવે છે.

मूलम्—तत्रैव देवता मुर्तिर्भक्तया या दृश्यते क्वचित् ।।
गंगायां च विशेषे । प्रवाहाभेदबुद्धये ।।७।।

સાન્વયપદાર્થઃ—तत्र તે (બે રૂપવાળાં શ્રીગંગાજી) માં एव
या જે देवता દેવતારૂપી मूर्तिः મૂર્તિવાળાં (આધિદૈવિક ગં-
ા તે (આધિદૈવિકી મૂર્તિ) भक्त्या ભક્તિવડે गंगायां
માં च જ क्वचित् કોઈક વખતે (ભક્તિના ઉત્કર્ષની
ગંગાદ્વાર વગેરે કોઇક સ્થળમાં) विशेषेण વિશેષે
ની ઘણીક અધિકતાયે કરીને) प्रवाहाभेदबुद्धये
હમાં અભેદ બુદ્ધિવાળા (પુરૂષ)ને

અર્થ—તે (આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિકરૂપ ગંગાજી)માં દેવતારૂપ ગંગાજી છે. અને તે જ્યારે ભક્તિનો ઉત્કર્ષ થાય ત્યારે ક્યાંક દેખાય છે. દેવતારૂપ ગંગાજીમાં જેની ભક્તિ વધે છે. તેને પ્રવાહમાં દર્શન દીએ છે. કારણ કે પ્રવાહથી ગંગાજી અભિન્ન છે એમ એ (ભક્ત) ની બુદ્ધિ છે માટે.

ભાવાર્થ—શ્રીગંગાજીનું તૃતીય સ્વરૂપ જે આધિદૈવિક છે તેનું પ્રતિપાદન આ શ્લોકથી કરવામાં આવે છે. ગંગાજીનું આધિદૈવિકરૂપ આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ગંગાજીમાંજ રહે છે. જેમ જળમાં અને તીર્થમાં ભેદ દેખાડવામાં આવ્યો તેમ તીર્થરૂપથી ભિન્ન દેવતારૂપ દેખાડવું જોઇએ ત્યાં કહે છે કે મૂર્તિ દેખાય છે. આ જે મૂર્તિ દેખાય છે તે આધિદૈવિક ગંગાજીનું રૂપ છે. કદાચિત્ અહિં એવી શંકા ઉપજવા અવસર મળે છે, કે એ મૂર્તિ કોને દેખાય છે અને ક્યાં ક્યાં દેખાય છે. તેના ઉત્તરમાં કે ભક્તને દર્શન થાય છે. જ્યાં ભક્તિ વધે છે ત્યાં દર્શન થાય છે. અથવા ગંગાદ્વારાદિ સ્થલોમાં દર્શન થાય છે. આ જે દર્શન થાય છે તે ભક્તિથીજ થાય છે કાંઇ મર્યાદામાર્ગના પ્રકારથી ઉપાસના કરવાથી થતું નથી એ વાત સૂચવવાને મૂલ શ્લોકમાં ભક્તિ એ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે આધિદૈવિક ગંગાજીનું સ્વરૂપ છે એમાં પ્રમાણ શ્રીગુસાંઇજી આપે છે. એટલે વિવૃતિમાં કહ્યું છે જે **नत्र प्रमाणम्** તો તે પ્રમાણ શાબ્દ અને પ્રત્યક્ષ. પુરાણાદિકમાં કથા છે તેથી સિદ્ધ છે. જેમકે પુરાણાંતરમાં આવી પણ કથા છે કે ભગીરથ રાજાએ શ્રીગંગાજીને ભીષ્માદિના માતૃભાવથી બીરાજતાં જોયાં છે. બીજું ભગીરથને ગંગાજી પ્રસન્ન થયાં અને વરદાન આપ્યું ઇત્યાદિ કથા કેવલ આધિભૌતિકમાં અથવા આધ્યાત્મિકમાં ઘટેજ નહિ. તે આધિદૈવિક વિશિષ્ટમાં ઘટે છે. જેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે કે શરત્કાલના ચંદ્રમા જેવાં શ્વેત છે જેના મુકુટમાં ચંદ્રકલા બાંધી છે. જેના ચાર ભુજ

અને તેમાં ક્રમથી કલશ, કમલ, વરમુદ્રા અને અભયમુદ્રા છે. તાં શ્વેત વસ્ત્ર છે, જેનું વાહન મકર છે, ઇત્યાદિ પ્રકાર જેનું વર્ણન કરવામાં આવે તે વિના આધિદૈવિકીમાં કેમ ઘટે ? પુરાણમાં તો ઘણાએ શ્રીગંગાજીની બાબતમાં ઇતિહાસ છે પરંતુ ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી અહીં દેવામાં આવ્યાં નથી તેથી શબ્દ પ્રમાણ સિદ્ધ છે. હવે બીજું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે કારણ કે ભક્તિથી શ્રીગંગાજીની મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે તો તે કેતો ગંગાદ્વારાદિ સ્થલમાં અથવા ગૃહાદિકમાં પણ થઈ શકે છે, આથી ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કહેવાયું શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભક્તિથી દેખાય છે એમ કહ્યું અને વિવૃતિમાં કહ્યું જે ભક્તિ વધે ત્યારે એટલે જ્યારે ભક્તિનો ઉદ્રેક થાય ત્યારે એમ કહ્યું એ યુક્ત છે. માટે **क्वचित्** પદનો બીજો પણ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે કે ગૃહાદિકમાં પણ દર્શન થાય છે, હવે ગૃહાદિકમાં જે દર્શન થાય છે સઘળા ભક્તોને થાય કે કોઇનેજ ? જો સઘળાને થાય એમ કહે તો તેમ તો બનતું નથી કારણ કે જો સઘળા ભક્તને ઘરમાંજ ગંગાજીનાં દર્શન થયા કરે તો ત્યાં સુધી કોઈ જાય નહિ માટે શ્રીઆચાર્યજી મૂલ શ્લોકમાં આજ્ઞા કરે છે જે ત્યાં દેવતામૂર્તિ દેખાય છે એટલે આધિભૌતિકમાં અને આધ્યાત્મિકમાં દેખાય છે તે પણ બહુજ ભક્તિ વધે ત્યારે; અને તે પણ કોઇક ઠેકાણે એટલે ગંગાદ્વારાદિ સ્થલવિશેષમાં; આમ દેખાવામાં પ્રયોજન કહે છે કે ભક્તને વાસ્તે. જે ભક્ત સાધારણ મર્યાદા માર્ગથી ઉપાસના કરતો હોય તેને નહિ, પરંતુ ભક્તિ જેને સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય તેને દર્શન દીએ છે. આ શ્લોકમાં "प्रवाहाभेद बुद्धये" આમ પદ છે આનો સરલ એવો પણ અર્થ થઈ શકે છે કે પ્રવાહનાં જે અભેદ બુદ્ધિ તેને સારૂં એટલે પ્રવાહ અને ગંગાજી એકજ છે આ બુદ્ધિને સારૂ દર્શન આપે છે. આવો અર્થ કરવો નહિં કારણ કે એ અર્થ બાધિત છે. અને સર્વ વ્યાખ્યાકારને સંમત નથી અને કાંઈ વિશેષ ચમત્કારિક નથી

તેથી આદૃત નથી. સાધારણ વિચાર કરીએ તો પણ એમ જણ
છે કે પ્રવાહમાં આધિદૈવિક ગંગાજીમાં ભેદબુદ્ધિ ભક્તની
થાય તે વાસ્તે ગંગાજી તેને દર્શન આપે છે, આ કહેવું ફ
વિચારથી છે માટે તેમ અર્થ નહિં કરવો. પ્રવાહમાં અને આધિ
દૈવિક શ્રીગંગાજીમાં જેને ભેદબુદ્ધિ નથી તેવા ભક્તજનને સા
દર્શન દીયે છે કારણ કે ભક્તવશ છે તેથી પ્રવાહના મધ્યમ
પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ટિપ્પણમાં શ્રીવ્રજરાયજી લખે છે કે મૂલ શ્લોકમાં જે ક્વચિત
પદ મૂકવામાં આવ્યું છે તેના બે અર્થ થઇ શકે છે એક તો
કાલવાચક છે અને બીજું સ્થાનવાચક છે; કાલવાચકનો અર્થ તો
વિવૃતિમાં કર્યો છે કે જ્યારે ભક્તિનો ઉદ્રેક થાય ત્યારે પ્રવાહમાં
પ્રત્યક્ષ થાય છે અને સ્થાનવાચકનો અર્થ પણ કરવામાં આવ્યો
છે જે ગૃહાદિકમાં અથવા ગંગાદ્વારાદિ સ્થલવિશેષમાં પ્રત્યક્ષ
થાય છે; આ બન્ને અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યક્ષ થાય છે
તેનો અર્થ એમ કરવો કે છ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ છે તે માંહેલા પ્રકાર
યોગ્ય અને સંભવે તેટલા લેવા જોઈએ.

શ્રીગોકુલનાથજી લખે છે જે જેમ ગંગાજીનું આધિદૈવિકરૂપ
ભક્તિથી દેખાય છે, તેમજ પુરૂષોત્તમનું સ્વરૂપ પણ ભક્તિથીજ
દેખાય છે.

હવે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી વિવૃત્તિમાં ઉપસંહાર કરે છે. અને
જે ગંગાજીનું દૃષ્ટાંત દીધું છે તેને પ્રકૃતમાં મેળવે છે—

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે પ્રપંચમાંજ ભગવદાકાર અને ભગવદ્ભક્તનાં દર્શન થયા પછી ભગવાન્‌માં જ્યારે સ્નેહાતિશય થાય છે ત્યારે ભગવદ્ભેદબુદ્ધિને સારૂ ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે. જેમ ગંગાજી આધિભૌતિકમાં અને આધ્યાત્મિકમાં આધિદૈવિક પ્રગટ થાય છે તેમજ અહીં પણ સમજવું; ત્યાં પ્ર

[illegible] બુદ્ધિ જેને છે તેને માટે અને અહીં ભગવાન્ [illegible] છે, એવી બુદ્ધિ જેની છે તેવા ભક્તને અર્થે [illegible] સર્વમય છે, એવી બુદ્ધિ [illegible] થાય છે.

[illegible] પ્રકાશમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે કે ભૌતિકી જ ગંગાજીમાં [illegible] આધિદૈવિકનું પ્રાકટ્ય લખ્યું તેથી ભૌતિક જે ભગવદાકાર તેમાં [illegible] ને ભગવદ્ભક્તમાં તેમજ પ્રાકટ્ય થાય છે. એટલે ભગવદાવિર્ભાવ થાય છે.

ટિપ્પણમાં લખવામાં આવ્યું છે જેમ આધિભૌતિક ગંગાજીમાં આધિદૈવિક ગંગાજીનો આવિર્ભાવ થાય, કાંઈ આધિદૈવિક સરસ્વતીનો આવિર્ભાવ થતો નથી; કારણ કે જે વસ્તુમાં જે હોય તે વસ્તુમાં તેનો આવિર્ભાવ થવાની રીતિ છે. તો આ પ્રપંચમાં પણ ભગવાન્ બીરાજે છે માટે આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રપંચમાં રહેલા ભગવદાકાર અને ભગવદ્ભક્ત તેઓમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ ક્યારે થાય કે જ્યારે ભગવાન્ સર્વમાં બીરાજે છે એવી અભેદ બુદ્ધિ થાય ત્યારે. જ્યાં સુધી અક્ષરબ્રહ્માત્મકનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તો તેવું દર્શનજ થવું દુર્લભ છે જ્યારે અભેદ બુદ્ધિ થાય ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ દર્શન દીએ છે.

શ્રીગોકુલનાથજી લખે છે જે ભગવદભેદબુદ્ધિને દર્શન દીએ એનો અર્થ એજ જે ભક્તને દર્શન દીએ છે.

શ્રીકલ્યાણરાયજી લખે છે જે ભગવાન્‌ના આકારમાં અને ભગવદ્ભક્તમાં ભગવાન્ છે એમ બુદ્ધિ રાખે છે તેને જ ભજનાદિનું ફળ પણ થાય છે. અને જેની ભેદ બુદ્ધિ છે તેને ફળ થતું નથી. પ્રત્યુત વ્યર્થ જ પ્રયાસ થાય છે. જે ભક્ત ભગવાન્‌ને જેવી રીતે ભજે તેને તેવી રીતે થાય છે. એટલે ભગવાન્‌ને જેવી રીતે ભજે તેવી રીતે ભગવાન્ તેને દર્શન દીએ છે તેમાં પ્રમાણ—

“ यथैवोपासते तथैव भवतीति ”

અર્થ—પહેલાં લખવામાં આવ્યો છે તેથી પુનઃ નથી લખ્યો

આ ઉપરથી એતો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે જે ભગવાન્‌ની જેવી રીતે ભક્તિ કરે તેવી રીતે તેને ફળ મળે, પરંતુ જે એમજ સમજે કે આ ભગવાન્ નથી પરંતુ ભગવાન્‌ની પ્રતિમા છે. અર્થાત્ ભેદબુદ્ધિ અથવા સગુણભક્તિ કરે તો તેનો તે શ્રમ વ્યર્થ છે કારણ કે એતો ભસ્મ હોમ સરખું છે અતએવ શ્રીમદ્ ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં અધ્યાય ૨૯ શ્લોક ૨૨

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ॥
हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोतिसः ॥२२॥

અર્થ—જે મને સર્વ ભૂતોમાં રહેલ આત્મા ઈશ્વરનો પરિત્યાગ કરી મૂઢપણાથી પ્રતિમાને ભજે છે તે ભસ્મમાંજ હોમ કરે છે.

ભાવાર્થ—આ શ્લોક કપિલ દેવહૂતિ પ્રતિ કહે છે. કે જે સર્વ ભૂતમાં તદ્ભૂત અને આત્મારૂપ અને અંતર્યામીરૂપ ઈશ્વરને છોડી દઇને એટલે સંઘાતમાં ત્રિપ્રકારથી રહેલ ઈશ્વરને છોડી દઇને જે પોતાના મૂઢપણાથી પ્રતિમાને ભજે છે તે ભસ્મમાંજ હોમ કરે છે તે બરાબર છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે. આ શ્લોકમાં સગુણ ભક્તિ અને ભેદ બુદ્ધિની નિંદા છે. કાંઈ સ્વતંત્ર ભગવન્માર્ગનો નિષેધ નથી જો તેમ હોય તો એકાદશસ્કંધમાં જે ભક્તિનો ઉપદેશ છે તે વ્યર્થ થાય. આ પ્રમાણે અને વિશેષથી વ્યાખ્યાન શ્રીસુબોધિનીમાં છે ત્યાં જોવું. અહીં ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી લખ્યું નથી.

આ શ્લોકનો સારાંશ એ છે જે આધિદૈવિક શ્રીગંગાજી, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ગંગાજીમાંજ બીરાજે છે. ~~અને~~ તે જ્યારે ભક્તિનો વધારો થાય છે ત્યારે તેનું દર્શન થાય છે તે પણ કોઇકને અને ક્યાંકજ થાય છે, અને તે પ્રવાહથી જેને અભેદ બુદ્ધિ છે તે ભક્તનેજ દર્શન થાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં ગંગાજીનું આધિદૈવિકરૂપ બતાવ્યું અને તેમ આ પ્રપંચમાં

[illegible] અને ભગવદ્દભક્તમાંજ પુરૂષોત્તમ પ્રકટ થાય [illegible] પોતાની બુદ્ધિથી સમજી લેવું. ॥ ૭ ॥

[illegible] શ્લોકમાં આધદૈવિક ગંગાજીનું સ્વરૂપ કહ્યા પછી [illegible] વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

[illegible] प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले॥

સાન્વયપદાર્થઃ—प्रत्यक्षा પ્રત્યક્ષ—નજરે દૃશ્યતે દેખાય છે सर्वेषां બધાઓને न (પ્રત્યક્ષ દેખાતાં) નથી (તોપણ) तया તે (પરમભક્તને પ્રત્યક્ષ થનારાં દેવતારૂપ ગંગાજી) તેણે કરીને जले ગંગાજલમાં प्राकम्यं ઉત્તમ કામના વિષયપણું (શાસ્ત્રાદિકમાં નિષેધ ન હોય એવો સ્નાદિક બધો વ્યવહાર કરવો એમ) स्यात् (સિદ્ધ) થાય છે.

અર્થ—આધિદૈવિક એટલે દેવતારૂપ ગંગાજી સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી. તોપણ [તેવા] ભક્તને પ્રત્યક્ષ થાય તેવા ગંગાજીના સ્થાનભૂત જલમાં દેવતારૂપનું બહુલપણું છે.

ભાવાર્થ—દેવતારૂપ ગંગાજી કાંઈ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતાં નથી, તો તેવા ભક્તને શું કરવું જોઈએ ત્યારે તેની વ્યવસ્થા કહે છે કે જો ભકિત અતિશય વધે ત્યારે દર્શન થાય પરંતુ તે પહેલાં એમ તો સમજવાનું છે કે જે મારૂં અભિલષિત અને સર્વસ્વ છે તે આ જલમાંજ બીરાજે છે એટલે દેવતારૂપ ગંગાજી આ પ્રવાહમાં બિરાજે છે. તો તે જલમાં શાસ્ત્રાદિકથી અનિષિદ્ધ સકલ વ્યવહાર કરવા એટલે સ્નાનાદિક કરવું અને સર્વ સ્થાનમાં આધિદૈવિક ગંગાજી બીરાજે છે એમ અંતઃકરણમાં ભાવ રાખવો; જો કે આપણને તેવાં ગંગાજી પ્રત્યક્ષ થયાં નથી તો પણ ઉત્તમ અધિકારીને તો તેજ પ્રવાહમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો આપણની ઉપર પણ જ્યારે કૃપા કરશે ત્યારે તેમાંજ પ્રત્યક્ષ થઈ દર્શન દેશે. શ્રીપુરૂષોત્તમજી પણ એજ લખે છે. તેમ પ્રકૃતમાં ભગવાનના અધિષ્ઠાનભૂત આ પ્રપંચમાં પણ એવી રીતે ભાવ થાય છે. જેમ

દેવતારૂપ ગંગાજી સર્વને પ્રત્યક્ષ થતાં નથી તેમ ભગવાન્ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતા નથી, જ્યારે ભક્તિ વધે છે ત્યારે ગંગાજી દર્શન થાય છે તેમ ભગવાનના પણ દર્શન થાય છે, ગંગાજીના દર્શન પ્રવાહમાં થાય છે તેમ ભગવાનના દર્શન પ્રપંચમાં થાય છે. જેને ગંગાજીના દર્શન નથી થયા તેવા ભક્તે અને જેને દર્શન થયા છે તેવાએ એમ સમજવું જોઇએ કે આ પ્રવાહમાં ગંગાજી બીરાજે છે માટે અનિષિદ્ધ સર્વ વ્યવહાર પ્રવાહમાં કરવા, તેમ ભગવદીયે પણ એમ સમજવું કે ભગવાન્ આ પ્રપંચમાં બિરાજે છે તો અનિષિદ્ધ સકલ વ્યવહાર પ્રપંચમાં કરવા તેથી દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિક મળ્યા.

હવે ભક્તિથી ગંગાજીનાં દર્શન થયા પછી પણ પ્રવાહ દર્શનની વિશેષતા કહેવામાં આવે છે.

मूलम्—विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्याऽपि विशिष्यते॥

सान्वयपदार्थः—તેમજ **तत्** તે (શ્રીગંગાજીનું) જલ **हि** નિશ્ચયે કરીને **विहितात्** શાસ્ત્રમાં કહેલા **फलात्** ફલથી **च** અને **प्रतीत्या** '(મોટાઓના અંતઃકરણની) પ્રતીતિવડે **अपि** પણ **विशिष्यते** (બીજા જળ કરતાં) વિશેષ થાય છે.

અર્થ—શાસ્ત્રાદિમાં કહ્યું જે ફળ તેથી અને અંતઃકરણમાં પ્રતીતિએ અધિકપણું જણાય છે.

ભાવાર્થ—અત્યુત્કટ ભક્તિથી દેવતા રૂપ ગંગાજીનાં દર્શન થયા પછી પણ પ્રવાહ રૂપ જે ગંગાજી છે તેના દર્શનથી સ્વર્ગાદિકથી અને મોક્ષાદિથી હૃદયમાં વધારે સમજાય છે તેમજ અત્યુત્કટ ભક્તિ વડે બ્રહ્મના દર્શનથી સ્વર્ગાદિ સુખ ન્યૂન છે વધારે શું પણ જ્ઞાનીનું ફલ જે મોક્ષ તેથી પણ વધારે સુખની પ્રતીતિ થાય છે. આ પક્ષમાં કાંઇક અધ્યાહારાદિ કલેશ પડે છે, મધ્યે શ્રી વિઠ્ઠલેશજી પક્ષાંતરથી ગ્રંથની યોજના કરે છે. માટે વિવૃતિમાં **यद्वा** લખે છે તેમ સઘળી વિવૃતિની ટીકાઓમાં પણ વ્યાખ્યાનો

જૂદાં જૂદાં કરેલાં છે તેમાં બહુજ તફાવત નથી પણ જુજ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે.

ભાવાર્થ—ગંગાજી સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી તો જેઓને પ્રત્યક્ષ નથી તેવા ભક્તજનોએ પણ આમ તો સમજી રાખવું કે દેવતા રૂપ શ્રીગંગાજી આમાંજ બીરાજે છે માટે આ દેવતા રૂપ ગંગાજીનો આ જલમાં સંબંધ છે તો તે જલમાં પોતાની સારી કામના રાખવી એટલે શ્રદ્ધા પૂર્વક સ્નાનાદિ અનિષિદ્ધ વ્યવહારો કરવા અને એ પ્રમાણે કરવાથી મહાત્માઓના અંતઃકરણમાં જે જે ગંગાજલ દર્શન કરવાથી ફળ કહેલાં છે તેથી પણ વધારે જાણવામાં આવે છે અને જો તેમ છે તો બીજા જલથી આ જલ અધિક શ્રેષ્ઠ જાણવું જોઇએ, કારણ કે શ્રીગંગાજીનો આમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે; તેમજ જેમને શ્રીભગવાન્નો સાક્ષાત્કાર થયો નથી તેવા ભક્તજનોએ શ્રદ્ધા પૂર્વક ભગવત્પ્રતિમાદિમાં ભજનાદિક કરવું અને એમ સમજવું કે ભગવત્સાક્ષાત્કાર આમાં થશે જેઓને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થયો છે અર્થાત્ જેઓના અંતઃકરણમાં ભગવાન્ સંનિહિત છે, ભગવાન્ બિરાજે છે તેવા ભક્તજનો ઈતર મનુષ્યથી અથવા બીજા ભક્તથી શ્રેષ્ઠ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં એકાદશમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘મારા ચિન્હના અથવા મારા ભક્તજનના દર્શન સ્પર્શન અને અર્ચનથી ભક્તિ થાય છે’ એટલે ભક્તિના કારણમાં ગણાવ્યું છે, આ ઉપરથી પણ એજ જણાવ્યામાં આવ્યું છે ભગવત્પ્રતિમામાં અથવા ગુરુ આદિ મહાત્માઓમાં શ્રદ્ધા પૂર્વક અનિષિદ્ધ વ્યવહારો કરવાથી ભગવાન્ કૃપા કરી પ્રકટ દર્શન દેછે, અને તે દર્શન થવાથી જે આનંદ થાય છે તે જ્ઞાનીજનોના ફળ રૂપ જે મોક્ષ તેથી પણ અધિક છે. શ્રીપુરૂષોત્તમજી અને શ્રીકલ્યાણરાયજી અને શ્રીવ્રજરાયજી અને શ્રીગોકુલનાથજી આ વિષય પર વધારે અને અપૂર્વ લખતા નથી જેથી અનુવાદ કર્યો નથી બે પક્ષ તો સઘળાઓએ સ્વીકૃત છે. આ આઠમા શ્લોકનો સારાંશ જે—

શ્રીગંગાજીનાં જેઓને દર્શન થયાં છે તેવા ભકતોએ અને જેઓને શ્રીગંગાજીનાં દર્શન નથી થયાં તેઓએ શ્રીગંગાજી આ પ્રવાહમાં બીરાજે છે, એમ સમજીને શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રાબાધિત સકલેષ્ટ વ્યવહાર કરવા. આવા ભકતને સર્વત્ર ગંગાજીના દર્શનાનુભાવથી ગંગા દર્શન જન્ય જે ફળ શાસ્ત્રોકત છે તેથી વિશેષ દેખાય છે કારણ કે સર્વત્ર તે ભાવ રહે છે. તેમજ ભગવાન્‌ના વિષયમાં પણ સઘળી કોટિઓ પોતાની મેળે મેળવી લેવી. આ ગંગાજીનું તો કેવળ દૃષ્ટાંત દેવામાં આવે છે. અને વિષય તો ભગવાન્‌નો છે અને તે ભકિતમાર્ગીય છે. આપ લોકો આ વિષયને સાધારણ ના સમજતાં આ પર સારૂ લક્ષ આપશો કારણ કે શાસ્ત્રીય વિષય છે અને આજકાલ પ્રક્રિયા લોપાઈ ગઈ છે. ૮

છઠ્ઠા સાતમા અને આઠમા શ્લોકમાં જે ગંગાજીના દૃષ્ટાંતથી કેહેવામાં આવ્યું તે હવે દર્ષ્ટાંતિકની સાથે મેળાવે છે.

मूलम्—यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ॥
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥९॥

सान्वयपदार्थः—**यथा** જેમ **जलं** (દેખાતું પ્રવાહરૂપી) જલ **तथा** તેમ **सर्वं** બધું જગત્ **यथा** જેમ **शक्ता** (પાપાદિક નિવૃત્ત કરવામાં) શકિતવાલાં (તીર્થરૂપ શ્રીગંગાજી) **तथा** તેમ **बृहत्** અક્ષરબ્રહ્મ (અને) **यथा** જેમ **देवी** દેવતારૂપી (આધિદૈવિકી શ્રીગંગાજી) **तथा** તેમ **कृष्णः** (સર્વજ્ઞ—સર્વ શકિતમાન્) શ્રીકૃષ્ણ (જાણવા હવે) **इह** આ સિદ્ધાન્ત વિષે **तत्र** તે (આધિદૈવિક વિચાર)માં **अपि** પણ **एतत्** એ (આગળ કહેવાનું) **उच्यते** કહીએ છીએ.

શબ્દાર્થ—જેમ દેખાતું પ્રવાહરૂપી જલ તેમ બધું જગત્, જેમ પાપાદિક નિવૃત્ત કરવામાં શક્તિવાલાં તીર્થરૂપ ગંગાજી તેમ અક્ષરબ્રહ્મ અને જેમ દેવતારૂપી આધિદૈવિકી શ્રીગંગાજી તેમ સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિમાન્ શ્રીકૃષ્ણ જાણવા. હવે આ સિદ્ધાન્ત વિષે

તે આધિદૈવિક વિચારમાં પણ એ આગળ કહેવાનું કહીએ છીએ. અથવા જગત્‌રૂપમાં પણ આગળ જે કહેવાનું છે તે કહિએ છીએ.

ભાવાર્થ--ગંગાજીનાં ત્રણ પ્રકારનાં સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યાં તે તો એક દૃષ્ટાંત છે. પરંતુ પ્રકૃતમાં તો બ્રહ્મનો વિષય છે માટે તે બ્રહ્મની સાથે મેલાવવાં જોઇએ એમ સમજી શ્રીમદાચાર્ય ચરણ નવમા શ્લોકમાં તેજ મેળવે છે. જેમ ગંગાજીનું આધિભૌતિક રૂપ જલ છે તેમ અહીં આ જે પ્રપંચ છે, તે બ્રહ્મનું આધિભૌતિક રૂપ છે. અને જેમ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક રૂપ તીર્થાત્મક છે. કે જે બીજા જળથી શ્રેષ્ઠ અને પાપ નિવારણાદિમાં સમર્થ છે. જેમાં સ્નાનાદિક કરવાથી શાસ્ત્રોકત પુણ્ય ફળ મળે છે તેમ આંહિ બૃહત્ છે. તેજ અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તે આધ્યાત્મિક છે અને જેમ મૂર્તિમતી દેવી એ આધિદૈવિક છે તેમ સર્વજ્ઞ સર્વ શકિતમાન્ સચ્ચિદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તે આધિદૈવિક છે. આ પ્રમાણે સમજી લેવું. હવે આધિભૌતિક જે ગંગાજીનું રૂપ જળ છે તે એકજ પ્રકારનું છે, અને અહીં એટલે આ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં જે પ્રપંચ છે તેમાં કાંઈ વધારે કલ્પના કરવામાં આવી છે જે દશમા શ્લોકમાં આવશે ઇત્યાદ તારતમ્ય છે માટે શ્રીમદાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે આ સિદ્ધાન્તમાં આ કાંઇ વધારે કહીએ છીએ.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં જે પૂર્વોકત છે તે પ્રમાણેજ કહે છે અને દૃષ્ટાન્તમાં અને દાર્ષ્ટાંતિકમાં વધારે અંશ મેળાવે છે જેમ કે—જેણે ગંગાજીનાં દર્શન કર્યાં છે એવા જે ભકતજન છે તે જેમ શ્રીગંગાજીનું આધિભૌતિક રૂપ જે જળ છે તેમાં ગંગાજીનું સ્થાન છે એમ સમજીને જે જળમાં અનિષિદ્ધ વ્યવહારો રે છે, અને તીર્થના દર્શનથી જેમ બીજા જળથી અધિકપણું ને માહાત્મ્ય બુદ્ધિ રાખે છે તેમ જે ભગવદ્દભકતને ભગવા- નું દર્શન થયું છે તેવા ભગવદ્દભકતને ભગવત્સ્વરૂપ અને ગુરૂ આદિથી આ સઘળા પ્રપંચમાં પ્રાણિમાત્રમાં ભગવદ્દભાવનું સ્ફુ-

રણુ થાય છે, અને અક્ષરબ્રહ્મમાં જ્ઞાનિયે માનેલા મોક્ષથી પણ અધિક ભાવ જે ભગવદ્ધામપણારૂપ અક્ષરજ્ઞાનાત્મક ફળ પણ થાય છે, અને જેને શ્રીગંગાજીનાં દર્શન થયાં નથી એવા શ્રદ્ધાલુ ભકતજનનો જેમ ગંગાજળવતી શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાનાદિ વ્યવહાર અને તીર્થમાં બીજા જળથી આધિક્યનું જ્ઞાન ફળ જેમ ક્રમથી થાય છે, તેમજ જેને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થયો નથી એવા શ્રદ્ધાળુ ભગવદ્‌ભકતે ભગવત્સ્વરૂપ જે પ્રતિમા આદિમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવાદિ વ્યવહાર અને અક્ષરબ્રહ્મમાં જ્ઞાનનું ફળ જે મોક્ષ તેથી અધિક જે ભગવદ્ધામનું પરોક્ષ જ્ઞાન તે થાય છે.

ટિપ્પણમાં શ્રીવ્રજરાયજી ચતુર્થચરણનો અર્થ કાંઈ ભિન્ન પ્રકારથી કરે છે તે અહિં લખ્યો છે. જો યુકત ભાસે તો ગ્રહણ કરજો—પહેલે એ સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ કે સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. એક તનુજા બીજી વિત્તજા અને ત્રીજી માનસી આ ત્રણમાં જે માનસી છે તે ઉત્તમ છે અને ફળરૂપ છે અને પૂર્વોકત બે છે તે સાધનરૂપ છે. સાધનરૂપ સેવાથી આ બાબત સિદ્ધ થાય છે જે અહંતા મમતારૂપ સંસારની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મજ્ઞાન પોતાની મેળે સિદ્ધ થાય છે; તો આ પ્રમાણે સઘળું લખીને શા માટે જણાવવું જોઇએ ? તેના જવાબમાં પોતેજ લખે છે કે તે વાત ખરી છે પણ આ પ્રપંચમાં બ્રહ્માત્મકપણાથી જ્ઞાન આ જન્મમાં જોઇએ માટે તેનું પ્રતિપાદન કરવું જોઇએ માટે શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉપપાદન કર્યું છે. જો આ જન્મમાં તેવું જ્ઞાન ન થાય તો સેવાનું ફળ ભોગ થાય અને ભોગ એ મોક્ષમાં અથવા મુખ્ય જે માનસી સેવા તેમાં પ્રતિબંધક છે એટલે અટકાવ કરનાર છે મોજ મજામાં મસ્ત થઈ ફરનારને માનસી સેવા કયાંથી હોય ? ભગવદ્‌ભાવની સ્પુરણા ન થઈ હોય તો સઘળું પોતાના સુખને માટેજ સમજવું, અથવા વિના ભાવથી કરેલું ભગવાન્ સ્વીકારેજ નહિ. ભગવાન્ રાજભોગ વગેરેના ભૂખ્યા નથી, પણ ભાવના ભુખ્યા છે. ભાવથી એક તુલસી દલ અર્પણ

કર્યું હોય તો તે પ્રસન્નતાપુર્વક પાયસ પ્રાય માને છે. અને વિના ભાવથી અર્પણ કર્યું હોય તો તે સ્વીકારતા નથી. અસ્તુ આ પ્રપંચ અપ્રકૃત જાણી છોડી દેવામાં આવે છે.

આ નવમા શ્લોકનો સારાંશ એ કે જેમ ગંગાજીના ત્રણ સ્વરૂપ બતાવ્યાં તેમ શ્રીભગવાન્નાં પણ બતાવવામાં આવ્યાં અને જે પ્રમાણે વ્યવહાર તદ્રૂપમાં ભક્તને થાય છે તેમ અહિં ભગવદ્ભકતના પણ વ્યવહાર સમજવા. ॥ ૯ ॥

નવમા શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિક મેલવ્યાં જેમકે ગંગાજીનું આધિભૌતિકરૂપ જલ છે આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ, અને આધિદૈવિકરૂપ સમજવા આ દૃષ્ટાંતમાં અને દાર્ષ્ટાંતિકમાં યોજના કરવામાં આવી.

હવે આ વિષયમાં કાંઇક વધારે કહેવું છે. એટલે જેમ ગંગાજીનું આધિભૌતિકરૂપ એક પ્રકારનું છે તેમ અહિં જગત્ એક પ્રકારનું જાણવું જોઇએ. પણ ત્રણ પ્રકારનું છે. એ વગેરે જણાવવાને શ્રીમદાચાર્ય આ દશમા શ્લોકમાં આજ્ઞા કરે છે—

मूलम्—जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ।
देवतारूपवत्प्रोक्ताः ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥१०॥

सान्वयपदार्थः—**जगत्** જગત્ **तु** તો (જે હેતુ માટે) **त्रिविधं** (સત્વાદિક ત્રણ ગુણનાં કાર્યપણાયે કરીને) ત્રણ પ્રકારનું **प्रोक्तं** કહેલું છે **ततः** તે હેતુથી **ब्रह्म विष्णु शिवाः** બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણને **देवतारूपवत्** (ઉપાસ્ય) દેવતાની પેઠે **प्रोक्ताः** કહેલા છે **इत्थं** એ રીતે **ब्रह्मणि** અક્ષરબ્રહ્મ વિષે **हरिः** દુઃખ હરનારા (શ્રીભગવાન્ પુરૂષોત્તમ) **मतः** (આધિદૈવિકરૂપ)માનેલાછે.

અર્થ—જગત્ તો ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. અને એ (ત્રણ ું છે) માટે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ રૂપાનુસાર પણ કહ્યા છે. અને જે બ્રહ્મભાવ પામ્યો છે તેને ઉપાસના હરિજ મનાવેલા છે.

ભાવાર્થ—જગત્ તો ત્રણ પ્રકારનું એટલે ત્રિગુણાત્મક છે. અને ત્રણ સ્વભાવથી પ્રકટ છે.

પ્રકાશમાં લખ્યું છે કે જગત્ ત્રણ પ્રકારનું છે. એટલે ત્રિગુણાત્મક છે. એ ત્રણ ગુણો ભગવાનના છે અને ભગવાન્માંથીજ નિકળ્યા છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધના ૨૪ માં અધ્યાયના ૩ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘ પહેલે તો જ્ઞાનમયજ અર્થ હતો ’ એટલે નિર્ગુણ પરમાત્મા હતા અને પછે તેમણે ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેમજ શ્રીભાગવતના દ્વિ૦ સ્કંધના અધ્યાય ૫ માં શ્લોક ૧૮ માં કહ્યું છે કે—

सत्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गनिरोधेषुगृहीता मायया विभोः ॥

અર્થ—સત્વ, રજ, અને તમ એ નિર્ગુણ પરમાત્માના ગુણો છે. જગત્ કર્ત્તાના ત્રણ ગુણોનો માયાએ જગત્ની ઉત્પત્તિમાં સ્થિતિમાં અને પ્રલયમાં ઉપયોગ લીધો છે.

ભાવાર્થ—જેમ કરોળીયો જાળું કરવાસારૂં પહેલે લાળ કહાડે છે. અને પછે તેથી જાળું બાંધે છે તે અહિં ભગવાન્ પણ ત્રણ પ્રકારના જગત્ની સૃષ્ટિને વાસ્તે પહેલે ત્રણ ગુણોને પોતામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે. ગુણરૂપ છે માટે ગુણ શબ્દથી વ્યવહાર છે. સદ્રૂપથી નિર્ગત જે ગુણ તે સત્વ કહેવાય, અને કેવલ ચિદ્રૂપથી નિર્ગત તેમ ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન ને વળી સદાનંદનો અભાવ જેમાં તે રજોગુણ કહેવાય છે, અને આનંદાંશથી તમોગુણ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તે સઘળા ભગવદ્રૂપ છે કારણ કે ભગવાનેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે. ભગવાન્ તો નિર્ગુણ છે. એમ [illegible] ગુણો જગત્ની ઉત્પત્તિ, પાલન ને પ્રલયને સારૂ ઉપયોગમાં લીધા છે. ઉપયોગમાં પણ માયાયે કરીને લીધા છે. તો માયા એ કારણ છે માયા આ એક ભગવાન્ની શક્તિ છે, તે જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે. આ માયા મિથ્યા નથી કારણ કે ભગવાન્ના અંતઃકર-

ણમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે. સર્વ રૂપ ભગવાનના સંબંધથી સર્વ પ્રકૃતિરૂપ છે. માયાએ ગુણોને કાર્યાર્થ પ્રકટ કરેલા છે માટે જેમ પુત્ર માતાને વશ રહે છે તેમ ગુણો પણ માયાને વશ છે. આ ત્રણે ગુણોનું મૂલ તો શ્રીસચ્ચિદાનંદ ભગવાન્ છે. અને તેથી ત્રિગુણાત્મક આ જગત્ છે અને તે ત્રિસ્વભાવથી પ્રકટ જ છે. ગુણોનો સ્વભાવ ગીતાજીના ૧૪ અધ્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. સર્વ ગુણોનો બંધકપણાનો સ્વભાવ છે. તે ગુણો જીવનું બંધન કરે છે. સત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણ શાથી શાથી જીવનું બંધન કરે છે ? તે ગીતાજીમાંજ લખવામાં આવ્યું છે. જેમકે--

तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ १८ ॥

અર્થ--સત્વ રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોમાં જ જે ઉત્તમ ગુણ સત્વ છે તે નિર્મલ છે તેથી પ્રકાશક છે અને નિરોગનો હેતુ છે. તેથી સુખના સંગે કરી અને જ્ઞાનના સંગે કરી જીવને બાંધે છે, એટલે લૌકિક સુખમાં મગ્ન કરી લૈકિક વૈદિક ક્રિયામાં પુરૂષને પ્રવૃત્ત કરી તે તે સુખભોગ સાધન યોનિમાં જન્મ અપાવે છે, તેથી સત્વગુણનો પણ બંધકત્વ સ્વભાવ છે તેમ રજોગુણનો પણ તેવોજ સ્વભાવ છે—

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! રજોગુણને અનુરાગાત્મક જાણ અને તે તૃષ્ણાને અને આસંગને ઉત્પન્ન કરે છે જે પદાર્થ પ્રાપ્ત નથી થયો તેનો અભિલાષ એ તો તૃષ્ણા અને જે મળેલ છે તેમાં આસક્તિ તે આસંગ આ બન્નેને ઉત્પન્ન કરે છે, તે કર્મ કરાવીને જીવને બાંધે છે એટલે અપ્રાપ્ત પદાર્થની પાપ પુણ્યરૂપ કર્મ કરવાં પડે છે, અને તેનો સંગ માટે જીવને બંધ થાય છે. તેમ તમોગુણનો પણ બંધભાવ છે જેમકે—

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तं निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! તમોગુણની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી જાણ, તે સર્વ પ્રાણિને વિપર્યય જ્ઞાન કરે છે. એટલે મોહ કરે છે. અને પ્રમાદે કરી, આલસે કરી અને નિદ્રાએ કરી જીવને બાંધે છે. પ્રમાદ એ સમજવો જે કરવાનું કામ હોય તેમાં ભૂલ થાપ આપી ન કરવાના કામમાં પ્રવૃત્તિ. આલસ્ય એકે જે કરવાનું કામ છે તેનો આરંભ ન કરવાનો સ્વભાવ. અને નિદ્રા તે કે, જ્યારે પુરુષની ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ શાંતિ કરી જે સકલ ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિની ઉપરાત થાય તે નિદ્રા. બાહિરની ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ઉપરતિ તે સ્વપ્ન અને મનની પણ પ્રવૃત્તિની ઉપરતિ છે તે સુષુપ્તિ, તેમજ યોગ શાસ્ત્રમાં પણ નિદ્રાનું લક્ષણ કહ્યું છે કે—

अभावप्रत्ययालंबना वृत्ति र्निद्रा ॥ पातंजल सू. १०

અર્થ—અભાવ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જે વૃત્તિ તે નિદ્રા.

ભાવાર્થ—તમો ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે જ્યારે અજ્ઞાન ઘણું વધી જાય છે તે વાસ્તે બધા પદાર્થનો અભાવ જણાય છે તેનો આશ્રય કરીને જે વૃત્તિ રહે છે તે નિદ્રા કહેવાય.

આ નિદ્રાથી પણ જીવને બંધ થાય છે એ પ્રમાણે ગુણોનો બંધકત્વસ્વભાવ છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. મૂલ શ્લોકમાં તુ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો એ અભિપ્રાય જે ગંગાજીનું આધિભૌતિક રૂપ જે જળ તેમાં કાંઈ ત્રણ પ્રકાર નથી હોતા, આ તો કેવળ જગત્માંજ છે જેમ જગત્ ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમ તેના ઉપાસના કરવાના દેવતા પણ ત્રણ છે. એમ તે તે શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. દેવતા એ સ્ત્રી પ્રત્યયાંત શબ્દથી એ તાત્પર્ય પ્રકટ થાય છે કે એ પણ પરતંત્ર છે, તે પણ પુરાણપુરુષને અધીન છે. ત્યારે તે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવને શાને વાસ્તે કર્યા ? એ પ્રશ્ન ઉપજે છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એક એક ગુણને નિયમમાં રાખવા

બાહાદરપુર (G B S

સારૂ. સત્વગુણના નિયામક વિષ્ણુ છે. રજોગુણના નિયામક બ્રહ્મા છે. અને તમોગુણના નિયામક શિવ છે. વિષ્ણુને તથા બ્રહ્માને અને શિવને પુરૂષોત્તમેજ કર્યા છે, કારણકે પુરૂષોત્તમ સર્વ નિયામક છે, અને સ્વતંત્ર છે. બ્રહ્માદિક સ્વતંત્ર નથી. અને તે ગુણાભિમાની દેવોને કાલકૃત ભય રહ્યું આવે છે. ત્રિવિધ પુરાણોમાં પ્રકૃતિ પુરૂષ નિયામકપણાથી પણ બતાવેલા છે. તે ઉપરથી આમ સમજવું જે સર્વ નિયામક તો પુરૂષોત્તમજ છે; અને ગુણાભિમાની તો એક એક ગુણાનિયામક છે. કોઈ સ્થાનમાં સર્વ નિયામકપણાથી વર્ણન હોય તો અભેદ બુદ્ધિથી જાણવું, જેમ **દ્વાસુપર્ણૌ** શ્રુતિમાં જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ વર્ણવેલો છે અને કોઈ સ્થાનમાં **તદનુપ્રાવિશ્ય** ઇત્યાદિકમાં તેનોજ પ્રવેશ છે એમ કહ્યું છે અને કાર્યભેદથી ભેદ છે એમ જણાય છે, કલ્પભેદથી બેય વાત માનવી જોઈએ, તેમ અહીંઆં પણ સમજી લેવું આ વિષય શ્રી પુરૂષોત્તમજી કૃત પ્રકાશમાં જોવો.

હવે આ વિષયમાં યોજનામાં શું લખ્યું છે તે પર ધ્યાન દેવું જોઈએ, જગત્ ત્રણ પ્રકારનું છે. એટલે ત્રણ સ્વભાવથી પ્રકટ છે, એ અર્થ તો પૂર્વોક્ત પ્રમાણ છે અને બાકીમાં કાંઇક ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે, આધિદૈવિકમાં ભેદ કહે છે—'બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવને દેવતા રૂપની પેઠે કહ્યા છે, આનો આ અભિપ્રાય કે જેમ ગંગાજી દેવતા રૂપ છે. અને તેની ભીષ્મનાં માતા વગેરે મૂર્તિ છે અને તે ગંગાજીના અંશભાવથીજ છે. તેમજ શ્રીપુરૂષોત્તમ સર્વના અંશી છે અને બ્રહ્માદિ તેના અંશભૂત છે. પુરાણાદિકમાં પણ વાત પ્રસિદ્ધ છે જે પુરૂષોત્તમના અંશભૂત બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ છે. તેજ બ્રહ્માદિ અંશ છે, તે રાજાદિ સ્વભાવનો પ્રકાશ કરનાર છે, અને જગત્નો નિયમ કરે છે. એટલે ઉત્પત્યાદિ કાર્યમાં નિમેલ છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ જે એક એક ગુણના સ્વભાવને પ્રકાશ કરનાર અને જગત્ સંબંધિ એક એક કાર્યમાં નિમાયેલા બ્રહ્માદિક છે. જેમકે રાજસ સ્વભા-

વને પ્રકાશ કરનાર અને જગતની ઉત્પત્તિમાં નિમાયેલા બ્રહ્મા છે, સત્વ સ્વભાવને પ્રકાશ કરનાર અને જગત્‌ની રક્ષામાં નીમેલ વિષ્ણુ છે, અને તામસ સ્વભાવને પ્રકાશ કરનાર અને જગત્ના સંહારના કાર્યમાં નીમેલ શિવ છે. આ પ્રમાણે પુરૂષોત્તમના ત્રણે અંશ છે. અને પુરૂષોત્તમ તો નિરવધિઆનંદાત્મક ગુણાતીત નિર્ગુણ રસાત્મક લીલામાત્ર કરનાર છે. બ્રહ્માદિક શ્રીકૃષ્ણના અંશ છે. માટે આધિદૈવિક રૂપમાં ગણના કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રથમસ્કંધના બીજા અધ્યાયના ૨૩ મા શ્લોકમાં કહ્યું કે સત્વ, રજ, અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણ છે અને એ ગુણોથી યુક્ત જે પર પુરૂષ છે. તે આ જગત્‌ની રક્ષા ઉત્પત્તિ આદિ માટે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, હર આદિ નામોને ધારણ કરે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે એ કૃષ્ણના અંશ છે. તેમ એવું પણ વચન છે કે તારામાં મારામાં (ભગવાન્‌માં) અને શિવમાં કાં પણ ભેદ નથી, તેમજ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં આ વાત ખુલ્લી જે બ્રહ્માદિ ત્રણ દેવો શ્રીકૃષ્ણના અંશ છે આજ હેતુથી શ્રીમદાચાર્યચરણે નિબંધમાં કહ્યું છે કે—

स एव हि जगत्कर्त्ता तथापि सगुणो न हि ।
गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणास्मृताः ॥
कर्त्ता स्वतंत्र एव स्यात् सगुणत्वे विरूध्यते ।

અર્થ—તેજ જગત્‌ને કરનાર છે પરંતુ સગુણ નથી. (ત્યા સગુણનું શું લક્ષણ એ જણાવે છે) જે ગુણોએ કરી અભિમબ્રહ્મ નિયો છે તે. તેના અંશ રૂપ બ્રહ્મા વગેરે દેવતા સગુણ છે ભેદ-તેઓને દેહ ઈંદ્રિયાદિમાં અભિમાન નથી. તોપણ ગુણોએ કભૂત અભિમાની છે એટલે ગુણાભિમાન તો છે, માટે સગુણ પણું જાણવું જે તે ગુણો છે તે જગતની ઉત્પત્તિ રક્ષા આદિમાં હેતુ છે. ગુણાભિમાન ન હોય તો જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કાર્ય કોણ કરે લોકમાં પણ જેને જે કાર્ય સોપેલું હોય તેને તે કાર્યની ફિક રહે. જો કોય પણ પ્રકારનું બ્હાનું ન હોય તો કાર્ય કોણ કરે

ટે પુરૂષોત્તમે પોતાના અંશ રૂપ ગુણાભિમાની બ્રહ્માદિકને જગદુત્પત્તિ વગેરે કાર્યમાં નિમેલા છે. ભગવાન્ તો સર્વાત્મા સર્વ નયંતા મૂલ કર્ત્તા છે એટલે એને ગુણોપાધિનું કામ નથી, જે ર્તા હોય છે તે સ્વતંત્ર હોય છે. એમનુ સગુણપણું કહે તો વિરૂદ્ધ દેખાય છે, જે મૂલ કર્ત્તા છે એ સ્વતંત્ર છે પાણિની પણ હે છે કે **स्वतंत्रः कर्त्ता** ક્રિયામાં જે સ્વતંત્ર પણાથી કહેવા ધારેલો અર્થ, તે કર્ત્તા કહેવાય. માટે શ્રીકૃષ્ણ સ્વતંત્ર છે. આ એક સાધારણ દૃષ્ટાંત છેકે કોઈ રાજાએ કોઇ કાર્ય કરવા કારભારીને ફરમાવ્યું ત્યારે તે પરતંત્ર છે માટે તેણે તે કાર્ય કર્યું; હવે કોઈ પછે કે રાજાએ એ કાર્ય કરવા કોની પ્રેરણાથી ફરમાવ્યું ? તેનો ઉત્તર એજ કે રાજા સ્વતંત્ર છે, તેથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રધાનને તેણે પ્રેરણા કરી. તેમ પરમાત્માના વિષયમાં પણ સમજવું, જ્યારે પરમાત્માને જગત્ કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે ગુણાભિમાનિ પોતાના અંશભૂત બ્રહ્માદિકને આજ્ઞા કરી માટે ભગવાન્ સ્વતંત્ર છે. બ્રહ્માદિક પરતંત્ર છે આ વાત સિદ્ધ થઇ. હવે બ્રહ્માદિક ભગવાન્‌ના અંશ છે તે તો પૂર્વોક્ત વચનથી સિદ્ધ છે તો પણ નિબંધના બીજા પ્રકરણમાં પણ શ્રીઆચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે.

अंतर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदा स्तथापरे ॥
स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥

અર્થ—અંતર્યામી–અક્ષર–અને કૃષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારથી પરબ્રહ્મ છે અક્ષરના ત્રણ ભેદ સ્વભાવ–કર્મ–કાલ–શ્રીકૃષ્ણના ત્રણ ભેદ–બ્રહ્મા–રૂદ્ર–અને વિષ્ણુ છે આ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણના અંશ ભૂત છે એમ કહ્યું છે.

ગીતાજીમાં પણ આ વિષય પર આમ લખ્યું છે કે—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

અર્થ—લોકમાં આ–બેજ ક્ષર અને અક્ષર (નામના) પુરૂષ

છે, સર્વ ભૂત (પ્રાણી માત્ર) ક્ષર કહેવાય છે, અને કૂટસ્થ
અક્ષર કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે. આ લોકમાં ક્ષર અ
અક્ષર એ બેય પુરૂષજ છે, એમાં કોઇ સ્ત્રીપ્રકૃતિકનથી, તે માંહે
કોઇ એક કેવલ જડ પણ નથી. કેવલ જડને પુરૂષ કેમ કહી શકાય
આજ અર્થ જણાવવાને (एवच) આ–શબ્દ શ્લોકમાં કહ્યો છે
ક્ષર કોને કહેવો ? અને અક્ષર કોને કહેવો ? તેનાં લક્ષણ મૂળમાંજ
કહેવામાં આવ્યાં છે. સર્વ ભૂત તે ક્ષર કહેવાય, સર્વ શબ્દે કરી
બ્રહ્માથી તે તૃણ પર્યંત ભૂત (પ્રાણી માત્ર), ક્ષર કહેવાય, ક્ષરનો
યૌગિક અર્થ એ છે કે “ क्षरतीति क्षरः ” ખરે તે ક્ષર કહેવાય
એટલે “ जायते म्रियते ” ઇત્યાદિ વિકારવાન્ પદાર્થ ક્ષર કહેવાય
જો કે બ્રહ્માદિકમાં રહેલા જીવને ઉત્પન્ન થવું, મરણ પામવું, આદિ
વિકાર નથી; કારણ કે જીવ ભગવાન્નો અંશ છે, ગીતાજીમાંજ
ભગવાને કહ્યું છે જે “મારો અંશ જીવ લોકમાં ઘણા વખતથી
જીવ થયો છે,” ઉપનિષદ્‌માં પણ દૃષ્ટાંતથી કહ્યું કે જેમ પ્રદીપ્ત
અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેમજ આત્મામાંથી જીવ ઉત્પન્ન
થયા છે. તે જીવ ભગવાનનો અંશ છે આ નિર્વિવાદ છે, તે જીવને વિકાર નથી હોતો, પરંતુ માયાની ઉપાધિથી આ પ્રવાહ
ચાલ્યો જાય છે. વસ્તુ ગત્યા નાશ કોઇનો થતો નથી કારણકે
જગત્‌સત્ય છે. અને થવું અને મરવું એ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પદવાચ્ય છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ એ પરમાત્માની
શક્તિ છે. જે પદાર્થનો તિરોભાવ થયો હોય તે પદાર્થ મિથ્યા
છે, માયિક છે એમ નહિ કહી શકાય. માટે પ્રકૃતમાં બ્રહ્માથી લઇ
તૃણ પર્યંત સર્વ પદાર્થનો આવિર્ભાવ તિરોભાવ થાય છે. તેથી
ક્ષર છે. અને જે કૂટમાં રહે છે તે કૂટસ્થ કહેવાય તે અક્ષર કૂટ
એટલે મહદાદિ તત્વનો સમુદાય તેમાં રહે છે. જે મૂળભૂત છે, જે
ભગદ્ધામ છે, તે અક્ષર કહેવાય. કેટલાક વ્યાખ્યાકારો અક્ષરને
સમજે છે અને વ્યાખ્યાન પણ કરે છે કે માયાશક્તિરૂપ કારણ

ાધિ છે. પરંતુ તે કેમ બની શકે ? કારણ કે અક્ષરમાં પુરૂષોત્તમ બીરાજે છે, તો અક્ષર ભગવદ્ધામ છે, અને જ્ઞાનીયોને પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે, તો શું જ્ઞાનિ લોકો માયાને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કાંઈ અર્થ કરી શકાશે ? ના નહીંજ કરી શકાય. અક્ષર એ અંતર્યામી રૂપ છે અને તે અવિનાશી છે. જીવાત્મા ક્ષર શબ્દ વાચ્ય છે, અને પરમાત્માના સદ્ અને ચિત્ એ બે અંશમય છે. અને અક્ષર અંતર્યામી છે અને **સચ્ચિદાનંદમય** છે. અક્ષર ગણિતાનંદ છે અને પુરૂષોત્તમ પૂર્ણ છે, અગણિતાનંદ છે. અક્ષરની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ પુરૂષોત્તમ પ્રાપ્તિ બાકી રહે છે. અને પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ પછી બાકી કાંઈ રહેતું નથી. આ વિષયક ભાગવત દશમ સ્કંધ ૨૯–૩૯ **वीक्ष्यालकाऽऽवृत मुखं** આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે સુબોધિનીમાં વર્ણવેલું છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું જે ક્ષર જીવાત્મા અને અક્ષર તે ભગવદ્ધામ અંતર્યામી. હવે પુરૂષોત્તમનું પણ વર્ણન કર્યું છે—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृतः ॥
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ॥
अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

અર્થ—ઉત્તમ પુરૂષ તો અન્ય છે, જેને પરમાત્મા કહે છે, જે ત્રણ લોકમાં રહી સર્વનું ભરણ કરે છે, તે પોતે વિકૃતિ રહિત છે, અને સર્વને નિયમમાં રાખે છે.

ભાવાર્થ—જીવ–અને આત્મા આ વિલક્ષણ છે. જીવ સત્ અને ચિત્ આ બે અંશમાંથી થયો છે, અને અક્ષર સચ્ચિદાનંદમય છે, અને આ પુરૂષોત્તમ અગણિતાનંદ છે. હવે અહિં શંકા આવે છે જે અક્ષર અને પરમપુરૂષ આ બન્નેમાં શો તફાવત ? તેનો ઉત્તર—અક્ષર આત્મા છે અને આ પરમાત્મા છે. જેમ ગંગાજી અને ગંગાજીની અધિદેવતા છે તેમ અક્ષર અને

પુરૂષોત્તમ છે. અક્ષર એ પુરૂષોત્તમનું ધામ છે. જેમ આધિદૈવિક ગંગાજીનાં દર્શન ગંગાજીમાં થાય છે, તેમ પુરૂષોત્તમનાં દર્શન અક્ષરમાં થાય છે. બીજું પણ જે મુક્તનું પ્રાપ્તિ સ્થાન તે પણ અક્ષર કહેવાય છે, તેમ સાંખ્ય યોગથી જે સ્વરૂપાવસ્થાન રૂપ મુક્તિ વર્ણવેલી છે, તે દશાવાલાનું પણ અક્ષર શબ્દે કરી વર્ણન આવે છે. પુરૂષોત્તમ તો આથી વિલક્ષણ અદ્દભુત ઐશ્વર્યશાલી છે અને નિત્ય બદ્ધ મુક્તથી અન્ય જ છે. શ્રીભાગવત સ્કંધ એકાદશ અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૧

बद्धोमुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः

અર્થ—બદ્ધ અને મુક્ત એ જે મારી આખ્યા છે તે ગુણથી છે કાંઇ તત્વથી જોતાં બંધ મોક્ષ નથી.

ભાવાર્થ—ભગવાન્ ઉદ્ધવજીને કહે છે જે ક્ષર રૂપથી હું બદ્ધ છું અને અક્ષર રૂપથી એટલે આત્મા રૂપથી હું જ મુક્ત છું એ જે મારી વિશેષ વિવેચના છે તે સત્વ રજ તમોગુણથી છે અથવા ઇચ્છાથી છે એટલે ભગવાન્ એથી વિલક્ષણ છે ભગવાનનો બંધ અને મોક્ષ નથી એતો નિત્ય બદ્ધ મુક્ત સ્વભાવથી વિલક્ષણ છે. જે નિત્ય નિરવધિઆનંદાત્મક છે. પ્રકૃતમાં જોતાં ક્ષર, અક્ષર, અને પુરૂષોત્તમ એ આ બે શ્લોકોથી વર્ણવેલા છે. તેજ આ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં શ્રીઆચાર્યજી એ परं ब्रह्मतु कृष्णो हि અહીંથી પ્રારંભી देवतारूपवत्प्रोक्ता અહીં સુધી પ્રપંચ, અક્ષર, અને શ્રીકૃષ્ણ કહ્યા છે. હવે એમાં અને આમાં પણ સર્વ સાધારણ શંકા આવવા અવસર મળે છે કે ગીતાજીમાં ક્ષર, અક્ષર અને પુરૂષોત્તમ એ ત્રણ જુદા જુદા કહેલા છે માટે એતો દ્વૈત થયું. એ કાંઈ શુદ્ધાદ્વૈત ન કહેવાય. આ શંકાનું સમાધાન એજ કે દ્વૈત તો છેજ નહીં કારણ કે સર્વનું ઉપાદાન કારણ પુરૂષોત્તમજ છે, અને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે સર્વ બ્રહ્મ છે એવું ભાન થાય છે. માટે ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે—

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ (૭–૧૯)

અર્થ—અનેક જન્મના અંતે જ્ઞાનવાન્ ભગવત્ શરણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો ભક્ત પણ દુર્લભ છે અને તેમાં પણ સર્વ વાસુદેવ છે આવો જ્ઞાનવાન્ મહાત્મા સુદુર્લભ છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વમાં ચાર પ્રકારના ભક્તો વિષયક કથન કરેલું છે તેમાં જ્ઞાનીની મોટાઇ કહી છે; કારણ કે માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક જે ભગવાન્માં સ્નેહ છે તેજ ભક્તિપદવાચ્ય છે. અજ્ઞાની ભક્તથી જ્ઞાનીની ઉત્તમતા છેજ. હવે તે જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું જોઇએ, ત્યાં કહે છે કે સર્વ બ્રહ્મ છે. આમાં ભેદ ન રાખે અને તે જ્ઞાન પણ ભગવદ્વિષયક હોય. આત્મજ્ઞાન તો કદાચિત એક જન્મમાં પણ પ્રાપ્ત થાય પરંતુ ભગવદ્જ્ઞાન તો અનેક જન્મે થાય છે. તે પણ ક્યારે કે જ્યારે શરણાગતિ થાય તે પછી પૂર્વ પૂર્વ જન્માર્જિત સુકૃતના સંચયથી ભગવન્ મહિમા જાણીને સેવાદિક કરે ત્યારે ભગવાન્ સંતુષ્ટ થઈ સ્વવિષયક સઘળું જ્ઞાન દીએ છે. તે એજ કે સર્વ વાસુદેવ છે એટલે કૃષ્ણ છે એવું અખંડ અદ્વૈતનું ભાન થાય છે. એજ બ્રહ્મ જ છે એમ જ્ઞાન થાય તેવો ભક્ત મહાત્મા ઘણો દુર્લભ છે શ્રીમદાચાર્યજીએ નિબન્ધમાં પણ કહ્યું છે. **अखंडाद्वैतभानेतु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ॥** તેમ શ્રુતિઓ પણ કહે છે કે, '**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**' આ સઘળું બ્રહ્મ છે. **ऐतदात्म्य मिदं सर्वं** ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિથી આ તો સિદ્ધજ છે કે સર્વ બ્રહ્મ છે માટે દ્વૈત ન સમજવું હવે ટિપ્પણમાં આ શ્લોકનો અર્થ પૂર્વોક્ત પ્રમાણે છે કાંઇક તારતમ્ય છે તે આ પ્રમાણે—

આ શ્લોકમાં જે તુ શબ્દ છે તેનો એવો અર્થ થાય છે કે પૂર્વથી કાંઇક જૂદો પ્રકાર. આ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે એમ જ્યારે જણાય છે ત્યારે ત્રિગુણાત્મક છે એમ ભાન નથી રહેતું અને એને નિયામક પણ પુરૂષોત્તમ વિના કોઈ બીજા દેવતા ભાસતા નથી અને જ્યારે જગત્ને ત્રિગુણાત્મક જાણે છે

તે વખતે તેને નિયમમાં રાખનાર બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણે છે એમ સમજાય છે.

શ્રીકલ્યાણરાયજી ટિપ્પણમાં લખે છે કે આ ત્રિગુણાત્મક જગત્‌ને નિયમમાં રાખવા બ્રહ્માદિક દેવ શ્રીપુરૂષોત્તમે જ રાજસાદિ ગુણોના અધિકારી કર્યા છે, સર્વના નિમાયક તો પુરૂષોત્તમ છે એમ નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે.

यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजाति नित्यशः ॥
विष्णुश्चपालको नित्य रुद्रः संहारक स्तथा ॥ १ ॥

અર્થ—જે પુરૂષોત્તમની આજ્ઞાથી બ્રહ્માજી આ સઘળા જગતને સૃજે છે. અને વિષ્ણુ પાલે છે અને રૂદ્ર નાશ કરે છે.

આ સઘળા દેવ કેવળ પ્રપંચાસક્તનાજ નિમાયક છે કાંઇ જ્ઞાનીના નિમાયક નથી આ વાત શ્લોકના ચતુર્થચરણથી જણાય છે.

ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १ ॥

અર્થ—બ્રહ્મમાં (નિષ્ઠા છે જેની) તેવાના નિમાયક હરિ મનાયેલા છે.

ભાવાર્થ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ રાજસાદિ સ્વભાવવાળા પ્રાણીના નિમાયક છે એ બાબત પર પૂર્વમાં લખવામાં આવ્યું. હવે જે જ્ઞાની છે તેની વધારે વ્યવસ્થા લખે છે જે બ્રહ્મ નિષ્ઠ છે તેના નિયામક તો હરિ છે એના નિયામક કાંઇ બ્રહ્માદિક નથી; કારણ કે એ તો ગુણાતીત છે જેમ હરિ નિર્ગુણ છે તેમ તેને ભજનાર પણ નિર્ગુણ છે, એટલે ગુણ નિયામક જે બ્રહ્માદિ દેવ તેનુ નિયમન કેમ કરી શકે ? હરિ નિર્ગુણ છે એ શ્રીભાગવત સ્કંધ ૧૦ ઉત્તરાર્ધ ૩૯.—૫

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत्–५

અર્થ—હરિ, નિર્ગુણ છે અને પ્રકૃતિથી પર છે સર્વના અંતઃકરણમાં રહી જુવે છે તેને ભજે તે નિર્ગુણ થાય છે ઈત્યાદ અનેક વચન છે.

[illegible] જે ભક્ત ગુણાતીત છે અર્થાત્ મુક્ત છે તેનો નિયામક હરિ [illegible] બીજો કોણ હોય? ભગવાન્ તો સર્વ નિયામક છે એટલે [illegible] બ્રહ્માદિના પણ નિયામક છે, એવાં પણ વચનો છે કે સૂર્ય ચંદ્ર [illegible] પ્રેરણાથી પ્રકાશ કરે છે, વાયુ જેની બીકથી વાયે છે, એમ સર્વ નિયામક, છે અને બ્રહ્મનિષ્ટ થયેલા ભક્તના નિયામક પણ [illegible] છે. ગીતાજીમાં પણ કહે છે કે 'તેવા મારા ભકતોનું યોગ ક્ષેમ હું જ કરૂં છું' માટે તેવા ભક્તના નિયામક હરિજ છે.

આ દશમા શ્લોકનો સારાંશ—આ પ્રપંચ ત્રણ પ્રકારનો છે, એટલે ત્રણ ગુણોથી વ્યાપૃત છે તે ત્રિગુણાત્મક પ્રપંચને નિયમમાં રાખનાર દેવતા પણ ત્રણ છે તે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ અને જે ભક્તજન ગુણાતીત છે અને બ્રહ્મૈકરૂપ થયેલ છે તેના નિયામક હરિ છે. ૧૦

દશમા શ્લોકમાં જગત્નું ત્રિવિધપણું કહ્યું તથા જે ભગવદ્‌ભક્ત છે, તેના નિયામક હરિ છે એ પણ કહ્યું. હવે આ અગીઆરમાં શ્લોકમાં તે તે ગુણ સ્વભાવવાળા પ્રાણીને ધારેલાં કામ તે તે દેવોથી મળે છે. અને ભક્ત કામના ભગવાન્ પૂરે છે એજ શ્રીમદાચાર્ય આજ્ઞા કરે છે—

मूलम्—कामाचारस्तु लोकेस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो नचान्यथा
परमानंदरूपेतु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥११॥

सान्वयपदार्थः—**अस्मिन्** આ (ત્રણ તરેહના) **लोके** લોકમાં **कामचारः** (ઉપાસકોની) ઇચ્છાએ કરીને (તે તે લોક વિષેની) પ્રાપ્તિ અથવા ભોગ તે **तु** તો **ब्रह्मादिभ्यः** બ્રહ્માદિકથી **च** જ (થાય છે) **अन्यथा** બીજી રીતે (બ્રહ્માદિક વિના અથવા બ્રહ્માદિકની ઈચ્છા કરતાં બીજી રીતે) **न** નથી (સિદ્ધ થતો) **तु** અને **स्वात्मनि** પોતાના આત્માને સારૂ **परमानंद रूपे** નિત્ય અને નિરવધિ આનંદરૂપ **कृष्णे** શ્રીકૃષ્ણમાંજ **निश्चयः** બીજા ઘણા એક કામના સમુદાયથી જુદો પડેલ એવો પરમ આનંદરૂપ કામચાર સિદ્ધ થાયછે.

અર્થ—આ લોકમાં બ્રહ્માદિકથી કામ પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે (તે તે સ્વભાવવાળાના નિયામક છે) બીજા પ્રકારથી નથી. ભક્ત જનોની મનોરથપૂર્ત તો પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાંજ સ્વાત્મપણાથી નિશ્ચય છે; માટે તેથી થાય છે અથવા ભક્તજનોના સ્નેહાતિશયથી અંતઃકરણમાં બિરાજતા પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પાસે સર્વ પ્રાર્થના કરી શકાય છે બ્રહ્માદિ દેવ લગી શાને જવું જોઇએ ?

ભાવાર્થ—પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યું જે બ્રહ્માદિક દેવો લોકના નિયામક છે તો ભગવદ્ભક્ત પણ લોકમાં છે તેના નિયામક બ્રહ્માદિક કેમ નથી ? તેના ઉત્તરમાં કે લોકમાં બ્રહ્માદિક દેવોથી તે તે સ્વભાવવાળા લોકને પોતાના ધારેલા કામની પ્રાપ્તિ તે થાય છે માટે તે નિયામક છે.

પ્રકાશમાં લખે છે કે બ્રહ્મનિષ્ટના નિયામક હરિ છે એમ પૂર્વ શ્લોકમાં લખ્યું તો તે કેમ બની શકે ? કારણકે જેમ આધિદૈવિકી ગંગાજી પોતાના બે સ્વરૂપ જે અધ્યાત્મ તથા અધિભૂત તેનોજ નિયમ કરે છે કાંઈ ભક્ત જનોનો નિયમ સ્વતઃ કરતાં નથી તેમ ભગવાન્ પણ પોતે પોતાના અધ્યાત્મ અને અધિભૂતનોજ નિયમ કરે પણ ભક્તને સ્વતઃ કાંઈ દઇ શકે નહી, જો એમ છે તો પછે સેવાનો ઉપદેશ શાને જોઈએ ? એ શંકાના સમાધાનથી શ્લોકનો અર્થ કહે છે. આ શ્લોકમાં જે तु શબ્દ છે તે શંકા દૂર કરવાને વાસ્તે છે, આ ત્રણ પ્રકારના ગુણવાળું જગત્ છે તેમાં અધિષ્ઠાતા જે બ્રહ્માદિક તેઓથી કામચાર છે એટલે તે તે દેવોની ઉપાસના કરનારને કામ ઈચ્છા અને ચાર પ્રાપ્તિ અથવા ભોગ તે તે દેવોથીજ થાય છે બ્રહ્માદિક શિવાય બીજા કોઇથી મનોરથ પૂર્તિ થતી નથી અથવા તે લોકોએ ધારેલા મનોરથથી વિરૂદ્ધ પ્રકારથી પણ થતું નથી; માટે તે તે દેવોનું ભજન તે કરે છે. આ સઘળો અર્થ પ્રકરણને અનુસરતો કરવો **स्वात्मनि** એટલે પોતાના આત્મા સારૂ તો પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણ

ભુમા પદવાચ્ય **છે** તેથીજ મનોરથ પ્રાપ્તિ છે આત્માવિષયક કામ પ્રાપ્તિ કાંઇ દેવથી થતી નથી તે તો લૌકિક સાવધિક ફળ દઇ શકે છે નિરવધિસુખ પ્રાપ્તિ તો પરમાનંદરૂપ પુરૂષોત્તમથી જ મળે છે. આ શ્લોકમાં ***स्वात्मनि** એ સપ્તમી વિભક્તિ છે તે ચતુર્થીના અર્થ સમાન અર્થવાળી છે. વિવૃતિમાં નિશ્ચય પદનો અર્થ કામચાર એમ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ કર્યો છે તે પ્રકાશમાં સિદ્ધ કરે છે. નિઃ **ચય** એવા બે શબ્દ મળીને **નિશ્ચય** એ શબ્દ તો નિઃ નો અર્થ કે નિકલ્યો. અને **ચય** નો અર્થ ઢગલો. સમુદાય જે સમુદાયમાંથી નિકલ્યો તે **નિશ્ચય** એટલે અનેક કામના સમુદાયમાંથી નિકલ્યો તે પરમાનંદ; જે સઘળા માણસ જન્મથી સુખ ઇચ્છે છે. તો તે પરમસુખ રૂપ તો પુરૂષોત્તમ છે માટે તેજ કામચાર **છે** એટલે પોતાના મનોરથની પ્રાપ્તિ છે. ભક્તના મનોરથપૂરક પરમાત્મા છે. કાંઈ બ્રહ્માદિ ગુણપ્રધાન ગુણલિંગ દેવો નથી.

યોજનામાં લાલૂભટજી લખે છે કે આ ક્ષરરૂપ પ્રપંચમાં પ્રપંચ સંબંધિ ફલની ઇચ્છાથી (ઉપાસનાદિમાં) પ્રવૃત્ત થયા હોય, તેની મનોરથ પ્રાપ્તિ કૃષ્ણાંશભૂત બ્રહ્માદિ દેવોથી થાય છે. જેમ દૃષ્ટાંતમાં આધિદૈવિક ગંગાજીના અંશભૂત આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ગંગાજીથી લૌકિક વ્યવહાર થાય છે જે શંતનુના પ્રસંગમાં ભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તે વ્યવહાર કાંઇ

---

* 'निमि[illegible]ात्कर्मयोगे' નિમિત્તથી ફળથી સપ્તમી વિભક્તિ કરવામાં આવે જો [illegible] સંયોગ અથવા સમવાય સંબંધ હોય તો જેમ કે ઉદાહરણ

तषां नि

ोपिनं हंति दंतयो र्हंति कुंजरम् ।
ारीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

[illegible] (ચામડા) સારૂ દીપડાને મારે છે. દાંત સારૂ હાથીને માર ચમરી મૃગને મારે છે. અંડકોષ સારૂ ગંધ મૃગને મારે છે. અર્થ પ્રમાણે સપ્તમીનો અર્થ થયો છે તેમ પ્રકૃતમાં

સાક્ષાત્ આધિદૈવિક ગંગાજીથી થયો નથી અને તે ગંગાજી ભક્તિથી પ્રવાહમાં લભ્ય થાય છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ સમજવું જોઇએ; લોકમાં ફળ પ્રાપ્તિ તે બ્રહ્માદિદેવોથી થાય છે. હવે શંકાનો સમય એ છે જે લોકમાંકામ પ્રાપ્તિ દેવોથી છે; એમ સિદ્ધ કરી ચુકયા તો ભક્તજનો પણ લોકમાંજ રહે છે તેની મનોરથ પ્રાપ્તિને વાસ્તે કેમ ? ઉત્તરમાં ઉત્તરાર્દ્ધ લખે છે કે. **परमानंदरूपे** આ સપ્તમ્યંત વિશેષણ લોકનું કરવું, પરમાનંદનો જ્યાં વ્યવહાર થાય છે તે લોકમાં તો એટલે લીલા યોગ્ય પ્રપંચમાં તો ભકતોના સ્વાત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાંજ મનનું સ્થૈર્ય છે. એટલે ભક્તજનોને આ દૃઢ વિશ્વાસ છે કે અમારા મનોરથ શ્રીકૃષ્ણ પૂરશે. અને તેજ પ્રમાણે થાય છે. કારણ કે ભક્તના મનોરથ પુરવા ભગવાને સ્વીકાર્યું છે. વિશેષ શું કહેવું આમ પણ વચનો છે કે ભગવાન્ ભક્તજનને આધીન છે. આમાંના કેટલાક વચન પ્રકૃતોપયોગી જાણી અહિં ટાંકયા છે.

ये भजंति तु मां भक्तया मयिते तेषु चाप्यहम् ॥

અર્થ—જે મને પરમ સ્નેહથી ભજે છે તે મારામાં છે અને હું તેમાં છું.

શ્રીભાગવત નવમસ્કંધ અધ્યાય ૪ અંબરીષ આખ્યાનમાં—

अहं भक्त पराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज ॥
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तै र्भक्तजनःप्रियः [illegible] ॥
नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ॥ કામચાર છ
श्रियं चात्यंतिकीं विद्वन् येषां गति रहं परा ॥ ને ચાર

ये दाराऽगार पुत्राऽऽप्तान् प्राणान् वित्त मिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं स्तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥६५॥
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वंति मां भक्तया सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥६६॥

मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादि चतुष्टयम् ।
नेच्छंति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविप्लुतम् ॥६७॥
साधवो हृदयं मह्यम् साधूनां हृदयं त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानंति नाऽहं तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥

અર્થ—સદ્ભકતોએ જેનું હૃદય રોકેલું છે, અને ભક્તજન જેને પ્રિય છે એવો હું (ભગવાન્) પરતંત્રની માફક ભક્તને આધીન છું જે. ભકતોની મારા શિવાય બીજી ઉત્કૃષ્ટ ગતિ નથી તેવા મારા સદ્ભકતો વિના આત્યંતિક લક્ષ્મીને હું ઇચ્છતો નથી. સ્ત્રી ઘર પુત્ર સ્વજન (કુટુંબ) પ્રાણ અને વિત્ત (દ્રવ્ય) તથા આ લોક અને પરલોકને ત્યાગ કરીને અર્થાત્ તદ્દાશક્તિ છોડીને જેઓ મારે શરણે આવેલા છે તેવા ભકતોનો ત્યાગ કરવા હું કેમ ઉત્સાહ કરૂં ? જેમ સત્પતિને પાતિવ્રત્યધર્મવતી સ્ત્રી વશ કરે; તેમ સર્વત્ર સમાનદર્શી અને મારે વિશે હૃદયને બાંધનાર ભકતો મને વશ કરે છે. મારી સેવાથી પૂર્તિ માનનારા ભકતો ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતી સાલોકયાદિ મુક્તિની પણ ઇચ્છા નથી રાખતા; તો કાળે કરી જેનો નાશ થાય છે એવા ઐહિક પદાર્થને કેમ ઇચ્છે? સદ્ભકતો મારૂં હૃદય છે અને તેઓનું હૃદય હુંજ છું તેઓ મારા શિવાય બીજું કાંઇ જાણતા નથી હું પણ તેઓનાથી અંતર જરા પણ જાણતો નથી.

શ્રીગીતાજીમાં પણ અધ્યાય નવમામાં શ્લોક ૨૨

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

અર્થ—અનન્ય ભક્ત છે જે મારૂં (પુરૂષોત્તમનુ) ચિંતવન કરતા પુષ્ટિમાર્ગના પ્રકારથી મને સેવે છે. નિત્ય અભિયોગવાલા તેઓના યોગ અને ક્ષેમ હું કરૂં છું.

ભાવાર્થ—ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે કે જે અનન્ય ભક્ત છે અનન્ય એટલે બીજા દેવથી ફલની ઇચ્છા રૂપ ભાવના રહિત

જે ભક્તજન અર્થાત્ પુષ્ટિભક્તિ વાળા પુરુષોત્તમનું ચિંતન કરતાં પુષ્ટિમાર્ગમાં કહી સેવા કરે છે, તેવા જે નિત્ય સંબદ્ધ છે તેનો યોગ એટલે અપ્રાપ્ત જે સેવોપયોગી ધન ધાન્ય વસ્ત્રાલંકારાદિ તેની પ્રાપ્તિ હું કરૂં છું. એટલે કોઈને પ્રેરણા કરી હુંજ સંપાદન કરી લઉછું તે ખાતે તેવા ભગવદ્ભક્તને શ્રમ કરવો રહેતો નથી, અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્ત વસ્તુનું સંરક્ષણ અથવા નિરવધિકલ્યાણ હું કરૂં છું.

'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेंजसा'

અર્થ—મારો ભક્ત મારી ભક્તિના યોગથી સઘળું જલદી મેળવે છે. આ પણ વચન છે તેથી ભક્તિથી સર્વ મળે છે ભગવદ્ભક્તિ છે તે કલ્પતરૂ છે તેમ ગીતાજીમાં બીજાં પણ વચન છે જેમકે—

येतु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ १२—६

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न विचारात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् । १२-७

અર્થ—જેઓ લૌકિક વૈદિક કર્મ મને સમર્પિને કેવલ મારે અધીન થઈ અન્ય ભાવના રહિત ભક્તિયોગે કરી શ્રવણ, કીર્ત્તન, સ્મરણાદિ કરતા મનેજ ભજે છે—તેનો આ મૃત્યુ રૂપ સંસાર સમુદ્રથી થોડા વખતમાં ઉદ્ધાર હું કરૂં છું. કારણ કે તેમણે મારામાં અંતઃકરણનો આવેશ કરી રાખ્યો છે એમને બીજું કાંઇ અવશિષ્ટ છેજ નહીં. કેવલ સેવા શિવાય કાંઇ કામનાનું બીજ પણ બાકી રહ્યું નથી. આવું પણ વચન છે કે—

'न मय्यावेशिताधियां कामः कामाय कल्पते'

મારામાં જેમણે બુદ્ધિનો આવેશ રાખ્યો છે તેમને કાંઇ કામ કામને વાસ્તે નથી કલ્પાતો, એટલે કાંઇ કામના બાકી રહેતી

નથી પરિપૂર્ણ મનોરથ છે. ઇત્યાદિ અનેક વાક્ય છે. આ ઉપરથી સાધારણભક્તિથી પુષ્ટિભક્તિનો વિશેષ જોવામાં આવે છે. પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહનો ભેદ જુદો બતાવેલો છે માટે વધારે લખવાની જરૂર નથી. જે પુષ્ટિભક્ત છે તેમના ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરવાનું ભગવાનેજ સ્વયં સ્વીકૃત છે. માટે બ્રહ્માદિક દેવની પ્રાર્થના તે લોકો કરતા નથી અને તે દેવો એની મનોરથ પૂર્ત્તિ કરી શકતા પણ નથી કારણ કે ભક્ત નિરૂપાધિક છે અને બ્રહ્માદિક સોપાધક છે.

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં વ્યાખ્યાન બીજા પક્ષથી કરે છે કારણ કે 'યૌગિક અર્થ કરતાં રૂઢીનો અર્થ બલવાન' છે તેથી નિશ્ચય શબ્દનો પહેલાં કામચાર એવો અર્થ કરી હવે નિશ્ચય શબ્દનો મૂલ જે અર્થ નિર્દ્ધાર રૂપ છે તેજ રાખી વ્યાખ્યાન કરે છે. આ પક્ષમાં સ્વાત્મમિ એ કૃષ્ણનું વિશેષણ છે. બીજો સઘળો અર્થ જે જે વિવૃત્તિના અનુવાદ વખતે કર્યો તેજ સમજી લેવો. ભગવાનજ કામચાર છે એ અર્થ પણ પહેલે કર્યો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન અને ફળ શ્રીકૃષ્ણજ છે. જેનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાન્ ધારે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. અને જેનો મનોરથ પૂર્ણ કરવા ધારે તેનો પૂર્ણ થાય છે કારણ કે તેમાં ભગવદિચ્છાહેતુ છે. આજ અભિપ્રાય વેદાંત સૂત્રમાં પણ છે.

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः अध्याय ४ पा. ४ सू ८

અર્થ--પુરૂષોત્તમના સંકલ્પથીજ ભજનાનંદાદિ મળે છે. કારણ કે તેવી શ્રાત છે.

ભાવાર્થ--પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ કોઇને થાય છે ને કોઇને થતી નથી તેમાં હેતુ શું કલ્પવો જોઇએ? આ જીજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં એજ કે જે જીવને ભજનાનંદ દેવાને ભગવાન્ સંકલ્પ વિષય કરે છે તેને તે આનંદ મળે છે કાંઇ સર્વને ભજનાનંદ મળતો નથી. આમ પ્રમાણ શ્રુતિનું છે--

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः नमेधया न बहुना श्रुतेन॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः।

અર્થ--આ આત્મા (પુરૂષોત્તમ) પ્રવચનથી મળતા નથી, આ પરમાત્મા યોગાદિ ધારણા કરવાથી મળતા નથી અથવા બહુ શ્રુતથી મળતા નથી. શ્રુત છ પ્રકારનું છે. અથવા કોરા શ્રવણ કરવાથી જ મળતા નથી પરંતુ તેને મળે છે કે જેને પોતે પોતાના કરી માને છે.

ભાવાર્થ--પુરૂષોત્તમ કાંઈ ઇતર સાધનસાધ્ય નથી પ્રવચનાદિ સાધન પુરૂષોત્તમ પ્રાપ્તિમાં કુંઠિત છે આહીં તો પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય સાધન વરણ છે ભગવાન્ જેનો અંગિકાર કરવા ધારે છે તેનો અંગીકાર થાય છે તેથી સાધન બીજું કોઇ ઉપયોગી થઈ પડતું નથી. અને અનેક કોટિ બ્રહ્માંડ નાયકને કઇ વાતે આપણે રીઝાવીએ, સર્વશક્તિ, સર્વેશાન, સર્વજ્ઞ, પરમાત્મા, પૂર્ણાનંદને કોઇ સાંસારિક પદાર્થની અપેક્ષા છેજ નહિં અને લૌકિક પદાર્થનો ઉપયોગ થાયજ નહિં માત્ર ભાવથી વશ થાય છે; જો દૃઢ ભક્તિ છે તો વશ થાય છે અને જે મનોરથ હોય તે પૂર્ણ કરવા તેજ સમર્થ છે. પરતુ એ અનન્ય ભક્તને વાસ્તે વ્યવસ્થા છે. નવમા સ્કંધમાં કહ્યા પ્રમાણે જેણે સર્વસ્વ નિવેદન કરી દીધું હોય અને એકાદશસ્કંધમાં વર્ણવેલી દશાને પહોચ્યો હોય તેને વાસ્તે છે ભક્તિમાર્ગકમલભાસ્કર શ્રીવેદવ્યાસજી પણ આ અર્થ સૂત્રમાં ગુંથે છે.

अनन्याधिपतिः

અર્થ--અનન્યોના અધિપતિ પુરૂષોત્તમ છે.

ભાવાર્થ--પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તજનો આમ દૃઢ સમજે કે અમારે તો સાધન, અને ફળ ભગવાન્ વિના બીજું કોઇ નથી તેથી તે અનન્ય કહેવાય અને અનન્યોના અધિપતિ પુરૂષોત્તમ છે એટલે તેઓના અંતઃકરણમાં સદા પ્રભુ બીરાજે છે, અને સકલ મનોરથ પૂરણ પ્રભુ કરે છે. અહીં એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે આમ પણ શ્રુતિ છે કે---

‘ सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ’

અર્થ—સર્વને નિયમમાં રાખનાર છે અને સર્વના અધિપતિ છે. તો કેવળ ભક્તિમાર્ગીય જનોનાજ અધિપતિ છે એમ કેમ કહેવાય ? ઉત્તર—એ વાત સત્ય છે પરંતુ ભક્તિમાર્ગીય જન શિવાયનું અધિપતિપણું પોતાની વિભૂતિથી કરે છે માટેજ કહ્યું છે—

‘ मदन्यत्ते न जानंति नाहंतेभ्यो मनागपि ’

‘મારાથી બીજું કાંઈ તે ભક્ત જાણતા નથી અને હું તેનાથી ઉપરાંત બીજું કાંઈ વધારે ધારતો નથી. જો પૂર્વોક્ત પ્રકારેજ હોય તો સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન શ્રીકૃષ્ણ આવી કેમ આજ્ઞા કરે ? તેથી આમ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિમાર્ગ કેવળ અનુગ્રહૈકસાધ્ય છે; માત્ર વિશ્વાસ જોઈએ. આ હેતુથી અહીં સેવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રીકલ્યાણરાયજી લખે છે તે પૂર્વોક્તાનુસારીજ છે તેઓ એક આવો હેતુ લખે છે કે ભક્તજનના મનોરથ પણ અસાધારણ હોય છે તે પૂર્ણ કરવાની દેવોમાં શક્તિ પણ ક્યાં છે ? અને એને નિયમમાં રાખવા યમ પણ ના કહે છે જેમ કે—

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ।
ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ॥
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्
नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे भा. ६—३—२७

અર્થ—યમરાજ પોતાના દૂતને કહે છે—દેવ અને સિદ્ધ
એ જેઓની પવિત્ર કથા ગાઈ છે અને જેઓ ભગવાન્
રણ ગયા છે તે સાધુ જન છે. હરિની ગદાથી જેઓની
રફથી રક્ષા થઈ રહી છે તેઓની પાસે તમો (દૂતો) ન જાઓ;
ણ કે એઓને દંડ દેવામાં અમે તથા કાળ પણ સમર્થ નથી.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેવા ભક્તને યમાદિદેવ
નિયમમાં રાખવા સમર્થ નથી. આ વાક્ય ઉપરથી સાર એ
લેવો જોઇએ કે તેમાં કહેલાં લક્ષણ વાળા ભક્તજનને વાસ્તે
નિયમ છે. સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિથી જોવું એ બહુજ પરિપકવ
માં થાય છે. બ્રહ્મભાવ થવો એ કાંઈ સહજ નથી મોઢેથી
દીધું તેથી શું થયું ? તે પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ.

આ અગિયારમા શ્લોકનો સારાંશ એ છે જે—આ
માં અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માદિ દેવોથી તે તે દેવોની ઉપાસના
જનોને મનોરથ પ્રાપ્તિ થાય છે માટેજ દ્વિતીય સ્કંધમાં શ્રી
દેવે તે તે કામના પરત્વે ઉપાસના કહેલી છે, તથા ગીતા
પણ કહ્યું છે કે યજ્ઞે કરી દેવતાને પ્રસન્ન કરો અને પ્રસન્ન
દેવ તમોને જોઇતું દેશે. તેમજ જે દેવને યજે છે તે દેવને
થાય છે આદિ કહ્યું છે. પરંતુ ભગવદ્દભકતને વાસ્તે એ
નથી. ભગવદ્દભકત તો પુરૂષોત્તમનુંજ ભજન કરે છે અને
આ લોક અને પરલોક સંબન્ધી સઘળા મનોરથ પરમાનંદ
કૃષ્ણજ પૂરા કરે છે. મુચકુંદાદિક પર પ્રસન્ન થયેલા
મોક્ષ દેવાને વાસ્તે નાજ કહી હતી. એટલે ભગવાન્
સકલ મનોરથ પૂરક કોણ છે ? કોઈ નથી એમ ભગવદ્દભ
નિશ્ચય વિશ્વાસ છે. ભગવાનના ભકતને કોઈ કામ સારૂ
આશ્રય કરવાની જરૂર નથી, અને દેવતાંતરના ભકતને યથા
દેવાને અધિકાર આપ્યો છે, અને ભગવાન્ તો પરમાનંદ
માટે તેઓની પાસે પ્રાર્થના કરવામાં પણ કોઈ પ્રકારનો
રહેતો નથી અથવા પ્રાર્થનાનું પણ શું કામ છે, અંતઃ
બીરાજે છે માટે સઘળું જાણે છે કે આ વખતે આ
અપેક્ષા છે. તો વિના પ્રાર્થના પણ કામના પૂર્ણ કરે છે.

એકાદશ શ્લોકમાં કહ્યું કે ભગવદ્દભક્તના મનોરથ
પૂરે છે. અને બીજા જીવના મનોરથ ભગવદંશભૂત બ્રહ્માદિ
પણ તે તે દેવદ્વારા ભગવાને પૂર્યા એમજ

ારણકે અંશી પરમાત્મા છે. તેમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે 'મેંજ નોરથોની પૂર્તિ કરી છે' ભગવાન વિના ફલ દેવાની બીજાની શકિત નથી. તેમ એ પણ સિદ્ધ થયું છે, કે શ્રીકૃષ્ણ છે તે પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ છે. અને અંતર્યામી વિષ્ણુ અક્ષર છે. અને પ્રપંચ ક્ષર છે. તો સર્વોત્તમ જે પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ તેમની ભકિત રવી. એ આ બારમા શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં કહેવામાં આવશે અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં જીવ સ્વરૂપ કહેવાશે.

લમ્—अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ॥

सान्वयपदार्थः—(ભકિતમાર્ગમાં તો સર્વને નિયમમાં રાખનાર શ્રીકૃષ્ણજ છે, अतः એ હેતુ માટે तु પુનઃ ब्रह्मवादेन (બ ં બ્રહ્મજ છે એ રીતે શ્રીભાગવત ગીતા અને વ્યાસસૂત્રમાં કહેલા) હ્મવાદે કરીને कृष्णे (પરબ્રહ્મ) શ્રીકૃષ્ણમાં बुद्धिः અંતઃકરણ ર્ધ यताम् વિશેષે કરીને ધારણ કરવું.

અર્થ—આથી બ્રહ્મવાદે કરી શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ સારી ીતે રાખો.

ભાવાર્થ—અગીઆર શ્લોક સુધી જે કહ્યું તેનું ફળ અને ામેય કહે છે કે આ સઘળું પૂર્વમાં પ્રતિપાદન કરી દીધું તેથી ાકાર છે. આ પ્રકારના સિદ્ધાંતથી શ્રીકૃષ્ણમાં જ અંતઃકરણ સ્થિર રી રાખો. શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એતો બહુત્ર પ્રતિપાદિત છે શ્રીશુકવજીએ દામોદર લીલામાં પણ પરબ્રહ્મપણાથી વર્ણન કર્યું છે.

न चांतर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरं ।
पूर्वापरं बहिश्चांतर्जगतो हि जगच्च यः । ભા. ૧૦–૯–૧૩

અર્થ—જેની અંદર કાંઇ નથી અને જેની બાહિર કાંઈ તેમ પૂર્વ અને પશ્ચિમપણું પણ નથી. પૂર્વ પશ્ચિમ. અને દર અને બાહિર આં સઘળા ભાવ જગતને છે આ તો સ્વયં ગત્ છે માટે કેમ બાંધી શકાય?

ભાવાર્થ—શ્રીશુકદેવજી, ભગવાન્ ન બંધાય તેમાં આશ્ચર્ય

નહિં એમ જણાવતા યુક્તિ જણાવે છે. ભગવાનનું બંધન બેય પ્રકારેથી નથી થઈ શકતું એક તો ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર અને બંધનના સાધનપર વિચાર કરવાથી પણ બંધન થઈ શકતું નથી. તેમાં પહેલે ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે હવે બંધનથી બે કામ થાય છે એક તો બાહિર જવાનો નિરોધ અને બીજું અંદર તાપ. તે તેને થાય કે જેને બાહિર અને અંદર એ બે ભાવ હોય. ભગવાન્ તો પૂર્ણ છે, અને વ્યાપી રહ્યા છે એટલે કોનાથી ભગવાન અંદર કહેવાય ? અથવા સર્વની અંદર તેજ રેહેનાર છે માટે તેની અંદર તો કોઇ નથી જો તેની અંદર કોણ ? તેની અંદર કોણ ? એમ પક્ષ કર્યા કરીએ તો અનવસ્થા નામનો દોષ આવે છે. માટે સર્વની અંદર નિરંતર અંતર્યામી સ્વરૂપે ભગવાન્ બીરાજે છે. સર્વંતર્યામી તો તેજ છે માટે તેની અંદર નથી, તેમ ભગવાનથી બાહિર પણ કોઇ નથી, કારણ કે ભગવાન્ સર્વવ્યાપક છે. જો કે આકાશ સર્વથી બાહિર જોવામાં આવે છે પરંતુ એ આકાશ પણ ભગવાનમાંજ રહે છે; આ બે બાબતથી અંતઃકરણમાં ખેદ અને બાહિર આવરણ ભગવાનને નથી એ સૂચવવામાં આવ્યું. આ બંધન એ વેષ્ટનાત્મક છે. તે નિરવયવ અને ન નિરૂપણ થાય તેવા અને પોતાની મેળે ભાસતા અને જાણનાર અને જાણવા જોગ પણાથી રહિત એવા પરબ્રહ્મને પૂર્વ દિશાપણું અને પશ્ચિમ દિશાપણું કેમ ઘટે તેમજ દક્ષિણ અને ઉત્તર વિભાગ પણું સમજી લેવું, તેથી સ્વરૂપથી અને દિશાના વિભાગથી મનાતા અંદર અને બાહિર, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર આદિ ધર્મો ભગવાનમાં નથી; તે સંબન્ધની સંભાવના પણ ન કરવી જોઇએ. આતો ભગવાનના સ્વરૂપ જોતે વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે સાધનના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો બાકી છે માટે શ્લોકનું ઉત્તરાર્દ્ધ કહેવામાં આવ્યું. બંધનનાં સાધન તો દોરડી આદિ પ્રસિદ્ધ છે તો તે દોરડાના પૂર્વ ભાગમાં તથા પર ભાગમાં ભગવાન્ છેજ તો, જ્યારે સર્વમાં છે તો દોરડામાં શાને નથી ? હિરણ્યકશ્યપુના આ

ધ્યાનમાં. ક્યાં છે ? આ પ્રશ્નના જ[illegible]બમાં પરમભક્ત પ્રહ્‌લાદજીએ સર્વમાં છે, આજ જવાબ આપ્યો છે અને ભગવાન્ સ્તંભમાંથી પ્રાદુર્ભૂત છે. તેમ સર્વ પદાર્થો ભગવાન્‌માં છે એમાં પણ સ્વયં યશોદાજી પ્રમાણ ભૂત છે કારણ કે મૃત્સ્નાભક્ષણ પ્રસંગમાં તથા તૃણાવર્તના પ્રસંગમાં સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ મુખારવિંદમાં શ્રીયશોદાજીએ જોયું છેજ! માટે સર્વની બાહિર પણ ભગવાન્ છે કારણ કે વ્યાપક છે અને સર્વની અંદર પણ ભગવાન્ બીરાજે છે કારણ કે સર્વાંતર્યામી છે. તેમ મૂલ શ્લોકમાં च કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી સ્વરૂપ પણ છે. આ સઘળું જગતના સંબંધમાં છે; કારણ કે ઉત્પન્ન થાય છે અને જાય છે—जायते गच्छति च जगत् તેથી જગત્ કહેવાય છે જો પૂર્વ ભાવ ન હોય તો થાય કેમ ? અને પરભાવ ન હોય તો જગત્ જાય ક્યાં ? ભગવાન્ તેની બાહિર ન હોય તો જગત્ જાતાં જાય તો ? અને જો જગત્‌ની અંદર ભગવાન્ ન હોય તો સપ્રતીતિ સિદ્ધ ન થાય માટે અંતઃસ્થિત ભગવાન્‌ના ધર્મથી જ તો જગદ્ધર્મ છે. વધારે શું જગત્ છે તે પણ ભગવાન્ છે સચ્ચિદાનંદરૂપ પણાથી જો ભગવાન્ જ છે તો કોઈ પોતાના આત્માથી બંધાય નહિં અને જો પોતાની મેળે જ બંધાય તો બાંધનારનો શ્રમ વ્યર્થ છે અને જગન્મય સર્વને પોતાની આજ્ઞામાં રાખે તો પોતાના બંધને સારૂ કેમ જગત્‌ને આજ્ઞા આપે ? આમ વિચાર કરતાં કોઇ પણ પ્રકારેથી બંધન નથી સંભવતું આ સઘળો શ્લોકનો અર્થ છે. કાંઈ વિસ્તાર થયો છે પણ દીર્ઘ વિચારવાળાને તો સાર મળશેજ. આમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ પણાથી વર્ણન સુપ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું તેમ સ્તુતિ ભાગમાં પરબ્રહ્મના ગુણોથી જ વર્ણન છે. તેથી ભકિતમાર્ગમાં બ્રહ્મવાદ અનુભવસાક્ષિક છે. એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું અને મૂલ શ્લોકમાં अस्तु આ બે શબ્દમાં જે तु શબ્દ છે તેથી નિરાકાર વાદની વ્યાવૃત્તિ કરી.

પ્રકાશમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી અનુવાદ કરે છે કે પૂર્વોકત પ્ર

કારથી સઘળું બ્રહ્મ જ છે એમ શ્રીગીતાજી શ્રીભાગવત અને બ્રહ્મસૂત્રથી શ્રુતિ સિદ્ધાંતના સ્થાપને કરી પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણમાં અંતઃકરણ રાખો.

યોજનામાં લાલૂભટજી લખે છે કે--આ પ્રકારે સાધારણ ફળ મળવાની વ્યવસ્થા કહી તેમાં પણ સાધારણ જીવોને ફળ શ્રીકૃષ્ણના અંશ ભૂત બ્રહ્માદિ દેવદ્વારા શ્રીકૃષ્ણ આપે છે અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને ફળ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં આપે છે એ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તો સઘળાને ફળ દેનાર શ્રીકૃષ્ણ જ થયા. તથા સઘળા શ્રીકૃષ્ણાત્મક છે અને શ્રીકૃષ્ણને આધીન છે. આ બ્રહ્મવાદે શ્રીકૃષ્ણમાંજ ફળ દેનાર પણાની બુદ્ધિ રાખવી જોઇએ. તેમ બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ ફલ પ્રદ પણું ભગવાન્નું વર્ણવેલું છે જેમકે—

फलमत उपपत्तेः ३—२—३८

અર્થ—ઇશ્વરથી ફળ મળે છે ઉપપત્તિ હેતુથી.

ભાવાર્થ—ઇશ્વરથી ફળ મળે છે આ સિદ્ધ કરવા વ્યાસ ચરણ ફલોપપત્યધિકરણ નામના ૧૧ માં અધિકરણમાં આરંભ કરે છે. ઇશ્વરથીજ ઐહિક અને પારલૌકિક ફળ મળે છે કારણ કે ફળની ઉપપત્તિ ઇશ્વરથી છે. સર્વને વશ કરનાર સર્વના નિયંતા ઇશ્વર છે શ્રુતિમાં પણ રહ્યું છે.

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः

અર્થ—સર્વને વશમાં રાખનાર અને સર્વના શાસન કરનાર ઇશ્વર છે માટે ઇશ્વરજ ફળ આપે છે, કર્મ સચિવ દેવતા આપતા નથી કારણ કે સર્વના માલિક તો પુરૂષોત્તમ છે. બીજાની વસ્તુ બીજાને આપવા અધિકાર નથી, જેની જે વસ્તુ છે તે આપી શકે છે ને ભગવદિચ્છા શિવાય કોઇથી અપાય નહીં. આ જે ફળ કામનાથી ભજે છે તે મધ્યમાધિકારિ જાણવા. કારણ કે ઉત્તમાધિકારીને તો ભગવાન્ એજ ફળ છે કે ભજવામાં બીજો હેતુ રહેતો નથી; તે અહેતુકી ભક્તિ કરે છે માટે

દેશાઈ પુરુષોત્તમદાસ ગ [illegible]
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

ઉત્તમાધિકારી છે. આ સૂત્રથી એ સિદ્ધ થયું જે ફળ પ્રાપ્તિ ભગવાન્‌થી થાય છે આ અધિકરણપાદ સમાપ્તિ સુધી છે પણ ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી ત્રણ સૂત્ર બીજાં નથી લખ્યાં તેમ ગીતાજીમાં પણ એજ લખવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્‌થી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. કદાચિત્ ઇતર દેવની ઉપાસના કરવાથી તે તે દેવ દ્વારા ફળ મળે છે પણ તે ભગવાનેજ દીધેલાં, દેનાર ભગવાન વિના બીજો કોણ છે ? જેમ કે—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्यतस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ ७ २१

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२३॥

અર્થ—જે જે ભકત જે જે ભગવાન્‌ના શરીર ભૂત દેવને શ્રદ્ધાએ કરી પૂજવા ઇચ્છે છે તે તે ભકતની તે તે દેવમાં શ્રદ્ધાને હું કરૂં છું તે ભકત તે શ્રદ્ધા યુકત, તે દેવનું આરાધન કરે છે. ત્યાર પછી તે દેવોથી મનોભિલષિત કામને મેળવે છે જે કે મેંજ દીધેલાં છે.

ભાવાર્થ--જે જે ભકત ભગવાન્‌ના અંગભૂત જે દેવનું શ્રદ્ધા પૂર્વક પૂજન કરવા ઇચ્છે છે તેની શ્રદ્ધા. ભગવાન્‌જ તેમાં કરાવી દે છે. કારણ કે તેમાં ભગવાન્ બીરાજે છે. તો એક પ્રકારથી ભગવાનનુંજ પૂજન કરવા ઇચ્છે છે. ભગવાન્‌નું તેને જ્ઞાન નથી પરંતુ ભગવાન્‌ને તો જ્ઞાન છે. જે આ દેવતાંતરમાં હું રહ્યો છું પૈને શ્રદ્ધા પૂર્વક ભજવા ઇચ્છે છે. ત્યાર પછી તેવી રીતે તેના આરાધનથી તેને કામની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, કારણ કે ભગવાનેજ તે દ્વારા અભિલષિત પદાર્થ દીધેલા છે સર્વમાં અંતર્યામી બિરાજે છે આતો વાત સુપ્રસિદ્ધ છે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં પાંચમા અધ્યાયના સપ્તમ બ્રાહ્મણમાં અંતર્યામીનું નિરૂપણ છે.

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतर पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी अंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत। इति

અર્થ—જે પૃથિવીમાં રહે છે પૃથિવીથી જુદો છે પૃથિવી જેને જાણુતી નથી જેનું પૃથિવી શરીર છે જે પૃથિવીને અંદર નિયમમાં રાખે છે તે આત્મા અંતર્યામિ અમૃત જાણવા તેમજ—

य आदित्ये तिष्ठन् यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं। इत्यादि

(જે આદિત્યમાં રહે છે જેને આદિત્ય જાણુતા નથી જેનું આદિત્ય શરીર છે જે આદિત્યને નિયમમાં રાખે છે) ઇત્યદિ વચનોથી સિદ્ધ છે જે સર્વમાં અંતર્યામી રહે છે, તો દેવદ્વાર. તેજ પરમાત્મા ફળ દે છે. પરંતુ અજ્ઞાની અને કામમાં લોભાયેલા કાંઈ વિવેચન જાણુતા નથી. ભગવાનને ભજવાથી સર્વ કામના પૂરી થાય છે અને તે દેવોને ભજવાથી યથાધિકાર ફલ મળે છે. તેમ તે ફલ સાવધિક મળે છે અને ભગવાનના ભજનથી નિરવધિ સુખશેવધિ મળે છે. મૂલ છોડી શાખા સેચન કોણુ કરવા જાય ? તેમ આંહી પણુ કાંઈ દુ:ખ સંભિન્ન સુખ નથી અને ત્યાં તો દુઃખની સાથે સુખ લેશ પણુ છે ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનો વિવેક દેવતાંતરના ભજનમાં રોધ કરે છે. અને ભગવાનના ભજનમાં પ્રેરણા કરે છે બ્રહ્મવાદે કરી શ્રીકૃષ્ણુમાં ચિત્ત સ્થિર કરી સ્થાપવું.

શ્રીકલ્યાણુરાયજી લખે છે કે—આ કારણુથી બ્રહ્મવાદે શ્રીકૃષ્ણુમાં બુદ્ધિનો નિવેશ કરવો. બ્રહ્મવાદનો પ્રકાર આ પ્રમાણે ખાવ્યો છે.

શ્રીકૃષ્ણુ મૂલભુત પુરૂષોત્તમ છે. અને અક્ષર એ એમનું સ્થાન છે અને પ્રપંચ સમુદ્રતરંગની સમાન અક્ષરથી થયો છે અને શ્રીકૃષ્ણુની ઈચ્છાથી સઘળું થાય છે સર્વના પ્રેરક તે ઇત્યાદિ પ્રકારથી કૃષ્ણુમાં બુદ્ધિ રાખવી.

આ અર્દ્ધ શ્લોકનો સારાંશ જે—સર્વને ફલ દેનાર તેઓ છે વતાના પણુ દેવ તે છે, અને અક્ષરમાં ને ક્ષરમાં રહેનાર પણુ

તે છે. સર્વ બ્રહ્મમય છે. સચ્ચિદાનંદાત્મક છે આ સઘળાના મૂલભુત પરમાનંદ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે. પણ તેમાં બુદ્ધિ દઢ રાખવી. એટલે શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય રાખવો.

मूलम्—आत्मनि ब्रह्मरूपेहि
(तु) छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः ॥ १२॥

સાન્વયપદાર્થઃ—आत्मनि આત્માના વિષયમાં (કહેવાય છે) हि કારણ જે (નિબંધ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસસૂત્ર વગેરેમાં જીવોને બ્રહ્મરૂપ, અંશ, અણુ અને ચૈતન્ય જેમાં મુખ્ય છે એવા કહેલા છે માટે) **ब्रह्मरूपे** (બ્રહ્મના અંશપણાથી) બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં (જીવમાં) **व्योम्नि** આકાશમાં **इव** જેમ (ચારણી વગેરે ઉપાધિએ ઉત્પન્ન કરેલાં) **छिद्राः** છિદ્રો (જોવામાં આવે છે તેમ) **चेतनाः** બુદ્ધિઓ (છે) તે જીવોને સંસારિપણું ઉત્પન્ન કરી આપે છે.

અર્થ--આત્માના વિષયમાં કહે છે. બ્રહ્મના અંશપણાથી બ્રહ્માત્મક જે આત્મા તેમાં જે ચેતના (બુદ્ધિઓ) તે જીવોને સંસારીપણું ઉત્પાદન કરી આપે છે.

હવે જેને પૂર્વોક્ત સાધનનો અધિકાર નથી તેને કયા પ્રકાર ી અને કઇ ફલસિદ્ધિ થાય તે લખવામાં આવે છે. પહેલાં સઘળો સાધન પ્રકાર તથા પ્રમેય અને ફળનો નિર્ણય કર્યો, પરંતુ તેના સર્વે અધિકારી નથી તેથી બીજો પ્રકાર લખવા પ્રારંભ કરે છે. તે શ્રીવિઠ્ઠલેશજીએ વિવૃત્તિમાં પ્રકરણના આરંભમાં अथ શબ્દનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. અને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રકરણ ભેદને વાસ્તે हि અથવા तु શબ્દ શ્લોકમાં ધર્યો છે. અહિં हि અથવા तु આમ લખવાનો હેતુ એજ કે ઉત્તરાર્દ્ધના બેય પાઠ છે કોઇ પુસ્તકમાં हि છે અને કોઈ પુસ્તકમાં तु છે તે પ્રકાશમાં પુરૂષોત્તમજીએ બેય પાઠને સ્વીકાર્યા છે માટે અહીં તેમ લખવામાં આવ્યું છે હવે આ અર્દ્ધ કારિકાનો અર્થ—

શ્રીમદ્‌ભાગવતના ચતુર્થ સ્કંધના પુરંજનના આખ્યાનમાં કહ્યું છે કે—

बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत् कृतम् ॥ ભા. ૪-૨૯-૫

અર્થ—બુદ્ધિને સ્ત્રી સમજવી જેથી હું અને મારૂં થાય છે માટે જીવને સંસારીપણું બુદ્ધિથી થાય છે. હવે જીવસ્વરૂપવિવૃતિમાં લખે છે કે—

જીવો આણુ છે અને અક્ષરાત્મક છે પરંતુ અવિદ્યાના અંતરાયથી અક્ષરાત્મકપણું નથી જાણતા, અને એને જ્ઞાન નથી તેથીજ તેને સંસાર આવી વળગે છે. આજ અવિદ્યાનુ ઉપાધિપણું છે, કાંઈ અવિદ્યા જીવને ઉત્પન્નં કરતી નથી. જીવો અણુ છે, એટલે બહુજ સૂક્ષ્મ છે એ દૃઢ કરવા દૃષ્ટાંત આપ્યુ છે કે જે આકાશમાં ઉપાધિથી એટલે ચારણી વગેરેથીજ છિદ્રાદિક દેખાય છે તેમ જીવમાં જે ક્ષુદ્રપણું આદિ દેખાય છે તે બ્રહ્મધર્મ નથી પણ ઉપાધિથી જણાય છે.

પ્રકાશમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી ખુલાસો કરે છે તેમાં નિબંધમાં જે જીવ સ્વરૂપ લખ્યું છે તે લખે છે.

'तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांशचेतनाः'

અર્થ—તે બ્રહ્મની કેવળ ઇચ્છાથી બ્રહ્મથી પ્રકટ થયા તેનુ સ્વરૂપ કહે છે બ્રહ્મભૂત-અંશ-ચેતના જીવ જાણવા. જીવો બ્રહ્મત છે કાંઈ યોગ બલેથી આવિર્ભાવ કર્યા નથી અને અંશ છે; સાકાર છે સૂક્ષ્મ પરિચ્છેદ જેનો છે અને ચેતના એટલે ચિત્ જેમાં પ્રધાન છે અર્થાત્ ચિત્ એજ સ્વરૂપ અને ધર્મ જેનો છે એવા જીવો છે.

આ પ્રમાણે જીવનુ સ્વરૂપ નિબંધમાં કહ્યું છે, તથા વેદમાં પણ જીવનું આણુ પણુ કહ્યું છે. આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિ છે.--

आराग्रमात्रोह्यवरोपि दृष्टः

અર્થ—આર—શાળનો અગ્રભાગ, જેવડો બીજો પણ દીઠો એટલે આત્માના ગુણથી અતિ સૂક્ષ્મ જીવ પણ હૃદયમાં છે તેમ ગીતાજીમાં પણ સાતમા અધ્યાયમાં—

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'

(અર્થ—આ લોકમાં મારોજ અંશ જીવ થયો છે) તો જીવ અંશ છે એમ સિદ્ધ છે તેમ વ્યાસસૂત્રમાં પણ લખે છે કે **अंशो नाना व्यपदेशात् इत्यादि.** આ સૂત્રનો અર્થ પહેલાં લખવામાં આવ્યો છે; આ વગેરે અનેક પ્રમાણથી એ જીવો બ્રહ્મના અંશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ અણુ છે એટલે બહુજ સૂક્ષ્મ છે મુંડક ઉપનિષદ્‌માં—

' एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश '

(આ જીવાત્મા અણુ છે તે ચિત્તે કરી જાણવો, જે જીવાત્મામાં પ્રાણ પાંચ પ્રકારથી રહેલ છે) તેમજ વ્યાસસૂત્ર અધ્યાય ૨—પાદ ૩–૨૧ માં પણ એજ સૂક્ષ્મપણું વર્ણવેલું છે.

'नाणुरतच्छ्रुते रिति चेन्नेतराधिकारात्'

અર્થ--જીવ અણુ નથી કારણ કે તેની શ્રુતિ નથી એમ સંદેહ થાતો હોય તો તેમ નહિં, તે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો અધિકાર છે તેથી જીવ અણુજ છે.

ભાવાર્થ–જીવ અણુ છે તે સિદ્ધ કરી બતાવે છે—વાદીની શંકા છે કે જીવ અણુ નથી કારણ કે શ્રુતિમાં આમ લખે છે—

'सवाएष महानज आत्मायोऽयं विज्ञानमयः'

(તેજ આ મોટા અજન્મા આત્મા છે કે જે વિજ્ઞાનમય છે) આથી એમ જણાય છે કે વ્યાપક છે તેના સમાધાનમાં વ્યાસચરણ આજ્ઞા કરે છે કે એ શ્રુતિ બ્રહ્મપર લાગુ પડે છે, કારણ કે એ બ્રહ્મપ્રકરણની શ્રુતિ છે તેથી જીવપર લાગુ પડતી નથી; માટે જીવતો અણુજ છે એમ સિદ્ધ થયું. જેના પ્રકરણમાં જે શ્રુતિ ભણાઈ હોય તે પર તે શ્રુતિ લાગુ પડે છે માટે આ બ્રહ્મપર લાગુ પડે છે. તે જીવ અણુજ છે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં આવી પણ શ્રુતિ છે કે—

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्यतु ॥ भागो जीवः स विज्ञेय।

અર્થ—વાળના અગ્રના સો કટકા કર્યા પછી તે માહેલા એક કકડાના ફરી સો ભાગ કરીએ એવો સૂક્ષ્મ જીવ છે. અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ છે. તેમ દેહમાં પ્રવેશ કરવો અને નીકળી જવું વગેરે ક્રિયા કાંઇ વ્યાપકની હોયજ નહિં તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવ અણુ છે. જીવનું આવવું જવું બનતું નથી એમ કહીયે તો વેદની શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે; કારણ કે વેદમાં જીવની ઉત્ક્રાંતિનો પ્રકાર કહ્યો છે તે કેમ સંભવે ? તેથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે જીવ અણુ છે. તેમ બ્રહ્મના અંશો છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. ત્યારે બ્રહ્માત્મકપણાને કેમ જાણતા નથી ? એ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઉત્તરમાં એ કે અવિદ્યાએ કરી જાણતા નથી અવિદ્યારૂપ પડદો આડો આવ્યો છે તેથી બ્રહ્માત્મકપણું નથી જાણતા તેથી સંસારમાં ફસાઇ રહ્યા છે. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ।
बंधोऽस्याऽविद्ययाऽनादिः’ स्कं. ११–अ ११–श्लो ५

અર્થ—બ્રહ્મનો અંશભૂત જે જીવ તેને અવિદ્યા એ અનાદિ બંધ છે, આ વચન ઉપરથી જણાય છે કે બ્રહ્મની બંધક શક્તિએ કરી જીવનો બંધ છે તે વાત વેદમાં પણ કહી છે. **न तं विदाथ इत्यादि** શ્રુતિમાં અંતરાય ભૂત અવિદ્યાથી જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જે બ્રહ્માત્મક છે તે જાણી શકતા નથી. તેથી સંસાર જે હું અને મારૂં એ જાળ આવી ઘેરે છે. સંસારમાં ફસાવવામાં અવિદ્યા કારણ છે માટે અવિદ્યા એ ઉપાધિ છે. કાંઇ અવિદ્યાના બનાવેલ જીવો નથી. જીવો તો બ્રહ્મના ચિત્પ્રધાન સૂક્ષ્મ પરિચ્છિન્ન અંશો છે કાંઈ દોષરૂપ અવિદ્યાના આભાસરૂપ જીવ કે અવિદ્યામાં બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ એ જીવ છે તેમ નથી. જો આભાસ પક્ષનો સ્વીકાર કરે તો જીવને અબ્રહ્મપણાનો પ્રસંગ આવે તેમ પ્રતિબિંબ પક્ષનો સ્વીકાર કરે તો પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જીવમાં અબ્રહ્મપણુ પ્રાપ્ત થાય માટે તેમ ન જાણવું.

આ સર્વ સવિસ્તર વિદ્વન્મંડન વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. હવે અણુપણાને જણાવનાર દૃષ્ટાંતની વ્યાખ્યા કરે છે. **છિદ્રા વ્યોમ્નીવ ચેતના:”** આકાશમાં ચારણી પ્રભૃતિ ઉપાધિયે કરી **છિદ્ર** ના જેવો અવાસ્તવ ધર્મ જેમ દેખાય છે તેમજ બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં (જીવમાં) અવિદ્યા ઉપાધિથી ક્ષુદ્રત્વ, દુ:ખીપણું, અત્યંત ભિન્નપણું વગેરે અવાસ્તવ ધર્મો દેખાય છે કાંઈ અસંગત્વાદિ બ્રહ્મ ધર્મ દેખાતા નથી. તે અવિદ્યાની ઉપાધિથી. જો પંચપર્વા અવિદ્યાનો નાશ થાય તો સંસાર પછી રહે નહિં, સંસારરૂપ ફાંસી નાખનાર અવિદ્યા છે. હવે અહિં કોઇને સંદેહ ઉપજે કે જો જીવનું અણુપણું સૂચવવું જ હતું તો આકાશનો દૃષ્ટાંત શાને દેવો જોઈએ ? તેમાં તો અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગ (તણખા)નો દૃષ્ટાંત દેવો હતો. તેનો ઉત્તર–અગ્નિ–અને તણખાના દૃષ્ટાંતમાં સૂક્ષ્મપણું તો આવે પણ તેની સાથે જે બ્રહ્મધર્મનું તિરોધાન થવું છે તે કેવી રીતે સમજમાં આવે, તથા જે અસત્ય ધર્મ દેખાય છે તે વાસ્તવ નથી એ પણ કેમ સમજાવામાં આવે ? માટે આ દૃષ્ટાંત દેવામાં અવ્યો છે. તણખામાં તો પ્રકાશકત્વ દાહકત્વ, રહ્યું આવે છે અને આંહી તો જીવમાં બ્રહ્મધર્મથી વિરૂદ્ધ ધર્મ ઉપાધિયે કરી જોવામાં આવે છે તે યથાર્થ કેમ સમજાઈ શકાય ? માટે તે દૃષ્ટાંત દીધો છે.

યોજનામાં લાલૂભટજી જે લખે છે. તેનો પણ સૂક્ષ્મ અનુવાદ કરવામાં આવે છે. છિદ્ર શબ્દના બે અર્થ, એક તો છિદ્ર એટલે વિવર અને બીજો અર્થ છિદ્ર એટલે દોષ થાય છે, એ બેય અર્થ લેવામાં આવ્યા છે. ચેતના એટલે બુદ્ધિ કહેવાય છે. હવે જેમ વ્યોમમાં (આકાશમાં) મિથ્યાભૂત પદાર્થનું ગ્રહણ છિદ્રવાળી બુદ્ધિ કરે છે. અર્થાત્ આકાશમાં કાંઈ છિદ્ર નથી પરંતુ છિદ્રવાળી બુદ્ધિયો આકાશમાં છિદ્ર છે એમ સમજી જાય છે. તેમ બ્રહ્મરૂપ જીવમાં પણ મિથ્યા ભૂત સંસારિ (વાદી) દોષને જુવે છે. સંસાર છે તે મિથ્યા છે આ સિદ્ધાન્ત છે. જીવ એતો બ્રહ્મનો અંશ

છે પણ અહંતા મમતાદિ રૂપ જે સંસાર છે તે તો મિથ્યા છે અને અવિદ્યા કલ્પિત છે તેથી જીવનું સંસારિપણું પણ ઔપાધિક સમજવું જોઇએ. પૂર્વમાં એ પણ કહી આવ્યા છીએ કે શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી જીવને સંસાર રહેતો નથી; માટે એ તો અવાસ્તવ ધર્મ છે. નિબંધમાં પણ કહ્યું છે કે સંસાર મિથ્યા છે અને પ્રપંચ સત્ય છે. પ્રપંચ અને સંસારમાં ભેદ છે. પ્રપંચ એટલે વિસ્તારવાળુ સર્વ જગત્ તે સત્ય છે કારણ કે બ્રહ્મ રૂપ છે અને અહંતા મમતા રૂપ જે સંસાર છે તે મિથ્યા છે. હવે જીવ સ્વરૂપ તો પ્રભુ ચરણે વિવૃતિમાં લખ્યું છે---કે જીવો અણુ છે ચિત્પ્રધાન બ્રહ્મ ભૂત અંશ છે, સાકાર છે, સૂક્ષ્મ પરિચ્છેદવાળા છે. તે વિષયમાં અહીં ફરી લખવાની જરૂર જણાતી નથી પણ જે જીવનું સ્વરૂપ અણુ લખ્યું છે તે ખાતે કાંઇક લખવા વિચાર છે એટલે પ્રતિબિંબવાદનું સૂક્ષ્મ રીતે ખંડન થાય છે.

હવે એવી એક શંકા ઉપજે છે કે જે જીવનું અણુ પણું સ્વીકાર્યું છે તે કેમ બની શકે? કારણ કે અનાદિ અવિદ્યામાં બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ તે જીવ છે એ બહુવાદી સંમત છે, તેના ઉત્તરમાં એકે તેમ બની શકે નહિં કારણ કે રૂપ રહિત બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ ઘટે નહીં પ્રતિબિંબ રૂપવત્ પદાર્થનો જ હોય છે જે પ્રતિબિંબવાદી છે તે બ્રહ્મને નીરૂપ કહે છે અને નિરાકાર કહે છે તો તે વાત કેમ બની શકે? તેમજ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ ત જીવ તો અવિદ્યા એ કાંઇ શુદ્ધ પદાર્થ નથી એતો મલિન પદાર્થ છે તેમાં પ્રતિબિંબ પડે પણ કેમ? ને જો તેમ પડવાની રીતિ હોય તો લાકડાના સ્તંભમાં વાયુનો પ્રતિબિંબ પડવો જોઇએ; અવિદ્યાના સ્થાનાપન્ન તો સ્તંભ છે અને રૂપ રહિત બ્રહ્મ સમાન વાયુ છે તેનો તો પ્રતિબિંબ પડતો દેખાતો નથી; ત્યારે નીરૂપ બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ કેમ મનાય; તે વાદીને વિચાર કરવાનું છે. રૂપ રહિતનો પ્રતિબંબ નહિં એતો ઠીક પણ કોરા રૂપનો પ્રતિબંબ થાય કે નહીં? જો થાય છે તો રૂપનો નિરૂપ છે. કારણ

રૂપનું રૂપ હોય નહીં. ન્યાયશાસ્ત્રનો આતો સિદ્ધાંત છે કે ગુણમાં ગુણનો સ્વીકાર નહિં. જેમ નીરૂપ રૂપનો પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ રૂપ રહિત બ્રહ્મનો પણ પ્રતિબિંબ કાં નહિં પડે? આ શંકા આવી તેના ઉત્તરમાં કે રૂપવાન્ ઘટાદિ પદાર્થનો પ્રતિબિંબ પડે છે ને ઘટાદિમાં રહેલાં રૂપનો પણ પ્રતિબિંબ પડે છે પણ કોરા રૂપનો પ્રતિબિંબ તો પડતોજ નથી. તેમ આશ્રય વિના રૂપ રહેતું નથી એમ સર્વ તંત્ર સિદ્ધાંત છે. રૂપજ તો શું પણ ગુણ ગુણી વિના રહેજ નહીં. તો રૂપ એ પણ એક ગુણ છે તેથી આશ્રય વિના રૂપની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. વળી દર્પણાદિમાં બિંબિત જે ઘટ તેમાં રહેલ રૂપનો પણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેમ પહેલાં બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ અને ત્યાર પછી નીરૂપ રૂપનો જેમ પ્રતિબિંબ, તેમ નીરૂપ પરમાત્મા પણ ચક્ષુર્ગાહ્ય છે એમ માનવું પડશે એ કંઈ વાદીમાનતા નથી. વળી શંકાને અવસર મળે છે કે નીરૂપ જે આકાશ તેનો પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેમાં કાલિમા દેખાય છે તેમ રૂપરહિત બ્રહ્મનો પણ પ્રતિબિંબ પડે છે એમ માનવું જોઈએ. ઉત્તર–જે આકાશનો પ્રતિબિંબ પડતો નથી પણ જલાદિમાં જે કાંઈ દેખાય છે તે ઔપાધિક રૂપ છે ઔપાધિક રૂપને અને આકાશને કાંઇ પણ સબંધ નથી, તો આકાશનો પ્રતિબંબ એમ કહી પણ શકાય નહિં, જો તેમ માને તો આ આકાશ કાલું છે એમ જણાય છે તેથી આકાશ ચક્ષુર્ગાહ્ય છે એમ માનવું પડશે, તો પછે બ્રહ્મ પણ ચાક્ષુષ છે એમ સ્વીકારવામાં પણ આનાકાની નહિ થાય અને એ સ્વીકારશો તો સ્વમત વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે આપના મતમાં બ્રહ્મ ચાક્ષુષ નથી તેનો તેવો સ્વીકાર કેમ કરાય? વળી એક શંકા જન્મલીયે છે કે કલ્પિત પવાળા જે બ્રહ્મ જેથી જગજ્જન્માદિ થાય છે. તે કોઈ વખતે ચાક્ષુષ પણ થાય છે માટે પ્રતિબિંબમાં શું હાન છે? ઉત્તરમાં કે જે સોપાધિક બ્રહ્મ છે તેમાં માયિક રૂપનો સ્વીકાર તમારા મતમાં છે, પણ શુદ્ધબ્રહ્મમાં તો તે માયિક રૂપ આદિનો સ્વી-

કાર નથી અને પ્રતિબિંબ એ તો શુદ્ધનો છે એમ માનો છો તે કેમજ ઘટે ? જો માયિક બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ જીવ એમ હોય તો કહી શકાય છે, તેમ તો નથી કહેતા શુદ્ધનો પ્રતિબિંબ કહો છો. માટે તે કેમ બની શકે ? વળી આવી શંકા આવે છે કે જપાકુસુમ (જાસુંદના પુલ) ની લાલાસ દ્રવ્ય છોડી ફટિકમણિમાં દેખાય છે. જો તેમ ન હોય તો કાચ વગેરેમાં જેમ મુખનો પ્રતિબિંબ પડે તો તેમાં બીજું મુખ દેખાય છે, તેમ ફટિકમણિમાં કાંઇ જપાકુસુમ બીજું દેખાતું નથી પણ કોરી લાલાશની ઝાંઇ પડે છે, તેથી આ ઠેકાણે એમ જણાય છે કે રૂપ રહિતનો પણ પ્રતિબિંબ પડે છે. તો નીરૂપ બ્રહ્મનો પણ પ્રતિબિંબ પડે છે એમ માનવું જોઇએ ? આ શંકાના ઉત્તરમાં રૂપ માત્રનોજ પ્રતિબિંબ, એમ છતે રૂપવાળું જે જપાકુસુમાદિ એને અન્વય વ્યતિરેકે કરી કારણ માનવું જોઇએ, કે રૂપવાળા જપાકુસુમાદિ વિના કોરી લાલાશનો પ્રતિબિંબ ફટિકમણિમાં પડે છે તેમતો બનતું જ નથી એમ સર્વ ઠેકાણે સમજી લેવું. રૂપવાળા વિના કોરા રૂપનો પ્રતિબિંબ કોઇ ઠેકાણે પડતો નથી. માટે પ્રતિબિંબ પડવામાં રૂપવાળા પદાર્થની સઘળે ઠેકાણે કારણતા સમજવી જોઇએ. બ્રહ્મતો નીરૂપ છે માટે તેનો પ્રતિબિંબ ઘટે નહિં, એટલે બ્રહ્મનો અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ તે જીવ, આ પક્ષ પ્રમાણ પદવીને આરૂઢ થતો નથી આ સઘળાનો સાર શ્રીઆચાર્યચરણે અર્ધકારિકામાં આજ્ઞા કરેલો છે.

'न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन'

અર્થ—રૂપ રહિતનો પ્રતિબિંબ કોઇ દીવસ બને નહિં. તેથી વાયુનો પ્રતિબિંબ પડતો નથી. ત્યારે રૂપવાન્ પદાર્થ દર્પણાદિમાં ધર્મ રૂપે કરી પ્રતિફળે છે. રૂપવાન્ જપકુસુમાદિ ફટિકમાં અરૂણ ગુણે કરી પ્રતિફળે છે. એમ બન્ને પ્રકારથી રૂપવાળા પદાર્થનો જ પ્રતિફળનો સંભવ છે માટે નીરૂપ બ્રહ્મનો પ્રતિબિંબ યુક્તિથી સિદ્ધ થતો નથી. આ સાધારણ રીતે પ્રતિબિંબ વાદ ઉપર કોટી કરવામાં આવી છે.

હવે આ અર્ધશ્લોકનો સાર લખવામાં આવે છે. આમા જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે–જીવ અણુ છે. અને ચિત્પ્રધાન બ્રહ્મનો અંશ છે અને ફેલાતું ચૈતન્ય એ ગુણ છે એવો જીવ છે, તેને અવિદ્યાએ કરીને બંધ થાય છે. અને વિદ્યાયે કરી મોક્ષ થાય છે. પંચનદિ ગોવર્દ્ધનલાલાજીના રચેલા વેદાંતચિંતામણિ નામના ગ્રંથમાં જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેની કારિકા—

सच्चिन्मात्र श्चित्प्रधानो ब्रह्मस्त्वांशो हृदि स्थितः ॥
विसर्प्यचैतन्यगुणोऽणुर्जीवोऽविद्ययासितः ॥१२॥

અર્થ—સત્ અને ચિત્વાળો તેમાં પણ ચિત્ પ્રધાન મુખ્ય જેમાં, તેવો અને બ્રહ્મભૂત અને બ્રહ્મનો અંશ અને પ્રાણિ માત્રના હૃદયમાં રહેનાર તથા જેનો ચૈતન્ય રૂપ ગુણ સઘળા શરીરમાં ફેલે છે. તે અને અણું, અને અવિદ્યાયે બંધાઈ રહેલો જીવ જાણવો.

ભાવાર્થ—પરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ છે ને તેના સદ્ અંશથી જડ સરજાયું અને સચ્ચિત્ તેમાં ચિત્પ્રધાન આ અંશથી જીવ અને સચ્ચિદાનંદ તેમાં આનંદ પ્રધાન અંતર્યામી જાણવા જોઇએ. જીવ એ પણ બ્રહ્મનો અંશ છે એ ગીતાજીમાં અને વ્યાસ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે ઉપર લખી આવ્યા છઇએ, તેમ તે જીવ ક્યાં રહે છે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કે હૃદયમાં રહે છે. તેમાં પ્રમાણ ભત શ્રુતિ सएष आत्मा हृदि તે આ આત્મા હૃદયમાં રહે છે. વ્યાસ સૂત્ર અ૦ ૨ પા૦ ૨ સૂ૦ ૨૪ સૂત્રમાં લખે છે કે હૃદયમાં રહે છે. તો સંપૂર્ણ શરીરમાં કેમ ભાસે છે, તેના ઉત્તરમાં કે એનામાં ચૈતન્ય ગુણ છે તેથી સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈતન્ય ફેલી રહે છે. જેમ ઘરના એક ખુણામાં દીવો રાખ્યો હોય તોપણ સંપૂર્ણ ઘરમાં અજવાળું પડે; તેમ આ જીવ પણ હૃદયમાં રહે છે તોપણ આખા શરીરમાં તેનું ચૈતન્ય ફેલી જાય છે. તેમ બીજું પણ દૃષ્ટાંત લાગુ પડે છે જેમ કસ્તૂરી એક ઠેકાણે હોય છે તોપણ તેનો સુગંધ ઘણા ભાગમાં ફેલે છે તેમ જીવ હૃદયમાં રહે છે. પણ એનો ચૈતન્ય ગુણ આખા દેહમાં ફેલે છે.

આ વિષય વ્યાસજીએ અ૦ ૨ પાદ ૩ સૂત્ર ૨૫ તથા૨૬ સૂત્રમાં કહ્યો છે. ગ્રંથ વિસ્તારના ભયથી સૂત્ર સૂત્રાર્થ નથી લખ્યો. તેમ જીવ અણુ છે એ પણ પહેલાં સવિસ્તર લખ્યું છે. અને બંધ અવિદ્યાના કારણથી છે. અવિદ્યા એ પાંચ પર્વાત્મિકા છે તેથી જીવને સંસારીપણું આવી નડે છે, એ માટે અવિદ્યા એ ઉપાધિ માનેલી છે. શાંકર અને તાર્કિક જીવ એક છે એમ માને છે તેના મતમાં એકની મુક્તિ થયાથી સર્વ મુક્તિ અને એકનો બંધ થાય તો પછે મુક્તિ પણ નહી, માટે બંધ અને મોક્ષ તેના મતમાં યુક્તિથી સિદ્ધ થતા નથી. વળી આવી શ્રુતિ છે કે એક જીવ તો પોતાના પુણ્યે કરી સ્વર્ગમાં જાય છે, અને બીજો જીવ વળી પોતાના પાપથી નરકમાં જાય છે એ શ્રુતિ કેમ ઘટે ? માટે જીવ અનેક છે તેથી શ્રુતિમાં સર્વે જીવા ઇત્યાદિ કહ્યું છે કે જો જીવ એકજ હોય તો બહુવચન કેમ ઉપજે માટે જીવો અનેક છે એ તો નિઃસંદેહ સમજવું જોઇએ. જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે પરંતુ અવિદ્યાની ઉપાધિથી સંસાર આવી વળગ્યો છે, અને તેથી ફસાયો છે. સંક્ષેપથી આ જીવ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે વિસ્તારથી તો વિદ્વન્મંડનમાં નિબંધ અણુભાષ્યાદિ ગ્રંથોમાં લખવામાં આવ્યું છે જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું. (૧૨)

પૂર્વ શ્લોકાર્દ્ધમાં જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું અને અવિદ્યાથી તેનો બંધ પણ કહ્યો હવે મોક્ષનો પ્રકાર કહે છે—

मूलम्—उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ॥
गंगातीरस्थितोयद्वद्देवतां तत्र पश्यति॥१२॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन्ज्ञानी प्रपश्यति

સાન્વયપદાર્થઃ—**યદ્વત્** જેમ **ગંગાતીર સ્થિતઃ** ને પ્રકારે ગંગાજીના કિનારામાં રહેલો (તેનો ભક્ત) **તત્ર** તે (આધિભૌતિક નીરૂપ બ્રહ્મરૂપ પ્રવાહ)માં **દેવતાં** આધિદૈવિકરૂપી (મુર્તિમતી) ગંગાજીને છે. મા સાધારણ **પશ્યતિ** દેખે છે. **તથા** તેમ **ઉપાધિનાશે** (અવિદ્યારૂપ) ઉપાધિના નાશ થાય (અને

પછી) ब्रह्मात्मत्वावबोधने (બધાં જગતૂને) બ્રહ્માત્મકપણાએ કરી જાણવું તે રૂપી विज्ञाने વિશેષ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય ત્યારે ज्ञानी (બ્રહ્મને જાણનાર) જ્ઞાનીપુરૂષ स्वस्मिन् પોતાને વિષે (ભકિતવડે) परं પર ब्रह्म બ્રહ્મ એવા कृष्णं કૃષ્ણને प्रपश्यति ઉત્તમ રીતે જુવે છે.

અર્થ—ઉપાધનાશ થયે બ્રહ્માત્મપણાનો બોધ રૂપ અનુભવ થયે પુરૂષોત્તમના આવિર્ભાવની યોગ્યતા થાય છે, અને જ્યારે યોગ્યતા થાય છે ત્યારે પોતાના આત્મામાંજ જ્ઞાની પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણને સારી રીતે જુવે છે. જેમ ગંગાજીના તીર ઉપર રહેલો ભક્ત ગંગાના પ્રવાહમાં આધિદૈવિકી ગંગાજીનાં દર્શન કરે તેમ.

ભાવાર્થ–આ દોઢ શ્લોકનો સાથે સંબંધ છે તેની સાથેજ અર્થ કીધો છે હવે પહેલાં જીવનું રૂપ કહ્યું તો તે અણુ છે અને ચિત્પ્રધાન બ્રહ્મના અંશ છે અને અનેક છે તથા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી સંસારમાં બંધાઈ રહેલ છે. ઇત્યાદિ કહ્યું તેનો મોક્ષનો પ્રકાર કહે છે—તે જીવોમાંથી જે જીવનો પ્રભુ ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છા કરે તે જીવને તેવા પ્રકારના ગુરૂના ઉપદેશથી અવિદ્યા નામની જે ઉપાધિ છે તેનો નાશ થાય એટલે આત્મજ્ઞાનને અટકાવનારી અવિદ્યા છે તેના કાર્ય નાશથી આત્મજ્ઞાન થાય છે.

યોજનામાં પણ એજ કહ્યું છે કે ભગવાન્ અને જીવ એ બેય વચ્ચે અવિદ્યા એ પડદા સમાન છે તો જ્યારે પડદાનો નાશ થાય ત્યારે જીવ ભગવાન્નું દર્શન કરે એટલે ભગવાન્નું વિજ્ઞાન થાય છે. વિજ્ઞાન એટલે વિશેષે કરી જ્ઞાન સમજવું, વિશેષતા એકે સર્વાત્મા ભગવાન્ છે અથવા સર્વથી જુદુ સ્વરૂપ છે, એવું જ્ઞાન થયે જીવનું બ્રહ્માત્મકપણાથી જ્ઞાન થાય; તેમ પોતાનો પણ બોધ તેજ પ્રકારથી થાય ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થયું સમજવું, કાંઈપણ કોરા જીવનું જ્ઞાન થાય તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન નહિં સમજવું એટલે જીવ બ્રહ્મ છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન નહિં પણ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે આ જે જ્ઞાન તે બ્રહ્મજ્ઞાન; આ પણ એક ફલરૂપ છે.

यस्मिन्विदित सर्वं विदितं भवति इति

(જેને જાણ્યે છતે સર્વ જણાય છે) એમ છતે અવિદ્યાનો નાશ થયે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્ઞાન અને બ્રહ્મ સ્વરૂપજ્ઞાન થયે સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન એ સર્વમાં પોતાનુ પણ જ્ઞાન થાય છે કે નિર્વિકાર અક્ષર ભાસે છે એટલે " ब्रह्म विद ब्रह्मैव भवतीति " જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મજ થઈ જાય છે. એટલે અક્ષરાત્મકપણ સિદ્ધ થઇ જાય છે. તેને 'तद्धामपरमं मम' ગીતાજીમાં કહે છે કે તે મારૂ પરમધામ છે, જ્યારે ભગવદ્ધામપણુ સિદ્ધ થયું, ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ સદા વિરાજે છે, તેનાં દર્શન થાય છે. માટેજ તો જ્ઞાની ભક્તનો આ ક્રમ છે આવી રીતે દર્શનાદિક થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંતનો ઉપન્યાસ કરે છે જેમ જે ગંગાજીના તીર ઉપર રહેતો હોય અને જ્યારે તેની ભક્તિ વધે ત્યારે તેને પ્રવાહમાં બિરાજતાં આધિદૈવિકી ગંગાજીનાં દર્શન થાય છે; તેમાં પણ જ્ઞાની પોતામાં પ્રકૃષ્ટ રીતે જુવે છે એ વિદિત કરવા પ્ર શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાની ભક્ત પણ બહુજ પાસે રહેનાર જે અક્ષરાત્મક સ્વરૂપ તેનાં દર્શન કરે છે, અને બીજા ભક્ત કરતાં જ્ઞાનીનો મહિમા વધારે છે, ગીતાજીમાં પણ ભગવાને આજ્ઞા કરી છે કે ' મને ચાર પ્રકારના ભજે છે ' આ પ્રકરણમાં જ્ઞાનીની પ્રશંસા વધારે કરી છે જ્ઞાની એ તો મારો આત્માજ છે, તે શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ નિબંધમાં આજ્ઞા કરી છે કે—

ज्ञानीचेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः

અર્થ—જ્ઞાની જો શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેનાથી બીજો અધિક ભક્ત નથી કારણ કે એ ભક્તિ યથાસ્થિત કરી શકે. જેને ભગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય અને પોતાના સ્વરૂપનુ પણ ભાન ન હોય તે સારી રીતે કેમ ભજી શકે.

ગોકુલનાથજી લખે છે કે—પહેલી અર્દ્ધકારિકામાં જીવ સ્વરૂપ કહ્યાં ને જીવોમાં મર્યાદા, અને પુષ્ટિ એ બેયનો સ્વીકાર તો

છે. તો તેમાં ફળ પણ જુદાં જુદાં મળે છે, કાંઇ મર્યાદા માર્ગમાં રહેલા જીવને અને પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા જીવને એક પ્રકારથીજ ભગવાન્ ફળ આપતા નથી; પણ જુદે જુદે પ્રકારે ફળ આપે છે. તે પ્રકાર અહિં દેખાડવામાં આવે છે, વિવૃતિમાં તેષા મધ્યે ઇહાંથી આરંભ થતા અને જ્ઞેયં સુધી જે વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી છે તે કેવળ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિની તથા મર્યાદા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની છે કેવળ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની નથી. કારણ કે તેવા ભક્તને બ્રહ્મનાસ્વરૂપ બોધનરૂપ વિજ્ઞાનની જરૂર રહે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તેની જરૂર નથી.

ટિપ્પણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે જીવોનો જે પ્રકારથી ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છે એટલે ત્રણ માર્ગમાંથી કોઇ પણ માર્ગે કરી સંસારથી મુક્ત કરવા ધારે તો પહેલાં તો અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ આ ત્રણે માર્ગમાંથી કોઇમાં સારો પ્રવેશ થાય અને પ્રભુને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય, તો પહેલે અવિદ્યાનો નાશ અને પછી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્યારે લીલા વિશિષ્ટ પુરૂષોત્તમનાં દર્શન થાય છે. જ્યારે પુરૂષોત્તમનાં દર્શન થયાં એટલે તેને કોઇ પ્રકારની અપેક્ષા રહેતી નથી, ભજનોપયોગી જે પદાર્થ જોઇએ તે તો પ્રભુજ મેળવી દીયે છે તેથી કોઇ પદાર્થને લીધે એને દુઃખ રહેતું નથી.

આ સાર્દ્ધ શ્લોકનો સાથે સંબંધ છે માટે સાથે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પહેલાં જીવનું સ્વરૂપ તથા સંસારનો બંધ વર્ણવ્યો હવે તેની મુક્તિનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રભુની ઇચ્છા થાય કે અમુક જીવને ઉદ્ધારવો ત્યારે જીવનો ઉદ્ધાર થાય છે, કાંઇ જીવ સ્વતંત્ર નથી કે પોતાની મરજીથી આ સંસારના પાશલામાંથી છૂટે, પણ જ્યારે સર્વ નિયામકની ઇચ્છાથી તેવા આચરણ કરે તો છૂટે છે. છૂટવાનો હોય ત્યારે કોઇપણ વૈદિક-

માર્ગમાં તેનો અભિનિવેશ થાય છે, તેમાં પણ કર્મ અને જ્ઞાન માર્ગમાં ક્લેશ વધારે રહે છે એ સહેલો માર્ગ નથી પણ જેવો અધિકારી જીવ હોય તે તેવો તેને માર્ગ વહાલો લાગે. ભગવદ્ભક્ત હોય તો ભક્તિમાં ચિત્ત ચોટે. જ્યારે ચિત્તની ભગવાન્માં આસક્તિ થાય ત્યારે ધારે તે થાય છે, જો ગુરૂના ઉપદેશથી ભગવાન્નું જ્ઞાન થાય છે તો આ સંસારની ઉપાધિ છૂટે છે; એટલે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે; એ અવિદ્યા પાંચપર્વાત્મિકા છે વેદાંત ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે—

स्वरूपाऽज्ञानमेकंहि पर्वदेहेंद्रियासवः ।
अंतःकरणमेषांहि चतुर्द्धाऽध्यास उच्यते।।प्र-७-श्लो २३
पंचपर्वात्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम्

અર્થ—આ અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે એક તો સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, બીજું પર્વ દેહાધ્યાસ, ત્રીજું ઇંદ્રિયાધ્યાસ, ચોથું પ્રાણાધ્યાસ, અને પાંચમું અંતઃકરણાધ્યાસ છે. આ પ્રમાણે પાંચ પર્વની અવિદ્યા છે. જેના બંધથી જીવને સંસાર ભોગવવો પડે છે એ ઉપાધિ છે. જ્યારે ઉપાધિનો નાશ થાય છે અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને અક્ષરમાં પુરૂષોત્તમનાં દર્શન થાય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે, જેમ શ્રીગંગાજીના કિનારા ઉપર રહેતો હોય અને ભક્તિ કરતો હોય તેવા ભક્તિમાનને ગંગાજીના પ્રવાહમાં આધિદૈવિકી મૂર્ત્તિનાં દર્શન થાય છે, તેમ અહિં પણ જ્યારે અક્ષરનું જ્ઞાન થઇ જાય છે, અને એ એમ સમજે છે કે આ પ્રપંચ અક્ષરાત્મક છે, અને અક્ષર એ પુરૂષોત્તમનું ધામ છે તેમાં લીલા વિશિષ્ટ પુરૂષોત્તમ બિરાજે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તેથી એને કોઇ પણ પ્રકારની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી કાંઈ દુઃખ પણ રહેતું નથી. ॥ ૧૩ ॥

હવે જે જ્ઞાની ભજે છે તેની વ્યવસ્થા કરી પણ સંસારી ભજે તેની શીવ્યવસ્થા છે તે લખવામાં આવે છે—

मूलम्-संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥१४॥
अपेक्षितजलादीनामभावा त्तत्रदुःखभाक् ।

સાન્વયપદાર્થઃ—संसारी સંસાર જેને વિદ્યમાન છે એવો यः જે (ભકત) भजते (ભગવાનને) ભજે છે सः તે तु તો यथा જેમ दूरस्थः (શ્રીગંગાજીથી) દૂર દેશમાં રહેલો (શ્રીગંગાજીનો ભકત) अपेक्षित जलादीना (પોતાને સ્નાનાદિકનેસારૂ) ઇચ્છિત જલ અને આધિદૈવિકી શ્રીગંગાજીનું દર્શન તે अभावात् નહિં મળવાથી तत्र ત્યાં (દુઃખી થાય છે) तथा તેમ (પોતાને ઇચ્છિત એવું શ્રીભગવાન્‌નું દર્શન વગેરે નહિ હોવાથી) दुःखभाक् દુઃખ ભોગવનારો (થાય છે)

અર્થ—જે ભક્ત પ્રપંચમાં આસક્ત છતે ગુરૂના ઉપદેશથી ભગવાનને ભજે છે. તે જેમ દૂર દેશાંતરમાં રહી ગંગાજીને ભજે તેમ જાણવો તેમાં તે ગંગાજલાદિકની અપેક્ષાથી દુઃખી થાય છે,

ભાવાર્થ—પહેલાં જ્ઞાની ભક્તની હાલત લખી, હવે સંસારી ભક્તની કહે છે; જેનો અહંતામમતારૂપ સંસાર દૂર થયો નથી. અને એમ સમજે છે કે ભગવાન્‌નું ભજન કરવાથી સંસાર નિવૃત્ત થાય છે. તેમ જાણીનેજ ભજતો હોય તો તેને ભગવાન્‌ના દર્શનાદિકમાં કલેશ પડે છે, તેનું લક્ષણ યોજનામાં લખે છે. સંસારી ભગવાન્‌ને જોવા ઇચ્છા કરે છે પણ અવિદ્યાના અંતરાયથી ભગવાન્‌નાં દર્શન થતાં નથી, તેથી તેને દર્શનમાં દુઃખ ઉપજે છે. આમાં દૃષ્ટાંત આપે છે, જેમ દૂર રહેનારો ગંગાજીનો ભક્ત છતે ગંગાજલની સ્નાનપાનાદિની અપેક્ષાથી દુઃખી થાય છે, કારણ કે દૂર છે એટલે જળ મળી શકતું નથી અને આધિદૈવિકીનાં દર્શન પણ થતાં નથી, તેથી તે વિના દુઃખી થાય છે તેમ ભક્તિમાર્ગમાં પણ ભગવાન્‌ના દર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છાથી અને દર્શનના અભાવથી ઘણો ક્લેશ થાય છે; અહીં

અંતરાય અવિદ્યાનો છે, જેમ ગંગાજીના દૃષ્ટાંતમાં ઘણાક કોશ દૂર હોય તેને જલ વિના દુઃખ પડે છે તેમ અહીં અવિદ્યાથી ભગવાન્ દૂર છે તેથી દર્શનાદિક કાંઈપણ થઈ શકતું નથી તેથી દુઃખી થાય છે.

આ કારિકાનો સાર—પહેલી કારિકામાં જ્ઞાનીની વ્યવસ્થા કહી અને આ કારિકામાં સંસારી ભક્તિમાન્ જનની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી, કોઈ સંસારમાં આસક્ત હોય અને ગુરૂના ઉપદેશથીજ ભગવાન્‌ને ભજવા ધારે અને એમાં એમ સમજી રાખે કે જો ભગવાન્‌ને ભજીએ તો સંસાર દૂર થઇ જાય તેવા ભગવદ્ભક્તને દુઃખ થાય છે, એટલે ભગવાનના દર્શનમાં ઉત્કંઠા છતે તેને દર્શન થતાં નથી. તે ખાતે ચિંતા રહી આવે છે તેમાં દૃષ્ટાંત કે જેમ દૂર દેશાવરથી ગંગાજીને ભજે તો તેને જેમ જલાદિના અભાવથી દુઃખ ઉપજે છે, તેમ અહિં પણ સમજી લેવું. સેવામાં જે ઉપયોગી પદાર્થ છે તેની અપેક્ષા છતે તેને મળતા નથી તેથી દુઃખ રહે છે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી ॥ ૧૪ ॥

આ પ્રમાણે પૂર્વ કારિકામાં સંસારી ભક્તની વ્યવસ્થા કહી હવે પુષ્ટિભક્તની વ્યવસ્થા કહે છે.

मूलम्—तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥१५॥
आत्मानंदसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिंतयेत्॥

सान्वयपदार्थः—तस्मात् તે કારણ માટે श्रीकृष्णमार्गस्थ શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહેલો (પુરૂષ) सर्वं लोकतः બધા લોક (સંસાર) થી विमुक्तः વિશેષે કરીને મુકાયેલો (થઈને) आत्मानंदसमुद्रस्थं આત્માના આનંદરૂપી સમુદ્રમાં વિરાજમાન [illegible] કૃષ્ણને एव જ विचिंतयेत् વિશેષે કરીને ચિંતન કરે.

અર્થ—તેથી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહી સ[illegible]ટે નીર્વ સંસારથી છૂટો પડી આ [illegible]ષ્ણનીજ ભક્તિ કરે. ભગવદાનંદરૂપ સમુદ્રમાં વિહાર કરતો શ્રીકૃ છે.

દેશાઈ પુરુષોત્તમદાસ ગોપળદાસ
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

ભાવાર્થ—પહેલે કહ્યું કે સંસારમાં આસક્તિ હોય અને ભગવાન્‌ને ભજે છે તો તેને ક્લેશ થાય છે, આનંદ આવતો નથી; પણ તે ભજન છોડતો નથી, કારણકે ભગવાન્ ભક્તિથી કૃત્ય કૃત્યનો અંગીકાર કરે છે, અને કોઇ કોઈ પ્રતિબંધથી કદાચિત્ અંગીકાર ન થયું હોય તોપણ કર્યું ભજન કોઈ દિવસે વ્યર્થ જાયજ નહિં તો જન્માતરમાં ફળ થાય છે, તોપણ તેજ જન્મમાં તો ફળ નથી મળતું; માટે તે માર્ગથી ભગવાન્‌ને ભજવા કરતાં સંસાર છોડીને શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય થઈને ભગવાન્ ભજવા, જેથી આનંદ ઉપજે; કોઇ પ્રકારનાં દુઃખનો સંભવ પણ નહિં. શુદ્ધ ભક્તિથી જે પ્રકટ થયેલ નિરવધિઆનંદ તેમાં વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણને માનસી સિદ્ધ કરવા ભજવા. પ્રકાશમાં यस्माद् એ હેતુ છે એમ જણાવે છે કે, જે ભગવદ્ભક્તની ઉપાધિ અળગી ગઈ હોય તે જ્ઞાની ભક્ત પોતાના અંતઃકરણમાં શ્રીકૃષ્ણને જુવે છે, અને જે ભક્ત સંસારી હોય અને ભગવાન્‌ને ભજે છે તો તેને અપેક્ષિત પદાર્થના અભાવથી દુઃખ થાય છે, માટે એ બેય હેતુથી શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત થઈને ભગવદ્ભજન કરવું.

આ શ્લોકનો સારાંશ—જો સંસારી ભક્તને દુઃખ થાય છે તો તેવી ભક્તિ કરતાં આ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તિમાં રહીને સંસાર એટલે અહંતા મમતા છોડી દઈને વ્રજસુંદરી વૃંદમાં વિનોદ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનેજ ભજવા; તેમાં પણ પોતાને જે લીલા ઉપર વિશેષ પ્રેમ આવતો હોય તે લીલાનું સ્વરૂપ પધરાવી ભજવું ભગવાન્‌ની લીલા નિત્ય છે ભગવાન્ આનંદમય છે તો તેના ભક્તને પણ આનંદ મળે છે. ॥ ૧૫ ॥

लम्—लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥१६॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ।

સાન્વયપદાર્થઃ—જે ભક્ત लोकार्थी લોક સંબંધી પદાર્થોનાં પ્રયોજનવાળો થઇને चेत् જો कृष्णं કૃષ્ણને भजेत् ભજે (તો)

सर्वथा બધી રીતે કરીને (લોકથીજ) **क्लिष्टः** કલેશવાળો (દુઃખી) **भवति** થાય છે (અને) **क्लिष्टः** કલેશવાળો છતાં **अपि** પણ **चेत्** જો (લોકથી વિરકત થઇને) **कृष्णं** કૃષ્ણને **भजेत्** ભજે (તો) **सर्वथा** બધી રીતે **लोकः** (અહંતા મમતાત્મક સંસાર) **नश्यति** નાશ પામેછે.

અર્થ--લોકાર્થી જો શ્રીકૃષ્ણનુ ભજન કરે તો તેને ક્‌લેશ થાય છે. અને જેને ક્‌લેશ થયો છે તે ભક્ત જો શ્રીકૃષ્ણને ભજે છે તો તેનો લોક નષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ--આ અત્યંત જઘન્યાધિકારીની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે જે કોઇ ભક્ત લોકાર્થી હોય અને શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેને ક્‌લેશ થાય છે, એમ કહેવાનો આ અભિપ્રાય છે કે લાભ પૂજાદિક નહિ ધારતાં ભક્તિ કરનાર જે ભક્ત તે લોકાર્થી કહેવાય છે, અથવા લૌકિક જે પદાર્થ છે તેના પ્રયોજનવાળો તે લોકાર્થી કહેવાય છે; અથવા પુત્ર કલત્ર મિત્રાદિકનો મતલબ જેને છે તે પણ લોકાર્થી કહેવાય છે. તેવો થઇને શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેને ક્‌લેશ થાય છે, સેવામાં આનંદ ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ કે ભજવામાં તેનું પ્રયોજન લોક છે કાંઈ નિર્ગુણ ભક્તિ નથી; ભગવાન્ તો નિર્ગુણ છે માટે નિર્ગુણ ભકિત કરે ત્યારે આનંદ ઉપજે, જો કદાચિત્ એમ સમજે કે હું સેવા કરીશ તો મને દ્રવ્ય મળશે તો તે ઉપાધિ ગણાય છે. અને દેવ દેખાડી દ્રવ્યાદિ ચાહે તો, અને તે દ્રવ્યથી પોતાનો નિર્વાહ કરે એ દ્રવ્યને દેવદ્રવ્ય ન સમજે તો, તે દેવલક કહેવાય એટલે એ બે પ્રકાર છોડીને જે લોકાર્થી હોય તેને પણ ક્‌લેશ થાય છે. તેમાં હેતુ એજ છે કે પોતે ધારેલ લૌકિક સુખ મળતું નથી માટે તેને ક્‌લેશ થાય છે.

પ્રકાશમાં એ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે તેને લાકિકસુખ કેમ મળતું નથી ? તેમાં કારણ તો શ્રીભગવતમાં દશમસ્કંધમાં–

'यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनैः'

અર્થ--(જેની પર હું અનુગ્રહ કરૂં છું તેનું ધીરે ધીરે ણું ધન હરી લઉછું) તો તેને લૌકિક સુખ મળતું નથી ગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે લૌકિક દેતા નથી; પણ અલૌકિક ખ આપે છે. બાલબોધમાં પણ આ વિષય લખવામાં આવ્યો માટે વધારે લખવાની જરૂર નથી. તે ભકતની મૂઢતાથી ગવાન્ તેની ઉપેક્ષા કરે છે, પણ તેને દુરાગ્રહઆદિની ખબર થી રહેતી, તેથી સઘળા પ્રકારથી તેને ક્લેશ મળે છે. તેથી કાર્થી જે કૃષ્ણને ભજે તેને ક્લેશ મળે છે અને જેને લોકમાં વિરકિત આવી ગઇ હોય ત્યારપછી ભજે તો સંસારનો નાશ થઈ જાય છે. એટલે સંસારમાં અપમાન મળ્યાથી, અથવા પુત્ર મિત્ર કલત્રાદિકે દીધેલાં દુઃખથી, જે વિરકિત થયેલી તેથી જે ભગવાનને ભજે તો ફરી તેવા દુઃખનો સંભવ રહેતો નથી એટલે અહંતા મમતા એની રહેતી નથી, એટલે ઉપાધનો નાશ થયો એમ સમજવું જોઇએ.

વળી પોતાનુ તાત્પર્ય શ્રીપુરૂષોત્તમજી વિવૃતિમાં લખે છે કે **સંસારી યસ્તુ** આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં જે **તથાપિ** અહીંથી લઇને **શ્રેયં** ઇહાં સુધી જે લખવામાં આવ્યું છે તે પણ આ શ્લોકના અર્થનો ભાગ સમજવો જોઈએ. તેથી આ સિદ્ધ થાય છે; જે સંસારી ભકત ત્રણ પ્રકારના તેમાં એક તો સંસારની નિવૃત્તિની ઇચ્છા રાખનાર અને બીજો લોકાર્થી સેવાનો તે આગ્રહી અને ત્રીજો સેવામાં અનાગ્રહી એટલે સેવા થઇ તો ઠીક છે અને ન થઇ તો કાંઇ નહી, ઉદાસીન જેવો. આ ત્રણે પ્રકારના ભકત છે તે જઘન્યાધિકારી છે એટલે ઉત્તમાધિકારી કે મધ્યમાધિકારી નથી.

યોજનામાં લાલૂભટજી લખે છે કે જ્ઞાન વિનાનો જે ભક્ત તેને ભગવાન્ના દર્શન થતાં નથી, અને તેથી તેને દુઃખ પણ ય છે ત્યારે શું જ્ઞાન ન હોય તેણે ભગવાન્નું ભજન ન કરવું ? શંકાના ઉત્તરમાં લખવામાં આવે છે કે કેવળ ભજનથી પણ ના નિર્વાહ થાય છે લોક શબ્દનો અર્થ સંસાર કર્યો છે.

આ શ્લોકનો સાર—જે લૌકિક અર્થને સારૂ શ્રીકૃષ્ણને ભજે છે તેને દુઃખ થાય છે. અને સંસારથી દુઃખી થયેલો ભક્ત જો ભગવાન્‌ને ભજે છે તો સંસારનું દુઃખ દૂર થાય છે. (૧૬)

હવે મધ્યમાધિકારી પુષ્ટિમાર્ગી અને મર્યાદામાર્ગીની વ્યવસ્થા કહે છે—

मुलम्–ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ।।१७।।
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवत तत्परः ।

सान्वयपदार्थः—**पुष्टिमार्गी** પુષ્ટિમાર્ગીય ભકત **ज्ञानाभावे** જ્ઞાનના અભાવમાં અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનું અને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિં હોય તો **श्रीभागवततत्परः** શ્રીભાગવતમાં સાવધાન થઇને **पूजोत्सवादिषु** (એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલી) પુજાનો પ્રવાહ અને પર્વાદિકમાં થતા ઉત્સવ વિગેરે જ્યાં ચાલુ હોય તેવા સ્થળોમાં **तिष्ठेत्** રહે (અને) **मर्यादास्थं** મર્યાદામાર્ગમાં રહેલો (ભકત) **तु** તો (જ્ઞાનના અભાવમાં શ્રીભાગવતમાં તત્પર થાને) **गंगायां** શ્રીગંગાજીમાં (રહે અને)

અર્થ—જ્ઞાન ન હોય તોપણ પુષ્ટિમાર્ગી ભક્ત શ્રીભાગવત પરાયણ થઇને પૂજા ઉત્સવાદિકમાં તૈયાર રહે, અને મર્યાદા માર્ગી હોય તો શ્રીભાગવતમાં તત્પર થઇને ગંગાજીમાં રહે.

ભાવાર્થ—મધ્યમાધિકારિની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે જેને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તે ભક્ત, અને જેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તે ભક્ત એટલે મધ્યમ પુષ્ટિ, અને મધ્યમ મર્યાદામાર્ગી એઓએ શું કરવું જોઇએ તેને વાસ્તે કહેવામાં આવે છે, તેવા ભકતે શ્રીભાગવતમાં પોતાની વૃત્તિ રાખવી અને જ્યાં ભગવાન્‌ના ઉત્સવાદિક થતા હોય અને જ્યાં પૂજા પ્રવાહ ચાલતો હોય ત્યાં રહેવું એ એકાદશ સ્કંધમાં અધ્યાય ૨૯ માં કહેવામાં આવેલું છે––

उद्धव उवाच —
सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यां मनात्मनः ॥
यथांजसा पुमान्सिद्धयेत्तन्मे ब्रूह्यंजसाऽच्युत ॥

श्रीभगवानुवाच—
हंत ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान् ॥
याञ्छ्रद्धया चरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८ ॥

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैःस्मरन् ॥
मय्यर्पितमनाश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ॥ ९ ॥

देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ॥
देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥

पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् ॥
कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥

मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपावृतम् ॥
ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः ॥ १२ ॥

इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते ॥
सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके ॥
अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पंडितोमतः ॥ १४ ॥

नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोचिरात् ॥
स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि ॥ १५ ॥

विसृज्यं स्मयमानान् स्वान्दृशं व्रीडां च दैहिकम् ॥
प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरम् ॥ १६ ॥

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ॥
तावदेवमुपासीत वाङ्मनः कायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽत्ममनीषया ॥
परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥
अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम ॥
मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥
न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ॥
मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः ॥ २० ॥
यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् ॥
तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ॥ २१ ॥
एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् ।
यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मा मृतम् ॥ २२ ॥

અર્થ---ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે કે હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ જે યોગચર્યા છે તેની જેણે પોતે અજમાયશ નથી કરી તેને મહા કઠિન છે તેથી તેવો રસ્તો બતાવો કે જેથી વિના મહેનત પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તે સુબોધ કહો આના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું જે-

ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે કે-સુખરૂપ મારા ધર્મને કહીશ જેને શ્રદ્ધાયે કરી મનુષ્ય આચરણ કરે તો બીજા ઉપાયથી ન જીતાતો મૃત્યુ આથી જીતાય છે (૮) ભગવદ્‌ભક્ત હોય તેણે શું કરવું તે અહીંથી શ્લોક ૧૩ કહ્યા છે તેમાં ભગવદીયના ધર્મોનો ઉપદેશ છે એ ઉપયોગી જાણી અહી ટાંકયા છે.-ભગવદીય જે જે કામ કરે તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતો ભગવાનને અર્થેજ કરે, ભકતે ભગવાનને મન, અને ચિત્ત સોપ્યાં છે અને તેથીજ ભગવદ્ધર્મમાં આત્મા ને મન પ્રસન્ન રહે છે (૯) પહેલે
તો પવિત્ર દેશનો આશ્રય કરે. ત્યારે પવિત્ર દેશનું ા અને
છે કે જે મારા ભક્તજન સાધુપુરૂષ જે દેશમાં રહે પૂજ્ય લક્ષણ કહે
દેવ, અસુર, અને મનુષ્ય, એ ત્રણેમાં જેજે મારા ાય છે. તે પછી
છે તેના તેના આચરણનો આશ્રય કરે (૧૦) બીજ ૩ ભક્ત થયા
મારે વાસ્તે

એકઠા થઈને
ધુમથી ગીત
અતરંગ ભા
અંતઃકરણમાં
એવો હું તેન
અંદર આવ
(૧૨) એ પ્ર
અને કેવળ
જોઇએ (૧
પ્રાણિનો સ
દેખાય તે
નહિં. જો
ત્રીજો ગુણ
સમાન દ
ચાર ઉદા
એક પ્રક
અને દા
દેનારમાં
અને તે
વળી શ
જુવે આ
(૧૪)
પ્રમાણે
અને
(૧૫)
ણં

એકઠા થઈને પર્વ, યાત્રા, મહોત્સવ કરાવવા તેમાં મોટી ધામધુમથી ગીત અને નૃત્ય કીર્ત્તન વગેરે કરાવવાં (૧૧) તેવા ભકતની અતરંગ ભાકત કહે છે—ભગવદ્ભકતે સર્વ ભૂત પ્રાણિમાત્રના અંતઃકરણમાં બીરાજતો અને પોતાના આત્મામાં બીરાજતો એવો હું તેનાં (ભગવાનના) દર્શન કરવાં (કારણકે તે બાહિર અને અંદર આવરણ વિના આપજ રહે છે જેમ આકાશ છે તેમ રહે છે) (૧૨) એ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીનો ભગવાન્‌ના ભાવથી સત્કાર કરવો અને કેવળ જ્ઞાનનો આશ્રય કરી રહેનાર તે પાંડત જાણવો જોઇએ (૧૩) હવે આ શ્લોકમાં કહ્યું કે ભગવાનનો ભકત સઘળા પ્રાણિનો સત્કાર સમાન કરે તે પંડિત જાણવો તો કાંઈ ભેદ દેખાય તે સ્થાનમાં કેમ કરે; તેના ઉત્તરમાં કે તે ભેદ જોઇએજ નહિં. જો કે ભેદ ચાર પ્રકારથી છે, એક તો જાતિથી, બીજો કર્મથી, ત્રીજો ગુણથી અને ચોથો સ્વભાવથી ભેદ છે પરંતુ સઘળામાં સમાન દૃષ્ટિ હોય તે પંડિત કહેવાય. આ સૂચના માટે ભગવાન્ ચાર ઉદાહરણ આપે છે, બ્રાહ્મણમાં અને પુલ્કસમાં (પુલ્કસ એક પ્રકારનો ચંડાલ છે) આ જાતિનું ઉદાહરણ છે, ચોરમાં અને દાતારમાં (બ્રાહ્મણનું સઘળું ચોરનાર અને બ્રાહ્મણને ધન દેનારમાં) સમાન જુવે આ કર્મનું ઉદાહરણ છે, અગ્નિમાં અને તેના તણખામાં સમાન જુવે આ ગુણનું ઉદાહરણ છે અને વળી શાંતને અને ક્રૂરને એટલે દયાલુને અને ઘાતકીને સમાન જુવે આ સ્વભાવનું ઉદાહરણ એ ચાર ભેદ રહિતને પાંડત સમજવો. (૧૪) આમ કરવાથી ભકતને શું ફળ મળે છે, તે કહે છે કે આ પ્રમાણે કરવાથી એટલે સઘળામાં બ્રહ્મભાવ રાખવાથી સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા અને તિરસ્કાર એ સઘળા અહંકારની સાથે ૂચ કરી જાય છે. (૧૫) વળી પોતાની હાંસી કરનારને અને પોતાના મનમાં દેહ સંબંધિ વિચારને છોડી દઇને શ્વાન ચાંડાલ વગેરેને ભૂમીમાં ંડવત્પ્રણામ કરે કારણકે સર્વના અંતકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ ર છે એમ સમજીને વળી પોતાના સગાસોઇ હાંસી

વગેરે કરે તોપણ તેને ન ગણકારતાં આવી રીતે ભગવદ્ભાવ રાખે (૧૬) જ્યાં સુધી સર્વભૂતમાં ભગદ્દભાવ ઉત્પન્ન નથી થયો ત્યાં સુધી વાણીથી મનથી અને કાયાથી ભગવાન્ની ઉપાસના કરવી. (૧૭) જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અધ્યાત્મવિદ્યાએ કરી સર્વ વિશ્વને બ્રહ્માત્મક દેખે છે ત્યારે તેને કાંઈ કરવું પડતું નથી અને તેના સઘળા સંશય દૂર જાય છે. (૧૮) જેટલા ઉપાયો છે તેમાં આ સર્વથી ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે જે સર્વભૂતમાં મનથી વાણીથી અને કાયથી ભગવાનનો ભાવ રાખવો (૧૯) હે ઉદ્ધવ! મારા નિષ્કામ ધર્મનો આરંભ કર્યા પછી કોઈ પણ રીતે તેનો નાશ થતો નથી કારણકે મેં આ સઘળો કહ્યો છે (૨૦) વળી કહે છે કે જે કાંઇ પણ કર્મ નિરર્થક હોય તે પણ જો મને અર્પણ કર્યું હોય તે ધર્મ સિદ્ધ કરે છે (૨૧) બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ અને ચતુરની ચાતુરી એજ કે આ દેહથી મને ભજી મોક્ષ સિદ્ધ કરી લેવો એ શિવાય બુદ્ધિ અને ચતુરાઇ કાંઇ કામની નથી. ૨૨

આ સંક્ષેપથી ભગવાને પોતાના ભકતના ધર્મ કહ્યા છે એ પ્રમાણે ચાલે અને સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખે. એ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીયની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી. હવે મર્યાદામાર્ગને વાસ્તે કહે છે કે, શ્રી ગંગાજીના સમીપ રહ્યા કરે અને શ્રીમદ્દભાગતમાં તત્પર રહે, વળી મનમાં આ પ્રમાણે સમજી રેહે કે શ્રીભગવચ્ચરણનો આને સંબંધ છે, આના આશ્રયથી પરીક્ષિત અને વિદુર એ વગેરેની મુકિત થઈ છે, એમ સમજવાથી તેને ઉપયોગી જ્ઞાનની પણ સંપત્તિ થઈ જાય છે. શ્રી પુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં જે લખે છે તેનો આ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

આ શ્લોકનો સાર જે મધ્યમ પુષ્ટિમાર્ગીય અને મર્યાદામાર્ગીય એ બેયની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી. પુષ્ટિમાર્ગીએ
સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો તે શ્રીભાગવતમાં ના અને
ભગવન્મંદિરમાં રહે કે જ્યાં પૂજા પ્રવાહ સતનાં રહે પૂજા પ્રવાહ
અને મર્યાદામાર્ગીએ શ્રીભાગવતમાં તત્પ- મારા ધ્યાય ૨૯ માં
તીરપર રહેવું. (૧૭) (૧૦) બીજા

પૂર્વ શ્લોકમાં મર્યાદામાર્ગીયને રહેવાનું સ્થાન બતાવ્યું કે શ્રીગંગાજીની પાસે રહે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને રહેવાનું સ્થાન બતાવવું જોઈએ ત્યારે કહે છે કે—

मूलम्—अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः॥१८॥

सान्वयपदार्थः—पुष्टिमार्गे શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં **अनुग्रहः** (પ્રભુનો) અનુગ્રહજ **नियामकः** નિયામક છે **इति** એવી **स्थितिः** પુષ્ટિમાર્ગની નિર્દોષ મર્યાદા છે તેથી સ્થાનનો નિયમ નથી.

શબ્દાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુનો અનુગ્રહ જ નિયામક છે, તેમાં રહેવાના દેશનો નિયમ નથી.

ભાવાર્થ—પુષ્ટિ ભકતને ક્યાં રહેવું ? એના ઉત્તરમાં કે પ્રભુ જે સ્થાનમાં અનુગ્રહ કરી રાખે ત્યાં રહેવું એમાં કોઈ દેશ નિયામક નથી.

યોજનામાં લાલૂભટજી પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. અને યોજના ગ્રંથ પણ પૂરો કરે છે—

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું જે કેવળ ભકિતથી પણ ભગવદ્ ભકતજનનો નિર્વાહ થાય છે તે કેવી રીતે ત્યાં કહે છે કે પ્રમેય બલવડે કરી પણ નિર્વાહ થાય છે- **अनुग्रहः पुष्टिमार्गे इत्यादि** આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એજ નિયામક છે. પ્રમાણ વિરૂદ્ધ પદાર્થ પણ પ્રમેય બળથી સિદ્ધ કરી આપે છે. જેમકે-

नेमं विरिंचो न भवो न श्रीरप्यंगसंश्रया ।
प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् ॥

श्रीभागवत १०-९-२०

અર્થ—બ્રહ્મા, મહાદેવ અને લક્ષ્મી આ ત્રણેને આ પ્રસાદ મળ્યો નથી કે જે પ્રસાદ શ્રીકૃષ્ણથી ગોપી [યશોદા]ને મળ્યો.

ભાવાર્થ—આ શ્લોક દશમસ્કંધમાં શ્રીદામોદરલીલામાં છે

ત્યાં આવી શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે કે, આ પ્રમાણે પૂર્વમાં પણ ભગવાને કોઈને પ્રસાદ દીધો હશે તો આ પ્રસાદ કાંઇ નવો નહિં કહેવાય, એના ઉત્તરમાં શ્રીશુકાચાર્ય કહે છે કે, આ પ્રકારનો પ્રસાદ પૂર્વમાં પરેશથી કોઇને પ્રાપ્ત થયો નથી; જો પ્રસાદ મળે તો ભક્તને મળે ભક્ત વિના ઇતરને તો મળવાની રીતજ નહિં, તો ભક્તજનમાં આ ત્રણ ભક્ત મોટા, એક તો બ્રહ્મા બીજા મહાદેવ અને ત્રીજા લક્ષ્મીજી આ ત્રણની મોટાઈ દર્શાવવામાં આવે છે; બ્રહ્મા ભક્તજનોમાં મોટા છે, કારણ કે એક તો ભગવાનના પુત્ર અને વળી પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં સર્વ ધર્મને પ્રવર્ત્તાવનાર છે, અને સર્વ જગતના હેતુભૂત છે. વળી મહાદેવ એ પૌત્ર છે પુત્ર કરતાં પણ પૌત્ર વધારે વહાલો હોય છે, ભગવાનના બ્રહ્મા પુત્ર અને તેમના પુત્ર મહાદેવ માટે ભગવાનના પૌત્ર થાય છે, અને તે નિવૃત્તિ ધર્મના પ્રવર્ત્તન કરનાર છે, વળી પ્રલય કરનાર છે, તથા ગુણાવતાર છે, અને ભગવાનને સારૂ સર્વ પરિત્યાગ કરી કૈલાસના શિખરપર તપ કરે છે. તેથી પણ અધિક મોટાં લક્ષ્મીજી જે ભગવાનનાં સ્ત્રી છે, બ્રહ્મના આનંદભૂત છે, ભગવાનના વક્ષસ્થલમાં બીરાજે છે, જગતને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, અને સદા ભગવાનના ચરણારવિંદની સેવા કરે છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પણ આ પ્રસાદને નથી પામ્યાં તો બીજો કોણ પામી શકે તેમ છે ? કોઇ પણ નહિ. તો તેમાં કાંઇ એ ત્રણમાં કોઇનો દોષ નથી એ ત્રણે ભગવાનના અંગનોજ આશ્રય કરે છે. જુવો લક્ષ્મીજી તો વક્ષસ્થલનો આશ્રય કરે છે, અને બ્રહ્માજી નાભિ કમળનો આશ્રય કરે છે, અને મહાદેવજી પણ ચરણ ચાકરી કરે છે આ પ્રમાણે તો તેમને સેવા છે; અને ગુણાવતાર પણ ત્રણે છે. તો એ ત્રણેને જે દુર્લભ હોય તે બીજાને કયાંથીજ મળે ? ત્યારે શંકા થાય છે કે એ કયો પ્રસાદ ? ત્યારે કહે છે કે જે પ્રસાદ ગોપીને મળ્યો તે પ્રસાદ કોઈને મળ્યો નથી. એટલે શ્રીયશોદાજીને જે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રસાદ થયો તે કોઇને થયો નથી તે શું ? કે સર્વને સંસારથી મૂકાવનાર એ પણ ઉલૂખલે

દેશાઈ પુરુષોત્તમદાસ ગરબડદાસ
૧૪૯ બહાદરપુર (G. B. S. R.)

ગોપીના હાથથી બંધાયા. જે સર્વને છોડાવનાર હોય તે પોતે કેમ બંધાય ? તો પોતાની ભક્તવત્સલતા દર્શાવવા તે પણ સ્વીકાર્યું આ આશય શ્રીસુબોધિનીને અનુસાર છે.

પુષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલો ભક્તિમાર્ગ તે પુષ્ટિમાર્ગ સમજવો પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ—

पोषणं तदनुग्रहः

અર્થ—ભગવાન્નો અનુગ્રહ તે પોષણ-પુષ્ટિ જાણવી. પુષ્ટિથી જે ભક્તિ તે પુષ્ટિભક્તિ આ વિષયપર વધારે "પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા" નામના ગ્રંથમાં લખાયું છે. ભગવાન્નો જે અનુગ્રહ કહેવામાં આવ્યો તે એક ભગવાન્નો ધર્મ છે, તે એવો છે કે સર્વ લૌકિક અને અલૌકિક ઉત્તમ ફલને દેનાર છે, જેને ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય તેને આ લોક સબંધિ અથવા ભગવત્સંબંધ જે ઉત્તમ ફળની ઈચ્છા રહે તે ભગવાન્ પોતે સંપાદન કરી આપે છે. એ સાધારણ અનુગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું. વિશેષ અનુગ્રહનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે ભગવત્સ્વરૂપ એજ ફળ જેમાં છે તે-આ અનુગ્રહ કોઈ કોઈ ભક્તના ઉપર થાય છે કાંઇ સર્વના ઉપર થતો નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો વિશેષ અનુગ્રહ લેવો, કારણ કે સાધારણથી તો માત્ર લૌકિક ફળ સિદ્ધિ થાય છે, અને વિશેષથી અલૌકિક ફળ સિદ્ધ થાય છે. આ વિષય પુષ્ટિસ્કંધમાં એટલે શ્રીભાગવતના ષષ્ઠ સ્કંધમાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ઇંદ્રાદિકની ઉપર ભગવાન્નો સાધારણ અનુગ્રહ હતો તેથી તેઓને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ફલ સિદ્ધ થયું. તેમ દૈત્ય ઉપર પણ સાધારણ અનુગ્રહ હતો તેથી તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને પણ ફળસિદ્ધિ થઇ; તેથી એમ જણાય છે કે સાધારણ અનુગ્રહથી લૌકિક ફળ મળે છે. શ્રીમદાચાર્યજીએ ભાગવતાર્થ નિબંધમાં કહ્યું છે કે—

एवमिंद्रे महापुष्टिः सर्वबाधा निरूपिता ।
सर्व बाधकरूपाहि दैत्येपुष्टिरथोच्यते ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે દૈવ પ્રકરણમાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધિ રૂપ અનુગ્રહ કહ્યો, અને દૈત્ય પ્રકરણમાં કાલ કર્મ સ્વભાવાદિ બાધક અનુગ્રહરૂપ પુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. નામ પ્રકરણમાં કર્મબાધિકા પુષ્ટિ અને રૂપપ્રકરણમાં હર્યશ્વાદિકને કર્મબાધિકા પુષ્ટિ અને વૃત્રાસુરને સ્વભાવબાધિકા પુષ્ટિ અને વાયુને કાલ કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણે બાધકા પુષ્ટિ છે. આ પ્રમાણે સાધારણ પુષ્ટિનુ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું. વિશેષ અનુગ્રહરૂપ પુષ્ટિ તો નવમસ્કંધમાં સૂર્ય સોમવંશીયરાજાના ચરિત્ર વર્ણન કરવાથી મર્યાદા અને પુષ્ટિ કહેવામાં આવી છે. પુષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ તે પુષ્ટિભક્તિ કહેવાય, માટે શ્રીગુસાંઈજીએ ભક્તિહેતુ નામના ગ્રંથના મંગલાચરણમાં આ શ્લોક કહ્યો છે, તેથી ભગવાનના સ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા જેમાં ન રહે એવી જે ભક્તિ તે પુષ્ટિભક્તિ કહેવાય છે. જે નિષ્કામ મર્યાદાભક્તિ છે તેમાં તો મોક્ષની પણ ઇચ્છા રહે છે માટે તે પુષ્ટિ ન કહેવાય, અને મોક્ષ છે તે ભગવત્સ્વરૂપાત્મક છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે વૃત્રાસુરના પ્રકરણમાં વૃત્રાસુરે ભગવાનને એમ પ્રાર્થના કરી છે કે હું યોગ સિદ્ધિની ઈચ્છા કરતો નથી અને હું મોક્ષ પણ ચાહતો નથી કેવળ આપને ચાહું છું' તો આમ કહેવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મોક્ષ એ કાંઇ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક નથી. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત એની કામના કરતા નથી. આ વિષય ઉપર વધારે જોવું હોય તો શ્રીભાગવત દશમસ્કંધ અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૭ નાં તથા તેજ સ્કંધના અધ્યાય ૨૯ શ્લોક ૩૯ નાં સુબોધિનીમાં જોવું. તેમજ મોક્ષ કામના પણ કામનામાંજ ગણવી જોઈએ. તેથીજ પુષ્ટિમાર્ગીય તપ્તમુદ્રા ધારણ નથી કરતા, કારણ કે તેના વચનમાં 'હરિ સાથે સાયુજ્ય મુકિતની કામના હોય તો તપ્તમુદ્રાનુ ધારણ કરવું' એમ કહ્યું છે. આ વચન નિબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે આથી એ સિદ્ધ થયું જે પુષ્ટિમાર્ગના ભકત ભગવત્સ્વરૂપાતિરિકત કાંઇપણ ઇચ્છતા નથી.

આનો સાર એ છે જે—જેમ મર્યાદામાર્ગીય ભકતને રહેવાને વાસ્તે સ્થાન કહેવામાં આવ્યું છે જે શ્રીભાગવતમાં તત્પર થઈને શ્રીગંગાજીના તીરપર રહે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતે ક્યાં રહેવું? આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું જે પુષ્ટિમાર્ગમાં કાંઈ સ્થાનને વાસ્તે વધારે આગ્રહ નથી, જ્યાં ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય ત્યાંજ રહેવું, અને એકાદશસ્કંધમાં આમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં અનેક ભગવદીયનો સમાગમ થતો હોય, જ્યાં ભગવાન બીરાજ્યા હોય જે પુણ્યદેશ હોય એ વગેરે પહેલા પ્રકાશના અનુવાદમાં સઘળું લખવામાં આવ્યું છે માટે ફરી લખવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીયની સ્થિતિ કહેવામાં આવી.

પૂર્વ શ્લોકમાં મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતની સ્થિતિ કહેવામાં આવી. હવે આ શ્લોકમાં પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદામાર્ગીયને શું ફળ તથા જ્ઞાનમાર્ગથી ભકિતમાર્ગ ઉત્તમ છે તે સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

मूलम्—उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ॥

सान्वयपदार्थः—**उभयोः** બન્ને (જ્ઞાની અને ભક્ત)ને **क्रमेण** ક્રમે કરીને (પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગમાં લઈને) **एव** જ **तु** પુનઃ ફરીથી **पूर्वोक्ता** આગળ કહેલી (માનસી સેવા) **एव** જ **फलिष्यति** સિદ્ધ થશે.

શબ્દાર્થ—મર્યાદામાર્ગમાં રહેલો જ્ઞાની તથા ભકિતમાન એ બન્નેની ઉપર જો ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે તો તેને પુષ્ટિમાર્ગમાં પહોચાડે છે અને પછે પહેલાં કહેવામાં આવી જે માનસી ભકિત તે આપે છે. અને જો મર્યાદામાર્ગમાંથીજ અંગીકાર કરી લે છે તો મુકિતજ આપે છે ભકિત આપતા નથી.

ભાવાર્થ—જે પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદામાર્ગીય હોય તેને તો માનસી સિદ્ધ થઈ જાય છે અને જો મર્યાદામાર્ગીયજ ભકિતમાન હોય અથવા જ્ઞાની હોય તો તેને ભગવાન મુકિત આપે છે. પુષ્ટિભકિત આપતા નથી.

પ્રકાશમાં શ્રીપુરૂષોત્તમજી લખે છે કે મર્યાદામાર્ગસ્થને પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાપ્ત કરીને પછી માનસી સિદ્ધ કરાવી દે છે, એટલે પહેલે ભગવાન્‌માં ચિત્ત પરોવાઇ રહે, તે પછી તનુજા અને વિત્તજા તેનાથી કરાવે અને પછે માનસી આપે છે. તેથી જે ફળ થાય છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અને જો મર્યાદા માર્ગમાંથી ભગવાન્ અનુગ્રહ કરવા ધારે છે તો તેને મુકિત આપે છે પણ ભકિતયોગ આપતા નથી.

શ્રીગોકુલનાથજી લખે છે કે જો પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને તથા મર્યદામાર્ગીય ભક્તને એક સરખું ફળ થતું હોય તો પછી માર્ગ ભેદ કરવાનું શું કામ ? અને તેમ જુદી જુદી રીતે અંગીકાર કરવામાં પણ શું પ્રયોજન ? તેથી મૂલનો સાધારણ અર્થ જોઇએ છીએ તો એમજ જણાય છે કે બન્નેની પહેલે કહેવામાં આવી તે ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે, માટે તેનો અર્થ વિવૃતિમાં કહેવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે જોઇએ કે મર્યાદામાર્ગી એક તો જ્ઞાની અને બીજો ભક્તિવાળો એ બન્નેની ઉપર જો ભગવાન્ અનુગ્રહ કરે છે તો તે બન્ને ને પહેલે તો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવે છે, અને જે મર્યાદામાર્ગનો અંશ છે તેને દૂર કરે છે; પછી તે પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરી ભગવાન્‌ની સેવા કરે છે તો પછી તેને પુષ્ટિમાર્ગીય ફળ મળે છે. અને ભગવાન્‌ની તેમજ ઇચ્છા થાય છે કે મર્યાદામાર્ગમાંથી તેનો અનુગ્રહ કરી લેવો તો તે બન્નેની મુક્તિ કરે છે તેને પોતાની ભક્તિ દેતા નથી.

ટિપ્પણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે ટીકામાં (વિવૃતિમાં) જે **मर्यादास्थो** આમ લખવામાં આવ્યું તે જ્ઞાની અને ભક્તને વાસ્તે છે. તે બન્ને મર્યાદામિશ્ર પુષ્ટિભક્ત જાણવા, તેમાં જ્ઞાનીનું એ લક્ષણ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાને કરી પર પ્રાપ્તિ જેને થઇ હોય તે અને બ્રહ્મજ્ઞાન વિના પણ જેને પર પ્રાપ્તિ થઇ હોય તે ભક્ત જાણવો. આ પ્રમાણે બન્ને લક્ષણ કહેવામાં આવ્યા છે, તેની ઉપર જો ભગવાન્ અનુગ્રહ કરે છે તો તેના અંતઃકરણમાં જેટલો

મર્યાદાનો અંશ છે તેમાં પુષ્ટિનો અંશ મેળવીને એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં સામેલ કરે છે, પુષ્ટિ છે તે ભગવાનની યોજનાથી થાય છે તે કોઇ પુરૂષ પ્રયત્નથી થતી નથી.

આ અર્ધ શ્લોકનો સાર—જે મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત છે જે જ્ઞાન અને ભક્તિપ્રધાન છે. તે બન્નેને જો ભગવાન્ અનુગ્રહ કરે તો તેને પુષ્ટિમાર્ગમાં દાખલ કરે છે, અને પછી પુષ્ટિમાર્ગીય જે અનુગ્રહ છે તે કરે છે; અને તેવો અધિકારી ન હોય તો તેને મુક્તિ આપે છે પરંતુ ભક્તિ આપતા નથી. મુક્તિ કરતાં ભક્તિમાં વધારે આનંદ છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે અર્ધ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન થયું હવે જ્ઞાનથી પુષ્ટિમાર્ગ અધિક છે એ પ્રતિપાદન કરે છે.

मुलम्—ज्ञानाधिकोः भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः।१९।।

सान्वयपदार्थः—एवं એ પ્રકારે (આગળ કહેલા સિદ્ધાન્તની રીતે અથવા જ્ઞાનમાર્ગથી અક્ષરની પ્રાપ્તિ છે અને ભક્તિમાર્ગથી શ્રીપુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે એ રીતે) **भक्तिमार्गः** ભક્તિમાર્ગ **ज्ञानाधिकः** જ્ઞાનમાર્ગથી અધિક (ઉત્તમ) છે **तस्मात्** તે કારણ માટે (ગંગાજીના દૃષ્ટાંતે કરીને) **निरूपितः** (વિવેચન પૂર્વક) નિરૂપણ કરેલો છે.

અર્થ—જ્ઞાનમાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ અધિક છે માટે આ ગ્રંથમાં ભક્તિમાર્ગનું વિવેચન પૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે,

ભાવાર્થ—હાલ લોકો આમ કહે છે કે જ્ઞાન એ ભક્તિનું પણ ફળ છે, અને જ્ઞાનનું ફળ મુક્તિ છે. તો પછી જ્ઞાનમાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ કેમ અધિક કહેવાય? આનો ઉત્તર—આ જે એ લોકોનું કહેવું છે તે પક્કા પાયાપર નથી, કારણ કે તે માર્ગમાં જે જ્ઞાન છે તેનું સ્વરૂપ એ છે કે બ્રહ્મ અને આત્મા આનું એકપણું છે. એમ જાણવું. અને તે બ્રહ્મ અક્ષરાત્મક અને તદાત્મકપણાથી સર્વનું ભાન છે. તોપણ પુરૂષોત્તમ સંબંધ તો ઘણો દૂરજ રહે

છે, કારણકે પુરૂષોત્તમ તો અક્ષરથી અલગા છે. માટેંજ શ્રી ગીતાજીના બારમા અધ્યાયમાં અર્જુને પુરૂષોત્તમ અને અક્ષરના ભજનનું તારતમ્ય ભગવાનને પૂછ્યું તેમાં ભગવાને પોતાના ભજનમાં અધિકતા બતાવી છે—

अर्जुन उवाच--

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

અર્થ—અર્જુન કહે છે--એ પ્રમાણે સદા તમારી સેવા કરનાર અને જે અવ્યકત અક્ષરની ઉપાસના કરનાર એ બન્ને ભકતજનોમાં ઉત્તમ કોણ ?

श्रीभगवानुवाच--

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

અર્થ—ભગવાન કહે છે—મારામાં (પુરૂષોત્તમમાં) પ્રેમથી મન પરોવીને ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી જે સેવા કરે છે તેઓને હું ઘણા યોગ્ય માનું છું. ॥ ૨ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

અર્થ—(શ્લોકમાં શબ્દ પક્ષાંતર જણાવે છે) જે ભકત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તે અક્ષરનેજ પામે છે. અક્ષરનું તથા ભકતનું સ્વરૂપ કહે છે કે જેનું શબ્દથી વર્ણન નથી થતું, તેમ પ્રકટ નથી તેમ સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી છે, જેનું ચિત્તથી ચિંતવન પણ થતું નથી જે ચલ નથી અને વૃદ્ધિ આદિ વિકાર જેને નથી તે કૂટસ્થ—અક્ષર છે. સારી રીતે સઘળી ઇંદ્રિયને

નિયમમાં રાખી સર્વત્ર સમાનબુદ્ધિવાળા અને સર્વપ્રાણિના હિતને ચાહનાર ભકત હોવા જોઇએ. તે અક્ષરને પહોંચે છે.

क्लेशोधिकतरस्तेषांमव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

જે ભકત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેને ઘણોજ ક્લેશ સહન કરવો પડે છે. તેનું કારણ એ છે જે પહેલા શ્લોકમાં જે વિશેષણ અક્ષરનાં દેવામાં આવ્યાં છે તથા જણાય છે; અવ્યકત જે ગતિ છે તે દુઃખરૂપ છે તે શરીરવાળાને ભોગવવી પડે છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

અર્થ--જે ભકત સઘળાં કર્મ મને સોંપીને મારે આધીન થઇ મારૂં ધ્યાન કરતાં મારીજ સેવા કરે છે તેઓનો આ સંસાર સાગરથી થોડા વખતમાં ઉદ્ધાર હું કરનાર છઉં. કારણ કે તેઓનું ચિત્ત મારામાંજ આવિષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ—આ બન્ને શ્લોકમાં ભક્તિમાર્ગનોજ ઉત્કર્ષ દેખાડયો તેમાં પણ પુરૂષોત્તમની ભક્તિનો કહેવામાં આવ્યો છે. શ્રીપુરૂષોત્તમની સેવા કરનારને ક્લેશ સહન કરવો પડતો નથી અને અક્ષરની ઉપાસના કરનારને સહન કરવો પડે છે એ તેમાં વિશેષ છે

શ્રીપુરૂષોત્તમજી પ્રકાશમાં લખે છે કે જ્ઞાનમાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ ઉત્કૃષ્ટ છે એ તો શ્રીકૃષ્ણના વચનામૃતથીજ સિદ્ધ થયું. જો જ્ઞાનમાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગ ઉત્તમ ન હોય તો ભગવાન્ પોતે સ્વમુખથી પહેલે કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે આજ્ઞા કેમ કરે ? તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે. આ બન્નેમાં વિચાર કરીએ તો જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષરબ્રહ્મની અહંગ્રહથી ઉપાસના

છે અને સર્વબ્રહ્મ છે તેમ ઉપાસના છે. એટલે अहंब्रह्मास्मि કે सर्वं ब्रह्म આ રીતથી ઉપાસના કરે છે. તે કરતાં ભક્તિમાર્ગમાં તે આધિક્ય સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તેમાં પુરૂષોત્તમ વિષયક ઉપાસના છે, જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિમાર્ગ છે માટે આ સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી ગ્રંથમાં ગંગાજીના દૃષ્ટાંતથી સારી રીતે આચાર્યચરણે વિવેચન કર્યું છે.—

હવે આ ગંગાજીના દૃષ્ટાંતમાં પણ વિચાર કરીએ તો જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે ગંગાજીમાં પણ ક્ષર અક્ષરને પુરૂષોત્તમનું તારતમ્ય જોવામાં આવે છે. જે ગંગાજી આધિદૈવિકી દેવી છે તે કાંઇ તીર્થાત્મિકા કે જલાત્મિકાજ ન જાણવી, પણ જલમાં તીર્થ બુદ્ધિ રાખી જ્ઞાની થાય છે, અને પછી જલ તીર્થથી જે અલગાં ગંગાદેવી છે તેનાં દર્શનાદિથી ભક્ત ગણાય છે. ભક્તિએ કરી જેને ગંગાદેવીનાં દર્શન થયાં છે તે કોરા જ્ઞાનીથી તો અધિકજ છે એતો નિર્વિવાદ છે; આ પ્રમાણેજ ભકિતમાર્ગમાં પણ જે ક્ષર અક્ષરના જ્ઞાનમાંજ ડુબી રહ્યા છે તે કરતાં પુરૂષોત્તમને જાણીને સર્વભાવથી જે ભકિત કરે તે અધિક છે. ગીતાજીના પંદરમા અધ્યાયમાં—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

અર્થ—ભગવાન અર્જુનને કહે છે—જે એ પ્રકારે મોહ વગર મને (પુરૂષોત્તમને) જાણે છે અને સર્વ ભાવથી ભજે છે. આથી જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ અન્તે ભકિત કરવી પડે છે, અને ભકિતમાર્ગમાં તો ભકિત છેજ; તો પ્રથમથી ભકિત એજ ઉત્તમ છે. આ વિષયપર વધારે લખવાની જરૂર નથી કારણકે અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તે વિદ્વાન લોકોએ જાણવું. આ વાદ અનાદિ ચાલ્યો આવે છે, જ્ઞાનમાર્ગ ઉત્તમ કે ભકિતમાર્ગ ઉત્તમ તેપર પ્રમાણનો ઉપન્યાસ કરવા લાગીએ તો તેનો પાર આવે તેમ નથી તેથી વધારે લખવામાં આવ્યાં નથી, વેદમાં પણ જ્ઞાનથી ભકિતને અધિક કહેલી છે. ઋગ્વેદમાં આ મંત્ર છે—

तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथाविदं ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्त्तन आस्य जानंतो नाम चिद् विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥

અર્થ—हेस्तोतारः ભગવાનના ઉત્કૃર્ષનું વર્ણન કરનારો ! पूर्व्य સર્વ કારણના પણ કારણરૂપ તે પ્રસિદ્ધ—લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરૂષોત્તમને यथा विदः જે પ્રકારથી જાણો છો તે ऋतस्य સત્ય પ્રિય વાણીરૂપ વેદના ગર્ભ સારભૂત બ્રહ્માને ઉપદેશ કર્યો હતો તેને जनुषा જન્મે કરી એટલે જ્યાં સુધી જીવ હોય ત્યાં સુધી पिपवर्त्तन પૂર્ણ કરો, સંતુષ્ટ કરો. પૂર્ણ જ્ઞાનિઓએ પોતાના દેહ ઇંદ્રિય, પ્રાણ, અંતકરણ, અને જીવ આ સઘળાને પુરૂષોત્તમના ઉપયોગી કરવાં, આથી ભકિતમાર્ગમાં વિનિયોગ દેખાડવામાં આવ્યો આથી જ્ઞાનમાર્ગથી ભકિતમાર્ગની અધિકતા દેખાય છે. ભકિત વિના બીજા કોઈ સાધનથી પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. એમ હ્રુદયમાં રાખી કહે છે કે દેહાદિ સર્વના વિનિયોગમાં શકિત ન હોય તો પછી આ સર્વ રીતે जानंतः જાણતા અખંડ શબ્દ બ્રહ્મરૂપ મને જાણતા તેનુંજ विवक्तन વિવેચન કરો. અધિક માહાત્મ્ય આદિનું જ્ઞાન ન હોય તો નામ માત્રનું કિર્તન કરો. તેમ કિર્તન કરવાથી ક્રમે ક્રમે ભગવતસ્વરૂપનું તથા માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થશે. હવે તેનું સ્વરૂપ કહે છે चित् આ ઉપલક્ષણ પણ सच्चिदानंदात्मक. હવે નામસ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તેનાં ઉપદેશ કરનાર ગુરૂ પાસે શરણ જવું તે ગુરૂનું સ્વરૂપ કહે છે महस्ते विष्णु હે વિષ્ણો તમારા સંબંધી અને सुमतिं અને સારી મતિવાળા અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણરૂપે કરી તમને જાણનાર તમારા ભક્તજન તેને भजामहे તેને ભજીએ છીએ. વલી તે તેજોરૂપ બીજાનું અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરી શકે. તેવા ગુરૂને શરણ જવું જેથી અજ્ઞાન દૂર થાય અને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય, અને જેથી આત્મા કૃતકૃત્ય થાય. સાર એજ કે ભગવાનના સ્તુતિ કરનારાઓ ! આ પ્રપંચના કારણરૂપ જે અક્ષર તેના પણ કારણરૂપ પુરૂષોત્તમને જે પ્રકારે તમે જાણો છો

કે વેદના ગભરૂપ છે તે પ્રકારે તમે સદા કીર્ત્તન કરો; આનું સચ્ચિદાનંદાત્મક નામને જાણતા છતાં વિવેચન કરો—ઉપદેશ કરો. અને હે વિષ્ણો ! તમારા તેજોરૂપ સારી મતિવાળાને અમો ભજીએ છીએ આ ઉપરથી આ સિદ્ધ થયું કે ભગવાનની શ્રવણ કીર્તનાદિ ભક્તિ કરવી એ મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે, અને જ્ઞાનમાર્ગથી પણ આ માર્ગ ઉત્તમ છે. આ વિષયપર બીજી શ્રુતિઓ ગ્રંથ વિસ્તાર ભયથી અહીં લખવામાં આવી નથી.

પુરૂષોત્તમજીએ આ શ્રુતિના અર્થમાં એમ જે લખ્યું કે વેદનો ઉપદેશ બ્રહ્માજીને કર્યો હતો તેને સિદ્ધ કરવાને શ્રીભાગવતના એકાદશસ્કંધમાંના શ્લોક લખ્યા છે.

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।
मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ १४-३ ॥

અર્થ—કાળે કરી પ્રલયમાં આ વેદવાણી અદૃશ્ય થઇ ગઇ હતી તે મેં બ્રહ્માજીને પ્રથમ કહી જે વેદવાણીમાં મ્હારો ધર્મ વર્ણવેલો છે.

તેમજ તેજ સ્કંધમાં અધ્યાય ૨૧ માં પણ કહ્યું છે.—

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् ।
एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ॥
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥ ४३ ॥

અર્થ—ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે—વેદ મારૂં વિધાન કરે છે—યજ્ઞરૂપ ભગવાન્ છે અને મંત્રો યજ્ઞનું વિધાન કરે છે વેદ મને કહે છે—તે તે દેવતારૂપ ભગવાન્ છે અને મંત્રો ઈંદ્રાદિક દેવતાને કહે છે. વેદ વિકલ્પ કરી નિરાકરણ મારૂંજ કરે છે કારણ કે સર્વ પ્રપંચ ભગવદ્રૂપ છે. આ સઘળો વેદનો સાર એજ કે હું—પુરૂષોત્તમ. છું. વેદ મારો આશ્રય કરીને અને લૌકિક પદાર્થનો અનુવાદ કરી અને નિષેધ કરી મને પ્રતિપાદન કરી નિવૃત્ત થાય છે. વેદમાં જે આકાશાદિનો નિષેધ છે તે લૌકિક

આકાશાદિનો નિષેધ છે. કાંઇ ભગવદાકારનો નિષેધ નથી. આટલું પ્રકાશમાં લખ્યું છે.

શ્રીગોકુલનાથજી ટીકામાં લખે છે કે—જ્ઞાનમાર્ગથી અધિક ભક્તિમાર્ગ છે તે ગીતાજીના બારમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. અને જેમ ગંગાજીનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે ને તેમાં તારતમ્ય છે, તેમ તે તે સ્વરૂપને ભજનારમાં પણ તારતમ્ય હોવું જોઇએ. જેમ ગંગાજીમાં તેમજ અહીં પણ જાણવું; એટલે અક્ષરને ભજનાર તથા પુરૂષોત્તમને ભજનાર ભક્તમાં પણ તારતમ્ય સમજવું. જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષરની ઉપાસના છે અને ભક્તિમાર્ગમાં પુરૂષોત્તમની સેવા છે તો જ્ઞાનમાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે એ સિદ્ધ થયું. આટલું વ્યાખ્યાન કરી ગોકુલનાથજીએ વિવૃતની ટીકા સમાપ્ત કરી છે. અંતમાં એક કારિકા લખી છે.

આ અર્દ્ધ શ્લોકનો સાર—ભકિતમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગથી અધિક છે, માટે ગંગાજીનાં દૃષ્ટાંત દઈને નિરૂપણ કર્યું છે, અધિકતામાં હેતુ એ છે કે ભકિતથી પુરૂષોત્તમ પ્રાપ્તિ થાય છે. ભક્તિમાર્ગ સુગમ છે અને જ્ઞાનમાર્ગમાં ક્લેશ ઘણો છે. ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાનમાં સઘળું દર્શાવ્યું છે. જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય તો પછી કાંઈ બાકીજ રહ્યું નહિં.

અહીં સુધી ગ્રંથમાં ભગવાનની તનુજા અને વિત્તજા અને માનસી સેવા કરવી એ પ્રતિપાદન કર્યું તથા તે સેવાના અધિકારી ૪ પ્રકારના અને તેઓની ફળ સુધીની વ્યવસ્થા પણ કહી એથી સિદ્ધ થયું કે સર્વથી ઉત્તમ એજ છે કે ભગવાનની સેવા કરવી. તેમાં પ્રથમ સાધન સેવા તનુજા તથા વિત્તજા છે. એ સદા કરતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી જે ફળરૂપ માનસીસેવા છે તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જો કદાચિત તનુજા અને વિત્તજા બરાબર ન બની શકે અને તેથી વળી ભક્તિ ન સિદ્ધ થઈ હોય તેવા મનુષ્યને શું ફળ મળે છે ? એ વીશમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે—

मुलम्–भक्तयभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः॥
अन्यथाभावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति॥२०॥

सान्वयपदार्थः—**यथा** જેમ **तीरस्थः** (શ્રીગંગાજીના) તીર ઉપર રહેલો (પુરૂષ) **भक्तयभावे** ભક્તિના અભાવમાં અર્થાત્ ભક્તિ નહિ હોય **तु** તો **दुष्टैः** (વેદની નિંદા અને પરસ્ત્રીનું ગમન એ આદિ) દુષ્ટ (ખરાબ) એવાં **स्वकर्मभिः** પોતાનાં કર્મોએ કરીને **अन्यथाभाव** અન્યથાપણાને (પાખંડીપણાને) **आपन्नः** પ્રાપ્ત થઈને **तस्मात्** તે **स्थानात्** સ્થાનકથી (તીર્થપણાના જ્ઞાનથી) **च** પણ **नश्याति** નાશ પામે છે (તેમ પ્રભુના સાનિધ્યમાં રહેતો હોય પણ જો પ્રભુમાં ભક્તિ ન હોય તો તે પણ પોતાના દુષ્ટ કર્મે કરીને આરૂઢપતિત થઇને તે સ્થાનમાંથી છૂટી કોઇ હીન યોનિમાં જન્મે છે.

શબ્દાર્થ—જેમ ગંગાજીના તીરપર રહેતો હોય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન ન થઇ હોય ને પછી પોતાના દુષ્ટ કર્મે કરી જેમ આરૂઢ પતિત થઇ અને તે સ્થાનથી પણ નષ્ટ થાય છે—તેમ ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં રહેતો હોય પણ જો ભકિત ન હોય તો તે પણ પોતાના દુષ્ટ કર્મે કરી આરૂઢ પતિત થઈ તે સ્થાનમાંથી છુટી કોઇ હીન યોનિમાં જન્મ લે છે.

ભાવાર્થ—ગંગાજીનું દૃષ્ટાંત જે પહેલેથી આપ્યું છે તેનું બીજું પણ તાત્પર્ય કહે છે—જેમ કોઇ ગંગાજીને તીર્થાત્મક જાણતો હોય, અને તીરપરજ રહેતો હોય પણ જો ભકિત ઉત્પન્ન ન થઇ હોય, એટલે અંતઃકરણમાં મોટાઇ જાણીને સ્નેહ ન થયો હોય તો પછે પોતાના પાપાચરણથી તે ગંગાજીમાંજ જલબુદ્ધિ જાણતો તે તીર્થાત્મક જ્ઞાનના સ્થાનથી પણ નાશ પામે છે. અથવા ગંગાજીથી છૂટો પડે છે. તેમ અહીં ભગવાનની પાસે રહેતો હોય, એટલે જ્યાં ભગવાનની નિધિ બીરાજતી હોય પૂજા પ્રવાહ સતત ચાલતો હોય, અથવા મથુરાજી વગેરે ભગવાનના ધામમાં રહેતો હોય, પણ જો ભગવાન્‌માં ભકિત ન ઉત્પન્ન થઇ

અને સાધારણ બુદ્ધિ રહી તો પછી તે પોતાના પાપથી એટલે વેદની નિંદા કરવાથી અથવા પરસ્ત્રી ગમનાદિથી અથવા વિદ્વાન્, ભગવદ્ભક્ત, બ્રહ્મણપર ઇર્ષ્યા દ્વેષ રાખવાથી, વધારે શું જે વેદ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરવાથી પછી તે પાખંડી થઇ જાય છે, અને આરૂઢ પતિત થાય છે, તેથી તેને હીન યોનિમાં ફરી જન્મ લેવો પડે છે. હા એટલું ખરૂં કે નરકમાં તો નથી જતો પણ ક્રમથી પદવી ઉતરતો જાય છે.

ત્યાં પુરૂષોત્તમજીએ નિબંધનો શ્લોક દર્શાવ્યો છે.

अत्रापि वेदनिंदायामधर्मकरणात्तथा ।
नरके न भवेत्पातः किंतु हीनेषु जायते ॥

અર્થ--ભક્તિમાર્ગમાં આવ્યા પછી પણ જો વેદની નિંદા કરે અથવા અધર્મ આચરણ કરે તો નરકમાં તો ન પડે પરંતુ કોઈ નીચ યોનિમાં અવતાર લેવો પડે; એટલે આરૂઢ પતિત કહેવાય. શ્રીકલ્યાણરાયજી લખે છે કે--ભકિતનો અભાવ એટલે માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ નહિં તે. આ લખવાથી નારદપંચરાત્રના શ્લોકનું સ્મરણ આવે છે—

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढःसर्वतोधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तयामुक्तिर्न चान्यथा ।

અર્થ—ભગવાનની મહોટાઇ જાણીને દૃઢ અને સર્વથી જે અધિક સ્નેહ તેજ ભકિત અને તેથી મુકિત કાંઇ બીજા પ્રકારથી મુક્ત થતી નથી.

આ વિવૃતિની ટિપ્પણી પણ પુરી થઈ છે અંતમાં એક કારિકા લખી છે તેનો અર્થ--શ્રીમદાચાર્યને પ્રણામ કરી તેમણે રચેલી સિદ્ધાંતમુકતાવલીની ગુસાંઇજીએ કરેલી વિવૃતિ તેની ણી મેં (શ્રીકલ્યાણરાયે) કરી છે.

ટિપ્પણમાં કાંઈ વિશેષ લખવામાં આવ્યું છે. જેમ કોઇ ત્મક જાણતો હોય અને પછે દુષ્ટ કર્મથી જલ બુદ્ધિ રાખે તો તે તીર્થજ્ઞાનથી પણ ચુકે છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મપણાથી જાણતો

હોય પણ પોતાના દુષ્ટ પ્રારબ્ધથી પછે પ્રપંચપણે જાણવા લાગે તો અક્ષરબ્રહ્મ જ્ઞાનથી તે ચ્યુત થાય છે, કદાચિત્ એમ શંકા ઉત્પન્ન થાય કે—જ્ઞાનથી સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે અને અહીં તો દુષ્ટ કર્મથી જ્ઞાનનો નાશ કહ્યો ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે—જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ એતો યોગ્ય છે પરંતુ તે કર્મ પ્રારબ્ધ નહિં, પ્રારબ્ધ કર્મના નાશ તો ભોગથી અથવા પુષ્ટિભક્તિથીજ થાય છે જ્ઞાનથી થતો નથી માટે આ ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈયે.

શ્લોકનો સાર--ભગવાન્‌ની સમીપમાં રહેતો હોય તો પણ નેણે પોતાના શુદ્ધ આચરણ રાખવાં અને ભાકત કરવી. ભકિત એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; ભકિત વિના બીજો કોઈ ઉત્તમ પુરૂષાર્થ નથી; ભકિત વિના આરૂઢ પતિત કહેવાય છે; માટે વેદાદિમાં કહ્યાં તેવાં આચરણ રાખીને ભગવાન્‌ની ભકિત કરવી. ॥ ૨૦ ॥

આ સિદ્ધાંતમુકતાવલી ગ્રંથનો ઉપસંહાર શ્રીમદાચાર્યજી કરે છે

मूलम्—एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ॥
एतद्बुध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥२१॥

इतिश्री वल्लभाचार्य विरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता ॥

सान्वयपदार्थः—**एवं** એ (આગળ કહેલી) રીતે **मया** મેં **स्वशास्त्रसर्वस्वं** પોતાના શાસ્ત્રનું સર્વસ્વ રૂપ (સિદ્ધાન્ત.) **गुप्तं** ગુપ્ત છે (તોપણ) **निरूपितं** નિરૂપણ કર્યું **एतत्** એ (મારા કહેલા સિદ્ધાન્ત) ને **बुध्वा** જાણીને **पुरुषः** (કોઇ પણ) પુરૂષ **सर्वसंशयात्** બધા સંશયોથી **विमुच्यते** વિશેષે કરીને મુકાઈ જાય છે.

અર્થ—આ પ્રકારે સ્વશાસ્ત્રનું સર્વસ્વ એવા સિદ્ધાંત તે ગુપ્ત છતે (કૃપાથી) મેં—(આચાર્યજીએ) તેનું નિરૂપણુ કર્યું; હવે આ પ્રમાણે જાણી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના સંશયથી છૂટે છે.

ભાવાર્થ—શ્રીઆચાર્યજી આ સિદ્ધાંતમુકતાવલી ગ્રંથ
કરે છે, આ પ્રકારે ભકિતમાર્ગનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું,
કે ગુપ્ત છે. ત્યારે ગુપ્તનો પ્રકાશ કેમ કર્યો ? તો જે અધિક

દેશાઇ પુરૂષોત્તમદાસ [illegible]
[illegible] (G. B. S. R.)

છે તેની ઉપર કૃપા કરી પ્રકાશ કર્યો એટલે દૈવ જીવના ઉદ્ધાર સારૂ પ્રકાશ કર્યો છે. હવે આ પ્રમાણે જાણી અને જો પુરૂષ આચરણ કરે તો તે સર્વ પ્રકારના સંદેહથી છૂટે અને તેને સ્વકર્ત્તવ્યનું જ્ઞાન થાય છે.

ભકિત વિના બીજું કાંઇ કર્તવ્ય નથી. અને એ પણ સૂચવ્યું છે કે આ ગ્રંથ જાણવાથી અને હૃદયારૂઢ કરવાથી પણ સર્વ સંદેહથી છૂટાય છે.

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી વિવૃતિ પૂરી કરે છે તેની આ કારિકા—

इति श्रीपितृपादाब्ज परागरससिक्तहृत् ।
श्रीविठ्ठलस्तत्सिद्धान्त वाङ्मालां हृदयेदधौ ॥

અર્થ—શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણ કમલના રજથી તથા મકરંદથી જેનું હૃદય સિંચાયું છે તે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી સિદ્ધાંત વાણીની મુકતાવલીને હૃદયમાં ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે વિવૃતિ પૂરી થઇ. ॥ ૨૧ ॥

ઉપસંહાર.

આ ગ્રંથમાં એ સિદ્ધ થયું કે સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી તે સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. એક તનુજા બીજી વિત્તજા અને ત્રીજી માનસી તેમાં માનસી એ ફળરૂપ છે, અને પહેલી અને બીજી સાધનરૂપ છે. સાધન વિના ફળ થવાનો સંભવ નથી, મુખ્ય ફળ માનસી અને તે સિદ્ધ થતા પેહેલાં બીજું પેટામાં ફળ પણ એ કે સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ તથા પ્રપંચમાં અક્ષરબ્રહ્મનો બોધ થાય છે. પરબ્રહ્મ તો પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે. અને અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરૂષોત્તમનું ધામ છે. અને જ્ઞાનીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય તથા મુકિતનું સ્થાન છે; જે અક્ષરબ્રહ્મ પ્રપંચરૂપ છે, તેને કોઇ માયિક કહે છે, કોઇ સગુણ કહે છે. કોઇ ઇશ્વરનું કાર્ય કહે છે, કોઇ સ્વતંત્ર છે એમ કહે છે, પણ વેદનો તો એ સિદ્ધાંત છે કે અક્ષરબ્રહ્મનો [illegible] અવિકૃત પરિણામ છે; એટલે બ્રહ્મજ છે. તેમાં ગંગાજીના

હ ભેદ સમજાવ્યા છે; જેમ જલરૂપ ગંગાજી છે તેમ આ

છે, જેમ તીર્થરૂપ ગંગાજી છે તેમ અક્ષર બ્રહ્મ છે. અને

જેમ દેવતારૂપ ગંગાજી છે તેમ શ્રીપુરૂષોત્તમ છે. જગત્ ત્રિગુણાત્મક છે અ[illegible] એક એક ગુણના નિયામક બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ છે, સર્વ[illegible]તા શ્રીકૃષ્ણ છે; ભક્તને લૌકિક અને અલૌકિક જે ફળ [illegible] તે પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે મળે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ[illegible]ા શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ કરવી, તેને માનસીસેવા સિદ્ધ થાય છે; આ ઉત્તમ અધિકાર સમજવો. જ્ઞાની ભક્ત વિના આ અધિકાર મળતો નથી અને નિબંધમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાની જો ભગવાનને ભજે છે તો પછે એનાથી બીજો અધિક કોણ ? એટલે પહેલા વર્ગના તે જ્ઞાની ભક્ત જાણવા; આ ભકતને જ્ઞાનની જરૂર છે. ત્યાર બાદ મધ્યમાધિકાર કહેવામાં આવ્યો, તેમાં જીવ સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર છે, તેથી તે જાણી પોતાના અંતઃકરણમાં શ્રીકૃષ્ણનું ભકિતથી દર્શન કરે છે, તેમ કરતે કરતે અંતમાં પુરૂષોત્તમનું સાયુજ્ય તેને મળે છે; તે બીજા વર્ગના મર્યાદા પુષ્ટ ભકત જાણવા. ત્યાર બાદ ત્રીજા વર્ગના સંસારી ભકતની વ્યવસ્થા કહેવામાં આવી, સંસાર જેને વળગી રહ્યો હોય એટલે દેહ, પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી વગેરેમાં અહંતા મમતા રહી આવતી હોય અને ભગવાનને ભજે છે તો તેને દુઃખ થાય છે. તેણે તો લીલાવિશિષ્ટ પુરૂષોત્તમનું ચિંતવન કરવું જેથી સંસારનો નાશ થાય. ત્યાર બાદ ચોથા વર્ગના ભકત કહેવામાં આવ્યા જે ભકતના મનમાંથી સંસારીપણું તથા લોકાર્થિપણું અળગું થતું નથી તે ભગવાનને ભજે છે તો તેને ક્લેશ થાય છે, તેવો પુષ્ટિમાર્ગનો ભકત હોય તો તેણે કોઇ પણ ભગવદ્ધામમાં રહી શ્રીભાગવતના પાઠમાં અથવા શ્રવણમાં તત્પર થઈ રહેવું; અને જો મર્યાદા માર્ગીય હોય તો શ્રીગંગાજીના તીરપર રહીને શ્રીભાગવતનો પાઠ અથવા શ્રવણ કરવું. તેથી થોડાઘણા પ્રયત્નથી તેઓનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં પરોવાય છે અને અંતે વૈકુંઠમાં સેવામાં ઉપર[illegible] દેહને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને સાયુજ્યનું તો સુખ મળતું[illegible] પાંચમા વર્ગના તે સમજવા કે જેને પોતાના દેહથી ભગ્નું, [illegible] સેવામાં ઇચ્છા થતી નથી તે આરૂઢ પતિત જાણવા અધિક

જ્યારે સંસારનો આવેશ છૂટે અને સેવામાં દાખલ થાય ત્યારે મુક્તિ મળે, અને જો સંસારનું અભિમાન છૂટે નહિં તો પછી મુક્તિ પણ મળે નહિ. માટે મનુષ્ય માત્રે સંસારનું અભિમાન છોડી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી જોઇએ. સેવાથી સર્વ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. વધારે શું? સેવા જ પુરૂષાર્થ છે. બાલબોધમાં એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું કે સેવા કરવી એજ પુરૂષાર્થ છે. અને એજ જીવમાત્રે યથાધિકાર સંપાદન કરવી. આ સિદ્ધાંતમુકતાવલીના પ્રારંભમાં પણ આ વિષય પર વધારે લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રભુ પ્રાર્થના.

સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી ગ્રંથના વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિમાં શ્રી પ્રભુપાદપંકજમાં પ્રણામ પુષ્પાંજલી પૂર્વક એ પ્રાર્થના છે કે-આ અસાર સંસાર સાગરમાં ઘણા વખતથી ગળચવા ખાતા, માયા મકરીના [મગરના] મોઢામાં ગ્રાસ થતા, કામ ક્રોધાદિ ઝેરી કરડનાર જલ જંતુથી વખતો વખત ફટકાયેલા, અમોને આપની સાધન સેવા રૂપ સફરી વહાણમાં સારા ગુરૂરૂપ કર્ણધાર [ખલાસી] દ્વારા વગર બદલો લીધે ઉદ્ધારી લો; અને ધારેલા ધામના મુશાફર કરો, અને ત્યાં ફલરૂપ સેવા આપી કૃતાર્થ કરો. આજકાલનો જમાનો ઘણો વિલક્ષણ થતો જાય છે, અને આર્યવિદ્યાનો અને સદાચારનો નાશ થતો જાય છે; માટે તેને જાળવનાર આપના જયેષ્ઠ પુત્રોને પ્રેરણા કરો. જે કે અજ્ઞ પ્રાણી છે તેને તો પોતાનો અધિકાર શું છે તે ખબર ન પડે તે વ્યાજબી છે, પણ જે જ્ઞાની પ્રાણી છે તેમાં પણ વિશેષ જ્ઞાની તેઓ પણ પોતાનો અધિકાર [દરજ્જો] જાણતા નથી, અને કોઈ જાણે છે તો તે પ્રમાણે ચાલતા નથી અને કોઈ ચાલવા ધારે છે તો તેને બીજા તોડી પાડે છે; તો આપની પ્રેરણા તેવી થવી જેઇએ કે જેથી પોતપોતાનો દરજ્જો જાળવે અથવા જે દરજ્જા લાયક હોય તેને તે દરજ્જો મળે. આશ્રમ ધર્મ, કર્મના મર્મ તો હવે કોઇકજ જાણનાર રહ્યા. થી રી દિનપર દિન પરધર્મમાં પ્રીતિ વધે છે. અને સ્વધર્મનુ

છે,

તત્વ કોઇ સારા ગુરૂથી જાણવામાં આવતું નથી; તેથી અરૂચી આવે છે અથવા ખબર પણ નથી. માટે તત્વ મળવાની આપ ગુરૂદ્વારા સસતાઈ કરો. જ્યારે વધારે દુષ્કાલ પડે છે ત્યારે લોકોથી પોતાનો ધર્મ સચવાતો નથી. અને જેનું તેનું અન્ન, દ્રવ્ય વગેરે પોતાના ઉપયોગમાં લેવાય છે, તો જો તત્વજ્ઞાનની તંગી બહુ પડશે તો જ્યાંથી જેને જે મળશે તે લઈ લોકો ઉચ્છૃંખલ થઇ જશે તેમાં લોકોનો અપરાધ નહિં ગણવો, કોઇ કાર્યનો પ્રારંભ ન કરવો, અને કરવો તો આખર સુધી નિભાવ કરવો એ તો સાધારણ ન્યાય છે તો આપે આ ભકિતમાર્ગનો ફેલાવો ઘણા સમયથી કર્યો છે, તેમ ઉપદેશદ્વારા વખતોવખત જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે; તો હવે શાને ઉદાસીમાં એકદમ આવ્યા છો આપને કાંઇ પરિશ્રમ તો છેજ નહીં. માત્ર કૃપા કટાક્ષથી કોઇ પ્રાણીને જોવો એટલુંજ છે. આથી અનેક દીન જનોનો ઉપકાર થશે અને દુઃખમાં ફસાયલા છે તેથી છૂટકો થશે અને આપ દયાળુ છો તો તેમ કરવામાં શી અડચણ છે ? આ વિષય પર જેટલું અમે (વૈષ્ણવો) વીનવીએ તેટલું ઘટે છે, પણ આપ રસાત્મક છો અને નિત્ય લીલામાંજ રહો છો તેથી કંટાળો આવશે એમ જાણી વધારે કહેતા નથી અથવા આપ અંતર્યામી છો ! માટે કહેવું એ પણ પુનરૂકત જેવું છે; આપથી અણજાણ્યું તો છે નહિં આપ તો સર્વજ્ઞ સચ્ચિદાનંદ છો અને ભકિતને વશ છો, અને ભકિત આપને પ્રિય છે તો અમને તેવી પ્રેરણા કરો કે અમો ભકિતને મુખ્ય માની આપનું માહાત્મ્ય જાણી સ્નેહથી સેવામાં દેહ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ અને જીવ જોડીને કૃતાર્થ કરીએ. આપ ચરાચરના ઉત્પન્ન કરનાર, પાલન કરનાર અને અંતે નિરોધ કરનાર છો તે આપને છોડી બીજા કોને ભજીએ. અંતમાં એજ હવે વિનવુંછું કે યથાધિકાર આપ સર્વ જીવને ભકિતમાર્ગમાં પ્રેરી સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા સંબંધથી સેવા સ્વીકારી જન્મની સફળતા થાય તેવી જીવો પર કૃપા કરો. (તથાસ્તુ)

इति श्रीवल्लभाचार्य विरचिता सिद्धान्तमुक्तावली (सटीक) समाप्ता॥

શ્રીવલ્લભીય ગ્રંથ પ્રકાશક ફંડને તા. ૬-૯-૧૧ સુધીમાં ગ્રાહક તરીકે તથા મદદ તરીકે આશ્રય આપનાર વૈષ્ણવોનાં નામ.

૨	પરીખ પ્રહલ્હાદજી ગોપાલજી	સિદ્ધપુર.
૨	મેહેતા ગીરધરલાલ ભાઇચંદ	,,
૪	શા. મોતીચંદ જેઠાભાઇ	મોરબી.
૪	શા. વીઠ્ઠલદાસ ચાંપસી	,,
૪	શા. માણેકચંદ મહાદેવ	,,
૪	શા. ગોવિંદજી દાદા	,,
૪	શા. વલ્લભજી કલ્યાણજી	,,
૨	શા. હરજીવન શામજી	,,
૨	શા. ત્રીભોવન કુલચંદ	,,
૨	શેઠ ઇશ્વરદાસ ત્રીભોવનદાસ	મુંબઇ
૪	શા. લક્ષ્મીદાસ નાગરદાસ શ્રોફ	,,
૫	શા. ચુનીલાલ જાદવજી મોદી	,,
૫૧	શેઠ ચતુર્ભુજદાસ ખુશાલદાસ	મદ્રાસ
૫	ગોસ્વામિશ્રી વલ્લભલાલજી	બેટશંખોદ્ધાર
૫	દેસાઈ ગોપાળદાસ વિહારીદાસ	નડીઆદ
૭	દેસાઇ મણીલાલ પરભુદાસ	,,
૨	ચોકસી નાથાભાઇ દામોદરદાસ	,,
૫	પરી કુબેરદાસ જીવણદાસ	,,
૪	શા. ત્રીભોવનદાસ મંગળદાસ મારફત	,,
૫	શા. ગીરધરલાલ અમૃતલાલ	ડીસાકાંપ
૪	શા. રામદાસ મોરારજી	કરાંચી
૪	શા. મોરારજી સુંદરજી	,,
૫	શેઠ જેકીશનદાસ કરસનદાસ	ભરૂચ
૪	૨ શા. વીરચંદ શાંતિદાસ	સરડોઇ

દેશાઇ પુરૂષોત્તમદાસ [illegible]
બાહાદરપુર (G. B. S. R.)

૪	ગોરધનદાસ ઝવેરદાસ	મહાડગંદર
૪	પટવારી દ્વારકાદાસ વ્રંદાવનદાસ	રાજકોટ
૪	પટવારી પોપટલાલ જસરાજ	,,
૪	રા. પુલચંદ શામળજી ગાંધી	જેતલસર
૪	માણેકલાલ છોટાલાલ	,,
૫૪	નામદાર દરબાર સાહેબ સ્વસ્થાન	પાટડી
૪	રા. રણછોડદાસ ડાહ્યાભાઈ	પાલનપુર
૪	રા. ગોકલદાસ પરમાનંદદાસ	,,
૫	પટવારી નારણલાલ શામળદાસ	,,
૪	રા. નાનાલાલ ભીખાભાઈ	થરા
૪	રા. વલ્લભદાસ નરોતમદાસ	સુરત
૪	રા. કાલીદાસ છોટાલાલ	[illegible]
૪	રા. બાપુલાલ ભોગીલાલ	,,
૪	શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય	હાલોલ
૪	રા. ગોવર્ધનદાસ વસ્તાભાઈ	જુનાગઢ
૪	રા. વીરજી ભુરાભાઇ	,,
૪	વકીલ રતનસી માધવજી	,,
૪	રા. માધવદાસ હંસરાજ	,,
૪	રા. મોતીચંદ પ્રેમજી	,,
૪	રા. વલ્લભદાસ લાધાભાઈ	ધોરાજી
૫	શેઠ ચીમનલાલ ગીરધરલાલ	વડોદરા
૪	રા. કેશવલાલ લક્ષ્મીદાસ	ઉમરેઠ
૪	દાણી ઓછવલાલ ગીરધરદાસ	કપડવણજ
૪	દોશી હરીભાઇ દ્વારકાંદાસ	ડાકોર

શંકરજયતિની વ્યાખ્યાન માલાનું

અવલોકન.

સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં સુરત ખાતે શાંકર સમાજે શંકરજયંતિના મેળાવડા વખતે કરેલાં ભાષણોના સંગ્રહ. (શંકરજયંતિ વ્યાખ્યાનમાલા) માં પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર કેટલાક આક્ષેપ કરેલા તેના સશાસ્ત્ર રદીઆ આપી શ્રીજીવણલાલજી મહારાજ પોરબંદરવાળાના શાસ્ત્રી છગનલાલ અમરજીએ રચેલો અપૂર્વ ગ્રંથ. ડેમી આઠ પેજી ૩૦ ફોર્મ ઉંચા ગ્લેજ કાગળ ઉપર. કી[illegible]

[illegible]
બહાદરપુર (G. B. S. R.)

પુષ્ટિસુધાકર.

પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનો પ્રમાણપૂર્વક સંગ્રહ. બોરસદના શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર કૃત. કીંમત ૧૦ આના.

ઉપરનાં બન્ને પુસ્તક શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય (નડીઆદ)ના મંત્રી પાસેથી મળશે.